М.С. ОРДУБАДИ

М.С.ОРДУБАДИ

С(АЗ)2
О-59

ӘСӘРЛӘРИ

ИКИНЧИ ЧИЛД

ПЈЕСЛӘР ВӘ РОМАНЛАР

АЗ 1400314

М. Ф. Ахундов ад.
Азәрб. Республика
КИТАБХАНАСЫ

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈЈАТЫ
Бакы • 1964

ТӘРТИБ ЕДӘНИ:
ФӘРИДӘ ВӘЗИРОВА

Мамед Саид Ордубади

СОЧИНЕНИЯ

В восьми томах

ТОМ II

(на азербайджанском языке)

ПЈЕСЛӘР

ДИНЧИЛӘР

ДӨРД ПӘРДӘДӘ

ӘФРАДИ-ӘҺЛИ-МӘҷЛИС

Һ а ч ы Г а ф а р — мәшһур мүлкәдар, гырмызы саггал, хәсис, мијанә либасда, 60 јашында.
О в р ә т и М ә ’ с у м ә — елмсиз оврәт, гәдим Гафгазын дөвләтли гадынлары гијафәсиндә, 50 јашында.
Қ ә р б ә л а ј и Һ а ш ы м — Һачы Гафарын оғлу, диндар фанатик, мәшһур хәсис, 30 јашында.
Һ ә л и м ә — Қәрбәлаји Һашымын оврәти, үзү өртүлү, мө’мин, мәһәлләнин мә’лум көзәлләриндән, 25 јашында.
М ү н ә в в ә р — Һәлимәнин гызы, дөвләтли гызларына мәхсус фахир либасда, 11 јашында.
А к и ф — доктор, Һачы Гафарын оғлу, Авропа гијафәсиндә, буғлары, саггалы гырхылы, 20 јашында.
Ш ә р и ф ә х а н ы м — докторун өврәти, мамалыг дәрси охумуш, 20 јашында бир көзәл гадын.
Ә с ә д у л л а — Һачы Гафарын нөкәри, авам бир нәфәр иранлы, 40 јашында, ән чындыр либасда.
Н ә з ә р ә л и — кәндли, Һачы Гафарын рәиҷјәти, чындыр либасда, 40 јашында.
М и р з ә Р ә һ и м а ғ а — мүчтәһид, гарны, бојну јоғун молла, 65 јашында.
М и р з ә Б а ғ ы р а ғ а — мәшһур оврәт мәрсиҷәханы, мүчтәһидин рәфиги, 55 јашында.
М о л л а Қ а з ы м — мәрсиҷәхан, 60 јашында.
Һ а ч ы С ә м ә д —
Һ а ч ы Ш ү к ү р —
Һ а ч ы Г у р б а н — } гырмызы саггаллар.
Һ а ч ы С а л е һ — пул мүамиләси алан гарны јоғун бир һачы, 60 јашында.
Н ә с р у л л а — касыб рәиҷјәт, Һачы Салеһин борчлусу, 50 јашында.
З ү л ф ү г а р — иранлы, мәшһур тез-тез арвад алыб-бошајан, 40 јашында.
О в р ә т и С ә л м ә — 20 јашында, чындыр либасда.
Г ә н б ә р — гочу, мәшһур гыз көтүрүб гачырдан, 30 јашында.
Н а з л ы — Гәнбәрин оврәти, фахир либасда, 18 јашында.
Н и с а б ә ј и м х а н ы м — мүчтәһид Мирзә Рәһим ағанын өврәти, 30 јашында.
П и н ә ч и Қ ә р и м — чындыр либасда, 60 јашында.
Бир нечә оврәт вә кишиләр.

БИРИНЧИ ПӘРДӘ

Әһвалат ваге олур Һачы Гафарын евиндә. Ев сәрвәтдар бир шәхсин евини тәсвир едир. Һачы Гафарын оғлу доктор А к и ф отуруб башы ачыг китаб охујур. Нөкәр Ә с ә д у л л а дахил олур.

Ә с ә д у л л а — Аға, бир нәфәр ханым кәлиб, сизи көрмәк үчүн ичазә истәјир.

А к и ф — Оғлан, нечә ханымдыр?! Кет чағыр јаныма! *(Әсәдулла кедир)* Әчәба бу ким олмалы?

Ш ә р и ф ә х а н ы м дахил олур.

Ш ә р и ф ә — Әвәт, асудә вә унудучу бир гәлбә малик олан кишиләр әсири-мәһәббәт олан заваллы гадынларын изтираб ичиндә кечирдикләри үзун дәгигәләри дүшүнмәз, өзүнү романларла да мәшғул едә биләр.

А к и ф — Јох-јох! Шәрифәм, өјлә сөјләмә! Нә мәним гәлбим унудачаг бир гәлбдир, нә дә сән унудулачаг бир мәләк.

Ш ә р и ф ә — Мәнә кишиләрин ешг вә мәһәббәтә гијмәт гојмајачагларыны бир чохлары сөјләјирди инанмырдым, лакин бурасыны сиздә тәчрүбә еләдим.

А к и ф — Шәрифәм, өјлә сөјләмә! Мәһәббәтинә јәмин едирәм ки, мәндән мәһәббәтсизлији дејил, вердијим сөзүн уғрунда чан вермәјә һазыр олдуғуму дәхи тәчрүбә едәчәксән, мән һеч вахт сәни унутмамышам.

Ш ә р и ф ә — Әвәт, унудулдум! Бир кушәјә атылдығым бәс олмурду, тәзәдән бир залымын гучағына дүшүб бир чаһилә гадын олмагла да тәһдид олунурам.

А к и ф — Кимдә о һүнәр вардыр ки, мәним тәмиз руһуму бәдәнимдән чыхарыб кәсиф бир чисмә дахил еләсин.

Ш ə р и ф ə — Һər нədən исə мən мəһв олурам! Сən исə *(ағлајыр)* мəни унудачагсан!

А к и ф — Һеч кəс ики нəфсин е'дамына фитва верəмəз, верəрсə дə хејир апармаз!

Ш ə р и ф ə — Аһ кишиләр унудучу! Кишиләр залим! Хүсусən ата-аналар даһа да гатилдир *(ағлајыр)*.

А к и ф — *(Шəрифənин башыны синəсинə алараг)* Шəрифəм! Мəләјим, ағлама. Сən дə, мən дə аталарын истибдады алтында əзилирик. Лакин кенə дə мəнə залымлыг јарашмаз! Зира мən сənə сөз вердијим вахт чанымы, руһуму, һиссими дə сənə тəслим етмишəм вə һаман əһдимə вəфа едəчəјимə кенə дə сөз верирəм. Зира мən ешг вə мəһəббəт һекајəләрини Шəрифə ады илə башлајыб, Шəрифə ады илə битирмək истəјирəм.

Ш ə р и ф ə — Акиф, мəни мəзəммəт етмə! Мən сəни көзəллик вə елмин үчүн севмиш олсајдым сəндən дə елмли, сəндən дə көзəл бир киши тапмагла өз ешгими дəјишə биләрдим. Лакин сəндəки тəбии көзəллији мən бир башгасында тапачағыма əмин дејиләм!

Акиф вə Шəрифənин əлləри бир-бириндə олдуғу һалда Акифин анасы М ə с'у м ə дахил олур.

М ə 'с у м ə — Акиф! Оғлум! Бу гыз кимдир?

А к и ф — Ана, бу һəјалы гызы сизə тəгдим едирəм. Бу һаман Шəрифə ханымдыр ки, мəним илə Шветсаријада докторлуг мəктəбиндə охујурду. Бу гыз арзу едир ки, даима сизин һүзурунузда јашасын. *(Шəрифə тутуб Мə'сумənин əлини өпүр)*.

М ə ' с у м ə — Чох хош кəлиб сəфа кəтирибдир. Өзү дə бир хош вахтда кəлибдир ки, бундан да јахшы күн олмаз. Бу күнləр истəјирик ки, сənин дə тојуну башлајаг. Даһа нишанлын Асја да јазыгдыр. Дөрд илдир көзү јолдадыр!

Ш ə р и ф ə — *(Диксиниб əлини башына гојараг)* Акиф, мən артыг дајанмајырам, даһа мən кедирəм, саламат гал! *(кедир)*.

А к и ф — Аман аллаһым, нə олду? Бу нə хəта?!

М ə 'с у м ə — Акиф, бəс јолдашын нə үчүн тез кедир?

А к и ф — *(Бир көзү гапыда)* Чүнкү сən ону бурадан говдун, чүнки сən онун назик гəлбини јахдын... Аһ заваллы Шəрифə, дəрдинə чарə үчүн кəлдисə дə јени бир јара илə гајытмаға мəчбур олду.

М ə' с у м ə — Субһаналла, мən она ширин дилдəн башга ки, сөз сөјləмəдим.

А к и ф — Мəним тојум шад башланарса анчаг бу гəлбини сындырдығыныз Шəрифə илə башланачаг. Јасым, гəмли, əчəлли, фəлакəтли күнləрим исə сənин севдијин Асја илə вүчудə кələчək. Чүнки о, мəним үрəјимə биканədир, јабанчыдыр.

М ə' с у м ə — Үзүн гара олсун, бу нə сөздүр?

А к и ф — Əвəт доғру сөз будур. Сən буну атама да сөјlə. *(Кедир)*.

М ə ' с у м ə — Бура бах, бура бах! Бир бунун ағлына тамаша елə! Валлаһ өзүмү өлдүрəрəм!

Һ а ч ы Г а ф а р ын өскүрмək сəси кəлир. Дахил олур.

Һ а ч ы Г а ф а р — Ај арвад, сənə демəмишəм ки, гарачы кими сəсини башына салма? Кенə евдə бу нə һај-күјдүр? Кəлин һара кедибдир? Аһ, гочалыг нə јаман шејдир.

М ə 'с у м ə — Аллаһ сənин евини башына учурсун. Аллаһ сəни бу гоча вахтында имансыз дүнјадан апарсын. Сənə јүз дəф'ə дедим ки, оғлуну докторлуға көндəрмə, елə мən дедим, мən дə ешитдим. Де бујур инди чавабыны вер!..

Һ а ч ы Г а ф а р — Сəсин чох да хошуна кəлмəсин! Сөзү гыса сөјlə көрүм нə олуб ки?

М ə 'с у м ə — Нə олачаг, кишинин гызынын евини јыхдын.

Һ а ч ы Г а ф а р — Лə'нəти-илаһијə кирифтар оласан. Мəним саггалымын бу вахтында гыз илəн, зад илəн нə ишим вар? Гыз кимдир?

М ə' с у м ə — Ким олачаг! Рəһмəтлик Һачы Гасымын гызы Асја, белə сənин оғлун Акифин адахлысы, инди анладын ки?

Һ а ч ы Г а ф а р — Ај имансыз өлəсən, даһа мəндə үрək галмады, ачығыны сөјlə көрүм ахыр гыза нə олуб?

М ə ' с у м ə — *(ағлајыр)* Даһа бундан ачыг нə дејим! Оғлум кедиб башы ачыг кəзən Шəрифəни кəтириб евə ки, буна мən мəктəбдə охујанда сөз вермишəм, алым.

Һ а ч ы Г а ф а р — Арвад, мəкəр ихтијар ондадыр ки, кедиб Шəрифəни алсын? *(Һəлимə дахил олур)*. Кишинин гызына дөрд илдир ки, үзүк верилиб, будур

бөјүк бачысы он илдир мәним оғлумун евиндәдир. *(Газәбли)* Валлаһы ки, елә бир сәфеһ хәјала дүшсә бу мал-дөвләтдән елә мәһрум еләрәм ки, күн чөрәјинә мөһтаҹ галар. *(Һәлимәјә)* Кет бир ичмәли су кәтир. *(Һәлимә кедир).*

М ә ' с у м ә — *(Һәлимәни көстәрир)* Будур, бир һалал сүд әммиш арваддыр, бир нәфәрин јадына кәлмәз ки, буну башыачыг көрсүн. *(Һачы Гафара)* Һәлә кичик бачысы ки, бир парча чаваһирдир. Бир бармаг бојда иди анасы мәсчидә кәтирәндә үзүнү тутарды.

Һ а ч ы Г а ф а р — Арвад, елә мән дә бу фикри еләдим. Дедим ики бачы бир евдә олсун, чөрәјим дә парчаланмасын.

М ә ' с у м ә — Киши, кетдијин Мәккәјә анд олсун, онун мө'минлијиндән дә артыг гычынын сыныхлығыдыр. Узаг јери бағчадыр, јахын јери мәтбәх. Һеч оғлун Кәрбәлаҹы Һашым да арвадындан галычы дејил. Он јашында гызы акушкадан күчәјә бахдығы үчүн аз галырды гызы өлдүрсүн.

Һ а ч ы Г а ф а р — Кәрәк арвад, гыз тајфасыны елә үркүдәсән ки, билмәсин аллаһын күнү көјүн һансы тәрәфиндән чыхыр, һансы тәрәфиндән батыр.

М ә ' с у м ә — Белә һа! Амма Шәрифә шилапканы гојуб башына, күчәдә кедәндә көзләри һавада ојнајыр.

Һ ә л и м ә су кәтирир верир Һачы Гафара.

Һ а ч ы Г а ф а р — Атан Һачы Гасым аби-Ковсәр сујундан сираб олсун.

Нөкәр Ә с ә д у л л а дахил олур.

Ә с ә д у л л а — Аға, беш-алты нәфәр кәндли кәлибсизи көрмәк истәјир. Амма сонра аға мәни јаманлама, өзләри дә касыба охшајырлар.

Һ а ч ы Г а ф а р — Кедә, нијә демәдин ки, Һачы евдә дејил?

Ә с ә д у л л а — Бәли, дедим ки, елә индичә кәлиб, һәлә намазыны да гылмајыб.

Һ а ч ы Г а ф а р — Аллаһ сәнә дә лә'нәт еләсин. Јүз дәфә демишәм ки, көрдүн ки, әјни-башы чырыгдыр, дејинән ки, Һачы евдә дејил, вә һалонки гардашым даолмуш олса. Кет бурах кәлсинләр, ганмаз һарамзада. *(Арвадына)* Мәним бу кәндли тајфасындан зәнд илә зәһләм кедир. Елә јанына ки, кәлибләр башлајачаглар анд ичмәјә.

М ә ' с у м ә — Аллаһ онлары вурсун. Күндә бир дәстә кәлиб еви зибилләјиб кетмәкдән башга мәнфәтләри јохдур.

К ә н д л и л ә р дахил олурлар.

Һ а ч ы Г а ф а р — Балам, кенә нә вар төкүлүб кәлмисиниз? Гојмазсыныз бир халг евиндә раһат отурсун?

А к и ф дахил олур, бөркүнү гојуб әјләшир гәзет охумаға.

Н ә з ә р ә л и — Һачы, сән оласан кетдијин Мәккә, сән оласан Хорасанын гызыл күнбәзләри, сән оласан гырмызыкөз ағам, бир јахамызы Кәрбәлаҹы Һашым ағанын әлиндән гуртар!

Акиф һејрәтли бахыр.

Һ а ч ы Г а ф а р — *(арвадына)* Көрдүн ки, мән сәнә әввәлдән бунларын һәјасызлыгларыны демәдимми? *(Кәндлиләрә)* Кенә нә олубдур ки, тамам Мәккә, Мәдинәни јығыб төкдүнүз бура?

Н ә з ә р ә л и — Нә олачаг, јаны диши балалы инәјими сатыб вердим ки, борчдан хилас олум. Көтүрүб јанымда да бир кағыз чырды ки, бу да сәнин һөччәтими гојуб судда евими сатдырмаг истәјир.

Һ а ч ы Г а ф а р — Кәс сәсини намәрбут. Мән һачы адам, һөччәт зад билмирәм.

К ә р б ә л а ҹ ы Һ а ш ы м дахил олур.

Ајганмаз оғлу, бу чүр һарамзадалар илән нијә алышвериш едирсән? Бәлкә бу евдә бир башга адам олајды. Елә биләрдиләр ки, доғрудан да мән пул тәнзили зад јеҹән адамам. *(Кәндлиләрә)* Чыхын бурадан намәрбут оғланлары!

А к и ф — Билмәјирәм јенә, илаһи, бу нә мәнзәрәдир? *(Атасына)* Нә үчүн бунларын дәрдләринә јетишмәмиш евдән говурсунуз?

К ә р б ә л а ҹ ы Һ а ш ы м — *(Кәлир Акифин јанына)* Акиф, белә ишләрә гарышма. Бу кәндлиләрин хасијјәтидир. Мән бунун, доғрудур, һөччәтини гојмушам сурада, амма ондан бир дә алмајачағам. Чүнки еви горхурам сатсын өзкәсинә. Индидән истәјирәм ки, башыны бағлајам. Гәләт еләјир, бир дамы вардыр гојсун галсын өз өвладына, нә үчүн сатсын.

А к и ф — Ојлә исә мән дә сәндән разы оларам вә бунун да мүгабилиндә сәнә бир тәзә мүждә верәчәјәм.

К ə р б ə л а j и Һ а ш ы м — Һələ сən мүждə верəндən сонра көр мən нə мүждə верəчəjəм. Будур əлимə бир китаб кечиб ки, тамам дүнjада мисли jохдур.

А к и ф — Кəблə Һашым, гəзетənин jаздығына көрə бундан сонра дүнjада олан мүһарибəлəр, ган төкмəлəр, гətл. гарət, зүлм, чəбр—һамысы мəһв олачагдыр. Бүтүн бөjүк дөвлəтлəр jығылыб истəjирлəр тəрксилаһ едиб бүтүн бəшəриjjəти асудə jашамаға бурахсынлар. Догрудан да бу хəбəр мənə бир тəзə чан верир. Даһа бундан сонра нə ағлар көзлəр, нə дə мəзлум вə кичик миллəтлəрин əзилмəсини көрмəjəчəjик.

К ə р б ə л а j и Һ а ш ы м. — Буна да бир мүждə хəбəри дejирсən? Пəс көр мən нə китаб кətирмишəм? Бу китабы атамын чəми дөвлəти илə дəjишмəрəм. Бу бир тəзə мүчтəһидин рисаləсидир ки, шөһрəти дүнjаны тутуб. Əввəл-ахыр бүтүн шəһəрдə бирчə дənədир ки, о да дүшүб мəним əлимə.

Һ а ч ы Г а ф а р — *(арвадына)* jəгин ки, кенə бешалты аббасымы тəлəф елəjиб.

А к и ф — Вај-вај бизим һалымыза! Нə вахта гədəр бу рисаləлəрдən, jə'ни гүсл, тəһарəт программалары илə ojнамалыjыг.

К ə р б ə л а j ы Һ а ш ы м — Машааллаһ сənə! Догру десən əлиндəки гəзетəни бундан артыг билирсən.

А к и ф — Əлбəттə, гəзетə артыгдыр! Гəзетə мүгəддəсдир. Зира гəзетədə даима бир jенилик вар, лакин о рисаləдə əскилик, тəһарəт, нəчасəт, һəчамəт, кəсафəт, үфунət сөзləри долудур.

Һ а ч ы Г а ф а р — Арвад, дур бир даш сал мənим бу башыма *(Ики əлли чалыр башына)*. Галмышам бу ики дəлинин арасында, билмирəм һара кедим? Бу оғлум бир чүрə дəли, бу оғлум да бир чүрə ахмаг.

К ə р б ə л а j и Һ а ш ы м — Ата, анд олсун кетдиjин Мəккəjə, бу күн елə билирəм дүнjаны мənə верибləр. *(Мəчлисə)* А киши, мəни лап гəфлət басмыш имиш ки, Ағанын jаздығына көрə мənə чохдан Мəккə вачиб олмуш имиш.

Һ а ч ы Г а ф а р — *(арвадына)* Көрдүн дəлидир? *(оғлуна)* Кедə, башына соjуг дəjибдир нədир? Нечə сənə Мəккə əлагə тапыбдыр?

К ə р б ə л а j и Һ а ш ы м — Əлбəттə, мənə дəли демəjə һаггын вардыр. Чүнкү мəсələдən хəбəрдар дejилсən. Инди гулаг асын охуjум. *(охуjур)* Һəр пəсəри

ки, пədəрəш дəр һал-һəjат нəбашəд вə дəр кəсбикари пədəре ход иштирак немудə дөвлəте-мал чəм' нумаjəд, он шəхсра зиjарəти бejтүлһəрам вачиб əст. *(Китабы өпүр)* Валлаһы ки, бу ил пиjадə дə олса кəрək кедəм.

Һ а ч ы Г а ф а р — Чох көзəл! Балам, бу рисаlənин jазаны кимдир?

К ə р б ə л а j и Һ а ш ы м — Ким олачаг, Фазили-Əрдəбили сəлləмəллаһу таала.

Һ а ч ы Г а ф а р — Арвад, jалан десəм гутдуғум оруч Jезидин олсун, мən əввəлинчи дəфədир ки, Əрдəбилдən Фазил ешидирəм. Кенə десəjди ки, Əрдəбил лотусу һеч дарыхмаздым. *(Оғлуна)* Де көрүм һəлə төксən, jаинки кенə дə шəһərдə дəли олан вар?

К ə р б а л а j и Һ а ш ы м. — Бу күн тездən евдən чыхдым көрдүм ки, дишим чох ағрajыр. Дедим ки, кедим бир хəттимə һəна бағлajым. Сонра кəзүмүн ағрысындан сөһбəт дүшдү, дедиләр ки, кəрək бojнунун далысындан бир һəчəмət гojулсун.

Һ а ч ы Г а ф а р — Узун данышмагда һеч анандан далы галмазсан.

К ə р б ə л а j и Һ а ш ы м — Уста Гənбəр һəчəмəти бojнумун далысына гоja-гоja сөһбəти кətириб чыхарды бу jерə. Деди ки, һəтта ағанын рисаləси дə бу саатда ешик һамамда, устанын сандығынын үстədир. Рисаləни кətирən дə бу Уста Гулдур ки, Кəблə Тejмурун башына кисə чəкир. Ағаны рубəру көрүб он беш күн дə намазында олубдур.

Һ а ч ы Г а ф а р — Бəли, арвад, jахамыз Нəчəф мүчтəһидлəринин əлиндəн гуртармамыш дүшдү һамам мүчтəһидлəринин əлинə. Мənим иманыма лə'нəт олсун ки, əкəр jалан дejирəм. Мən индиjə гədəр һамам мүчтəһиди ешитмəмишəм. *(Кəблə Һашыма)* Ат о китабы аллаһы севəрсən, онсуз да мənим евим jыхылыб.

К ə р б ə л а j и Һ а ш ы м. — Ата, сən аллаһ елə буjурма! Мənим мин чаным олajды, мини дə бу ағанын рисаləсинə гурбан олajды!

Һ а ч ы Г а ф а р — Арвад, дур бу гапылары бағла, килидини ат дама. Бир оғлуму гojмушам дəрсə, кедиб һамамдан бир китаб кətириб ки, мənə Мəккə вачибдир. О бири оғлуму да көндəрдим дəрсə, буғун-саггалыны гырхдырыб кəлди бəс олмады. Дөрд илдир ки, кишинин гызына үзүк верилиб, инди кəлибдир башыачыг Шəрифəни истəjир. Бунлар икиси дə дəли дejил бəс даһа нədир?

А к и ф — Бәли, мән Асјаны алмаг истәмирәм. Чүнки мән ону алсам, она зүлм етмиш олачағам. Мән ачыгларла јашамағы севирәм, о исә өртүлү јашамышдыр.

Һ а ҹ ы Г а ф а р — Һеч бунун бир шеjә дәхли вардырмы?

А к и ф — Бәли, мән Асјаны алсам, о истәдиjи һәjаты мәндән көрә билмәjәчәкдир. Мәним севдиjим шәрифәләрдир. Һәлимә илә асјаларын да истәдиjи мәним гардашым Кәрбәлаjы Һашым кимиләрдир.

К ә р б ә л а j и Һ а ш ы м — Jенә бир алнын мәһүрә дәjсәjди, үрәjим jанмазды, өзүн дә өмрүндә гүсл тәjәммүмүн тәһәрини билмәзсән, башламысан мәнә ejиб тутмаға.

А к и ф — Доғрусу мән истигбалымы, сәадәтими онда көрүрәм ки, алдығым өврәт мән дедиjими анласын, мән дә о дедиjини анлаjым. Лакин сиз бурасыны дүшүнмәjирсиниз. Һәм мәнә, һәм дә мәнә алмаг истәдиjиниз асјалара зүлм еләjирсиниз.

М ә ' с у м ә — Сәнин үзүн гара олсун! Һеч билирсән ки, Асја сәни нечә истәjир? Ганады јохдур ки, учсун. Сәнин кәлмәjинә нәзир дејиб, инди дә оруч тутур.

А к и ф — Нә јапсын заваллы? Она оруч-намаздан башга бир шеj өjрәтмишләрми? Әлбәттә, анчаг онунла ач галмағы бир фәзиләт билән вә онунла да беһиштә кетмәк истәjән кишиләр јашаја биләрләр.

Һ а ҹ ы Г а ф а р — Балам, нечә сәнин гejрәтин гәбул едир ки, оврәтин намәһрәм кишиләрин јанында башыачыг долансын?

А к и ф — Әчәба, индидәми јазыг гадынлары тачир мәта'лары кими кисәләрә долдурмаг истәjирсиниз? Гоj онлар да ачыг һавада кәзиб тәмиз һава алсынлар.

Һ а ҹ ы Г а ф а р — Арвад, чәми тәгсирләр сәндәдир ки, буну мән охумаға көндәрәндә мане' олмадын.

М ә ' с у м ә — Јаланчы имансыз өлсүн! Јаланчы динсиз өлсүн! Буну да мән дедим ки, кет саггалыны — буғларыны гырхдыр, өзүнү чин-шәjатин шәклинә сал?

А к и ф — Һеч бир-биринизи тәһгир етмәjин. Мән бу түкләри үзүмдә бир кәсафәт һесаб едирдим, она көрә дә белә еләдим.

К ә р б ә л а j и Һ а ш ы м — Сән аллаһ елә сөjләмә! Мәним бу саггалым дөрд дәфә аға.. гуллуғуна кедибдир. Валлаһ, бу саггалымын бир түкүнү атамын

чәми дөвләтинә дәjишмәрәм. Мән билирәм ки, бунун сәбәбинә чәһәннәм оду мәни јандырмаjачагдыр.

А к и ф — Кәблә Һашым, бурах кәнара бу алдадычы сөзләри, фәгир кәнд халгынын ганыны сора-сора дөвләт саһиби олуркән jенә дә беһишт, чәһәннәм сөзү данышырсан. Лакин мән көрүрәм ки, дүнjада беһишт сизин, чәһәннәм дә фәгирләриндир. Ахирәт исә күлүнч вә мәсхәрә!

Һ а ҹ ы Г а ф а р — Балам, даһа нијә дејирсән ки, дәрс охујуб адам олмушам? Бир jерли сөjлә ки, башлы-гулаглы бир ахмаг олмушам. Бәс ар-гejрәтә нә дејирсән? Башы ачыглыға нә дејирсән?

М ә ' с у м ә — Һеч Асја нәчабәтдә дүнjада бир гыз вардыр ки?

Һ а ҹ ы Г а ф а р — Бу гызын анасы Шәрәфнисә ханым дөрд һасарын арасында ағача алма дәрмәjә чыханда билирсән рәһмәтлик Һаҹы Гасым нә еләмишди? Вуруб салмышды jерә ки, мәбада бојуну намәһрәм көрсүн. Арвадын бели сынмышды. Елә һаман сынмаг илә дә өлдү. Мән сәнә белә гыз алырам.

А к и ф — Өврәтләри вуруб өлдүрүнчә, онлары башы өртүлү кәзмәjә мәчбур единчә, вәһши мүсәлман кишиләрини тәрбиjә етмәк олмазмы?

Һ а ҹ ы Г а ф а р — Дүзүнү дејирәм, һәркаһ бу сәфаһәти башындан чыхартмасан бу мал-дөвләтдән сәнә бир шаһы да һиссә вермәjәчәjәм.

А к и ф — Әчәба мән инсанлыгдан данышырам, сән мәнә мурдар дөвләтдән данышырсан. Һалбуки, бу дөвләт кәндлиләрин көз jашларындан чәм' олунубдур. Ачыг өврәтләрин ачыг олан гәбаһәтини көрән әски гафалар өртүлү гәбаһәтләри дә унутмамалыдыр. Мән гәлби ачыг олдуғум кими ачыглығы да севирәм. Өзүмү бу шәкилләрә ондан өтрү салмышам ки, һәшәрата охшамајым.

Һ а ҹ ы Г а ф а р — Һәшәрат өзүнсән, динсиз оғлу динсиз. *(Кәблә Һашымын әлиндән рисаләни алыб атыр, Акиф башыны әjир, китаб кедир бајыра).*

К ә р б ә л а j и Һ а ш ы м — Ата, сән аллаһ ағанын рисаләсини биһөрмәт еләмә. *(Гачыр ешијә).*

М. Ф. Ахундов ад.
Азәрб. Республика
КИТАБХАНАСЫ

пәрдә дүшүр.

ИКИНЧИ ПӘРДӘ

Ваге олур Қәблә Һашымын евиндә. Хәсис бир дөвләтлијә мәхсус гафгазлы евидир.

К ә р б ә л а ј и Һ а ш ы м — Ај ушаг, даһа отурмаг вахты дејил! Дурун гачын о бири отаға, адам кәлир! Даһа јубанмајын! Ја аллаһ... ја аллаһ. Тез! тез!..

Ш ә р и ф ә — Ај Кәрбәлајы, мәкәр нә олубду ки?

К ә р б ә л а ј и Һ а ш ы м — *(Һәлимәјә)* Ај арвад, сән буна бахма, көтүр чаршабы тез ол, евә адам кәлир!..

Ш ә р и ф ә — *(мәчлисә)* Валлаһ, бунларын ишинә лап мәәттәл галмышам. Мән ешитмишәм ки, вәһшиләр кәләндә адамлар кәрәк гачсын. Амма бунлар дејирләр ки, гачын адам кәлир.

М и р з ә Р ә һ и м вә М и р з ә Б а ғ ы р дахил олурлар, арвадлар о бири отаға кечәндә көрүнүрләр. Қәблә Һашым о тәрәф-бу тәрәфә гачыр.

М и р з ә Р ә һ и м — Кәблә Һашым, бу нә фүзуллугдур? Сән мәни кимләрә охшадырсан! Мән он сәккиз илдир ки, тәһсилдән кәлмишәм, көзләрим намәһрәмә саташмајыбдыр! Әстәғфурулла рәбби вә әтуби илејһ.

К ә р б ә л а ј и Һ а ш ы м — *(кәлиб әлиндән өпәрәк)* Чәнаб аға, кәрәк мәним тәхсиримдән кечәсиниз. Хаһиш едирәм онлары да өз кәнизиниз һесаб едиб әјләшәсиниз.

М и р з ә Р ә һ и м — Китабүл-һәггүлјәгин саһиби бујурурлар ки, һәр о мө'минләр ки, көзү бир дәф'ә намәһрәмә саташса гырх иллик гәбул олунмуш ибадәтини ловһдән позарлар.

М и р з ә Б а ғ ы р — Чәнаб аға! Әјләшин. Бу мө'минин гәлбини әлә кәтирмәк үчүн худавәнди-аләм сизи ондан өтрү хәлг еләмишдир ки, күнаһкар бәндәләрин күнаһыны бағышлатдырасыныз. *(Голундан тутуб әјләшдирир.)*

М и р з ә Р ә һ и м — Хејли хуб. Қәблә Һашым, гонагларын даһа кимдир?

К ә р б ә л а ј и Һ а ш ы м — Бир өзкә гонагларымыз јох. Мәһз рәһмәтлик атамын Мәккә јолдашларыдыр.

М и р з ә Р ә һ и м — Бәс әхәвинизин тәшрифи һарададыр?

К ә р б ә л а ј и Һ а ш ы м — Чәнаб аға, о да хидмәтинизә кәләчәкдир. Лакин кәрәк әфв едәсиниз. Чүнкү мүсәлмана-зада охшамаз.

М и р з ә Р ә һ и м — Ејб етмәз, кәрәк бурада һазыр

олсун. Чүнки онун вүчуду бурада олмаса бөлкү ишләри шәр'ән баша кәлмәз.

К ә р б ә л а ј и Һ а ш ы м — Инди ки, аға изин верир, мән дә чағырарам. *(кедир)*.

М и р з ә Б а ғ ы р — Чәнаб аға, о учабојлу оврәтә јахын отуран балача гызы көрдүнмү? Һаман гыз бу Кәрбәлајы Һашымын гызыдыр. Бир нечә дәф'ә аллаһын әмрини јеринә јетирмәк үчүн бу Кәрбәлајы Һашыма изһари-мәтләб еләмишәм, кенә дә ајағы бир тәрәфә чыхмајыбдыр.

М и р з ә Р ә һ и м — Сән һеч тәләсмә! Бунун башына Мәккә һавасы дүшүбдүр. Ишләрин һамысы дүзәләр. Бу Мәккә сәфәри чох да јүнкүл сәфәр дејилдир. Вәба вар, таун вар, исһал вар, нә билим чүрбәчүр нахошлуглар да вардыр. Һәлә мәнә де көрүм о акушканын арасында отуран матушка ким иди?

М и р з ә Б а ғ ы р — Чәнаб аға, нечә акушка, нечә матушка? Нә бујурурсан? Бу һаман докторун арвады Шәрифәдир ки, өзү да мамалыг дәрси охујубдур.

М и р з ә Р ә һ и м — Нә бујурурсан сән, нечә Шәрифә? Мәјәр о мүсәлмандыр? Худавәнда сән фәрјада јетиш! Нә јаман күнләрә галдыг!

М и р з ә Б а ғ ы р — Чәнаб аға, әслинә бахсан Шәрифә әлдән кедиб, дини иманы бадә верилиб. Анчаг кәрәк сиз истәғфар едәсиниз. Чүнки кенә үмид бирчә сизә галыбдыр.

М и р з ә Р ә һ и м — Доғрудан да хејли вәчиһәдир! Хејли саһибчамалдыр. Һејфләр олсун ки, чәһәннәм одуна јаначаг.

М и р з ә Б а ғ ы р — Чәнаб аға, кәрәк бу бичарәләрә гијамәтин күнү шәфаәт едәсән.

М и р з ә Р ә һ и м — Олмаз! Олмаз, Мирзә Бағыр! Кәрәк бу тәнасүби-әндам чәһәннәм одларында јансын, кәрәк бу зүлфи-мүшкфамә әгрәбләр долашсын, кәрәк бу шухи-күләндам иланларын хөрәји олсун.

А к и ф вә Қ ә б л ә Һ а ш ы м дахил олур.

А к и ф — Хош кәлибсиниз ахундлар! Чох илтифат бујурмусунуз!

М и р з ә Р ә һ и м — Аллаһ сизи һифзи-әманәтиндә сахласын. Лакин мүсәлман олдуғунуз һалда өзүнүзү бу шәклә салмагда һеч инсаф етмәјирсиниз?

А к и ф — Мән өзүмү бу шәклә ондан өтрү салмышам ки, һәмишә гардашым Кәблә Һашым илә бир јердә

дуранда халг бахыб көһнә дүнја илә тәзә дүнјаны көрә билсинләр.

Мирзә Рәһим — Мирзә Бағыр, замани ки, мәһшәри-күбра гурулар, бир дәстә үзүнүн дәриси сојулмуш чамаат кәтирәрләр. Дөшләриндә оддан ловһәләр олар. О ловһәләрдә јазылмыш олар ки, бу чамаат дүнјада өз буғ-саггалларыны гырхдыранлардыр.

Қәблә һашым ағлајыр.

Акиф — *(күлүр)* Будур сизин сөјләдијиниз әфсанәләрә көһнә дүнјадан нүмунә олан кәблә һашымлар гадынлар кими ағлајыр. Лакин акифләр сизә вә она ачы-ачы күлүр. Сөјлә мәнә нә ки, истәјирсән.

Мирзә Рәһим — Мирзә Бағыр, һәлә бу чәһәннәмин нәдән ибарәт олдуғуну анламыр, амма гулаг вер әрз ејләјим. Бир чамааты да гијамәтин күнү мәһшәрә кәтирәрләр ки, онларын башынын тәпәсиндә оддан газанчалар гајнајыр. Бу һалда мәһшәр әһли һәјәчана кәлиб сөјләрләр: илаһи, кенә кимдир бу чамаат?.. Китаб рәббүләрбаб јетишәр: еј мәним бәндәләрим, бунлар да һаман адамлардыр ки, башларына шапка гојублар.

Қәрбәлаји Һашым ағлајыр.

Мирзә Бағыр — Худавәнда, сән јетиш шиәләрин фәрјадына, субһаналлаһ!.. Әстәғфуруллаһ, бу нә аләмдир мәкәр?

Акиф — Евиниз бәрбад олсун, дүнја бир-биринә дәјиб, гијамәт күнү дүнјада башланмыш. Амма сиз кенә дә јухудан, хәјалатдан, көзә көрүнмәјән әфсанәләрдән данышырсыныз.

Мирзә Рәһим — Бәли, һәлә сән гафилсән, һәлә чәһәннәмә инанмазсан. Бир күруһу мәһшәр мејданына дахил едәрләр ки, онларын ағзындан әгрәбләр, иланлар төкүләр. Хитаби-рәббүләрәбаб јетишәр ки, еј мәним бәндәләрим, бунлар да һаман адамлардыр ки, әчнәби дилләриндә дәрс охујублар.

Кәрбәлаји Һашым — *(ағлајыр)* Илаһи, сән о күнкү күндә мәним гардашымын фәрјадына јетиш! Илаһи, сән бизим күнаһымыздан кеч!

Акиф — Һәгигәтдә мән билмәјирәм ки, сизин бу әфсанәләринизә күлүм, ја ағлајым? Амма буну мән јәгин етмишәм ки, сизин өзүнүз дә бу һәдјанлара инанмајырсыныз. Лакин бу әфсанәләр сизин әлиниздә бөјүк бир

аләтдир ки, онун васитәсилә мәним авам гардашымы вә бунун кимиләри өз торунуза салырсыныз.

Мирзә Рәһим — Бу сөзләрә дә инанмајан, аллаһа инанмајыр. Бири дә ки, аллаһа инанмады онун илә данышмаг да һарамдыр. *(Мирзә Бағыра)* Мирзә Бағыр, дур бурадан мәни харич елә! Мән ешидә билмәјирәм белә-белә сөзләри.

Мирзә Бағыр — Чәнаб аға! Сиз мүчтәһидләрә лазымдыр ки, кенә дә бунлары һаг јола дәлаләт ејләјәсиниз. Беһишт вә'дәләри вериб чәһәннәм әзабындан горхудасыныз ки, бәлкә ағлы башына кәлсин.

Акиф — Сиз әкәр ахирәтин чәһәннәмләринә гајылсыныз, бәс нә үчүн јердәки аллаһларын чәһәннәмләрини көстәрмәјирсиниз? Бәс нә үчүн залымларын ганлы мәһкәмәләрини, јандырыб јахан атәшләрини кизләдирсиниз? О атәшләри јахан шәһвәтчи солтанлары, сәфаһәтпәрәст падшаһлары, чаһанкир краллары көстәрмәкдән нә үчүн арланырсыныз?

Мирзә Рәһим — Сән ону билмәлисән ки, дүнјаны ган селләри тутса шиәји-хүллусә һеч бир завал јохдур. Дүнјаны ган селләри тутса да мө'мин гардашларын ајагларыны да ислатмаз! Сән бах бир Иран дөвләтинә. Бизим дуамызын бәрәкәтиндән орада јүз илдир ки, бир түфәнк дә атылмајыб! Мәкәр сән бу мө'чизәләримизи дә инкар едәчәксән?

Акиф — Еј өз көзләри кор, инсанлары өзләриндән дә кор һесаб едән гафилләр! Дүнјада мүһарибә нәдән өтрү олур? Һүгуга тәчавүз етмәкдән дејилми? Иранда даһа нә галыбдыр ки, сәрвәтдар һөкумәтләр әлинә кечмәсин? Гафил инсанлар, нә јапышмысыныз чәһәннәм, беһиштин гујруғундан. Көјләрдә, гушлар кими һаваларда олан тәјјарәләрдән атәшләр, тәбиәтин илдырымларына дәһшәт верән пулемјотлар, јашыл шәридләри, маралкечмәз мешәләри чәһәннәм бучағына дөндәрән топ күлләләри сизи јенәдәми ајылтмады? Сизи бу гәдәр курултулар кенә дә јухудан ојатмады?

Мирзә Рәһим — Нәјә лазымдыр дүнја малы? Гој падшаһлар һамысы Ираны гарәт етсин, бизә лазым дејил дүнја чифәси! Ахырда бүтүн дүнја бизим дедијимиз јолу тапачаг, тапмаз исә мәһв олуб кедәчәк.

Акиф — Еј бизә һаким сајылыб нә олдуғу мә'лум олмајан гүввәт! Сәнин бу гафилләрдән хәбәрин вармыдыр? Атәшләр дүнјаны тутуб јаныр, бунлар кенә чәһәннәм әфсанәләриндән әл чәкмәјир.

Мирзә Рәһим — Бәли, бу одлар һаман чәһәннәм одларыдыр ки, јетмиш мин дәф'ә суја басандан сонра атыблар бу дүнјаја. Јохса онун истисиндән чәми вәһуш, түјур һәлак олмушдулар.

Кәрбәлаји Һашым — *(ағлајыр)* Илаһи, сән бизим гијамәтин күнү фәрјадымыза јетиш, илаһи, сән бизи чәһәннәмин одундан хилас елә!

Акиф — Еј мәним авам гардашым! Сән нә вәхтә кими кор галачагсан? Дин вә сәрвәтә алданмыш халғын јердә гопардығы гијамәтләри көрмәјирсәнми? Көрмүрсән дүнјаны дағыдан чаһанкир ордулары? Гијамәт вә чәһәннәмә инанан бәшәр бир-бирини гырыб битрир. Јерләрдә гијамәт гопмуш, мәмләкәтләр јаныр, шәһәрләр јахылыр, гәсәбәләр, көјләр виран олур. Бәс һаны бу әммамәли инсанчыларын көстәрдији јардымлар? Дүнја бир-биринә гарышмыш. Халг үчүн мәкан јох, вәтән јох. Бүтүн мәдәни бәшәриҗјәт гачгынлар кими һәрә бир дашын бөјрүнә сыхылмыш, кенәдәми јатмаг истәјирсиниз?

Мирзә Рәһим — Бәли, нә гәдәр ки, бу милләтләр исламиҗјәти гәбул етмәјибләр јер үзү сакит олмајачагдыр. Буна баис дејил мәкәр бизим нәзәримиз!

Акиф — Демәк ки, бу ганлары төкән вә бүтүн бу чинајәтләри јапан аллаһын өзүдүр ки, сиз дә о чинајәтин башында дурмусунуз.

Мирзә Рәһим — Бәли, худавәнди-аләм өз бән дәләрини имтәһана чәкир!

Акиф — Одур ки, сиз халгы вәтән, милләт сөзләри илә ити сүнкүләрин алтына сохуб ләззәт апарырсыныз. Шәһид дедијиниз мүһарибә гурбанларынын өзү дә нә јолда өлдүјүнү билмиш олсајды, бу кими ганлар әбәдән төкүлмәзди.

Мирзә Рәһим — Бәли, һәр кәс јолундан чыхыб, моллаја, мүчтәһидә ирад тутуб, хүмс-зәкаты, имам малыны вермәјиб, буғларыны, саггалларыны гырхдырыб, пулу олуб зијарәтә Мәккәјә кетмәјибдир, бу бәлалары чох көрәчәкдир.

Һачы Сәмәд — *(дахил олур)* Сәлам әлејкүм! Ағалар, нә вар, нә сәсдир?

Кәрбәлаји Һашым — Һеч, Һачы Сәмәд әми, чәнаб мүчтәһид аллаһын еһкамындан бујурурду. Сиз аллаһ, әјләшиниз! *(Әјләшир)*.

Мәчлис — Ја аллаһ, һачы!

Һачы Сәмәд — Аллаһ көмәјиниз олсун! Зәһмәт

чәкмәјин, өзүм әјләшәрәм. Амма бир аз јубанмағымы бағышларсыныз.

Мирзә Рәһим — Һачы Сәмәд, нә олуб ки, бу гәдәр тә'хир етдиниз?

Һачы Сәмәд — Оғлум Кәрбәлаји Иманын ушағы бирдән-бирә гаралды. Сәһәрдән о моллаја, бу фалчыја, бахычыја гачмагдан јорулмушам.

Акиф — Һачы, ушаг нечә јашындадыр?

Һачы Сәмәд — Әслинә бахасан бизим кәблә Иманын һеч оғул өвлады олмазды, оланда да икичә ај јашајыб өләрди. Дуа галмады алдыг, нәзир галмады еләдик, башынызы нә ағрадым, ермәни кешишләринә гәдәр кедиб дуа алдыг. Ахырда бизә бир дәрвиш раст кәлди. Дәрвиш бир гара һәббә дуа охујуб верди кәблә Имана. Доггуз ајдан сонра бир оғлан ушағы дүнјаја кәлди. Инди ушаг гырхча күнлүкдүр.

Акиф — Чох пакизә! *(кәнарә)* бу да мүсәлманларын бир рәнкидир!

Мирзә Рәһим — Һачы, бәс сонра ушаға нә чарә еләдиниз?

Һачы Сәмәд — Молла Әсәддән бир дуа кәтирдик сакит олуб јатды. Шәк кәтирәнин затына лә'нәт!

Акиф — Гој раһәт олуб јатсын! Чүнки о јатмагла өз јахасыны чаһил аталарын әлиндән гуртарыб јенә дә јохлуға доғру кедир.

Кәрбәлаји Һашым — Гардаш, һәр нәјә шәкк едирсән ет, амма Молла Әсәдә шәкк еләмә! Бизим Мүнәввәрин дә дирилијинә сәбәб одур!

Һачы Шүкүр — *(дахил олур)* Салам әлејкүм! амма кәрәк јубанмағы бағышлајасыныз! *(әјләшир)*.

Кәрбәлаји Һашым — *(галхыр)* Ја аллаһ, Һачы Шүкүр!

Һачы Шүкүр — Аллаһ көмәјин олсун, зәһмәт чәкмә.

Мирзә Рәһим — Бәс, Һачы Шүкүр, сәбәб нәдир ки, јубанмысан?

Һачы Шүкүр — Кәрәк әфв еләјәсиниз! Бу күн гызым Нәркизә нишан гојурдулар.

Мирзә Рәһим — Худавәнди-аләм гызы хошбәхт еләсин, кимә верирсән?

Һачы Шүкүр — Доғрусу јағчы Мәшәди Сеҗфулла бу гызы ики ил бундан әввәл истәјирди. Амма еҗби бурасында иди ки, гызын доггуз јашы вар иди. Мәшәди Сеҗфулланын да евиндә ики арвады вар иди. Амма бир

нечә күн бундан әввәл оврәтләрин бириси ушаг үстә өлдү. Өзүм дә көрдүм ки, гызын әрлик вахты кечир даһа бәнд олмадым, дедим ки, гој көтүрүб кетсин.

Мирзә Бағыр — Һачы, кәрәк Мәшәди Сеjфулла о бири оврәтини дә бошаjыбдыр.

Һачы Шүкүр — Әслинә бахасан Мәшәди Сеjфулла арвад бошаjан адам деjил. Бизим онун евинә кедиб-кәлмәмиз вар. Она да jахшы бәләд олмушам. Чүнки инди беш илдир ки, даjысы гызы мәндәдир. Хүсусән халасы да мәним сиғәмдәдир, елә биревли кими саjылырыг. Онун бошадығы оврәтдә бир оврәтлик jох иди. Jазыг алты дәф'ә бошады, алды, кенә дә баша кәлмәди.

Мәчлисдән — Тфу, сәнин затына лә'нәт белә арвад!

Һачы Шүкүр — Һә, инди көрүн ки, Мәшәди Сеjфуаллада һеч тәгсир jохдур. Jазыг деjәндә ки, балам дур бир каса су гыздыр мән хәттимин һәнасыны jуjачағам, деjир ки, һамам jахындадыр кет һамама. Инди көрүн бу jазығын тәклифи нәдир?

Мәчлисдән — Әлбәттә бошамаг!

Һачы Шүкүр — Белә һа! Атаныз олду рәһмәтдә. Мәшәди Сеjфулла да бир забитәли киши, даһа давам едә билмәjиб, ушагларын да верди голтуғуна, салды баjыра.

Мәчлисдән — Әлинә дөнүм! Елә дә лазым иди!

Мирзә Рәһим — Елә шәриәт дә белә буjурур. Бир оврәт ки, сөзә бахмады, кәбин дә дүшмәз!

Һачы Сәмәд — Гурбан олум белә шәриәтә. Валлаһ мән бошадығым арвадлара кәбин версәjдим, башымда бөркүм дә галмазды. А киши, белә дә олмалыды да. Jә'ни белә деjил?

Акиф — Һачылар, мән көрүрәм ки, сиз өзүнүзү мө'мин вә мүсәлман һесаб едә-едә инсан олан гадынлары һejван кими алыб, һejван кими дә сатырсыныз.

Һачы Шүкүр — Бәс нечә олсун ки? Бир оврәт ки, әлли беш jашында әринә саггалыны jумаға су гыздырмасын, она да кәбин дүшәрми? Сән бир jоллу деjилән ки, шәриәтә рәхнә гатачағам.

Акиф — Бәли! О арвад кәрәк нәинки онун һәнасына су вермәjә иди, бәлкә ону һәна jахмаға да гоjмаjа иди. Чүнкү әлли беш jашында баггал саггалыны гызартмасаjды сән дә он бир jашында Нәркизи онун гучағына салмаздын, о да оврәт-ушағыны ешиjә салмазды.

Һачы Шүкүр — Ешиjә салар, чанын да алар.

Биз бу бөркү башымыза исти-соjугдан өтрү гоjмамышыг, гejрәтдән өтрү гоjмушуг.

Һачы Сәмәд — Аj башыныза дөнүм, елә мәним дә оғлумун е'тигады беләдир.

Һачы Шүкүр — Мәним оғлум бу е'тигадда олса кенә шүкүр едәрәм, амма елә сөз деjир ки, дилимә кәтирә билмәjирәм.

Һачы Сәмәд — Олмаjа сиғәни даныр?

Һачы Шүкүр — Деjир ки, һеч аллаһ дибиндән jохдур.

Мирзә Рәһим — Мирзә Бағыр, дур бурадан харич олаг, инди бу имарәт учар башымыза! Мәкәр аллаһы да данмаг олармы?

Акиф — Һәркаһ о аллаһ варса, бәс jердәки аллаһлар кимдир? Көзә көрүнмәjән аллаһын торпағында минләрчә аллаһлар вардыр ки, һамысынын беһишти, чәһәннәми, һуриси, гилманы, чалали-чәбәрути, әзаб мәлаикәләри, алишан биналары, зәрнишан гәсрләри, бәндәләри, сәчдәсинә jыхыланлары да вардыр. Һәркаһ о аллаһ варса, бәс бунлар нәчидир? Бунлар деjил мәкәр, мүкәммәл бир инсан тәләсидир ки, о да мәним гардашым Кәрбәлаjи Һашымы вә бу һачылары алдатмаг үчүндүр.

Һачы Гурбан — *(дахил олур)* Сәлам әлejкүм һачылар! Деjәсән ки, бир аз jубанмышам, амма кәрәк бағышлаjасыныз. Әjjамда дүшәр шәнбәjә новруз. Бу күн тәләбәләр jығылыб оғланларымын икисинә дә әммамә гоjдулар.

Акиф — *(кәнарә)* Бәли, исламын ики бәласы да артды.

Мәчлисдән — Аj аллаһ мүбарәк еләсин! Аллаһ елмләрини артырсын!

Кәрбәлаjи Һашым — Һачы, сән мәним гардашымын сөзүнә бахма! Аллаһ хатиринә мәним ишимә әнчам верин, чыхым кедим аллаһын евинин зиjарәтинә!

Һачы Шүкүр — Хоша сәнин сәадәтинә. Каш сәнин саггалында бир түк олаjдым.

Һачы Гурбан — Ej каш мәним дә чаным сулу олаjды, бу сәфәрдә сәнә jолдашлыг еләjәjдим!

Һачы Сәмәд — Каш мән дә бир милчәк олуб сәнин башына гонаjдым!

Әсәдуллла *(дахил олур)* — Аj һачы Сәмәд аға, евимиз jыхылды, адам кәлиб ки, кәблә Иман ағанын ушағы кечинибдир.

Һачы Сәмәд — *(галхыр)* Ваj сәнин белә һәфтад пүштүнә лә'нәт белә бәднәзәр!

Акиф — Ејб етмәз! Молла әсәдләрин дуасынын бәрәкәтиндән бу дүнjада да дирилмәсә, ахирәтдә дирилә-чәкдир.

Мирзә Рәһим — Бәли, бу jазыг ушағын да алнында белә jазылмышдыр. *(Кәблә Һашыма)* Кәблә Һашым, вахт кечир, вәсиjjәтләрини елә.

Акиф — Бәли гардаш, вәсиjjәтләрини елә! Инди көрүм сәнин, саггаллы көрпәнин алнында нәләр jазылыбдыр.

Кәрбәлаjи Һашым — Гардаш, сән аллаһ, әл чәк көрүм башыма нә кәлир. *(ахунда)* Бах, гәза ишидир, мәним башыма бир иш кәләрсә, мәнә икирми илик гүсл, тәһарәт, оруч, намаз аласыныз! Дөрд нәфәр пиjада завварын да jол хәрчини вериб аға гуллуғуна көндәрәсиниз. Оврәтимин кәбин вә һәштjекини верәрсиниз. О ки, галды гызым, ону да бир һалал сүд әммишә верәрсиниз, малымы да тапшырарсыныз әлинә.

Мирзә Бағыр — Гыз барәсиндә ки, һеч никәран галмаjасан.

Акиф — Гардаш, jазығсан, кәл өз евинин дағылмасына баис олма! Инди ки, кедирсән, кәл кәнди дә тапшыраг рәиjjәтләрә. Мән ки, өз һаггымдан кечирәм. Даһа бәсдир бу бичарәләрин ганларыны сормаг.

Мирзә Рәһим — Мән бу хилафи-шәр'ә имза гоjа билмәрәм. Чүнки бу кәндә һачы чувал долусу әксинас сајыбдыр. Һәтта буна мән өзүм сиғә охумушам.

Акиф — Шәриәтдән, сиғәдән дәм вурмаjын, әммамәли гулдурлар! Инсан бәдәни jыртмагдан дырнаглары ганлы вәһшиләр, сиз һеч билирсиниз ки, кимләрин һесабына jашаjырсыныз?! *(Кедир гапынын габағына ешиjә дејир)* Һамыныз дуруб кәлин ичәри! Дурун, тез!

Бир дәстә чындыр либаслы кәндли кирир ичәри.

(мәчлисә) Сиз инсан ганлары сорурсунуз, онлар да нечә инсан! Инсанларын ән фәгири, ән мәзлуму. Бу бичарә фәһләләрин вә кәндлиләрин ганыны! Дурун бурадан, динчи оғрулар!

Мирзә Рәһим — *(галхыр)* Дурун бурадан, харич олаг, даһа дин әлдән кетди.

Кедирләр.

Акиф — *(дәлларынча)* Jаланчылар... Оғрулар!

пәрдә дүшүр.

ҮЧҮНЧҮ ПӘРДӘ

Ваге олур Мирзә Рәһим мүчтәһидин мәһкәмәсиндә

Мирзә Бағыр — *(дахил олур)* Сәлам әлејкүм!

Мирзә Рәһим — Әлејкәссалам. Әjләш көрәк! Нә вар ки, балам, сөзлү адама охшаjырсан? Тәзә хәбәр нә вар?

Мирзә Бағыр — Кәрбәлаjи Һашымын Мәккәдә өлмәjиндән тәзә хәбәр нә олсун ки?

Мирзә Рәһим — Нә сөjләjирсән, Мирзә Бағыр, бу иш ола билмәз!

Мирзә Бағыр — Бәли, чох да пакизә ола биләр. Бу иши шәһәрдә сиздән башга һамы ешидибдир.

Мирзә Рәһим — Анд олсун чағырдығын һәзрәтә бу хәбәри елә индичә сәндән ешидирәм, амма кәрәк шаһидләр дә олсун.

Мирзә Бағыр — Аллаһа шүкүр шаһидә нә кәлибдир? Мәкәр мүсәлман шәһәриндә беш-он шаһид тапмаг чәтиндирми? Амма мән билирәм ки, бурасы лап дибиндән доғрудур. Лакин jазыг Кәрбәлаjи Һашымын евиндә һеч киши тајфасы да jохдур, сонра елә олмасын ки, шәриәтә хәjанәт олсун.

Мирзә Рәһим — О барәдә никаран галма, билирәм ки, нә демәк истәjирсән. Хәjалын Кәрбәлаjи Һашымын гызыны алмагдыр. Бу иш әсли олурса гыз сәнин малындыр. Амма мәним дә сәнә бир ишим дүшәчәкдир.

Мирзә Бағыр — Билирәм, мән сизин мәнзурунузу. Сиз дә мәнә гајната олмаг истәjирсиниз. Мәним бу көзүм үстә.

Мирзә Рәһим — Әл агилү jекфибил ишарә. Инди ки, баш тапмысан, даһа нә дејим.

Һәлимә — *(дахил олур)* Сәлам әлејкүм. Мүчтәһид аға, сизә бир әрзим вардыр.

Мирзә Рәһим — Әлејкәссәлам, *(Мирзә Бағыра)* даһа дурма, кет шаһидләрә хәбәр вер, һазыр олсунлар.

Мирзә Бағыр — Орасында сөз jохдур. Амма елә ејләjин ки, шәриәтә хәjанәт олмасын. Чүнки евләриндә киши тајфасы jохдур.

Мирзә Рәһим — Даһа, дајанма, мәнзуруну билирәм. Тез кет, чүнки бу зәифәнин шәри' мәсәләси вардыр.

Мирзә Бағыр — *(Кедир, гапы jанындан дөнүр)* Гәрәз, мәним әрз еләмәjим бундан өтрүдүр ки, шәриәтә хәjанәт олмасын. О ки, галды мәним ишимә, она да сиз вәкил олун.

Мирзә Рәһим — Кет даһа шаһидләри кәтир *(кедир)*. *(Һәлимәјә)* Еј зәифә, нә суалын вардыр? Әјләшиниз!

Һәлимә — Аллаһ-таала сизин көлкәнизи бизим башымызын үстүндән әскик еләмәсин.

Мирзә Рәһим — Еј зәифә, шәр'и суалын варса бир аз ирәли әјләш. Ибадәтин чохлуғу, сәчдәләрин узунлуғу нә гулагларымда, нә дә көзләримдә гүввәт гојмамышдыр.

Һәлимә — *(ирәли чәкилир)* Аға, аллаһ бизим өмрүмүздән кәсиб гојсун сизин өмрүнүзүн үстә.

Мирзә Рәһим — Еј зәифә, бир аз да јахында әјләш. Чүнки гулагларыма беһиштин гызыл дағларындан ахыб төкүлән Көвсәр суларынын курултулары кәлир. Чәһәннәмдә олан әждаһа нә'рәләрини ешидирәм. Көјдәки мәләкләрин тәсбеһ тәһлил сәдаләри кәлир, одур ки, дүнја сәдаләрини чох да ешидә билмәјирәм. Сөзүн варса бир аз да ирәли кәл.

Һәлимә — *(ирәли кәлир)* Аға, доғрусу дејирләр ки, саһибим Кәблә Һашым Чәддәдә вәбадан вәфат ејләјибдир?

Мирзә Рәһим — Еј зәифә, сизә буну ким хәбәр верди? Инна лиллаһ вә инна илејһи рачиун!

Һәлимә — Бу хәбәри мәнә елә бир адам веribдир ки, атам да, анам да, өвладым да она гурбан олсун Бу күн тездән бу хәбәри мәнә Мирзә Бағыр аға кәтирди.

Мирзә Рәһим — Еј зәифә, доғрудур. Көндәрмишәм шаһидләр кәлсинләр.

Акиф — *(дахил олур)* Нә кәсибсән мәһкәмәләр гапысыны еј нагис оврәт? Сәнә јүз дәфә демишәм ки, бу јаланчы мүсәлманларын сөзүнә бахма? Ким Мәккәдән кәлмишдир ки, сәнин саһибинин өлүм хәбәрини кәтирсин? Сәнин нә сөзүн варса мәнә сөјлә, бураларда нә ишин вар? Нә ишин вардыр бу һәрамиләр јувасында?

Һәлимә — Мәним аллаһ чанымы бојлә јерләрдә чыхарсын.

Мирзә Рәһим — Акиф, сән үләма гисмини рүсва еләмә! Инди көндәрмишәм шаһидләр дә кәлсин.

Акиф — Һәр ан шаһидләр дә сәнин јумурталарындыр ки, өз мәзһәб вә иманларыны беш гәпијә сатмағы адәт ејләјибләр.

Зүлфүгар — *(Дахил олур, јанында өврәти Сәлмә голтуғунда боғчасы)* Аға, бир мәсәл вардыр ки, шәри-

әтдә шәрм олмаз. Бу арвад мәним әјалымдыр. Нә гәдәр чалышдым јола кедим јенә дә баша кәлмәди. Ахырда лабүд галмышам кәтирмишәм талағыны верим.

Мирзә Рәһим — *(Сәлмәјә бахыр. Зүлфүгара)* Еј мө'мин, худавәнди-аләм бу барәдә кишиләрә бөјүк ихтијар веribдир. Лакин кәрәкдир бир сәбәб дә олсун.

Зүлфүгар — Аға, бир оврәт ки, саһибиндән изнсиз гоһум-гардаш евинә кетди, бир оврәт ки, тәзә палтарларыны кејиб күчәјә чыхды, даһа бу товр оврәт мәним нәјимә кәрәкдир?

Мирзә Рәһим — Еј мө'мин, инди сәнә шәриәт һөкм верир ки, буну бошајасан.

Сәлмә — Аға, һәркаһ бу сөзләрин һамысыны бу јалан демиш олса нечә олсун? Мәни буна верәндә бирчә дәфә аталығым дејиб ки, оврәт тајфасынын гычы сыныг олар, кенә јадымдан чыхмајыбдыр. Бирчә дәфә мәнә јенкәләрим дејиб ки, оврәтин ата-анасы олмаз, о вахтдан нә гәдәр дөјәр, сөјәр чаваб вермәрәм. Нечә дәфә палтарларымы алыб көзүмүн габағында тәзә арвадына кејдириб. Кенә демишәм ки, кишидир, әлачым нәдир?

Зүлфүгар — Јаланчыја аллаһ лә'нәт еләсин. Гызыл да олсан бундан сонра мәнә лазым дејилсән. Сән аға һүзурунда мәнә дил гајтаранда бәс көр евдә нә гајырырсан?

Сәлмә — Нәдән әввәлдән јаланчы дејил идим, елә инди јаланчы олдум? Нијә ки, мәним дајым гызы Зүлејханы алмаг истәмирсәнми?.. Зүлејха дејир Сәлмәни боша, онда мән дә кәләрәм, вәссәлам, мәним тәгсирим будур!

Мирзә Рәһим — Еј зәифә, кишинин ихтијары вардыр ки, сәни истәмәсә бошар. Һәзрәт өзү дә бујурубдур ки, ла икраһә фиддин.

Сәлмә — Шәриәт бујурандан сонра мән нә дејәчәјәм? Мән даһа кишиләрә нечә инаным ки, дөрд илдир зәһмәт чәкиб ев тикмишәм инди ушағымы да вериб голтуғума јола салырсан? Чарәм нәдир, саһибсиз адамам. Кәбинимми верин чыхыб кедим.

Зүлфүгар — Бир оврәт ки, саһибинин сөзүнә бахмады, дәхи кәбин нә үчүн? Будур, бир боғча да палтар вермишәм, бәс олмајырмы?

Сәлмә — Бәс мән ата-анасыз адам һара чыхыб кедим?

Мирзә Рәһим — Еј мө'минә, сән дә чаванәсән, бу киши олмаз кедәрсән башга әрә.

Сәлмә — *(Үзү көјә)* Илаһи, сән буна разы олурсан ки, мүсәлман оврәти фитә кими күндә бир адамын белинә бағлансын? Илаһи, сән разы олсан да, шәриәтин һөкм версә дә, мәним һәја вә намусум буну гәбул еләмәз. Амма нә јапым? Залым кишиләрин истибдады һәләлик һөкм сүрүр.

Зүлфүгар — Аға, мән бунун һәјасыны таныјырам, вер талағыны чыхыб кетсин.

Мирзә Рәһим — Аллаһүммә сәли әла Мүһәммәдин вә али Мүһәммәд. Зөвчә вә тәма талигүн тәлләтәһу, һијә талигүн тәлләгәјү вә һијә талигүн мәр'оһүә, талигин ричијја. Инди кедә биләрсиниз.

Сәлмә — Ејби јохдур, аға, көтүрсүн ушағыны, мән дә чыхыб бир тәрәфә кедим. Евим ки, јохдур, бу ушағы һарада сахлајачағам?

Зүлфүгар — Мәним ушагдан нә хәбәрим вардыр? Ушаг сәнин әввәлки әриндәндир.

Сәлмә — Ej инсафсыз вә залым киши, мән дөрдилдир ки, сәнин евиндәјәм, даһа бу көрпә ушаг һарадан мәним әввәлки әримдән ола биләр?

Зүлфүгар — *(Бир манат ахунда верир)*. Ахунд, бујур бу да сизин һәгги-зәһмәтиниз. Иншаллаһ, кенә ишимиз дүшәндә хидмәт еләрик. *(кедир)*.

Сәлмә — Кет, залым киши, бу ушағын аһу зары сәнә бәсдир... Ејб етмәз, де вер кағызымы әлимә чыхым кедим.

Мирзә Рәһим — Бу ушаг мәсәләси иши әнкәлә салды. Сабаһа кими сәбр елә, бир дә китаблара бахым, бәлкә бу ишә бир әнчам чәкәм.

Сәлмә — *(ағлаја-ағлаја)* Валлаһ һеч билмирәм бу ач-сусуз ушағы һара апарым. *(кедир)*

Гәнбәр илә Назлы дахил олур.

Гәнбәр — Сәлам әлејкүм! Ахунд, јенә сәнә бир ишим дүшүбдүр.

Мирзә Рәһим — Әлејкәссәлам! Нә олуб јенә? Олмаја бу гызы көтүрүб гачмысан? Чүнки мәнә бир аз таныш кәлирсән.

Гәнбәр — Бәли ахунд, сизә кечән ил пајызда да бир белә ишим дүшмүшдү.

Мирзә Рәһим — Бу гыз кимләрдәндир јенә?

Гәнбәр — Бу гыз Баш кәндли һачы Рәшидин гызыдыр. Чохдан бәри истәјирдим, дејирдиләр арвадын вардыр вермәрик. Һаман гызы да ки, кечән ил көтүрүб гачмышдым, чох тајфалы олдуғуна көрә бошуја бил-

мирдим. Аллаһ тәрәфи бу ил кәнддә ел давасы дүшәндә сәккиз арвада күллә дәјиб өлдү ки, бири дә бизим арвад иди.

Мирзә Рәһим — Паһ, јазыг оврәтләр. Нә јаман олубдур.

Акиф — Бәли, елә дә олмалы иди, чүнки сизин кәбинләрин ондан да артыг тә'сири ола билмәз.

Гәнбәр — Ахунд, һәлә о оврәтин өлмәји чәһәннәмә, сонра бахдым көрдүм ки, бу да әлимдән чыхыр. Бу әһвалаты ешидиб гызы тез әмиси оғлуна адахландырыблар. Мән дә лабүддән бир ај бундан әввәл көтүрүб гачдым.

Акиф — *(Һәлимәјә)* Һәлимә ханым, дур бурадан чых! Бура инсан јери дејил. Инсаф, вичдан саһиби бурада отурмаз.

Һәлимә — Јох! Нә гәдәр ки, шаһидләр кәлмәјиб, иши дүрүст јәгин еләмәмишәм, һеч јерә кедәси дејиләм! Сәнин мәнилән ишин олмасын.

Акиф — Гал бурада. Чүнки сизин кими наданларын бәласы да бурадандыр. *(кедир)*.

Мирзә Рәһим — *(Һәлимәјә)* Ej зәифә, сән бахма бунун сөзүнә. Бунун нә дини вар, нә дә мәһкәмәјә, молладја инаныр. *(Назлыја)* Сән нә дејирсән, гызым, сән дә бу оғланы севирсәнми?

Назлы — Севдим, севмәдим, бир ајдыр ки, мәни апарыб сахлајыр. Мән ки, бундан сонра гоһум-гардаш ичинә кедә билмәрәм, чарәм нәдир?

Мирзә Рәһим — Бәли, көрүнүр ки, гызын да ризасы вардыр. Лакин кәрәк гыздан јенә дә бир нечә нәфәр оврәтләрин јанында ризалыг алмаг. *(Гәнбәрә)* Бу гызы көндәр бизим евә сәнин өзүн дә гонагсан, таинки саат хошлајыб никаһи-шәр'ини чари едәк.

Мирзә Бағыр, јанында шаһидләр дахил олурлар

Мирзә Бағыр — Чәнаб аға, бу да сәнин шаһидләрин. Өзләри дә мө'мин вә инанылмыш адамлардыр. Көзләрини дә ачыб өзләрини мәсчиддә көрүбләр.

Мирзә Рәһим — Әјләшин, ај аллаһын мө'мин вә истәкли бәндәләри. Сизә худавәнди-аләмин беһиштилә мүждә верирәм.

Отағын далысындан Һачы Салеһ илә Нәсрулланын сәси кәлир.

Һачы Салеһ — *(далдан)* Шәриәтдән чыханын башына јүз јумруг вурарам. Сәнин һәддин нәдир ки,

мүчтәһид мәһкәмәсиндән гачасан? *(Нәсрулланын јахасындан тутуб дахил олурлар).*

Нәсрулла — Мәним мәһкәмәдә нә ишим вардыр? Мәнә вердијин манат јарымдыр. Чох ола үч манат алармсан.

Һаҹы Салеһ — Олмаз, һәјасыз оғлу һәјасыз! Шәриәтдән гачанын атасына од вурарам. Чох данышыг лазым дејил! Инди мән исбат еләрәм ки, мәнә нечә борчун вардыр.

Мирзә Рәһим — Јенә нә ваге олубдур, еј аллаһын бәндәләри? Горхун аллаһын гәзәбиндән.

Һаҹы Салеһ — Аға, дүз бир илдир ки, бу мәнә икирми дөрд манат пул верәчәк. Инди мән атлы олмушам бу пијадә, ала билмәјирәм ки, ала билмәјирәм. Инди дә бидин оғлу бидин мүчтәһид һүзуруна кәлмәкдән дә бојун гачырыр. *(мәчлисә)* Валлаһ кәрәк бунун кими кафирләрин өлүсүнү дә басдырмајасан, галыб јерләрдә гохусун.

Мирзә Рәһим — *(Нәсруллаја)* Балам, нә үчүн инчидирсиниз бу аллаһын мө'минләрини? Де көрүм бу ја нә гәдәр борчун вардыр?

Нәсрулла — Аға, јалан десәм бунун кетдији Мәккә мәнә гәним олсун. Јалан десәм о башындакы әммамә мәнә гәзәб еләсин, әкәр мән бундан манат јарымдан артыг пул алмышам.

Мирзә Рәһим — Нәсрулла, фүзуллуг еләмә, һаҹы јалан сөјләмәз.

Һаҹы Салеһ — Балам, әкәр мән сәнә пул тәнзилә вермишәм, бурада отуранлар үзүмә түпүрүб десинләр ки, һаҹы саггалын һәчәр әсвәдә сүртүб, Зәмзәм сујундан дәстәмаз алыб, Мина дағында намаз гылыб гурбан кәсәндән сонра кәлиб пул мүамиләси алыр. Мәним дә ишим тичарәтдир ки, о да һалалдыр.

Мирзә Рәһим — Нәсрулла, дүзүнү сөјлә көрүм бу нечә әһвалатдыр?

Нәсрулла — Аға, бир иш ки, аллаһдан кизли дејил, аллаһын пејғәмбәринин мәснәдиндә отурандан нијә кизләдим? Дүзү будур ки, мәним күлфәтим гышда ач галмышды. Кетдим һаҹыдан бир пут буғда манат јарыма алдым ки, бәһарда кедим бағында једди күн ишләјим. Гәзадән дә бәһарда нахошлајыб кедә билмәдим.

Һаҹы Салеһ — Будур һа, атан олду рәһмәтдә. Елә мән дә буну истәјирдим ки, дејәсән. Де көрүм бәһарда фәһлә нечәјә ишләјирди? Һәркәһ бу шәриәтә е'тигадын вар дүзүн сөјлә!

Нәсрулла — Мән намаз гыла-гыла јалан даныша билмәрәм. Фәһлә ишләјирди күндә бирчә маната.

Һаҹы Салеһ — Хуб, балам, бәһарда ки, сән ишләмәјә кәлмәдин, мән дә күнү бир манатдан фәһлә тутуб сәнин јериндә ишләтдим. Буна нә дејирсән?

Мирзә Рәһим — Нәсрулла, сән өз играрынла һаҹыја шәр'ән једди манат борчлусан.

Һаҹы Салеһ — Белә һа! Атан олду рәһмәтдә. Сән буна бах, бу үзү гара олмуша дедим ки, балам, сән кәл ја мәним једди манатымы вер, јаинки нечә ки, бу күнүн мәзәннәси, хирмән вахты једдичә пут буғдамы вер. Беләди, белә дејил?

Нәсрулла — Бәли, беләди ки, бујурурсан. Үләма һүзурунда дана ки, билмәрәм.

Мирзә Рәһим — Хејли хуб, бәс нә үчүн једди пуд буғдамы вермәдин?

Нәсрулла — Һарадан верәјдим? Бүтүн маһалын әкинләрини чәјирткә јејиб гуртармышды.

Һаҹы Салеһ — *(гәзәбли)* Һәјасыз оғлу һәјасыз. Мәним ки, чәјирткә илән бир гоһумлуғум задым јохдур. Онларын зәрәрин дә истәјирсән мәндән чыхасан?

Мирзә Рәһим — Инди мә'лум олду ки, чәми тәгсирләр Нәсруллададыр. *(Нәсруллаја)* Балам, инди сәнин фикрин нәдир?

Нәсрулла — Нә фикрим олачагдыр? Хирмән вахты буғданын путу олмушду ики маната. Һаҹы башлады ки, кәрәк он дөрд манат верәсән, мәндә дә ки, јох иди.

Һаҹы Салеһ — Инди сиз мәним адамлығыма бахын ки, көрүн нә јахшылыг еләмишәм. Көрдүм ки, пулу да јохдур, буғдасы да јохдур. Дедим кәл барама вахты бирчә пут барама вер. Онда да ки, тачирләр барамаја он дөрд манат пул веридиләр. Балам беләди ја јох?

Нәсрулла — Бәли, беләди ки, бујурурсан.

Һаҹы Салеһ — Мүсәлман гардаш, бәс мәним барамамы нә дејиб вермәдин?

Нәсрулла — бу тәгсир ки, мәндә дејил, о заман ки, кәнд ағасы кәлиб торпаг кирајәсиндән өтрү барама дамларын мөһүрләди, онда сән дә голугочаглыг еләјиб кәлиб һаггыны апарајдын. Нечә ки, бир чохлары апарды.

Һаҹы Салеһ — *(ахунда)* Инди көрүн ки, мән

буна нә јахшылыг еләмишәм? Дедим аллаһын бәндәси, инди ки, бараман олмады, күн мәзәннәсилә пулуму вер. Пулуму да вермирсән, кенә сөзүм јохдур. Путу кедир 24 маната, кәл елә о пула памбыг вахты бирчә пут маһлыч вер.

Мирзә Рәһим — Нәсрулла, даһа белә адамлыг олмаз, буна сөзүн нәдир?

Нәсрулла — Ахунд, мән нә чарә гылајдым? Вар јох бир пут дөрд кирвәнкә маһлычым олмушду ки, она да икирми адам бармағын басмышды. Дәлләк бир ил башымы гырхыб пул алмајыб, Молла Мәһәррәм оғлума гур'аны чыхартдырыб памбыг вахтыны көзләјир. Мир Садыг илдә биздән бир нәзир алар, о да өз јериндә. Мәрсијәхан оручлугда, мәһәррәмликдә мәрсијә охујуб пул алачагдыр. Диван пуллары да галыр. Ајыб олмасын, һамамчы уста Ибадулла ки, бир һәјасызын бирисидир. Мүхтәсәр дәрвиш, диләнчи, фалчы, ојунчу һамысы көзүн тикиб о бирчә пуд маһлыча.

Мирзә Рәһим — Һачы, доғру дејирсән, бу һәјасыздыр, сән кенә дә пулун үстүнә бир зад кәл, өзүнә дә бир аз вер, гој галсын кәлән хирмән вахтына.

Һачы Салеһ — Сөзүм нәдир? Гырх маната һүччәт версин, өзүнә дә дөрд манат верәрәм, бу шәртилә ки, бағчасыны беј-шәрт гојсун.

Нәсрулла — Сөзүм нәдир ки? Шәриәт нечә һөкм едәрсә, ахунд елә еләсин.

Мирзә Рәһим — *(Мирзә Бағыра)* Мирзә Бағыр, сән бир беј-шәртнамә јазарсан, сабаһ бу Нәсруллаја гол чәкдириб верәрсән һачыја... Даһа бујура биләрсиниз.

Кедирләр.

(Мирзә Бағыра) Инди кәтир шаһидләри көрүм кимдир.

Пинәчи Кәрим — *(кәлир ирәли)* Мүчтәһид аға, мәним адым пинәчи Кәримдир. Өзүм дә инди нечә илдир ки, мәсчид ағзында башмаг јамарам, өзүм дә рәһмәтлик Кәрбәлаји Һашымын Мәккәдә өлмәјини тәфсилән билирәм.

Мирзә Бағыр — Көрдүн ки, аға, бу мәсәлә јалан дејил?

Һәлимә — *(ағлајыр)* Гүрбәтдә чан верән чанына Һәлимәнин дул галан чаны гурбан олсун, ај Кәрбәлаји Һашым!

Мирзә Рәһим — Көрәсән рәһмәтлик кедәнбаш өлүб, ја кәләнбаш?

Пинәчи Кәрим — Хејр аға, гајыданбаш өлүбдүр!

Мирзә Рәһим — Демәк ки, рәһмәтлик чардәһ мә'суму тамам еләјибдир.

Мирзә Бағыр — Хејр, гәрибәси будур ки, чох асанча да чан веribдир. Шам намазынын гүнутуну тутанда вәба тутуб, хифтән намазында кечинибдир. Елә бирчә буну дејиб ки, мәним саламымы Мирзә Рәһим ағаја јетирин, әрз еләјин ки, һамыдан әввәл мәним евимә бир киши тајфасы тапсын. *(уста Кәримә)* Бәли, инди сиз бујура биләрсиниз!

Һәлимә ағлајыр.

Пинәчи Кәрим — Шаһсәнәм оғлу Сары Бабанын бибиси оғлунун гардашы кәлинин халасы оғлу пишик Мәһәммәдвәли кәлмишди јаныма башмагларын тикдирмәјә. Јанын гојмушду көтүјүн үстүнә, сөһбәт еләјирди. Бу сөһбәтләри мәнә о нағыл еләди.

Мирзә Бағыр — *(мәчлисә)* Даһа бу гәдәр шаһидин габағында кимин нә сөзү ола биләр? Киши лап нәнәсинин, халасынын, бибисинин ады илә нағыл еләјир. *(пинәчи Кәримә)* Бәли, сөһбәтинизи бујурунуз!

Пинәчи Кәрим — Сөһбәт һачылара јетишәндә, аға, Мәһәммәдвәли бујурду ки, бәли бу мәтләб доғрудур.

Мирзә Рәһим — Балам, мәтләб лап вазеһ имиш ки!

Һәлимә — Јахшы гапым бағлы галды.

Мирзә Бағыр — Һәлә Уста Кәрим нә дејиб ки, сөзүн далысына гулаг вериниз. *(пинәчијә)* Бәли сөзүнүзү бујурун!

Пинәчи Кәрим — Куја дүнән кечә табагчы Гурбанын гардашы арвадынын өкеј бачысыны көчүрмүшләр. Орада дејибләр ки, Тубу Чә'фәрин оғлу гәлјанчуш Лүтфүллаја Истамбулдан бир кағыз кәлиб. Кәрбәлаји Һашымын өлмәји орада тәфсилән јазылыбдыр.

Мирзә Рәһим — Хејр! Ишин һүснү бурасындадыр ки, шаһидләрин дә һамысы мө'тәбәр адамлардыр.

Мирзә Бағыр — Ахунд, башына анд олсун ки, һәлә мө'тәбәрләри далдадыр, һәлә сөзләринин һамысыны демәјибдир.

Пинәчи Кәрим — Дүнја туфана кетсә мән има-

ныны јандырмарам. Кағызда ашикар јазылыбдыр ки, Ҷәддәдә бир нәфәр һачы вәбадан вәфат еләјибдир.

Мирзә Рәһим — Хејли хуб, вәфат еләјиб өз јериндә. Бәс нә мә'лум олубдур ки, өлән доғрудан да Кәрбәлаји Һашымдыр?

Пинәчи Кәрим — О нишанәләри ки, дејирләр јәгин олур ки, онун өзүдүр. Дејирләр ки, алчаг боју, ағыг бәдәни вар. Боғазынын алты вә овурдлары гырхылмыш икән бармаг әниндә саггалы, гулагларынын далысында кичикчә хәтбашысы, узун вә учуәјри бурну...

Һәлимә — *(ағлајыр)* Елә рәһмәтлијин өзүдүр ки, вардыр. Бала үзүнә һәсрәт галан чанына гурбан олум! *(ағлајыр)*.

Пинәчи Кәрим — ...Көзләринин јанлары гырмызы, кирпикләри јох, әјниндә боз маһутдан чухасы, голунда сары јамаг. Бу нишанәләр дә ки, тамамилә Кәрбәлаји Һашымда вардыр.

Мирзә Бағыр — Буна даһа кимин сөзү ола биләр? Амма бурасы вар ки, јазығын евиндә һеч киши тајфасы јохдур.

Мирзә Рәһим — Инна лиллаһ вә инна илејһи рачиун. Даһа ким вар шаһидләрдән?

Мирзә Бағыр — Һәлә шаһидләрин бөјүјү даддадыр. Будур, Мәләк ханым дәллал, Минабәјим ханым чорабчы, Нурәли хырдаватчы.

Һамысы кәлир ирәли.

Мирзә Рәһим — Хејр а, даһа бу мө'минләрә зәһмәт вермәк лазым дејил. Уста Кәрим икирмијә гәдәр шаһид нишан верди бәсдир. Инди даһа мәсәлә ајдынлашды. Кәрәк бу саат кедиб јазығын һесаб-китабын, сандыгларын мөһүрләмәк, јохса шәриәт әлдән кедәр.

Молла Казым тәләсик ичәри кирир.

Молла Казым — Мүждә олсун сизә мө'минләр! Нә гафил отурубсунуз? Еј аллаһын бәндәләри, мәкәр таза хәбәрләри ешитмәјибсиниз?

Мирзә Рәһим — Мәкәр нә ваге' олубдур, ахунд Молла Казым?

Молла Казым — Нә олачагдыр? Инкилисләр Кәрбәла јолуну ачыб, инди һамы кедә биләр.

Мәчлисдән — Аллаһ инкилисләрә өмүр версин.

галхырлар.

Пәрдә дүшүр.

ДӨРДҮНЧҮ ПӘРДӘ

Ваге' олур Кәрбәлаји Һашымын евиндә. Ев бир дөвләтли мүлкәдар евини тәсвир едир. Мүнәввәр бир тәрәфдә отуруб ағлајыр. Апасы Һәлимә еви дүзәлдир.

Акиф — *(дахил олур, Һәлимәјә)* Һәлимә ханым, сән бу дејилән сөзләрә гулаг вермә! Мән билирәм ки, Кәрбәлаји Һашым өлмәјибдир. Һеч кәс нә Мәккәдән кәлиб, нә дә кағыз вардыр. Бу дејилән сөзләрә бахыб еви дағытма.

Һәлимә — Сән мәни кенә алдадырсан. Будур дејирләр ки, палтарларыны да кәтирибләр. Мән һәр чүр олса кәрәк ишими јербәјер еләјәм. Будур, кишинин јасы да тутулуб гуртарыб, бу һәлә дејир ки, өлмәјибдир.

Акиф — Сән нагиссән! Мән билирәм ки, сән бу аиләнин бәдбәхтлијинә баис олачагсан. Ахырынчы сөзүмдүр ки, сәнә дејирәм, Кәрбәлаји Һашым өлмәјибдир

Һәлимә — Кет бу нәсиһәтләри өз оврәтинә ејлә! Мәнә лазым дејил!

Акиф — Мәним сөзүмү сонра анлајачагсан! *(кедир)*.

Әсәдулла — *(дахил олур)* Ханым, ахундлар бујурур ки, кет биз дә бу саат кәлирик.

Һәлимә — *(Мүнәввәрә)* Бах, гызым, сәнә дејирәм, даһа ағламагдан, заддан кечибдир. Ахундлар нә десәләр даһа дил гајтармајасан. Мирзә Бағыр да бир мө'мин кишидир. Мәним јүз гызым өлсүн, јүзү дә Мирзә Бағырын чағырдығына гурбан олсун.

Мүнәввәр — Истәр Мирзә Бағыр аллаһ да олса мән она әрә кетмәјәчәјәм. Әввәла будур ки, мәним атамын өлүм хәбәри һәлә ики ај дејил ки, кәлибдир... Мән Акиф әмимин сөзүнә дә инанырам ки, атам өлмәјибдир.

Һәлимә — Сәфеһ-сәфеһ данышма, валлаһ дилини кәсәрәм! Сәнин дә ағлын әминин ағлына бәрабәрдир. Сәни евдә сахлајыб сачыны ки, ағартмајачағам?

Мүнәввәр — Ана, сәнин һеч инсафын јохдур ки, мәни бу ушаг вахтымда әлли беш јашында мәрсијәхана верирсән?

Һәлимә — Кәс сәсини! Насәза данышма, әмин ким! Бир дә мәним ахырәтимдә мәни чәһәннәм одундан хилас еләсә анчаг онлар еләјәчәкдир.

Мүнәввәр — Чәһәннәм одунда јанмаг дүнјада бу одларда јанмагдан јахшыдыр. Нә фәрги вардыр. Мирзә Бағыра кетмәјин өзү дә бир чәһәннәмдир. Валлаһ, мән өзүмү өлдүрәрәм, кетмәрәм. *(ешијә чыхыр)*.

Әсәдулла — *(дахил олур)* Ханым, башынызы өртүн, ахундлар тәшриф кәтирибләр.

Һәлимә чадыршәби чәкир башына.

Мирзә Рәһим — *(Мирзә Бағыр илә дахил олур)* Мирзә Бағыр, мәним дә зәһләм о евдән кедир ки, орада киши тајфасы олмасын.

Мирзә Бағыр — Чәнаб ағa! Киши тајфасынын олмасы да сизин илтифатыныздан асылыдыр. Һәләлик кәрәк бу зәифәнин хатирәсинә худавәнди-аләм дәркаһына истиғфар едиб әјләшәсиниз, чүнки бурада сизин һәр бир нәфәс чәкмәјинизин өзү дә гијамәтин күнү ев саһибинин күнаһларыны әфв етдирәчәкдир. *(Тутуб голундан әјләшдирир)*.

Һәлимә — Аллаһ сизин кими алимләрин көлкәсини бизим башымыздан әскик еләмәсин. Мән сизи өзүмә ата һесаб едирәм.

Мирзә Рәһим — Әстәғфурулла елә ej зәифә! Мәбада бир дә белә каламә мүтәкәллим оласан. Чүнки сәнин саһибин олмадығына көрә мәнә намәһрәмсән.

Мирзә Бағыр — Һәркаһ сизин кими кәрәм дәрјасы олан ағаларын еһсаны олурса бу зәифә саһибсиз дә галмаз.

Мирзә Рәһим — Мирзә Бағыр, бүтүн ишләрин дүзәлмәси бу зәифәнин өзүндән асылыдыр.

Һәлимә — Аға, мәни сиз өз гызыныз һесаб единиз, чүнки мәним сиздән башга бир адамым јохдур.

Мирзә Рәһим — Мирзә Бағыр, дур бурадан мәни харич елә. Мән он сәккиз илдир ки, Нәчәфдән кәлмишәм, гулағыма намәһрәм сәси кәлмәјибдир. Бу күн мәним икирми иллик ибадәтим заје олду. *(галхмаг истәјир)*.

Мирзә Бағыр — Әјләшиниз, чәнаб ағa! Бу зәифә елмсиз вә дүнја көрмәмиш бир оврәтдир! Сиз кәрәк бунлара худавәнди-аләмин шәриәтини јетирәсиниз. *(Һәлимәјә)* Ханым, сиз дә кәрәк һушунузу ағанын фәрмајишләринә вериб анлајасыныз ки, ағa нә фәрмајиш бујурур вә бујурмаг истәјир.

Һәлимә — Мән елмсиз оврәт бунлары һарадан баш тапым?

Мирзә Бағыр — Доғру бујурурсан ханым! Мүчтәһид чәнабларынын һәр сөзүнүн гур'ан ајәси кими гырх мә'насы вардыр. Һәркаһ сиз бир аллаһ бәндәсини оғулуға гәбул ејләмиш олсајдыныз бу сөһбәтләрин һеч бириси олмазды вә ишләриниз дә дүзәләрди.

Һәлимә — Чәми малым да, чаным да гурбан олсун ағанын ајағынын торпағына. Мәним нә һәддим вардыр ки, онун сөзүндән чыхым?

Мирзә Рәһим — Мирзә Бағыр, артыг бурада отурмаға тагәтим јохдур. Будур гијамәтин күнү кәлиб дуруб көзүмүн габағында. Будур шәриәт саһиби көзүмүн габағында дуруб дејир: Мирзә Рәһим, сән һара, намәһрәм оврәтләрин мәчлиси һара?

Мирзә Бағыр — Чәнаб аға. Кәрәк бу ханымын хатиринә дә олса әјләшәсиниз.

Мирзә Рәһим — Мирзә Бағыр, сән баис олма ки, шәриәт саһиби мәндән рәнчидә олсун. Будур шәриәт саһиби мәнә хитаб едир ки: Мирзә Рәһим, һаны сәнин Нәчәфдә 20 ил күндүзләри оруч, кечәләри әһја сахладығын заманлар? Мирзә Бағыр, будур чәһәннәм гапысында дуран әзаб мәлаикәси көрүнүр. Әлиндә олан одлу күрзүн ишығы көзүмә дүшүр.

Мирзә Бағыр — *(сәрасимә)* Аллаһүммә сәлли әла Мүһәммәд вә али-Мүһәммәд мө'чүз олду! Сәнә шәк кәтирәнин затына лә'нәт. *(Галхыб әлиндән, әтәјиндән өпүр)*.

Мирзә Рәһим — Будур беһиштин гапысында дуран мәлаикәләр. Әлләриндә күл дәстәләри тутуб дејирләр: гырх илдир биз һуриләр сәнин интизарыны чәкирик. Мәбада сән дүнјаја алданыб бизи өз зијарәтиндән мәһрум еләјәсән! Дур бурадан харич олаг.

Һәлимә — Анам-атам сәнә фәда олсун, бәс сиз дә мәнә рәһм етмијәсиниз, кимләр едәчәк?

Мирзә Бағыр — Чәнаб аға, тамам јерин, көјүн ихтијары сизин әлиниздәдир. Рәва дејил ки, бу бичарәни шәфаәтиниздән мәһрум еләјәсиниз. Инди ки, тәшриф кәтирмисиниз, бунун ишләрини јербәјер бујурнуз. Өзү дә дул оврәтдир. Хүсусән бир гызы да вардыр. Евиндә дә ки, киши тајфасы јохдур. Зәһмәт чәкиб евләрин мөһрүнү көтүрәсиниз.

Мирзә Рәһим — Дүз дејирсән, Мирзә Бағыр! Лакин килидләр јанымда дејил кәрәк кедиб кәтирсинләр. Ибадәт етдијим, совмәәмдә отурдуғум көһнә гојун дәрисинин алтындадыр.

Мирзә Бағыр — Чәнаб аға, мән килидләри бу саат кәтиррәм вә сиз дә мәним тәрәфимдән вәкилсиниз.

Мирзә Рәһим — Мирзә Бағыр, лахејрә фиттә'чил!

Мирзә Бағыр — *(кетдикдә)* Әлагилунә ла јестәхирунә филүмурул хејр. *(кедир)*.

Мирзә Рәһим — Ej зәифә, бил вә акаһ ол! Замани ки, гијамәтин күнү бәрпа олар, һөкм-рәсбүләрбаб јетишәр. Оддан бир дар ағачы асыб орадан бә'зи үләмалары дара чәкәрләр. Хитаб јетишәр; ej мәним бәндәләрим, бунлар һаман алимләрдир ки, чамаатдан кәнар јашајыблар. Бир аз јахында әјләш! Разы олма гијамәтин күнү худавәнди-аләм мәни дә о дар ағачындан башы үстә ассын.

Һәлимә — Баш үстүндә! Мүчтәһид аға изин верәндән сонра бизим нә һәддимиз вардыр ки, сөздән чыхаг *(әјләшир ирәли)*.

Мирзә Рәһим — Ирәли! Ирәли! Ej зәифә, бир аз да ирәли! *(Һәлимә бир аз да ирәли кәлир)* Хејр, олмады! Олмады! Јахына! Јахына! «Чамеүләхбар» китабында һәзрәт өзү бујурур ки, Иннә тәгәррүбү вә канә килидүл-мүһүбб вәлмәвәддә! Ирәли әјләш мө'минә!

Һәлимә — Аға, аллаһ бизи гијамәтин күнү сизин шәфаәтиниздән бинәсиб еләмәсин! *(Ирәли әјләшир)*.

Мирзә Рәһим — Ирәли әјләш, мө'минә! Китабүләнвар саһиби бујурур ки, һәр оврәт ки, бир гәдәм үләмајә јахын гојса мин гәдәм беһиштә јахын гојачаг. Һәр оврәт ки, ики гәдәм үләмајә јахын гојса көзләрин јуман кими била соргу вә суал өзүнү беһиштин ичиндә көрәчәкдир. Јахына әјләш, зәифә, та ки, сән дә әһли-беһиштдән сајыласан.

Һәлимә — *(ағлајыр)* Даһа сиздән дә башга биз кимләрә үмид бағлајаг? *(ирәли әјләшир)*.

Мирзә Рәһим — Тәзкүрәтүлүләмадә һәзрәт бујурур ки, һәр о күнаһкар оврәтин ки, бәдәнинә үләманын нәфәси тохунса чәһәннәм оду ону јандырмагдан һәја ејләр. Јенә дә мүр'атүнниса саһиби бујурур ки, о оврәтин бәдәни ки, үләманын бәдәнинә сүртүшүр гијамәтин күнү беһиштин һуриләри јығышыб һаман оврәти зијарәт едәрләр. Елә ки, һаман оврәт беһиштә дахил олар тамам беһишт әһли онун бәдәнинин әтриндән валеһ, һејран оларлар. Инди бу оврәтләрдән олмаг истәјирсән ирәли кәл мө'минә!

Һәлимә — *(ағлајыр)* Аға, сәнә анд верирәм башындакы әммамәјә, мәни чәһәннәм одундан хилас елә. *(ирәли кәлир)*.

Мирзә Рәһим — Ej мө'минә, сәнә мүждә олсун ки, беһиштин һуриләринин ханымы олачагсан. Амма јенә чәһәннәм одундан горх. Будур, мәним чәһәннәмин горхусундан үрәјим нанә јарпағы кими титрәјир. Инанмајырсыныз әлинизи синәмә гојун. *(Һәлимәнин әлини чәкиб басыр өз синәсинә)* Јәгин ки, сизин дә үрәјиниз дөјүнүр. *(Әлини истәјир гојсун Һәлимәнин синәсинин үстүнә, Һәлимә чәкилир)*. Кәрәк сиз тезликдә бир мәһрәм ихтијар едәсиниз. Валлаһ чәһәннәмдән сизә хилас олмаға сөз верә билмәјирәм.

Һәлимә — Ај аға, мән нечә мәһрәм ихтијар едә биләрәм ки, һәлә Кәрбәлаји Һашымын өлүм хәбәриндән ики ај да кечмәди.

Мирзә Рәһим — Сәнә иддә көзләмәк лазым дејил, чүнки саһибин једди ајдыр кедиб.

Һәлимә — Бәс елә исә инди нечә олачаг ки?

Мирзә Рәһим — Нечә олачаг? Сән мәни вәкил едәрсән, мән дә сиғеји-шәриҗәни чари еләрәм.

Һәлимә — Доғрусу билсејдим ки, о аллаһ бәндәси кимдир даһа да јахшы оларды.

Мирзә Рәһим — Даһа сорушмаг нә лазым, ej мө'минә! Анчаг бурасыны билмәлисән ки, гијамәтин күнү һуриләр сәни зијарәт еләјәчәкдир. Әчәба сән буну истәмирсәнми?

Һәлимә — Мүчтәһид аға, мәни хәнизлијә гәбул едәндән сонра мәним нә сөзүм ола биләр?

Мирзә Рәһим — *(күлүр)* Хошбәхт ханым! *(әлини атыр чәнәсинә)* Аллаһүммә сәлли әла Мүһәммәд вә али Мүһәммәд. Әнкәһтүл-мәр'иҗәтүл мә'луməти вә зәввәчтү мәр'иҗәтил мә'луməти ли. Аллаһ мүбарәк еләсин!

Мирзә Бағыр төләсик дахил олур.

Мирзә Бағыр — Аллаһ сизә өмүр версин, көрүнүр бәндәнин кари-хејрини тамам еләјибсиниз!

Мирзә Рәһим — Хејр Мирзә Бағыр! Сорушдум гыз һәләлик сәғирдир, кәрәк һәдди-бүлуғә јетишсин. Анчаг бу мө'минә өзүнә мәһрәм ихтијар еләди.

Мирзә Бағыр — Нәдән гыза кәбин дүшмүр, әри сәламәт вә һал-һәјатда олан оврәтә кәбин дүшүр?

Мирзә Рәһим — Бу нә фүзуллугдур, Мирзә Бағыр! Мәкәр Кәрбәлаји Һашымын өлүм хәбәрини үч нәфәр адил шаһидләр сәнин өз јанында играр етмәдими?

Мирзә Бағыр — Бәли, сиғәни тез далы оху! Инди бу саат адам кәлди ки, Кәрбәлаји Һашым кәлир.

Һәлимә — *(галхыр ајаға)* Белә дилинә гурбан олум! Һәркаһ бу доғру олса Мүнәввәр сәғир дә олса сәнин малындыр.

Мирзә Бағыр — Јалан десәм бу әммамә мәнә хәсм олсун ки, өзү дә кәлир. Тез ол, гурбан-зад варса көндәр габаға!

Һәлимә — *(Мирзә Рәһимә)* Бәс аға, инди бу иш нечә олсун? Бәлкә әрим кәлди?

Мирзә Рәһим — Әлһәмдүлиллаһ, мәмләкәт мүсәлман мәмләкәтидир. Биз үч нәфәр шаһидә е'тибар едиб бу хејир ишә әнчам вердик, хүсусән Кәрбәлаји Һашым өзү дә шәриәт әһлидир. Билди ки, үч нәфәр шаһид кечиб шәриәтдән чыха билмәз.

Әсәдулла — *(дахил олур)* Аға, сизин оврәтиниз Нисабәјим ханым сизи сорушур.

Мирзә Рәһим — *(Тәләсик)* Кет хәбәр вер ки, бурада һеч кәс јохдур.

Мирзә Бағыр — Хејр! Хејр! Шәриәт әһли јалан данышмаз! *(гапыја сары кедир)* Бујурун, бујурун ағанын тәшрифи бурададыр.

Һәлимә — *(тәрәфә)* Бој, јахшы абрум кетди.

Нисабәјим — *(дахил олур)* Киши, јенә нијә кәлиб бу әрли оврәтин евинә сохулмусан?

Мирзә Бағыр — Ејби нәдир, әрли оланда нә олар? Чәнаб мүчтәһид үч нәфәр шаһид илән Һәлимә ханыма икинчи әр олур. Аллаһ мүбарәк еләсин.

Нисабәјим — Сәнин ки, пешән лотулугдур, даһа бу әлли аршын тәнзифи нијә башында авара еләмисән? Башыма дәјсин сән апардығын шәриәт.

Мирзә Рәһим — Оврәт, чох данышма, кәлмишәм бу оврәтин евинин мөһрүнү көтүрмәјә.

Мирзә Бағыр — Бәли, нә үчүн, елә кәбин кәсмәк үчүн дә бу күн саат хош иди. Тәәссүф олсун ки, зифаф мүјәссәр олмады, чүнки инди бир саатдыр ки, галыб саһиби кәлсин.

Нисабәјим — *(һирсли)* Бу саат вер мәним талагымы, һәјасыз көпәк!

Мирзә Рәһим — Гызыл да олсан сахламарам. Ал бу да сәнин талагын: зәвәтчи талигәһү тәлләгәһ, һијә талигәһү тәлләгәһү вә һијә талигәһү мәррәһ, тәлагән рич'ијја!

Әсәдулла — *(тәләсик дахил олур)* Аман күнүдүр,

көмәк еләјин. Бириси әлиндә хәнчәр кәлиб ахунду сорушур. Аз галды ки, мәни дә өлдүрсүн.

Мирзә Бағыр — Фүзулун бириси, үләма һүзурунда јалан данышмаг олурму? Кет сөјлә кимдир ичәри кәлсин.

Мирзә Рәһим — Мирзә Бағыр, хоф елә гијамәтин күнүндән, фитнәјә баис олма!

Мирзә Бағыр — Горхма ахунд! Сәнин гијамәтин бу күндән башлајыр.

Гәнбәр — *(дахил олур)* Һаны о имансыз, динсиз молла? Ону кәрәк гурбан пајы кими доғрујам.

Мирзә Рәһим гачмаг истәјир.

Нисабәјим — *(тутур)* Гачма һәјасыз көпәк! Кишинин арвадыны бир ајдыр ки, кәтириб бәһанә илә сахламысан.

Гәнбәр — А кишиләр, бир бунун һәјасына бахын! Гызыл күлләләрин алтындан арвад гачырмышам, бир ај да сахламышам, инди истәјир ки, кәләк гуруб алсын өзүнә. Валлаһ бу һәјасызы өлдүрәчәјәм. *(ирәли кедир)*.

Мирзә Бағыр — Һәлә өлдүрмәк олмаз! Чүнкү һаг-һесабын бөјүјү далдадыр.

Гәнбәр — Белә дә бишәрм адам олар? Ики ајдыр оврәти салыб гыфыл алтына. Һансы күн кедирәм дејир ки, саат хош дејил.

Мирзә Бағыр — Аға дүз бујурубдур. Индијә гәдәр саат хош дејил иди. Амма инди хошдур. Аға он дәгигәнин ичиндә буну алыб, буну да бошајыбдыр. *(оврәтләри көстәрир)* Амма һејф олсун ки, аралыгда әли бош галан аға олду, чүнки бунун әри кәлир.

Зүлфүгар — *(дахил олур)* Белә сәнә мүчтәһид дејән кишинин иманына лә'нәт! Ај һәјасыз оғлу, һәјасыз, мәним оврәтими нијә алмысан? *(мәчлисә)* Кишиләр, анд олсун сизин башыныза, гырх лотуларда да белә һәјасызлыг олмаз! Оврәтимин бурнуну јерә сүртмәкдән өтрү апардым бунун јанында талагын вердим ки, бир аз ағыла кәлсин, елә мән ки, ешијә чыхмышам сиғәсини өзүнә охујубдур.

Нәсрулла — *(Ағлаја-ағлаја)* Белә мәним балаларымы ағлар гојаны ағлар галсын! Шәриәтин сәнә хәсм олсун! Еј бииман. Мән сәнә нә јаманлыг еләмишдим. Нә һијләји-шәр' еләдин ки, мәним вар-јох бир бағчамы вердин һачы Салеһә? Инди дејир ки, бағча чыхыб бејшәртинә.

Әсәдуллә — *(севинә-севинә)* Ај ханым, мүждәми вер! Кәрбәлаји Һашым ағам кәлди. *(Мәчлисдә һәјәчан башлајыр).*

Кәрбәлаји Һашым, һаммал далында әшја дахил олур.

Кәрбәлаји Һашым — Салам әлејкүм, ағалар! Чох зәһмәт чәкмисиниз ки, кечәнин бу вахты мәним көрүшүмә кәлмисиниз. *(бир-бир көрүшүр. Истәјир оврәти илә дә көрүшә).*

Мирзә Рәһим — Кәрбәлаји Һашым, әл сахла! Бу оврәт инди сизә намәһрәмдир.

Кәрбәлаји Һашым — Мүчтәһид аға, бу нә фәрмајишдир? Бу әһвалатдан мән хәбәрдар дејиләм.

Мирзә Рәһим — Бәли, Кәрбәлајы Һашым! Шәриәтдән чыхмаг олмаз. Сәнин Чәддәдә вәфат етмәјини үч нәфәр адил шаһид хәбәр верәндән сонра бу зәифә өзүнә әр ихтијар еләјибдир. Нә едәсән, шәриәт дә буна јол верир. Бу да шаһидләрин адлары вә мөһүрләри.

Кәрбәлаји Һашым — *(мәчлисә)* А башыныза дөнүм, бу нә кәләкдир мәним башыма кәлди? Мән Мәккәјә кетдим ки, аллаһын борчуну верим. Бәс инди мәним арвадым нечә олсун? *(Һејрәтлә еви о тәрәфә, бу тәрәфә кәзир).*

Акиф оврәти Шәрифә ханым илә дахил олурлар

Акиф — Гардаш, сәнә нә олуб, сәнин өлүмүн... Инди бәс бу ахундун сөзү нәдир?

Кәрбәлаји Һашым — Сөзү нә олачагдыр? Һалал һазырча арвадымы алыб отурубдур, өзүм дә ағзымы ача билмирәм. Чүнки мәним өлмәјимә үч нәфәр мүсәлман шаһид кечибдир.

Акиф — Бәли, елә о шаһидләриниз дә сиздәндир. Сәнә јүз дәф'ә дедим ки, бу әммамәли лотуја инанма! Ахырда јенә дә олмады.

Гәнбәр — *(кәлир ирәли)* Һачы, һеч фикир еләмә, бу хәнчәрин күчүнә арвадыны бошатдырарам. Бир белә кәләкдән мәним дә башыма кәтирмәк истәјирди. Һарамзада оғлуна бах, гулдуру гојублар шәриәт мәһкәмәләриндә, мәнә гулдур ад гојуб далыма дүшүрләр!

Нәсрулла — Аллаһ буна диван еләсин! Вар-јохум бирчә мүлкүмү манатча јарыма алыб Һачы Салеһин чибинә төкдү.

Зүлфүгар — Валлаһ бу гырх лотудан һәјасыздыр. Апарыб һәјасыз-һәјасыз јаны балалы арвадымы сахлајыр.

Гәнбәр — Сиз өләсиниз, мән бу кафир оғлунун диваныны аллаһа гөјмајачағам. Инди бу саат өзүм диваныны еләрәм! *(истәјир хәнчәр илә вурсун).*

Нисабәјим — Вур бојну дүшсүн јерә һарамзаданын!

Акиф — *(Гәнбәрә)* Оғлан, әл сахла! Бу мәл'унун ганыны төкмәкдән һеч бир шеј чыхмаз. Кәрәк мүсәлманларын арасындакы чәһаләти өлдүрмәк. Мүсәлманларын бир чоху бу әмәлә мәшгулдур.

Кәрбәлаји Һашым — Ај гардаш, аманын бир күнүдүр! Мән даһа өзүмү итирмишәм. Бу ишә бир чарә елә. Мән бәс нечә еләјим? *(Тез-тез кәзир. Һаммаллар пулларыны истәјирләр, гајыдыб ачыгланыр).*

Акиф — Гардаш, мән сәнә јүз дәфә сөјләдим ки, өзүнү бу чилдә салма! Мән сәнә дедим бу тајфаја инанма. Чүнки бунларын чәми дүнјада гәбаһәти мәшһур олуб. Лакин сән јенә ничаты бунларда көрдүн. Инди бу моллалара инананларын дүнјадакы ничатыдыр, ахирәтләри дә бундан фәна!

Кәрбәлаји Һашым — Гардаш, мәзәммәт вахты дејил әлач елә. *(мәчлисә)* Валлаһ мән дәли олурам. А кишиләр, белә дә дәрд олармы? Мән кедирәм бејтүллаһи-һәрам зијарәтинә, инди көзүм көрә-көрә өврәтими алсынлар? *(ағлајыр).*

Акиф — Ағла-ағла! Мән сизин чәһаләтинизи көрүб ағлајанда сиз мәнә күлүрдүнүз. Инди һаман чәһаләтин сәмәрәси сизи ағладыр. Бу ағбашлы, гара фикирли намуссузлар чохларынын намусуну ајаглајыбдыр. Бу ишләрә јалныз бирчә чарә вардыр.

Кәрбәлаји Һашым — Акиф, белә гурбанын олум, о чарә нәдир?

Акиф — Кәрбәлаји һашымлыг чилдиндән чыхмаг, адам олмаг. Һәгарәтдән чыхмаг үчүн бу палтардан чыхмаг лазымдыр. Чүнки чәми фәсадлар бу узун әтәкләрин алтындан чыхыр.

Зүлфүгар — Көрүнүр ки, сән бир елмли адамсан. Елмин дә ки, олду сөз јох, ағлын да олачаг. Мән ағылсыз кәтириб арвадымын бунун јанында талағыны вердим ки, бир аз бурну овулсун. Мән бу тәрәфә дөнән кими ағылсыз арвады салыб торуна. Инди ики ајдыр ки, сахлајыр. Инди бәс нечә олсун?

Акиф — Сиз мүсәлманлар кәрәк бу ишләрдән дарыхмајасыныз. Чүнки сизин пешәниз арвадлары һејван

кими алыб сатмагдыр; нечә ки, алырсыныз, ојлә дә сатырсыныз. Даһа бурада суал јери јохдур.

Әсәдуллә — *(сәрасимә дахил олур)* Аj Һәлимә ханым, нә асудә отурмусан, евимиз јыхылыбдыр *(ағлајыр)*.

Һәлимә — Кедә, нә олуб мәкәр?

Әсәдуллә — Нә олачаг? Мүнәввәр ханым гапы далындан ешидиб ки, ону әрә верирсән, молла да кәбин кәсир, кедиб өзүнү атыб көлдә боғубдур.

Мирзә Бағыр — Ваj, јахшы мәним евим јыхылды!

Кәрбәлајиһашым — Кедә, Әсәдулла, бу нә хәбәрдир?

Әсәдуллә — Бәли, аға, будур, өлүсүнү кәтирирләр.

Мүнәввәри халча үстә кәтирирләр.
Һәлимә вә Кәрбәлајиһашым өзләрини салырлар чәназәнин үстә.

Кәрбәлајиһашым — Евин јыхылсын арвад, бу нә ишдир мәним башыма кәтирдин? Евин јыхылсын јалан шаһадәт верәнләр! Бу нә бәладыр мәним евимә салдыныз.

Акиф — *(Аралыгда дуруб әлилә көстәрир)* Бу ачыг оврәт *(Шәрифәни көстәрир)*, бу да өртүлү оврәт, *(Һәлимәни көстәрир)*, бу шәриәт *(молланы көстәрир)*, бу да шәриәтә инанан Кәрбәлајиһашымлар, бунлар да өврәт тачирләри!

Пәрдә дүшүр.

СОН.

СЕВКИЛӘР

ӘСКИ МИСИР ВӘ КӘН'АНЛЫЛАРЫН ҺӘЈАТЫНДАН АЛЫНМЫШ ӘСӘРДИР.

ИШТИРАК ЕДӘНЛӘР:

Чад
Нәфта
Шәм'ун
Јәһуда
Дан
Раубин
Јусиф
— Јә'губун оғланлары.

Малик — карван башчысы.
Хадим — онун гуллугчусу.

Хәфра —
Мен'ес —
Его —
Аменохис —
— мисирли тачирләр.

Азиб —
Тутмас —
— мисирли гадынлар.

Тутмазис — мисирли киши.
Зүлејха — варлы бир гадын.
Әзизи-Мисир — Зүлејханын әри.

Тадохина
Апонет
Гилоғана
Ханшенсут
— варлы аристократ гадынлар.

Фир'он — Мисир һөкмдары.
Аснат — онун арвады.
Гара бир гадын — Аснатын хидмәтчиси.
Бир дәстә рәгс едән гадын.
Бир дәстә охујан гадын вә кәнчләр.

Sevgilər
əzizlərin və kənarlaşmış
həyatından alınmış əsərlər

БИРИНЧИ ПӘРДӘ

Биринчи пәрдә ваге олур бир гојун отлағында. Ара-сыра хурма ағачлары көрүнүр. Гојун сүрүләри Шәриәнин кәнарында јатырылмышдыр. Ја'губун чобан гијафәтли оғланлары хурма ағачларының көлкәсиндә топланыб данышырлар. Һава чох истидир. Ја'губун оғлу Чад чобан гијафәсиндә кәлир вә чох гејзли бир сурәтдә гардашларына јанашыр.

Чад

Говурур бејними атәшли сәма,
Бир чәһәннәм бу һәрарәтлә фәза.
Гарышыб гумлара гајнар бәдәним,
Бир јанар оддан ибарәт вәтәним.
Бу әзијјәтлә севилмәм јенә мән,
Өлүрәм мәһбәсим олмуш бу вәтән.
Бир оғултәк мәни севмәз пәдәрим,
Мин һәгарәт доғур ахшам-сәһәрим.
Алтун олсам да мәни севмәјәчәк,
Јашадыгча мәни тәһгир едәчәк.
Көләјәм мән, көләдир чүнки анам,
Ондан өтрү мәни севмәзмиш атам.

Нәфта

(Кинајә илә)

Сән доғулсајдын әкәр Раһиләдән[1],
Севдирәрдим сәни Јусиф кими мән.
Чобаныг биз, атамыз сајмыш һәгир,
Көләјик биз, о, әсилзадә севир.
Һамымыз онча дәјәрсиз бир оғул,

[1] Раһилә Јусифин анасы.

Ахад.

Һәләлик Раһиләнин оғлу гәбул.
Бу шәрәфсизлији мән һеч чәкәмәм,
Гој бүтүн варлығым олсун бәрһәм.
Шашырам Јусифи севдикчә о пир,
Кишиләртәк өләрәм олмам әсир.
Интигам алмамыш арам олмам,
Өз гүсурундан утансын гој атам.

Ш ә м'у н

(Архасында бир дағарчыг јемәк шејләри олдуғу һалда өз-өзүнә данышараг кәлир)

Даима кечди чобанлыгда һәјат,
Үзүмүз күлмәди һејһат-һејһат!
Бу һәгарәтләрә јох башга чәһәт,
Атамыздыр јенә ногсанлы, әвәт.
Бир оғул чох севилирсә, бири аз,
Белә бир аилә хошбәхт олмаз.

Јәһуда хурма ағачларынын алтында јатмышдыр. Бу данышыглары ешидәрәк ојанмаг истәјир.

Н ә ф т а

(Шәм'уна)

Сус даһа динмә, данышдынса јетәр!
Бу иши вермә Јәһудаја хәбәр.

Ј ә һ у д а

(Көзләрини силә-силә кәлир)

Горхмајын, мән дә һәмин фикирдәјәм,
Сизә һеч фикирдә хаин дејиләм.
Атамыз фитнәләр ејләр ичад,
Севкисиндән доғулур биздә фәсад.
Јусиф истәкли оғул, бизсә чобан,
Атамын чүмлә тәшәббүсләри ган.
Атамыз биздә рәгабәтләр ачар,
Кәләчәк сүлһә бирәр сүнкү сачар.
Сәһвин ислаһә чалышмазса әкәр,
Дөзәмәм гәмләрә, дөздүмсә јетәр.
Мән өзүм Јусифә хаин дејиләм,
Һәсәдим мәндә чәкилмәз бир әләм.
Ола, ја олмаја Јусифдә күнаһ,
Јенә дә олмушам ондан икраһ.

Р а у б и н

(Архасында бир тулуг су кәлир)

Гардаш өз гардашына хаин икән,
Күлүрәм аиләнин сүлһүнә мән.
Әглисиз, дујғусуз өвлады ата,
Нә мәзиҗҗәтлә севәрмиш әчәба?
Өзүмүз севкијә лајиг дејилик,
Она кәндимизи севдирмәмишик,
Ејбдир Јусифи тәнгид етмәк,
Фәхр едәк, чүнки бизимдир о чичәк.
Биз кими хаини севмәзсә о пир,
Мәнчә Јусифдә дејилдир тәгсир.

Н ә ф т а

(Гылынчы чәкиб Раубинә һүчум едәркән гардашлары мане олур).

Гачма дур, өлдүрүм әввәлчә сәни,
Бу һәгарәтләр усандырды мәни.
Дүн кечәркән ешидирдим гапыдан,
Јусиф ејләрди бир әфсанә бәјан.
Деди Јә'губа о хүљаларыны,
Сөјләјирди она рө'јаларыны.
Ону.. тә'бир едәрәк хаин атам,
Бизләри Јусифә гул етди тамам.

Јусиф тәпәнин үстүндә көрүнүр.

Ш ә м'у н

(Нәфтаја)

Сакит ол, фаидәсиздир бу сәда,
Јох чығырмагда, бағырмагда дәва.
Һијләдән мәгсәдә јол тапсаг әкәр,
Горхмајын, кәсб едәрик фәтһи-зәфәр.

Ч а д

Һеч сијасәт бир әлач етмәјәчәк,
Мүшкүлү бирчә гылынч һәлл едәчәк!

Ј у с и ф

(Кәлиб јетишир)

Бир тәһлүкәдир мәнчә бу атәшли сәјаһәт,
Јох мәндә чәһәннәмләри сеҗр етмәјә тагәт.

Һиссимдә бөјүк горху доғурмуш бу тамаша,
Мән сиздә мәһәббәт гохусун дујмадым әсла.
Гардаш дејәрәкдән сизә руһумла инандым,
Бир һијлә зүһурунда фәгәт сәһвими гандым.
Сизләрдә вәфа олмадығын билмәз икән мән,
Һеч кимсәни фикр етмәз идим затимә дүшмән.
Гардаш дејәрәк дүшмәнә алданмышам һәр дәм,
Әксинчә зүһур етди мәним чүмлә дүшүнчәм.

Ш ә м'у н

Чох етмә фәған, шад олачагсан бу јухундан.

J ә һ у д а

Улдузлар олар имди сәнә бурда никәһбан.

Ч а д

Етдикләримиз мәнчә дејил затинә тәһгир.

Д а н

Нәгл ејләдијин вагиәдән бир јени тә'бир.

Н ә ф т а

(Јусифин јахасындан тутур)

Аj, күн едәчәк инди сәнә сәчдә бу јердә,

Ш ә м'у н

Султан олачагсан бу сәадәтли сәфәрдә.

J ә һ у д а

Чәксән бу күн ачлыгда, сусузлугда мәшәггәт,
Бир күн кәләчәк үз верәчәкдир сәнә не'мәт.

Д а н

Рө'јаја гапылдын, гуру хүлјаја инандын,

Ш ә м'у н

(Вурур)

Султан олачаг күнләрини доғурму сандын?

J ә һ у д а

Шад олма әбәс, вермәрик ол фүрсәтә имкан,

Д а н

Хүлјаларын артыг чыхачаг бурда јадындан.

J у с и ф

(Раубинә сыхылыр)

Бир өјлә вәфасызлыға јол вермәмишәм мән.
Гардашларым олсун мәнә чани кими дүшмән.
Лакин нә едим мәндә әкәр јохса да ногсан,
Гардашларымын шүбһәси јапмыш мәнә үсјан.
Нөгсанлы бәшәр мәһв олур өз шүбһәләриндә,
Кәндиси дејил шүбһәдән ајры нәзәриндә.
Хәллаги мүәмма, сәбәби-хилгәти мүбһәм,
Бајғын бәшәрин варлығы бир шүбһә мүсәлләм.
Бир маддә ки, өз варлығыны билмәмиш һала,
Тәһлилинә һеч фәлсәфә јол тапмамыш әсла.

Р а у б и н

Гојмам сәни бир кимсә вуруб етсин әзијјәт,
Бир гәтлә варыб чыхмајачагдыр бу чинајәт.
Руһум вар икән өлдүрә билмәз сәни бир кәс,
Дүнјаны фәгәт варлығын етмиш бизә мәһбәс.
Тә'мини-һәјат етмәјә гәтлин бизә мәтлуб,
Бу гәтлә ризајам мән әкәр олмаса Jә'губ.

Ш ә м'у н

Билмәм бу нә хүлја, бу нә сәрсәм, бу нә көфтар?

Д а н

(Ачыглы)

Әввәлчә бу хүлјаны нәдән гылмадын изһар?

Ч а д

Сән дә бизә Јусиф кими бир дүшмән имишсән,

J ә һ у д а

Гардашларына вердијин играрына әһсән!

Ш ә м'у н

Кән'анә бу күн Јусиф әкәр ејләсә өвдәт,

Д а н

Бах бир нә олар көрдүјүнү ејләсә сөһбәт?!

J ә һ у д а

(Раубинин јахасыны тутур)

Сәһв ејләмә, сөјлә нә олур һалымыз ондан?

Чад

Ат фикрини, hифз етмә буну, сапма јолундан!

Шәм'ун

Мәhв ејләјәлим бир даһа битсин бу кәшакәш.

Јәhуда

Јохса јахачаг бизләри ахырда бу атәш.

Дан

Гәтл етмәлијик Јусифи күлсүн бизә игбал.

Чад

(Раубинә)

Бир чарә дүшүн, варлығымыз олмаја памал.

Шәм'ун

(Раубинә)

Өз әзми-сәбатында дуруб ејләмә нөгсан.

Јәhуда

Он бир кишини ејләмә бир Јусифә гурбан.

Јусиф

Өлмәк мәни бир зәррәчә горхутмајыр әсла!
Јохса белә чаһил јашајышларда нә мә'на?
Бир мәгсәд үчүндүр јашамаг дәһрдә анчаг,
Биләкс өлүмдән чәкилән вармы бир алчаг?
Мин дәфә өләм верәз өлүм гәлбимә дәһшәт,
Анчаг јашасам ејләрәм инсанлыға хидмәт.

Шәм'ун

(Јусифә)

Гардашлара бир нифрәт ојандырды hүзурун,
Гој кәндинә галсын бу гәдәр кибрү гүрурун.

Нәфта

Анчаг гылынч игбалыны тә'јин едәчәкдир,
Аләм бу чинајәтләрә әhсән дејәчәкдир.

Јәhуда

Бош бир гујуда ејләјәлим Јусифи пүнһан,
Галсын о гаранлыг гујуда, өлсүн ачындан.
Әлван едәрик көјнәјини гырмызы гандан,
«Гурт јыртды» дејиб сөјләрик hәр јердә јаландан.

Раубин

Разы дејиләм Јусифи мәhв етмәјә hәркиз,
Анчаг бир узаг өлкәјә гултәк сатарыг биз.
Тутмуш бу јахын саһәдә бир гафилә мәскән,
Сиз сакит олун Јусифи гултәк сатарам мән.

Гардашлар

(бирдән)

Јусиф сатылан вахтда галдырмаја бир сәс,
Гул олдуғуну гафиләдә ганмаја бир кәс.

Јусифин јахасындан тутуб дартыб апарырлар.

Пәрдә дүшүр.

ИКИНЧИ ПӘРДӘ

Бир гујунун кәнарында сыра илә дүзүлмүш хурма ағачлары көрүнүр. Јүкләр бири-биринин үзәринә јығылмыш. Гафилә чамааты хурма ағачларынын алтында раһатланыр. Карванын дәвәләри узагда отлајыр. Зәнк сәсләри кәлир.

Јусиф голлары бағлы бир hалда гардашларынын гаршысында кәтирилир.

Нәфта

(Гафиләјә)

Бу гафилә јүкләниб нә јердән?
Етмиш нә үчүн бу јердә мәскән?
Кимсиз, нәчисиз, сизә нә лазым?
Бу гафилә hансы сәмтә азим?

Малик

(Ирәли кәлир)

Мисрә кедәчәк бу карваным,
Јох сизләрә бурда бир зијаным.
Халгым азачыг јорулдуғундан,
Раһатланырыг бу јердә әл'ан.

Нәфта

Ејб ејләмә, мәгсәд олду заһир,
Хошдур бизә сиз кими мүсафир.
Тачирләр әкәр едәрсә мәгбул,
Сатмаг диләрик бу јердә бир гул.

М а л и к

(Һејрәтли)

Гулдурму дејин, бу инчә сурәт?
Зибалығы мәндә доғду һејрәт.
Етмишми хәта бу дилбәр инсан?
Бағландығына сәбәб нә ногсан?

Ј у с и ф

Јох харүгүладә бир тәсадүф,
Һејрәт јери јох кәр олсан ариф.
Һәр кимсә рәјасәт ахтарыркән,
Бир шәхсә ситәм гылар мүәјјән!
Мәнчә гурулушдадыр бу тәгсир,
Һејрәт верәчәк дејил бу тәһгир.

М а л и к

Сән бир көләсән вүчудун үрјан,
Зүлфүн дағыныг, сачын пәришан.
Һејрәтдә гојур мәни мәгалын,
Билмәм нәчисән, нәдир хәјалын?
Бир иш дујамам бу сөзләриндән,
Бир шүбһә ојанды көзләриндән.

Н ә ф т а

(Јусифи вуруб сусдурур)

Дүнјада бу анламаз гуламын,
Етдикчә риајәт еһтирамын,
Олмаз јенә бир әдәбли инсан,
Һәр фикри, хәјалы гачмаг, үсјан.

Ч а д

Дүнјаја дәјәр бу һүснү сурәт,
Лакин буна күлмәмиш тәбиәт.
Әхлагыны пәк фәна јаратмыш,
Тәмкинин алыб, вүгарын атмыш.

Ш ә м'у н

Бир кәнч исә мачәрасы чохдур,
Сатмагдан әлавә чарә јохдур.
Сатмаг буну башга бир дијарә
Кән'анә гајытмасын дүбарә.

Д а н

Әхлагы позуг, әдасы мәнһус,
Етмиш бизи һәр ишиндә мә'јус.
Даим јери чөл, мәгамы сәһра,
Вәһши кими етмәз евдә мә'ва.

Ј ә һ у д а

Гачмагдан әлавә јох хәјалы,
Һәр күн чыхарыр бир ихтилалы.
Инсанлары севмәјир бу афәт,
Етмәз бизә бир заман итаәт.

Ш ә м'у н

Артыг кәсилиб бу бир јабанчы,
Јохдур өзүтәк бөјүк јаланчы.
Алдатмаға мүгтәдир чаһаны,
Бир зәһр исә вар ширин лисаны.

М а л и к

(Шәм'унун әлин тутур)

Веррәм бу гулама әлли дирһәм,
Бағлатдырарам чиһазә мөһкәм.
Гојмам бағырыб сәсин чыхарсын
Үсјан гопарыб мәрама варсын.

Јә'губун оғланлары Јусифин мүгабилиндә пулу алыб кедирләр-

М а л и к

(Јусифин әлиндән тутур)

Бир гул мәнә бәхш гылды мә'буд,
Олдум бу тичарәтимдә мәс'уд.
Күлдү мәнә бу сәфәрдә игбал,
Парлар нәзәримдә нәчми-амал.
Дүнјаја дәјәрди бөјлә бир гул,
Олсајды әкәр әдасы мәгбул.

Х а д и м

Әндамы сәфалы, гәдди шимшад,
Чылпагды фәгәт бу сәрви-азад.
Бир күлдү, фәгәт көрүб зимистан,
Јарпаглары мәһв олуб хәзандан.

Ј у с и ф

Мән бир күл идим баһар ајында,
Әјләнчәләримлә нәш'ә бәрпа,

Әтрафыма топланарды зәввар.
Јүз бүлбүл өнүмдә нәғмәкирдар.
Мәһфуз иди варлығымла күлзар,
Күл руjимә сөjләjирди әш'ар.
Һәр кәс мәнә бәнзәдәрди jарын,
Мәһбуби идим бүтүн дијарын.
Бир мәтлә' идим гәсидәләрдә,
Намым jазылар нәшидәләрдә.
Күлзарда мән дә бир күл аса,
Бир гәмли хәзана дүшдүм һала.
Дүн бир күл идим, бу күнсә солдум,
Күл jарпағыдәк хәзанкәш олдум,
Jох мәндә дәхи кечән мәзиjjәт,
Зира гоjулур либаса гиjмәт.

М а л и к

(Хадиминә)

Палтар кәтирин бу гул кеjинсин,
Миср әһли көрәндә рәғбәт етсин.

Хадим палтар кәтириб Jусифә верир. Jусиф палтарлары кеjдиjи вахт гафилә чамааты онун әтрафына топланыб охуjур:

Сән көзәлликдә, сән вәчаһәтдә,
Аз доғулмуш бизим вилаjәтдә.
Һеjф ола тәрбиjән дејил камил,
Сурәтин дилруба, өзүн чаһил.
Көләләр чаһил олсалар сәнтәк,
Өлсә ганы һәдәр кедәр бишәк.

J у с и ф

Күчлүләр һәр нәдән галыб мәмнун,
Ону мәзлумә ejләмиш ганун.
Мәнчә jох биз дејән гәзавү гәдәр,
Jарадыр һәр бир ehтималы бәшәр.

М а л и к

Jетәр артыг бу әски фәлсәфәләр,
Сөзләрин бир кинаjәдир jексәр.
Күн чәкилмиш, jахынлашыр ахшам,
Кечә вахтында бурда мән галмам.

(Карвана)

Әмрдир карван көчүб кетсин!

(Jусифә)

Дүш jола, бош һекаjәләр битсин!

J у с и ф

Ачизләр әзилмәдән түкәнмәз,
Залимләрин ehтирасы битмәз.
Бир тәһлүкәдир бу ганлы аләм,
Мәһв олмададыр бәшәр дәмадәм.
Ганлардан алыр бәшәр сәадәт,
Бир кәс jашамыр бу евдә раһәт.
Һәр кимсә дејил бөjүк мүбариз,
Бир иш jапамаз, даjанмыш ачиз.
Ган касәсидир чаһан ләбаләб,
Пәк горхулудур бу ганлы мәктәб.

М а л и к

(ачыглы)

Кимдир, де көрүм чаһанда мәс'ул,
Наразылығын нәдәндир, еj гул?
Әглиндәми jохса бунча ногсан?
Һәмнөвүнә тә'н едәрми инсан?

Х ә ф р а

Вәгта ки, өзүн дә бир бәшәрсән.

М е н'е с

Сөjлә нәдән өтрү тән' едәрсән?

Е г о

Инсанла гыл үлфәт, олма бәдбин.

А м е н о х и с

Чәмиjjәти гылма бунча товһин.

М а л и к

(Jусифин jахасыны дартыр)

Сөjлә бу нә шиквә, бу нә күсмәк?
Инсанларын һәпси мәнчә jекрәнк.

J у с и ф

Jекрәнк дејил бәшәр, jанылма,
Хүлjаjа гапылма, сәһв гылма!

Сән, мән бир һүгуга малик олсаг,
Јекрәнк оларыз биз онда анчаг.
Мән бирчә нәфәр әсирү мәһкум,
Һәр фикирдә, һәр әмәлдә мәһрум.
Сән бир ағасан һәр ишдә һаким,
Мәзлум илә јар олурму залим?

Х а д и м

(Јусифи кәнара атыр)

Рәдд ол бурадан, чәкил! Кәнар ол!
Һәдјан демә, сус да, һушијар ол!

(Јусифи сүрүјүб апарыр).

Пәрдә дүшүр.

ҮЧҮНЧҮ ПӘРДӘ

Ваге олур Мисрин көлә сатылан базарында. Тачирләр өз көләләринә тәмиз либас кејиндириб сахламышлар. Јусифин ағасы М а л и к исә өз архадашлары илә бәрабәр, Ј у с и ф ә баһалы далтар кејиндириб сатмаг үчүн сахламышдыр.

М а л и к

(Јусифә)

Һалын нәдән олду бәс пәришан?
Һәр одлу бахышларын бир үсјан.
Үсјаны, инады ат өзүндән,
Ган јашлары төкмә чох көзүндән.
Һәр кәс сәнә бахса, ејлә һөрмәт,
Һазырда вәзифән ишбу хидмәт.
Шад ол јенә парласын чамалын,
Һаггымда бөјүк чәфа бу һалын.

Ј у с и ф

Һансы ишә сөјлә шад олум мән?
Һејрәт мәни гаршылар бу јердән.
Бунлар нәчидир? Нәдир бу базар?
Мән шад оламам бу јердә начар.

Х а д и м

Сон мәрһәләдир, чох етмә налә,
Та инчимәсин бахан бу һалә.

Х ә ф р а

Бахма јерә, ej нәһали-һөврәс,
Севдир өзүнү баханда һәр кәс!
Сәндә һаны мән көрән тәбәссүм?
Күл, чәзб ола мәһзәриндә мәрдүм.

Ј у с и ф

(Хәфраја)

Ејб етмә бу одлу аһ-зарә,
Инсан гојулурму еһтикарә?
Агил бу һәјата ағламазмы?
Сөјлә мәнә, бу чәфалар азмы?

М а л и к

Анла, сәнә вердим әлли дирһәм,
Кәл рәһмә, јаманлыг етмә сән һәм!
Кәр версә зәрәр мәнә бу сөвда,
Олмаз сәнә дә сәадәт әсла.
Олмазса әкәр бу јердә базар,
Көч етмәлијик Ирага начар.

Ј у с и ф

Вар мәндә бирәр бөјүк һәгигәт,
Динлә мәни, ал бу ишдән ибрәт!
Мән бир нечә һәфтә бундан әввәл,
Раһат јашајан заман мүкәммәл,
Һәп бир әбәдијјәт һисс едәрдим,
Зира јох иди бир өзкә дәрдим.
Гылмышды мәни әһатә не'мәт,
Һәр мәнзәрәм ајры бир мәсәррәт.
Индисә дәјишмишәм чәһаны,
Мән' ејләмә етдијим фәғаны.
Мән гуллуға етмәмишкән адәт,
Мәндән тәләб етмә ајры һаләт.
Тәбдил олачаг сәнин дә һалын,
Гыл чарә варынса кәр мәчалын.
Бир күн сән өзүн оланда мәһкум,
Анла, нә чәкиб әлиндә мәзлум.
Анчаг нә чыхар бу анламагдан?
Бир иш бачарырсан ејлә әл'ан.

Б и р д ә с т ә М и с и р л и г а д ы н

Ej талеји зүлфү кими гарә,
Сөјлә, нә сәбәб бу аһу зарә?

Фаш ејлә нәдәндир е'тиразын,
Сән гулсан әкәр нәдир бу назын?

Гадынлардан Азиб

Һәр гәдри мәним варымса малым,
Мәһв олса әкәр бүтүн чәлалым,
Кәр малик олам бу күл чәмалә,
Мин нифрәт ола о мүлкү малә.
Кәр варса һәјаты каинатын,
Сәнсиз нә вәфасы вар һәјатын?!

Икинчи гадын Тутмас

Тапса кәр евим сәнинлә зинәт,
Дүнјаја дәјәр бу чанлы сәрвәт.
Өмрүмдә олам сәнинлә хошдил,
Бир садә дүшүнчәдән нә һасил?

Кишиләр дәстә илә охујур.

Сат бу гулу олма чох мәәттәл,
Өз башына ачма бурда әнкәл.
Вар шүбһә бунун гул олдуғунда,
Сат, сахлама халгы өз јанында.
Инчитмә бунун тут ећтирамын,
Тәһгир еләмә, ешит кәламын.

Кишиләрдән Тутмазис

Гул олмадығын дујарса милләт,
Тәдибини әмр едәр һөкумәт.
Сат, сахлама, һәр нә версәләр ал.
Һирсин сәни етмәсин чох ифәл.

Малик

(Күлүр)

Јох горху мәнә бу сөзләриндән,
Хоф ејләмәдим бу лафдан мән.
Етмәз мәнә бир ситәм һөкумәт,
Мән етмәмишәм бу ишдә сиргәт.
Јох бирчә сәбәб бу гилугалә,
Гулдур мәнә, алмышам гәбалә.
Бир ишдә ки, вар гәбалә, һөччәт,
Ајдын бурада бүтүн һәгигәт.

Јусиф

Дүнјада бүтүн бу мачәралар,
Тәзвирли, сүслү иддиалар,
Мин һијләләрин, мин ихтилафын,
Мин ич үзү ганлы е'тилафын,
Мәнчә о кағыздыр истинады,
Кағыз чыхарыр бүтүн фәсады.
Олсајдыг әкәр хатадан ари,
Галмазды бунун бир е'тибары.
Бә'зиләр олуб о гәдри әрзәл,
Бир парча кағыз да ондан әфзәл.
Бир-бирләринә јох е'тимады,
Бир парча кағыздыр иттиһады.
Ејләрсә бу күн бир әһди имза,
Бир һәрб гылар јарын мүһәјја.
Бир фитнә чыхарса асиманда,
Бишәк бу кағыздадыр команда.

Зүлејха өз әри илә кәлир. Әтрафыны кишн вә гадын гуллуғчулары алмышдыр.

Гуллугчулар охујурлар

Јолдан чәкилин, кәлир Зүлејха,
Һүснүндә, вәчаһәтиндә тәнһа.
Һеч кимсә дајанмасын чәкилсин,
Һәр бир гәдәминә күл сәпилсин.

Күлпирләр

Кетсин даһа галмасын бир инсан,
Дурсун о узагда, бахсын һејран.

Зүлејха гуллара баха-баха кәлиб Јусифин гаршысында дајаныр.

Зүлејха

(Әзизи-Мисрә[1]*)*

Халиг мәнә вермәмиш бир өвлад,
Олсун үрәјим онунла бир шад.
Бу өлкәдә намим итмәсин та,
Олсун евимин чырағы бәрпа.
Зира мәни севмәмиш тәбиәт,
Өвлада гојуб чаһанда һәсрәт,
Дүшмәз әлә бөјлә бир көзәл гул,
Һәр бир һәрәкаты мәнчә мәгбул.

[1] Әзиз, Фиро'нун баш назири.

Әзизи-Мисир

(Зүлејхаја)

Һәр гәдри көзәлсә бу пәризад,
Ондан сәнә лакин олмаз евлад.
Ајрылмаса һеч заман јанындан,
Анчаг бу дејил сәнин ганындан.
Ејләрсә әкәр сәнинлә үлфәт,
Јалныз аналыгдадыр мәһәббәт.
Әјләнчәдән өтрүдүр фәгәт бу.
Бел бағлама өзкә оғлудур о!

Зүлејха

(Әринә)

Бу барәдә динләмәм нәсиһәт,
Ал бу гулу кәр варымса һөрмәт.
Истәрсән олам сәнинлә һәмраз,
Ал бу гулу, гыл мәни сәрәфраз.
Мәндән буну алса кәр чамаәт,
Евдә саларам бөјүк гијамәт.
Кәр варса јанында еһтирамым,
Олсун бу кәрәк мәним гуламым!

Әзизи-Мисир

(Әлини Маликин чијнинә гојур)

Ал һәр нә ки, гијмәт истәјирсән,
Һәр шәртин оларса һазырам мән.

Зүлејханын хидмәтчи гадынлары Јусифин әлиндән тутуб апара-апара охујурлар:

Ағлама, биздә сән шад оларсан,
Гүссәдән, гәмдән азад оларсан.
Бу Зүлејха сәнин өз анандыр,
Анандан да сәнә меһрибандыр.
Ағлатма бизләри көз јашындан,
Гүллуг фикирләрин ат башындан.

Кедирләр.

Пәрдә дүшүр.

ДӨРДҮНЧҮ ПӘРДӘ

Ваге олур Зүлејханын сарајында. Сарај Мисрин күбар аиләләринә мәхсус бир зијнәтлә бәзәнмишдир. Бөјүк салонда көзәл гадынлар бәдәнләри ачыг бир сурәтдә рәгс едирләр. Диварларда көзәл кәнчләр вә гызлар бири дикәринин гучағында олараг тәсвир едилмишдир. Зүлејха салонун јухарысында јүксәк бир сәндәлдә отурмушдур. Јусиф салона дахил олдугда һејрәтләнир.

Јусиф

(Зүлејхаја)

Мәнзур нәдир бу ишрәтиндән?
Бу һаләт узагдыр исмәтиндән.
Шөһрәтли, камаллы бир гадынсан,
Бу һала риза олурму нисван?
Нифрәтләнирәм бу мачәрадән,
Бу һаләти көрмәк истәмәм мән.

Зүлејха

Дүнјада бу көрдүјүн мәсәррәт,
Анчаг сәнә олду бурда гисмәт.
Бир не'мәт олуб сәнин нәсибин,
Һазырда бүтүн чаһан рәгибин.
Сән севмәдијин бу шанлы мәнзәр,
Һеч бир кәсә олмамыш мүјәссәр.

Јусиф

Гаршымда дуран көзәл гадынлар,
Мәһкумәдир, ојнамагда начар.
Өз зөвгүнә ејләмишсән аләт,
Мәнчә бу да бир дәрин сәфаләт.
Бунлар нәдән өтрү рәгсә кәлмиш?
Би шүбһә ки, зөвгүдән дејилмиш.
Чылпагларын әлдә етсә фүрсәт,
Ејләр бу сөнүк һәјата нифрәт.
Бир сән'әт икән бу ојнамаглар,
Чылпаглыға бәс нә мәгсәдин вар?
Әфсус ки, бурда инчә сән'әт
Шәһвәтләрә ејләр инди хидмәт.

Зүлејха

Сәндә де көрүм нәдир бу хүлја,
Нисван нә үчүн јаранмыш аја?

875—5

Сән бир кишисән мәһәббәтин јох,
Биканәсән ешгә, үлфәтин јох.
Анла мәни, олма гәлби садә,
Бу севкидән ејлә истифадә.
Сәһв етмә! Кәрәк бүтүн гадынлар,
Бир зөвги сәлими охшасынлар.
Чылпаглыға сән дарылма һәркиз,
Бир аиләдән, бир евдәниз биз.
Палтар јох икән кечән заманда,
Чылпаг јашадыг бир ашијанда.
Чылпаглара чох да етмә төһмәт,
Палтар бизә бир изафә зинәт.

Јусиф

Һејрәтләнирәм бу фәлсәфәндән,
Мәнзуримә ашина дејилсән.
Олмазса әкәр гадында исмәт,
Агил киши ејләмәз мәһәббәт.
Фикриндә нишаны јох һичабын,
Һеч тәһлүкәдән јох ичтинабын.
Диванәсән өз тәригәтиндә,
Әхлаг унудулду сөһбәтиндә.

Зүлејха

Палтарсыз олан дејил бәдәхлаг,
Әхлагы сән анламырсан анчаг.
Һәр бир јени инкишафымызда,
Бир ајры гијафә доғду биздә.
Инсанда фәгәт бу сон тәһәввүл,
Бир фитнә доғуб ки, рәф'и мүшкүл.
Чәмијјәтә кирмәдикчә нисван
Әрләр дәхи ајрылыб гадындан.
Јохдур ады мүштәрәк һәјатын,
Еркәк, диши кәсмиш иртибатын.
Еркәклә гадын тутарса үлфәт,
Әхлагсыз адланыр ниһајәт.

(Мәчлисә)

Рәггасәләр ојнасынлар һала,
Бош фәлсәфәләрдә вар нә мә'на?

Раггасәләр рәгс едирләр. Бајырдан бир дәстә гадын сәси ешидилир. Зүлејха рәгс едәнләри дајандырыр. Мисрин аристократ гадынлары охуја-охуја ичәри кирирләр

Гадынлар

(Зүлејхаја)

Олсајдын әкәр сән бир әсилзадәјә мәфтун,
Бу ешгә гојуб гијмәт олардыг һамы мәмнун.
Севсәјдин әкәр Мисрдә сән варлы бир инсан
Олмаздын өзүн ахыры ешгиндә пәшиман.
Анчаг елә бир зат илә тутдун бу күн үлфәт,
Фаш олса бу ешгин едәр аләм сәнә нифрәт.

Гадынлардан Тадохина

Бир гул ки, онун индәјәдәк кимлији мәчһул,
Чәннәтдән учуб кәлсә дејил бизләрә мәгбул.
Бир кимсә әкәр версә мәнә Јусифи нисбәт,
Өлләм белә тәһгир илә сағ галмарам әлбәт.
Бир һүсн илә мәшһури-чаһан олса да бир зат,
Сәрвәтлә кәрәк ејләсин өз варлығын исбат.

Апонет

Мән истәдијим олмаса бир күндә мүһәјја,

Гилоғана

Көјдән дүшә пулсуз киши севмәм ону әсла

Ханшенсут

Пулсуз мәләк олса оламаз гәлбимә һаким,

Тадохина

Пулсуз кишинин сөјлә көрүм ешги нә лазым?

Апонет

Пулсуз киши кәр етсә мәнә варлығын итһаф,

Гилоғана

Пул јохса онун ешги фәна, севкиси бош лаф!

Ханшенсут

Һәр кәс мәнә алтунлары гојмазса мүгабил,

Тадохина

Руһун верә, олмаз јенә дә вәслимә наил.

Зүлејха

Јох зәррәчә гијмәт о әсилзадә сөзүндә,
Һәр бир әзәмәт олмалыдыр шәхсин өзүндә.
Бир сөјлә нә көрдүм о әсилзадә әримдән?
Өлсәм дә фәналыглары чыхмаз нәзәримдән.
Ешг олмаса тәкмил оламаз варлығы затын,
Зира гуру сәрвәтлә үзү күлмәз һәјатын.

Тадохина

Руһунда бөјүк фитнә јаратмыш бу хәјалат,

Апонет

Игбалыны тә'мин едәмәз ешгләр һејһат!

Гилоғана

Хам олма, сәадәт булмазсан бу гулунда,

Ханшенсут

Тезликлә зәбун олмалысан ешг јолунда.

Зүлејха

Мә'зур тутун, чүнки чыхыб мәнлијим әлдән,
Бир ашигәм өлсәм дә чәкилмәм бу әмәлдән.

Тадохина

Инсанлары бир һүсн илә мәһв етмиш идин сән,
Сәркәштәләрин олмуш идин ешгинә дүшмән.
Һәр бир гәдәминдә сәнә бир ешг мүһәјја,
Даш гәлбилисән бир кәсә рәһм етмәдин амма.

Апонет

Бир сөјлә көрүм сәндә икән һүснү вәчаһәт,
Бу һүсн илә бир кимсәјә вердинми сәадәт?

Гилоғана

Түғјан едәрәк бир чохунун ешгини атдын,
Бир кәнч икән өз варлығыны сәрвәтә сатдын.

Ханшенсут

Һәр кәс сәни севсәјди говуб ешгә күләрдин.

Тадохина

Кәндин белә һәр ләззәти сәрвәтдә биләрдин.

Зүлејха

Мән бир гыз идим ешг сөзүн анламајырдым,
Онда кишинин ешгини бир һијлә санырдым.
Һәр кимсә мәнә етсә иди ешгини е'лан,
Зәнн ејләр идим исмәтимә јапды бир үсјан.
Бир чохларытәк мән дәхи өз һүснүмә мәғрур,
Дидарым илә ејләмәдим бир кәси мәсрур.
Мән севкини бир харигә билмәздим әзәлдән,
Әфсус бурахдым кечән имканлары әлдән.
Мин ешг сәпилсәјди әкәр рәһкүзәримдә.
Бахдыгча ојунчаг көрүнәрди нәзәримдә.
Чүнки јох иди онда мәним севдијим инсан,
Инди мәни бир ешгә дүчар ејләди дөвран.

Тадохина

Мән динләмәрәм бир даһа хаин кишиләрдән.

Апонет

Артыг о ады динләмәји севмәјирәм мән.

Гилоғана

Бир гыз кимн олсан она мин һисс илә тәгдим,

Ханшенсут

Өз варлығыны гылсан онун зөвгүнә тәслим,

Тадохина

Би меһридир, ахырда сәни алдадачагдыр,

Апонет

Севсән дә сәни севмәјәчәкдир, атачагдыр.

Гилоғана

Онлар дүзәлдиб бизләри өз нәфсинә аләт

Ханшенсут

Әрләрдән имиш чүмлә гадынларда сәфаләт.

Зүлејха

Сајдыгларыныздан дејил ол севдијим афәт,
Һазырда салар сизләри дә дамә о лә'бәт.

Т а д о х и н а

Һәр көрдүјүнү севсә әкәр дәһрдә нисван,
Галмаз гадынын һүснүнә гијмәт гојан инсан.
Һәр бир гадын өз көрдүјүнә гылса мәһәббәт,
Бишүбһә ки, дүнјамыз олар ханеји-вәслət.
Бир һүснү вәчаһətлә гадын олмаса мәғрур,
Ешгиндә онун әчзә олурму киши мәчбур?

Г и л о ғ а н а

Көлкән кими тапданмалы, мәһв олмалы даим,
Јых гәлбини, рәһм ејләмә, чүнки о да залим.
Вермәз кишиләр бир дә сәнин ешгинә мә'на,
Сал һичрә ки, һичраны севир ешг илә севда.

Јусиф вә саир гуллугчулар әлләриндә мејвә хончалары мәчлисә дахил олурлар. Гадынлар Јусифи көрәркән һејрәтләнирләр.

З ү л е ј х а

(Јусифи көстәрир)

Мән сөјләдијим јанымда пејда,
Ар етмәјәрәк гылын тамаша.
Севдазәдәјәм јох ичтинабым,
Синәмдәки ешгләр һичабым.
Мән гаиләм өз шәриәтимдә,
Сабитгәдәмәм тәригәтимдә.
Артыг мәнә кимсә саһиб олмаз,
Лаф ејләмирәм, гадын сатылмаз.
Бир дујғу икән бәшәрдә севда,
Ешгиндә гадын олурму рүсва?
Бир әр ки, чәфадајам мән ондан,
Артыг јашајыш дејилдир асан.
Әрлик нә демәк, нәдир бу сөзләр?
Мәнзур дејил севилмәјән әр!

Ј у с и ф

(Зүлејхаја)

Һәркиз верәмәм бу ешгә мә'на,
Мәтләб нијә мәнчә бир мүәмма.
Сөјлә кимәдир бу чанфәдалыг,
Кимдән диләјирсән ашиналыг?
Кет сев кими истәјирсән артыг,
Сат ишвә чаһана, Мисри јах, јых!
Ач халга о чешми-дилшикары,

Гој кәнчләр етсин интиһары.
Гој пәнбә јанаг чәһана күлсүн.
Һәсрәтләрә интәһа гојулсун.
Анчаг мәни ејлә бүрдан азад,
Зира дејиләм бу чилвәдән шад.
Бир зәррә дә олса севмирәм мән,
Кет сев кими севмәк истәјирсән!

(Јусиф сөзүнү гуртарыб гачыр.)

Зүлејха илә бүтүн гадынлар далынча охуја-охуја мәчлисдән чыхырлар.

Әрләрдә, гадынларда бир ешг олмаса бәрпа,
Күлмәз бәшәриҗҗәт, сарылар зүлмәтә дүнја.
Кәр ешг будур, бундан ибарәтсә, Зүлејха.
Бишүбһә ки, аләм кәсиләр ашиги-шејда.
Дүнјада әкәр олса мәһәббәт мүтәгабил,
Севданы даныб өмр едәмәз бир киши гафил.

Чыхырлар.

Пәрдә дүшүр

БЕШИНЧИ ПӘРДӘ

Ваге олур Мисир Фир'онунун сарајында. Мөһтәшәм бир салондур, бөјүк пәнчәрәләрдән Нил чајы көрүнүр. Чајын узаг кәнарында еһрамлар көзә чарпыр. Салондан баханда Мисрин Әбүлһовллары көрүнмәкдәдир.

Салонда Фир'он вә онун гадыны Аснат үчүн бәзәкли вә јан-јана ики голтуглу сәндәл гојулмушдур. Јүксәк сәндәлләрин сағ вә солунда кичик сәндәлләр мөвчуддур. Салонда ики сыра гадын вә кишиләр дурмушдур. Аралыг гијмәтли халчалар илә дөшәнмиш бир јолдур. А с н а т Ф и р ' о н илә салона дахил олур. Әтрафларында кәнч оғланлар вә гызлар вардыр. Ј у с и ф Фиро'нун сағ тәрәфиндә олдуғу һалда охумагда олан ики сыранын арасындан кечирләр.

Х о р

Һәр кимсәдән олса халг разы,
Мәдјундур она бизим әрази.
Чәмијјәтә һәр кәс етсә хидмәт
Милләт гојачаг о затә гијмәт.
Јусиф өзү бир сәмими инсан,
Лазым бизим өлкәмиздә һәр ан.

Фир'он вә гадыны Аснат отурур. Ишарә едиб охујанларыны дајандырырлар. Фир'он Јусифә, гаршы сәндәлдә отурмаға ичазә верир.

Ф и р'о н

(Јусифи көстәрир)

Бу затә рәва дејилди мәһбәс,
Бәсләрмиш она мәһәббәт һәр кәс.
Зиба јараныбса сурәтиндә,
Бир өјлә көзәл тәбиәтиндә.
Бир чохлары вар көзәлдир, амма,
Мәһбуб дејил, севилмәз әсла.
Олмазса әмәлдә, сөздә бирлик,
Гылманса севилмәз ол көзәллик.

А с н а т

Һеч кимсә сәдагәтдә дејил Јусифә һәмта,
Һәр һүснү тәбиәт јарадыб онда мүһәјја.
Миср өлкәси мәмнун бу мәһарәтли бәшәрдән,
Даим шашырам бунда олан харигәләрдән.
Јохдур буна бишүбһә көзәлликдә мүгабил,
Әфсус ки, јох бунда бөјүк ешгә тәмајүл.

Кәнч гызлар вә оғланлар охујурлар:

Јусиф елә бир харигәдир назы чәкилмәз
Бир фитнәдир, инсанлар ону севмәјә билмәз.
Бундан нә гәдәр зүлмү ситәм чәкди Зүлејха,
Зинданлары севдисә ону севмәди әсла.

Ф и р'о н

Мин һүснү вәчаһәт оламаз әрләрә һаким,
Һәр кәс олур олсун кишинин севмәси лазым.
Зибалығына олса да мәғрур Зүлејха,
Агил киши вермәз гуру зибалыға мә'на.

А с н а т

Һазырда Зүлејханы един мәчлисә дә'вәт,
Мән билмәлијәм кимләр үчүндүр бу мәһәббәт?
Билмәм о ағылсыз нә көрүбдүр кишиләрдән,
Мин чүрә чәфа көрсә чәкилмәз бу зәрәрдән.

Ј у с и ф

(Асната тә'зим едир)

Бир кимсә мәним инчиməмишдир ситəмимдəн,
Јүз ил јашасам өјлə хəта кəлмəз əлимдəн.
Бир күн буну мəнчə билəчəкдир о пəривəш.
Дүнјада гадындан доғулур чүмлə кəшакəш.

Бир шух сәнин севдијини ејләсә тә'јин,
Дүнјалары версә дә едәмәзсән ону тә'мин.

Ф и р'о н

Мәсрур оламаз фитнәләрин севдији бир зат,
Дүнја долу һичранзәдәләр бурда бир исбат.
Бир фикр үзәриндә дурамаз кәндиси даим,
Мәчнундур өз ешгиндә буна шәрһ нә лазым?
Бир фитнә дејим мән она чајизсә бу тә'бир,
Һәр күлдүјү бир тәһлүкә, һәр хәндәси тәһгир.

Ј у с и ф

Бир афәт имиш халға онун олмасы һәмдәм,
Дүнја бизә онсуз да бирәр одлу чәһәннәм.
Дүнјада гадынсыз јашамаг әрлијә мүшкүл,
Инсан севир, амма нә едим зәһридир ол күл.
Һәр аиләнин чәкдији гәм, көрдүјү зилләт,
Даш гәлбинин фитнәләриндән чыхар әлбәт.

Ф и р'о н

Гысганмасы һәп бир һәјәчан, күсмәси бир ган,
Ән гыссасы бир сүлһә гадын етмәмиш иман.
Мәфкурәси раһатлыға, асајишә дүшмән,
Гачмаг јарамыр анчаг о даш гәлбин әлиндән.
Бир ојлә гырылмаз ипә бағланмышыз әфсус,
Һәр бир кишинин варлығы анчаг она мәхсус.

Х о р

Јусиф гадынын ешгинә дил вермәјир һәркиз,
Анчаг јенә дә варлығын алғышлајырыг биз.
Хидмәтләри вар, мин ејилик көзләрик ондан,
Вадиләри гылсын мәдәни Нил сујундан.
Һала мәдәниләшмәдә, дирчәлмәдә фәллаһ,
Јапмаг диләрик әски тәбиәтдә бир ислаһ.
Әскиләри ат, дәһрә бахыб гур мәдәнијјәт,
Бир чарә дүшүн диз чөкә гаршында тәбиәт.

Ф и р'о н

Әсринлә сүрүн, кәнди мүһитиндән ал ибрәт,
Ахтар јенилик батил икән әски һәгигәт.
Галхсын мәдәнијјәт, учалансын көјә еһрам,
Һејбәтли Әбүлһовл илә вер әсрә сәрәнчам.
Сә'ј ејлә ки, тарихин едә әсрдә шөһрәт,
Мумјаларымыздан билик алсын бәшәријјәт.

Асnат

Мисрин мәдәни варлығы тарихә јазылсын,
Дурдугча чаһан Нилин үчүн ган ахыдылсын.
Сә'ј ејлә, чалыш ејлә бүтүн өлкәни бәрпа,
Бир күн кәләчәк јад едәчәкдир сәни дүнја.

Јусиф

Лајиг дејиләм мән бу бөјүк хидмәтә зира,
Даһиләри ахтар, сәнә гурсун јени дүнја.
Фәхримдир әкәр ејләјә билсәм сизә хидмәт,
Олмазса бөјүк тәчрүбә олмаз мәдәнијјәт.
Мән тәчрүбәсиз, елмсиз, идраксыз олсам,
Бир иш едәмәм, сә'ј гыларсам сәһәр, ахшам.

Фир'он

Хидмәтләрини көрмүш икән биздә хәлајиг
Инкарына галхышма, бу мәнсәб сәнә лајиг.

Јусиф

Истәрсән әкәр олмајасан фәгрә кирифтар,
Һәр хидмәтин өз әһлини тап, амилин ахтар.
Мәнсәб дашымаг, шанлы ријасәтдә булунмаг,
Бифаидәдир ишләмәсән халг үчүн анчаг.
Һәркиз едәмәм шәхсим үчүн халга хәјанәт,
Әфв ејлә, дејил руһума үјғун бу рәјасәт.
Аз билки бөјүк хидмәти тә'мин едәмәзкән,
Јүксәлмәјәчәк мәмләкәт онда нә едим мән?
Мән мәнсәбә алданмајырам, өлкә мәнимдир,
Иғфал едәмәм чүнки бу јер өз вәтәнимдир.

Фир'он

Вар сәндә мәһарәт, сәнә лајиг белә мәнсәб,
Динлә мәни вардыр јенә дә бир јени мәтләб.
Һазырсан әкәр етмәјә инсанлығы тәкмил,
Кәл сән дәхи гыл Мисрдә бир аилә тәшкил.
Јалгыз јашама, кет ара тап кәндинә јолдаш,
Мисрин мәдәни мүлкүнә ат бирчә вәтәндаш.
Бир вахтда ки, затинә дилдадә Зүлејха,
Тәнһалығына ајры сәбәб вармыдыр, аја?

Јусиф

Бир аилә тәшкили мәним истәјим, амма,
Мә'зур тут, һәр кәслә бу мүмкүн дејил әсла!

Бир өјлә көзәл дилбәрин истәнмәси асан,
Анчаг әри варкән мәнә јол вермәди вичдан.

Зүлејха

(Бајырдан охуја-охуја кәлир)

Мән хәстәји-ешг олмушам,
Һичранә сәрмәшг олмушам.
Саһибсизәм өлмүш әрим,
Јохдур гәмимдә рәһбәрим.
Бир ешг илә мәшһур икән,
Мәнзурәм һәр бир јердә мән.

Салонда олан бүтүн кәнчләр вә гадынлар охујурлар.

Атдын бүтүн кашанәни,
Тутдун дили-диванәни.
Севда сәни етдикдә чәзб,
Диванәлик тәскини-гәлб.
Һаким сәнә бир маһру,
Севдаја баис ештә бу.

Зүлејха

(Салонун ортасында дуруб һејрәтли бир сурәтдә охујур)

Мәһв олду мөвчудијјәтим,
Вар ешгтәк бир дөвләтим:
Фәхримдир һәр бир имтаһан,
Лајиг верәрсәм ешгә чан.

Хор

Һәркиз биз етмәздик күман,
Гылсын Зүлејхалар фәған.
Бу бир көзәлдир шүбһәсиз,
Бу һалына һејрәтдәјиз.
Мәшшатәләр дә'вәт гылын,
Зүлфүн јујуб зинәт гылын.

Јусиф

(Фир'она)

Һејрәтләнирәм бојлә зүлејхалары көрчәк,
Мәчнунлуға мән истәмирәм ешг ады вермәк.
Ашигдә сәмимијјәт олар, фитнә тапылмаз,
Етмәз мәни тәһгир илә мин фитнәләр ағаз.

Зүлејха

(Ағлајыр)

Дашдыр үрәјин ејләмәдин зәррә мүрүввәт,
Мән руһуму вердим сәнә етдин нијә нифрәт?
Дүшдүм бу фәлакәтләрә бир етмәдин инсаф,
Залим кишинин, әфв единиз, һәр иши бир лаф.

Јусиф

Мән вермәмишәм бунча фәлакәтләрә мејдан,
Әфв ет мәни, затән дәлидир ешгдә нисван.
Доғушмаса әкәр сиздә бөјүк севки һүзурум,
Јохдур мәним анчаг бу фәлакәтдә гүсурум.

Аснат

(Јусифә)

Сөјлә кишиләрдәнми дејил биздә сәфаләт?
Рәһм ејләмәз, ејләр кишиләр ешгә хәјанәт.

Зүлејха

Һала севирәм мән сәни олсан јенә залим,
Сән дур өз инадында дәјишмәз бу хәјалым!

Јусиф

Анчаг јенә дә етмәлијәм бир сөзү тәкрар,
Бир харигәсән аз тапылар сән кими дилдар.
Әрсиз гадын олсајдын әкәр шүбһәсиз онда,
Бир бунча чәфа чәкмәз идин ешг јолунда.
Өлмүш әрин олмушсан әкәр гејдидән азад,
Ешгин мәнә багисә буна мән дәхи дилшад.

Зүлејха Јисифин әлләрини тутуб синәсинә басыр.

Пәрдә дүшүр

СОН

МАРАЛ

БЕШ ПӘРДӘ, СӘККИЗ ШӘКИЛДӘН ИБАРӘТ ДРАМ ӘСӘРИ

ӘСӘРДӘ ИШТИРАК ЕДӘНЛӘР:

Астиаг — Азәрбајҹан һөкмдары, 30 јашларында зәиф ирадәли бир адам.
Марал — Онун бачысы, көзәл вә мәғрур бир гыз, 20 јашларында
Фәрамәрз — Азәрбајҹан гәһрәманы, 30 јашларында, Маралын ашиги.
Сәртаҹ — Астиагын вәзири, 35 јашларында, Маралын ашиги, Ајсору ҹасусу.
Бәһмән — Гоча вәзир, 155 јашында, вәтәнпәрвәр вә ағыллы бир гоча.
Шаһмар — Сәртачын досту, сарај хидмәтчиси, 40 јашларында.
Горхмаз — Фәрамәрзин әмиси оғлу, мәшһур сәркәрдә, 40 јашында.
Дөнмәз — Фәрамәрзин кичик гардашы, 25 јашында.
Ҹејран — Сарај кәнизләриндән, көзәл гыз, 20 јашларында.
Һаман — Ајсору дөвләтинин Азәрбајҹан нүмајәндәси, 50 јашларында.
Полад — Фәрамәрзин нөкәри, 20 јашларында, ловға бир кәнч.
Баш мө'бид — 60 јашында бир руһани.
Беһназ — Астиаг падишаһын биринчи гадыны, 20 јашында.
Шәһријар — Беһназын гардашы, чәнуб һөкмдары, 25 јашында.
Беба — Ајсору шаһзадәси, Астиаг шаһын 2-чи гадыны. 20 јашында.
Дәмир — Сарај хидмәтчиси.
Охујанлар вә рәггасәләр.
Дөјүшчүләр.
Мө'бидләр.
Сарај гадынлары.

БИРИНЧИ ПӘРДӘ

БИРИНЧИ ШӘКИЛ

Сәһнә Күр чајынын кәнарында бир мешәдир. Астиаг падшаһын бачысы шаһзадә Маралын шикарҝаһыдыр. Силаһлы нөкәрләр мешәдә кәзәнләри говуб чыхарырлар. Фәрамәрз Марал илә көрүшмәк үчүн мешәјә кәлир.

Шаһмар

А һеј, тез чәкилин мешә горухдур,
Бурда доланмаға ичазә јохдур!

Дөнмәз

(Чыхыр онун гаршысына)

Падшаһмы чыхыр бүкүн шикара?

Шаһмар

(Ачыгланыр)

Нәјинә лазымдыр, чәкил кәнара!

Дөнмәз

(Чох сакит бир сурәтдә)

Бир сөзү сорушмаг күнаһ ки, дејил.

Шаһмар

(гамчыны галдырыр)

Һәр сөз һәр ағыза јарашмаз, чәкил!

Дөнмәз

(гамчыдан тутур)

Кишисән әлини јериндә сахла.

Шаһмар

(тәәччүблә)

Әчәб раст кәлмишәм дил анламаза.

Дөнмәз

(күлүр)

Демәк ки, раст кәлмиш ганмаз, ганмаза.
Чох әсәбиләшмә, кәл отур көрәк.

Шаһмар

(Онун әлиндән дартыныр)

Јәзданы севәрсән јахамдан әл чәк,
Бураг, инди кәлир шаһзадә Марал.

Дөнмәз

(Ону бурахыр)

Онда сән дајанма кет!
Саламат гал!

Шаһмар

Сән дәхи дајанма, чәкил, кет бурдан,
Чох ачыглы гыздыр, о көзәл шејтан.
Билсә јабанчы вар мешәдә шәксиз,
Онун гәзәбиндән мәһв оларыг биз.

(кедир)

Дөнмәз

Белә һа, мән анчаг буну истәрдим,
Ишләрим дүзәлди, даһа нә дәрдим?

Фәрамәрз

(Кәлир, чијнində кәтирдији чејран чәмдәјини булағын башында јерә гојур, Дөнмәзә)

Де көрүм Маралдан нә хәбәрин вар?

Дөнмәз

Бу күнкү шикарын уғурлу шикар.
Шикара чыхмышдыр шаһзадә Марал.

Фәрамәрз

Имдадыма чатыр дејәсән игбал.
Гаршыма чыхарса бурда шаһзада,
Ачарам гәлбими о пәризада.
Нә гәдәр хошбәхтәм бу тәсадүфдән!
Бу күн гызы көрүб данышмасам мән —
Бир даһа онунла көрүшмәк мүшкүл.
Јар кәлир, еј күскүн арзуларым, күл!

Дөнмәз

(Фәрамәрзә)

Даһа нә әмрин вар?

Фәрамәрз

Бурда дајанма,
Полады тапдырыб көндәр јаныма.
Сиз мәни бир гәдәр азад бурахын,
Бир аз ајыг олун, атлара бахын,
Чалышын вермәсин бир һадисә баш.

Дөнмәз

Дөнмәз өлмәмишдир, әмин ол, гардаш!

(кедир).

Фәрамәрз

(Тәк галыр вә Күр саһилинин көзәл тәбиәтини тамаша едиб данышыр).

Фәрамәрз

Мө'чүзләри тәсвир едә билсәјдим әкәр мән,
Мин ше'р јазардым бу тамашалы сәһәрдән.
Етсәјди бу севдалы хәјалым мәнә јардым,
Һәр мәнзәрәдән бир јени дастан јарадардым.

Билсәјди көнүл сиррини зүмрүдлү јохушлар,
Күлмәзди мәним ешгимә севдазадә гушлар.
Бир шаирин илһамына олсајдым һәмаһәнк,
Дүнјалара ше'римлә верәрдим јени бир рәнк.
Дилсиз мешәнин сиррини етсәјдим әһатә,
Мин табло чәкәрдим бу мүәммалы һәјатә.

Шаһзадә Маралын шикар јолдашлары силаһлы олараг охуја-охуја кәлирләр. Фәрамәрз чәкилир ағачларын архасына.

Гызлар

Арран, сәнин һәр тәрәфин ал-јашыла, күлә батыб,
Һәр дашынын көлкәсиндә бир гаракөз чејран јатыб.
Көлкәләнир көзәлләрин ал күнәшин чәтриндә,
Чимир көзәл кәлинләрин гызыл күлүн әтириндә.
Көјдән учан дурналарын карван салыр башын үстә,
Кәкликләрин гавал чалыр гәрәнфилли дашын үстә.

Гызлар дәстә илә кәлиб кечир, Маралын јолдашы Чејран тәпәнин үстүндә көрүнүр.

Фәрамәрз

(Чејранын көзәллијинә һејрәт едир)

Чилвәләнди көзүмдә хәјал пәриси јенә,
Күнәшми шәфәг атмыш күзкүнүн үзәринә?
Бир шаир хәјалымы варлығымы титрәдән
Нурданмы јаранмышдыр о пирәһән, о бәдән?
Улдузларму күррәдән гопуб јаныма дүшдү?
Торпағымыз ајламы бир-биринә тоггушду?
Нәдир мәним көзүмү гамышдыран бу рө'ја?
Күнәшин гојнунамы чәкилир гоча дүнја?
Бәлкә тәсәввүрләрим нәзәримдә чанланыр,
Көзүмүн киләсиндә нурдан бир мәш'әл јаныр?

Чејран

(Тәпәнин башында дуруб Фәрамәрзә тамаша едир)

Нә гәдәр мөһтәшәм бахышы вардыр
Бу нә јарашыгдыр, бу нә вүгардыр?
Тунчданмы јаранмыш о бәдән, о әл?
Кимин һејкәлидир бу полад һејкәл?
Икидлик сүзүлүр һәр нәзәриндән,
Санки гопарачаг дағы јериндән.
Әчәб дилрүбадыр боју, бухуну,

Атсајды һаваја о бир охуну,
Тутардым һавада кәләбәк кими,
Көксүмә санчардым бир чичәк кими.

Чејран јаваш-јаваш тәпәдән енән Фәрамәрзин јанына кәлир.

Чејран

Ај оғлан, бурада нә ахтарырсан?

Фәрамәрз

Көзәл гыз, нә үчүн хәбәр алырсан?

Чејран

Истәрәм дејәм ки, мешә горухдур,
Јәгин ки, фәрмандан хәбәрин јохдур.

Фәрамәрз

Фәрманы ким вермиш, сөјлә көзәл гыз?
Фәрмандан хәбәрдар дејиләм һәркиз.

Чејран

Адым көзәл дејил, садә Чејрандыр.

Фәрамәрз

Чох көзәл, де көрүм о нә фәрмандыр?

Чејран

Бу јерләр Маралын шикаркаһыдыр,
Өзү дә көзәлләр падишаһыдыр.
Шаһзадә шикара чыхдығы заман,
Галмасын мешәдә кәрәк бир инсан.
Чамалыны көрмәк дејилдир мүмкүн,
Аја фајиг кәлир, күнәшә үстүн.
Чөһрәси чичәкдән даһа тәмиздир,
Бирчә ејби вар ки, инадлы гыздыр.
Тавус гушу кими јарашыглыдыр,
Севмәз кишиләри, чох ачыглыдыр.
Нә гәдәр јалварсан ешитмәјәчәк.

Фәрамәрз

(күлүр)

Демәк ки, мәни дә мәһв еләјәчәк.

Чејран

Нә гәдәр кәлмәмиш шаһзадә Марал,
Чых, кет!

Фәрамәрз

Бахым көрүм нә дејир игбал.

Чејран

Чых кет, сәни бурда көрмәсин Шаһмар.
О да бир рәһмсиз, о да бир мурдар.

Чејран кедир. Фәрамәрз онун далынча бахыр.

Фәрамәрз

Нә гәдәр мећрибан, нә гәдәр садә!
Мәләкми көрүнүр мәнә дүнјадә?!
Кимә мүјәссәрдир бу һүсни-сурәт?
Мә'сум бахышындан јағыр үлвиҗҗәт.
Мәләкдир бир инсан шәклинә кирмиш,
Күнәшдән торпаға салам кәтирмиш.
Кимин сәнәтидир бу көзәл әндам?
Тәбиәт нә гәдәр маһир бир рәссам!

Шаһзадә Марал шикар либасында олараг гызларын мүшаҗиәтилә кәлир, гызлар әввәлки маһныны тәкрар едирләр.

Гызлар

Арран, сәнин һәр тәрәфин ал-јашыла, күлә батыб,
Һәр дашынын көлкәсиндә бир гаракөз чејран јатыб.

. . . . . .
. . . . . .

Фәрамәрз
(Маралы көрүркән)

Ајын бачысыдыр, күнәшин гызы,
Көзүндән доғмушдур Зөһрә улдузу.
Шикара чыхмышам шәрәфли күндә,
Игбал ганад чалыр башым үстүндә.

Марал

(Фәрамәрзә јахынлашыб ону диггәтлә нәзәрдән кечирир)

Бу күн көндәрмишдим мешәјә фәрман,
Демишдим кәзмәсин бурада инсан.

Нә үчүн гәсд етдин өз һәјатына,
Салдын фәрманымы аҗаг алтына?

Фәрамәрз
(Она баш ендирир)

Өлүмлә горхутма, өлүмләр мәнчә,
Бир мүбариз үчүн садә әјләнчә.
Өлүмлә чох вурдум пәнчә-пәнчәјә,
Адәт еләмишәм бу әјләнчәјә.

Марал

Гој галсын өзүнә шөһрәтин, адын,
Мән дәхи дејиләм садә бир гадын.
Өзүнү бир бунча тә'риф ејләмә,
Гыз, гадын көрәндә ша'нындан демә.
Нәдәндир билмирәм бу мәғрур башлар,
Гыза раст кәләндә фәлсәфә башлар?
Варындан сөз ачар, күчүндән дејәр,
Алтун дағларындан сөһбәт ејләјәр?
Сәндән сөз сорушдум мәнә чаваб вер.
Бурда нә кәзирсән, горугдур бу јер?!

Чејран
(Марала)

Јох имиш хәбәри һаман фәрмандан,
Инсан билә-билә кечәрми чандан?

Марал

Өзү чох мәғрурдур, чох да дикбашдыр.

Фәрамәрз
(Тә'зим едир)

Һүзурунда дуран бир вәтәндашдыр.
Мән бир јолчусујам бу хошбәхт јолун,
Һәләлик отуруб гонағым олун.
Бу көрпә чејранын әтиндән бир шиш,
Кабаб чәкиб јемәк күнаһ дејилмиш.

Марал

Гој галсын өзүнә кабабын, әтин,
Де көрүм сән мәни кимә бәнзәтдин?
Инди икидләрә верәрәм фәрман,
Галмаз сүмүјүндән, әтиндән нишан!

Фәрамәрз

Бу сөзләр јарашмыр о додаглара,
Өлүм сөзү һара, о додаг һара?
Һәјат сују ахыт о додаглардан,
Күлсүн каинатын сән күлән заман.
Өлүмдән горхсајдым бура кәлмәздим,
Өлүм сәһрасында чох заман кәздим.

Чејран

(гызлара)

Бахын кимдә вардыр белә бир чүр'әт,
Өлүм бунун үчүн садә бир сөһбәт.

Марал

(Фәрамәрзә диггәтлә бахандан сонра)

Олма бир бу гәдәр күчүнә мәғрур,
Сәни диз чөкмәјә едәрәм мәчбур!

Фәрамәрз

Анд олсун о көзә, о хәтти-хала,
Бу баш әјилмәмиш бир кәсә һала.
Аталар јанында әјиләр бу баш,
Бир дә сәчдәкаһым о көздүр, о гаш.

Шаһмар

(сәсләнир)

А һеј, тез чәкилин, мешә горухдур,
Бурда доланмаға ичазә јохдур.

Шаһмар Маралы вә Фәрамәрзи көрүб өзүнү итирир

Марал

(Шаһмара ачыгланыр)

Чәкил, кет бурадан, гышгырма әбәс,
Еһтијатсыз мурдар, јериндир мәһбәс!
Кимдир бу јабанчы?!

Шаһмар

Дејәрәм билсәм.
Һәркиз танымырам Јәзданә гәсәм.

Фәрамәрз

(Тә'зи́м едир)

Јабанчы дејиләм мән бу јерләрдә,
Марал изләјирәм бу мешәләрдә.
Јабанчы дејиләм, ешгә, севкијә,
Чохдан сәркәштәјәм бу көзәллијә.
Һеч кәс инчимәсин бу тәсадүфдән,
Бир тәсадүф үчүн бура кәлдим мән.

Марал

Һеч кәсин камынча ојнамаз дөвран,

(дашлары көстәрир)

Јахшы бах, пәһләван башыдыр һәр јан,
Икидләр дөшүдүр дајандығын јер.
Чох да ловғаланма, мәнә гулаг вер!
Дағ олсан бир заман әјиләр башын,
Ағыр ол, үстүнлүк фикриндән дашын!

Фәрамәрз

(јенә дә она тә'зим едир)

Билирәм камымча ојнамаз дөвран,
Анчаг бир күн белә јашаса инсан,
Үстүн кәлмәлидир өз һәјатында,
Јохса галачагдыр ајаг алтында,
Бу һисси еһтијач вермишдир бизә,
Үстүнлүк үчүндүр һәр мүбаризә.
Мүбариз олмајан мәһв олачагдыр.

Чејран

(кәнарә)

Бах нә камаллыдыр, бах нә гочагдыр!
Руһуму диндирир данышан дәмдә,
Кет-кедә јерләшир әкси синәмдә.

Марал

(Фикирли башыны галдырыб Фәрамәрзә бахыр)

Сүр'әтлә кедәркән архана дөн бах,
Сәндән бөјүкләри јемиш бу торпаг.
Чохлар бу мејданда сүрмүш атыны,
Гырмыш бу рузикар гол-ганадыны.

Гаршында дуран даш санма ки, дашдыр,
Онларын һәр бири мәғрур бир башдыр .
Пәһләван бојудур көрдүјүн чамлар,

Ф ә р а м ә р з

Көзәл гыз, јерсиздир белә ејһамлар.
Доғрудур өләчәк бу јаранмышлар.
Онлар ки, дүнјада ад газанмышлар,
Чисмән мәһв олса да јашајачагдыр,
Ад газанмајанлар мәһв олачагдыр.
Сән дә бу дүнјада чалыш бир ад ал,
Һәр кәс көзәл олса десинләр марал.

М а р а л

(Шаһмара)

Дајанма, вер хәбәр, кәлсин икидләр,
Билмирәм бу азғын нә демәк истәр?

Ч е ј р а н

(јалварыр)

Шаһзадә, мәһв етмә бу вәтәндашы,
Чәзалар јерсиздир севкијә гаршы.
Јалварырам сәнә әрзими динлә,
Севкијә чаваб вер тәмиз севкинлә.
Сөјлә нә гәзәбдир, сөјлә нә киндир?
Күнаһкар сәнин өз көзәллијиндир.

П о л а д

(кәлир)

Сөјлә нә әмрин вар, мөһтәрәм сәрдар?

Ф ә р а м ә р з

Мәндән сорушмаға нә еһтијач вар?!
Одун һазыр елә, кабаблары чәк,
Бир аздан икидләр гонаг кәләчәк.
Бир сүфрә дүзәлдәк булаг үстүндә,
Бош дурмаг һарамдыр белә бир күндә.

П о л а д

(шадланыр)

Елә мән өзүм дә буну истәрдим,
Кабаб јејәчәјәм даһа нә дәрдим!..

(кедир)

М а р а л

(Фәрамәрзә)

Сөзүмә чаваб вер, кимсән, һардансан?

Ф ә р а м ә р з

(баш ендирир)

Бәрдә кәндлисијәм, садә бир инсан.

М а р а л

(күлүр)

Адыны сөјләрдин әсил олсајдын,
Һәләлик кимлијин дејилдир ајдын.

Ф ә р а м ә р з

Ешгинлә кечилмәз һасарлар јыхдым,
Бабил гәл'әсинин бүрчүнә чыхдым.
Ајларча јатмадым, енмәдим атдан,
Көһлән аты вуруб кечдим Фәратдан.
Нинева гәл'әсиндә туфан бурахдым,
Арран бајрағыны Дәчләдә тахдым.

Д ө н м ә з

(кәлир)

Атлар дајанмышдыр јәһәр алтында.

Ф ә р а м ә р з

Мәним һәјатымын хош саатында,
Дајанын бир гәдәр, нә тәләсмәкдир,
Шикар гуртардымы, бу нә демәкдир?!

Дөнмәз кедир.

М а р а л

(Фәрамәрзә)

Чох овчу көрмүшәм бурда сәнин тәк,
Чыхыб кет бурадан инаддан әл чәк.
Һарадан газандын бу зәрби шәсти
Аләмин ловғасы, хәјалпәрәсти!

Фәрамәрз

Сүнбүл сачларыны дүшүнән заман,
Салдым кәмәндимә нечә пәһләван.
Зөвг алды каманым каман гашлардан,
Аман сәси кәлди мәғрур башлардан.
Киприjин дүшәндә jадыма һәр ан,
Шимшәкләр jаратды бу ох, бу каман.

Марал

(гызлара мүрачиәт едиб күлүр)

Чыхмыш гаршымыза бир кәнд ашиги

Гызларын һамысы күлүр.

Чеjран

Һәр кәс олур-олсун вар jарашығы.

Марал

(Фәрамәрзә)

Бүтүн сөһбәтләрин бир әфсанәдир,
Де көрүм бунлардан мәгсәдин нәдир?

Фәрамәрз

Бүтүн һәjатымы, еjшими атдым,
Сәнин гардашына ад-сан jаратдым.
Падишаһ вермәди мәнә мүкафат,
Унудулмаjачаг бу тәһгир, һеjһат!

Марал

Нә кими мүкафат һәвәсиндәjдин?

Фәрамәрз

Гоj дejим, сазымын телинә дәjдин.

Марал

(jолдашларына)

Демәдим ашигдир, сөз тохуjандыр?

Чеjран

Һәр ким олур-олсун көзәл оғландыр.

Фәрамәрз

Бир марал изинчә доланыб кәздим,
Jорулмаг билмәздим, ағры билмәздим.
Лакин зәһмәтләрим сәмәрсиз галды,
Гардашын елчими бош jола салды.

Марал

Елчиндән олмаjыб хәбәрим һәркиз
Ад-сансыз бир кәндчи севә билмәз гыз.
Бу хәjал чохларын башында варды,
Кимләр бу арзудан хеjир апарды?
Чохлар мәһв олмушдур бу хам хәjалдан,
Кам ала билмәмиш jенә Маралдан.
Гәлбиндән силиб ат бу дүшүнчәни,
Төвбә ет, мәһв едәр бу хәjал сәни.

Фәрамәрз

(күлүр)

«Севкидән төвбә гыл», тәзә бир хәjал!
Бунун чавабыны дәлиләрдән ал.

Маралын чағырдығы икидләр кәлир.

Марал

(икидләрә)

Апарыб бу кәнчи чәзаландырын,
Мәним кимлиjими буна гандырын!

(Дәмирә)

Дәмир, дурма бунун голуну бағла!

Дәмир Фәрамәрзә jахын кәләркән. Полад ағачларын далындан чыхыр.

Полад

Полад өлмәмишдир, әлини сахла!
Голуну тут бура, бош һарамзада!
Икид көрмәмисән һәлә дүнjада!

Дәмир Полада һүчум едәркән Дөнмәз вә башгалары ағачларын архасындан чыхырлар. Маралын адамлары онлара һүчум едир.

Дөнмәз

(Гылынчыны чәкиб ирәли кечир)

Силаһлы түлкүләр, чәкилин кери!

Фәрамәрз

(Онлара)

Дејил бу шикаркаһ вурушма јери!

(һамысынын әлиндән гылынчлары алыб Полада верир)

Кабаблары чәкин, гонаглар кәлмиш,
Көтүр бунлары да бәлкә аздыр шиш.

(Гылынчлары атыр Поладын тәрәфинә)

Марал

(Гылынчы чәкиб Фәрамәрзә һүчум едир)

Мәни бәнзәтмәјин о горхаглара.

Фәрамәрз

(Онун әлиндән гылынчы алыр)

Гылынчсыз вурурсан гәлбимә јара!
Мән бура кәлмәдим бир дүшмән кими,
Кәлдим ачыб дејим өз үрәјими.

Бу әснада Фәрамәрзин әмиси оғлу Горхмаз кәлир.

Горхмаз

(Марала)

Мөһтәрәм шаһзадә бу Фәрамәрздир,
Бу да гардашыдыр, икид Дөнмәздир.
Ешит нишан верим бу гәһрәманы,
Будур фәтһ еләјән Бабилистаны.
Бунунла фәхр едир өлкәмиз Арран,
Будур гәл'әләрин бүрчүнү јаран.

Чејран

(Севинир)

Нә көзәл тәсадүф, нә тарихи күн!!
Фәрамәрзи көрмәк олурмуш мүмкүн.

Фәрамәрз

(Марала баш ендириб гылынчы өзүнә гајтарыр)

Гылынчсыз да сәнә олурам тәслим,
Кәлдим дост јолунда гурбан кәсилим.

Марал

(Фәрамәрзә)

Адынла, санынла марагланырдым,
Икид олдуғуна чох инанырдым.
Олмушдур бу јурда бөјүк хидмәтин,
Лакин чох јерсиздир сон һәрәкәтин.
Нә гәдәр јүксәкдир ешгин тәләби,
О гәдәр мөһкәмдир бу гызын гәлби.
Гәһрәман да олсан, икид дә олсан,
Севки гаршысында аглајачагсан.

Марал гызлара гошулуб кедир, гызлар әввәлки маһныны тәкрар едирләр.

Гызлар

Арран, сәнин һәр тәрәфин ал-јашыла, күлә батыб,
Һәр дашынын көлкәсиндә бир гара көз чејран јатыб.
Көлкәләнир көзәлләрин ал күнәшин чәтириндә,
Чимир көзәл кәлинләрин гызыл күлүн әтириндә

Фәрамәрз

(Маралын далынча бахыб күлүр)

Севкин мәни күлдүрмәсә дә аглада билмәз
Сәһв етмә, Фәрамәрз о тәразидә чәкилмәз.

Кедир.

Чејран

(Фәрамәрзин далынча)

Севирсән, мин кәрә тәһгир едилсән,
Һаман тәразидә чәкиләчәксән.

Пәрдә

ИКИНЧИ ПӘРДӘ

ИКИНЧИ ШӘКИЛ

Астиаг шаһын сарајыдыр. Шаһын вәзири Сәртач салонда доланыр.

Сәртач

Ики шејдир мәни марагландыран,
Бириси Маралдыр, о бири Арран.

Марал чаваһирдән чох гиҗмәтлидир,
Арранса зәнкиндир, бәрәкәтлидир.
Дүнја көз тикмишдир бу хәзинәјә,
Бир дә ки, Маралла евләним — дејә,
Чохлар бу өлкәјә атыны сүрмүш,
Минләрчә еһтирас бура јүкүрмүш.
Чохлар Марал дејиб хәјала далды,
Чохларын арзусу көнүлдә галды.
Шаһлар, һөкмдарлар бош кәлиб кетди,
Чохлар Марал үчүн орду јеритди.
Марал, Марал дејә ганлар төкүлдү,
Ахырда Сәртачын игбалы күлдү.
Бүтүн севкиләрә төрәтдим әнкәл,
Гојмарам Марала тохунсун јад әл.

Ш а һ м а р

(Дәхил олуб о тәрәф, бу тәрәфи көздән кечирир)

Мөһтәрәм ағамыз, тәзә бир хәбәр!

С ә р т а ч

Чох јавашдан даныш, һәм дә мүхтәсәр.
Сарај тәбиәти башгадыр Шаһмар,
Бурда әлли гулаг, әлли дә көз вар.
Көзәтчи гојулмуш бу көз о көзә,
Јүз мә'на тахылыр садә бир сөзә.
Һәр кәсдә јүз сима, јүз әгидә вар.

Ш а һ м а р

Ағам, кирә биләр һәр дона Шаһмар.

С ә р т а ч

Мачәраны севир бурада һәр кәс,
Мачәран јохдурса данышма әбәс.

Ш а һ м а р

Мачәра јаратмаг көзләрим үстә!
Мәндән фитнә истә, мачәра истә.

С ә р т а ч

Де көрүм баш вермиш нә гәрибә һал?

Ш а һ м а р

Шикара чыхмышды шаһзадә Марал,
Фәрамәрз дә кәлди дүнән мешәјә

Шаһзадә Маралы севирәм, — дејә.
Етдиләр мешәдә чох узун сөһбәт,
Нәтичәсиз галды һаман мәһәббәт.

С ә р т а ч

(Севинир)

Афәрин! Бу хәбәр көзәл хәбәрдир,
Лакин бу һәгигәт башга тәһәрдир.
Кичик һадисәдир бу дедикләрин,
Мә'нача бөјүкдүр, өзү дә дәрин.
Биздән асылыдыр ону бөјүтмәк.

Ш а һ м а р

Буну анламадым, сөјлә нә етмәк?

С ә р т а ч

Һадисәләр бу чүр баш верир Шаһмар,
Бөјүдүб кичилдир ону сәнәткар.
Бурда вар милчәкдән фил дүзәлдәнләр,
Бә'зән дә филләри милчәк едәнләр.
Заһирә алданма, һәгигәтә бах,
Мешәдә дүзәлтмиш онлар јығынчаг.
Тач-тахт сөһбәти етмишдир онлар,
Суи-гәсд дүзәлдир шаһа мәл'унлар.
Билдин ки?

Ш а һ м а р

Анладым мәгсәдин нәдир.

С ә р т а ч

Көзәл мачәрадыр, әчәб фитнәдир.
Даһа ким вар иди сарај халгындан?

Ш а һ м а р

Чошгун данышырды орада Чејран.

С ә р т а ч

Даһа ким вар иди, унутдун бәлкә?

Ш а һ м а р

Иштирак едирди орда мәликә.

Сәртач

Јенә дә унутдун, дүшүн бир даһа.

Шаһмар

Суи-гәсд һазырлар мәликә шаһа.
Мәликә севмирмиш шаһы нәдәнсә,
Јолдан чыхармышмы ону бир кимсә?

Сәртач

Афәрин, варындыр бөјүк мәһарәт.
Бојуна бичилмиш бу көзәл сәнәт.

Шаһмар

Аз-чох һүнәрим вар мәним бу ишдә,
«Фәсад» дејәрдиләр мәнә кечмишдә.

Сәртач

Бир гәдәр ишләсән кизлин сәнәтдә,
Дөвләт газанарсан белә хидмәтдә.

Шаһмар

Мәнә вердијин пул бош јерә кетмәз,
Инан јахшылығын јанымда итмәз.

Сәртач

Сән өзүн чох көзәл вердин имтаһан,
Чағыр кәлсин көрүм нә дејир Чејран?
Сөјләмә нә үчүн едирәм дә'вәт.

Шаһмар

Бир шеј верәчәкми мәнә бу хидмәт?!

Сәртач

Зәфәр газаначаг бу көзәл бирлик.
Шаһ олсам верәрәм сәнә вәзирлик.

Шаһмар

(күлүр)

Вәзирлик сөһбәти нисјә бир ишдир,
Бу чүр вә'дәләрин вахты кечмишдир.

Сәртач

(бир кисә гызыл верир)

Ал, јетәр һәләлик сәнә бир кисә!

Шаһмар

(баш ендириб кедир)

Мән едән хидмәти етмәз бир кимсә.

Сәртач

(тәк галыр)

Чејран тәклифими гәбул ејләрсә,
Разылыг верәрсә бу күнкү дәрсә,
Бу күн һәлл олунар бүтүн мәсәлә,
Шаһы бир кос кими аларам әлә.
Шаһ өз гадыныны говар сарајдан,
Ону евләндиррәм ајсориләрдән.
Ондан сонра чатар Марала нөвбәт,
Она евләнәрәм, күләр мәһәббәт.

Шаһмар

(кәлир)

Ағам, мүнтәзирдир һүзура Чејран.

Сәртач

Ону бурах кәлсин, өзүн дә дајан!

Чејран дахил олуб Сәртача баш ендирир.

Сәртач

Шаһын мәрһәмәтиндән даша-гаша бүрүндүн,
Гумашларла бәзәндин, тавус гушуна дөндүн.
Әјнинә дон кејирсән Ширван ипәкләриндән,
Көз гамашыр донунун алтун пәрәкләриндән.
Көзәлликдә ән бөјүк көзәлләри изләдин,
Бәс нә үчүн дүнәнки хәјанәти кизләдин?

Чејран

(һәјәчанла)

Һансы хәјанәти кизләдим, аман,
Бәндәнә көмәк вер ej бөјүк Јәздан!
Хилас ејлә бизи әһримәнләрдән,
Қәсмә һимајәни јазыг бәшәрдән.

Сәртач

(нәсиһәт верир)

Хејрә чалышырам, олма чох сәркәш,
Бәлкә унутмусан, јахшы фикирләш!
Сөјлә! Јығынчагда нә данышылды?
Һансы мәсәләдән сөһбәт ачылды?!

Чејран

(јалварыр)

Рәһм ет, олмамышдыр белә јығынчаг.

Сәртач

Һәр сөзү ешитмәз, гызым, һәр гулаг.
Чәтиндир һәр иши көрүб ешитмәк,
Тәбиәт беләдир, гызым, нә етмәк?!
Гулаг вер, билмирсән мән дејим өјрән.
Мешәдә олмусан бир күн әввәл сән.

Чејран

Тәк мән олмамышам, Марал да олмуш.

Сәртач

Ишә бурадан да әсас гојулмуш.
Марал Фәрамәрзлә көрүшә кетмиш,
Шаһын гадыны да иштирак етмиш.
Фәрамәрз Арранда олачагдыр шаһ.

Чејран

Бу нә ифтирадыр, анламырам аһ!
Төвбә, нечә сөјләр јаланы инсан?
Сөјлә нә үчүндүр бу гара бөһтан?
Олмамыш мешәдә һеч бир данышыг.

Сәртач

Јалан данышырсан, өзү дә ачыг!

Чејран

Фәрамәрз Маралла көрүшән заман,
Ејләмишдир она ешгини әлан.
Олмамыш мешәдә мәликә һәркиз,

Сәртач

Нә хата төрәтдин, ej аʁылсыз гыз?!
Шаһы өлдүрмәји өһдәнә алдын,
Аʁылсыз башыны әнкәлә салдын.
Фәрамәрз шаһ олур, Марал мәликә,
Галыр сәнин үчүн гуру тәһлүкә.

Чејран

(Шаһмара)

Сән ки, орадајдын, нијә динмирсән?

Шаһмар

Көјә дә чыхасан, јерә дә кирсән,
Кизләдә билмәзсән бу һәгигәти.

Чејран

Көзүнә тохунсун һаггын лә'нәти!
Бу нә хәјанәтдир, бу нә бөһтандыр?!

Шаһмар

(Сәртача)

Даһа сөзүм јохдур, кәл буну гандыр!

Сәртач

(Чејрана)

Кирмәди башына бу нәсиһәтләр,
Чых кет! Бу инадын сәни мәһв еләр.

Шаһмар вә Чејран кедир.

Сәртач

(Чејранын далынча)

Нә гәдәр садәдир, нә гәдәр надан,
Билмир ки, сарајда һарамдыр вичдан.
Анламаз кәнизин әглинә бир бах.
Шејтан јувасында иман сахламаг.

(күлүр)

Фәлакәт кәтирәр сәдагәт бә'зән,
Агил олан кимсә ејләмәсин зәнн,

Өғрулар ичиндә јашасын дүзлүк,
Дүзлүјүн өзү дә инсана бир јүк.

Астиаг

(даныша-даныша кәлир)

Сағымда ифтишаш, солумда үсјан,
Һәр тәрәфдә гырғын, дизә чыхыр ган.
Акадлар, аскитләр галдырыбдыр баш,
Мән доғулмајајдым анадан еј каш.
Еј танры, бу бәндән көмәјә мөһтач,
Јохса мәним дејил башымдакы тач?
Дашдан даша чырпыр бу һәјат мәни,
Нечә мәғлуб көрүм галиб өлкәни?

Сәртач

Үсјан хәбәрини мәндән хәбәр ал
Бунлары дүзәлдир шаһзадә Марал.

Астиаг

Тәһлүкә гојнунда јашајырам мән,
Сарајда һакимдир јохса Әһримән?
Сарај башдан-баша кәдәрдир, гәмдир,
Сәфалы чәннәтим бир чәһәннәмдир.
Зәрдүштүн лә'нәти мәнә тохунду,
Тачым бир од олуб башыма гонду.
Бир јохсул олсајдым, јашасајдым ач,
Әзмәзди башымы мәним мәл'ун тач.
Сахламаг мүшкүлдүр, әл чәкмәк чәтин,
Бир сону јохдурму бу әзијјәтин?!

(Сәртача)

Бачым нә истәјир?

Сәртач

Гој дејим бир-бир,
Инан һөкмдарым садигдир вәзир.

Астиаг

Сәдагәт гој галсын, нәдир о хәбәр?

Сәртач

Хәбәрин мәзмуну, гыса, мүхтәсәр:
Мешәдә дүзәлмиш кениш јығынчаг
Тәфсилән билмирәм буну мән анчаг,

Шаһмар бу хәбәри билир тәфсилән,
Ајыг ол, сәлтәнәт кетмәсин әлдән.

Астиаг

Бир аз ачыг даныш, анламадым, аһ!

Сәртач

Фәрамәрз Арранда олачагдыр шаһ.

Астиаг

Чағыр кәлсин көрүм нә дејир Шаһмар.

Сәртач

Итаәтим вардыр бөјүк һөкмдар!

(кедир)

Астиаг

(өз-өзүнә)

Марал доғма бачымдыр, һәр кәсдән мәнә јахын.
О да мәним дүшмәним, игбалыма бир бахын.
Һәр тәрәфим дүшмәндир, һәр јаным да горхудур,
Бу һәјат мәним үчүн бир горхулу јухудур.
Тахтым мүдһиш бир мәзар, сарај горхулу мәһбәс.
Бөјүк Јәздан нәдир бу, ешитдијим гара сәс?

Сәртач

(Шаһмарла бәрабәр кәлир)

Һәр нә ки, көрмүсән даныш јербәјер,
Артыг әксијинә јахшы диггәт вер.
Көрдүјүнү даныш кәлмәбәкәлмә
Һәгигәти сөјлә, үстүнә кәлмә!
Чалыш бир кимсәјә ифтира демә,
Вичдан мәһкәмәси ағыр мәһкәмә.
Гәлбиндән гәрәзи, кини тәмизлә,
Зәрдүшт көстәрдији јоллары излә!

Шаһмар

(һөкмдара тә'зим едир)

Садиг нөкәринәм һөкмдар, инан!
Өмрүмдә кәлмәмиш дилимә јалан.

Јохдур кимсә илә гәсдим, гәрәзим
Инан сәмимидир сәнә бу әрзим.

Астиаг

(һөвсәләси тәнк бир һалда)

Сөзү гыса даныш, узатма анчаг.

Шаһмар

(баш ендирир)

Мешәдә вар иди дүнән јығынчаг,
Јығынчагда олан сәркәрдәләрди,
Һәр кәс Фәрамәрзи тәбрик еләрди.

Сәртач

(кәнара)

Бир бахын дүшмәнләр нә һијлә гурду,
Кимә гисмәт олур Фәрһадын јурду.
Вичданы, намусу, ары атдылар,
Тачы кимдән алыб кимә сатдылар.

Астиаг

(һәјәчанла)

Даһа нә ешитдин?

Сәртач

(Шаһмара)

Чәкинмә һәркиз.

Шаһмар

Кәскин данышырды орда ики гыз.

Астиаг

(тәләсик)

Гызлар ким иди?

Шаһмар

Чејран вә Марал.

Астиаг

Бир хәјал да олса мүдһиш бир хәјал!
Даһа ким вар иди?

Сәртач

(кәнара)

Бөјүк тәһлүкә!

Шаһмар

(Баш ендирир)

Анчаг бунлар иди, бир дә мәликә.
Чејран вермәлидир зәһәри шаһа

Астиаг

(Ишарә едиб Шаһмары дајандырыр)

Данышма, үрәјим партлајыр даһа.

Сәртач

(Шаһмара)

Данышма бир кәсә дедикләрини.
Бир кимсә билмәсин бу хәбәрини.

Астиаг

(ачыгла бахыр)

Вурарам Фәрамәрзә бир сағалмаз јара мән,
Чәкдирәрәм бачымы сачларындан дара мән.
Дајанма даһа Шаһмар чағыр кәлсин бачымы,
Көрүм кимләрә сатыр мәним тахты-тачымы.
Аман бу нә хәјалдыр, дүшүр руһума ләрзә,
Кедиб мәним адымдан хәбәр вер Фәрамәрзә.
Силаһ көтүрүб кәлсин, сығынаг бурда бахта
Һәр кәс галиб кәләрсә о да отурсун тахта,
Кәтирсинләр јаныма Чејраны дөјә-дөјә!

Сәртач

Инанмырам һәјасыз доғрусуну сөјләјә.

Астиаг

Говарам сарајымдан о хаин мәликәни
Нә гәдәр ки, мән сағам, сата билмәз өлкәни.

Сәртач

Тәләсмәјин, бир гәдәр сәбр еләјин һөкмдар,
Үсјаны боғмаг үчүн анчаг ики чарә вар.
Аскитләрин һәрбинә Фәрамәрзи көндәрин,
О сәфәр даһа мүдһиш, о мәзар даһа дәрин.

Астиаг

Кетмәз даһа Фәрамәрз о горхулу сәфәрә,
Марал сәниндир дејә, алдатдым нечә кәрә.

Сәртач

Кетмәзсә көмәк истә шаһым ајсорулардан,
Үсјан дајанмајачаг төкүлмәсә бурда ган.

Астиаг

Гој өз халгым башымы кәсиб низәјә гахсын,
Мејидими гурдлара, көпәкләрә бурахсын,
Лакин јабанчы орду ат сүрмәсин Аррана
Јадлара әздирмәрәм халгымы гана-гана.

Сәртач

Бу горхулу хәбәрләр кәрәк кизлиндә гала,
Бу барәдә бир кәлмә данышмајын Марала.

Астиаг

Бу тәдбирләр јарамаз, чағыр Бәһмәни, Сәртач!
Тачы сахламаг үчүн о тапар мәнә әлач.

Сәртач

(күлүр)

Јүз әлли беш јашы вар, Бәһмәндә нә галмышдыр?
Шаһым, онун фикри дә, әгли дә гочалмышдыр.
Инанма көһнә башда тәзә фикир јерләшә,
Бир гоча нә ејләсин бу ганлы кешмә-кешә?

Астиаг

Бәһмән Фәрһад дөврүнүн ән мәшһур вәзиридир,
Гочалса да, өлсә дә тәдбирләри диридир.
Јанылма! О гочада дәрин тәчрүбә вардыр,
Сијасәтдә удузмаз ән бөјүк сәнәткардыр.

Сәртач

Бу күн-сабаһ өлкәдә бөјүк туфан гопачаг
Биз бу күнүн өзүндә кәрәк сәрһәди ачаг.

Астиаг

(ачыгланыр)

Данышма, әмр едирәм, кедиб Бәһмәни чағыр!

(Өз-өзүнә)

Тәхтим нә гәдәр мүдһиш, тачым нә гәдәр ағыр.

(кедир, сәһнә бош галыр)

Чејран

(Дәмирлә бәрабәр кәлир)

Дурма, Фәрамәрзә тез апар хәбәр
Сараја кәлмәсин өлдүрәчәкләр.
Сөјлә бир мачәра дүзәлтмиш Сәртач
Нә гәдәр кеч дејил бу өлкәдән гач.
Тез кет, бу хәбәри тә'хирә салма!

Дәмир

(сүр'әтлә кедәркән)

Бу саат кедирәм, никаран галма!

Чејран

(тәк галыр, башыны сарајын диварына сөјкәјиб дајаныр)

Хошбәхт сајылардым онунла бир күн,
Отуруб данышмаг олсајды мүмкүн.
Ачардым гәлбими о гәһрәмана,
Аларды бурадан мәни бир јана.
Бу горхунч сарајдан олардым азад,
Ону севә-севә өмр едәрдим шад.
Мән дә хош күн көрүб, мән дә күләрдим,
О мәни севсәјди даһа нә дәрдим.

(кәлиб күзкүјә бахыр)

Мән ондан көзәләм, лакин нә фајда.
Кәниз сәсләјирләр мәни сарајда.

Шаһмар

(ики нәфәрлә дахил олур)

Бағлајын бу хаин гызын голуну,
Дурмајын апарын зиндана буну!

Чејран

(голларыны ирәли тутур)

Бағлајын, нә етсин көмәксиз бир гыз
Сиз бунун үчүн дә јаранмышсыныз.

Апарырлар.

Сәртач

(Пәрдәнин далындан чыхыр)

Сарајлар ган севир, сијасәт гурбан,
Саатда бир дона кирмәсә инсан —
Һәјат сүрә билмәз сарајда рәһәт.
Фәлакәт кәтирир бә'зән сәдагәт.

Астиагын сәси кәлир, Сәртач кечир пәрдәнин далына

Астиаг

(Гадыны Бећназа)

Сәнин гәдәминлә күлмәди бәхтим,
Тәһлүкә алтында галыбдыр тәхтим,
Нәләр чәкмәмишәм сән кәлән күндән,
Көрмүшәм мин кәдәр кәдәр үстүндән.
Рәфтарын, көфтарын мәни гылмаз шад,
Дүзәлтдин нәһајәт сарајда фәсад.
Нә јаманлыг көрдүн бу һөкмүранда,
Иштирак еләдин кизли үсјанда?
Сәнә евләнмишәм мән севә-севә
Сән дә мәни севиб кәлдин бу евә.
Инди даныш көрүм нәдир бу үсјан?
Вердин өз әринин гәтлинә фәрман.

Бећназ

(тәәччүблә)

Нәдир бу мачәра, нәдир бу фитнә,
Кимин сәнәтидир бу бөһтан јенә?
Севирәм сәни мән үрәкдән, чандан,

Инан хәбәрим јох, кизли үсјандан.
Шадлығынла шадам, гәминлә гәмкин,
Јохдур сәнә гаршы үрәјимдә кин.
Бир гәдәр фикирләш, нәдир бу тәһгир?
Бу ачыг мачәра, бу гара тәдбир—
Бөјүк фәлакәтин зәминәсидир,
Фәлакәт сәсидир, өлүм сәсидир.
Бир гәдәр зәифдир сәнин ирадән.

Астиаг

Достуму чох көзәл таныјырам мән,
Шад етмәди сәни бу вар, бу дөвләт,
Тапарсан өзүнә чәнубда рәһәт.
Гијмәт вермәмисән бу даш-бу гаша
Чыхыб кет бир гәдәр чәнубда јаша.

Бећназ

Даш-гаша вермирәм о гәдәр гијмәт,
Кәтирмиш бу евә мәни мәһәббәт.
Кедирәм, өзүнә галсын даш-гашын.

(кедир).

Астиаг

(Онун далынча)

Хаин фикирләрлә долудур башын.

Сәртач

(пәрдәнин далындан чыхыр)

Шаһлыға мәхсусдур белә ирадә,
Дејилдир ирадән, тәдбирин садә.
Әкәр истәјирсән бөјүсүн өлкән,
Ајсори шаһынын гызына евлән.
Тәкчә бир гызы вар, јохдур вариси
Өлүрсә галачаг шаһыма ирси.
Гызына да сөз јох һүсн-чамалда,
Камала чатмышдыр бу гыз камалда.

Сәртач Ајсори падшаһынын гызы Бебанын ипәк үзәриндә чәкилмиш шәклини көстәрир.

Астиаг

(Шәклә диггәтлә бахыр)

Чох көзәл тәдбирдир бу тәзә тәдбир.

Сәртач

(рәсми лазымынча көстәрир)

Бу һүсн-чамала јахшы бахын бир.
Бу гыз бир афәтдир Бабилистанда,
Бөјлә күл тапылмаз һеч күлүстанда.
Дәчләнин гојнунда доғулмуш бу гыз,
Көзүндә парлајыр шәфәгли улдуз.
Ираг кечәсидир гара сачлары,
Дәрс алмыш бојундан сәрв ағачлары.
Ләбләри чичәкдир, нәфәси әтир,
Шаһым, бу алмасы сараја кәтир.

Астиаг

(диггәтлә бахыр)

Беһназдан көзәлдир јарашығында.

Сәртач

Санки сүд гојулмуш ај ишығында.
Бах нәји анладыр шаһәнә гашы,
Бир чүт гылынч вуруб күнәшә гаршы.
Зәррәчә ејби јох бој-бухунунда,
Чох шаһлар чан гојмуш онун јолунда.
Һүсндә мисли јох, чамалда тәкдир,
Сијасәт ишиндә сәнә көмәкдир.

Астиаг

Сабаһдан дүзәлдин бөјүк бир һеј'әт
Гызын атасына көндәрин хәл'әт.
О разылыг версә бу издивача,
Олачагдыр бизим башымыз уча.

Сәртач

Мәликән нә олсун?!

Астиаг

Орасы асан,
Кәрәк бу күн ону јола саласан.

(кедир)

Сәртач

(Онун далынча)

Бу күн мәликәни говуб јола сал,
Сабаһ дөјүшәчәк чәнубла шимал.

Пәрдә

ҮЧҮНЧҮ ШӘКИЛ

Астиаг падшаһын тој мәчлисидир. Гызлар вә мө'бидләр дуа охујурлар. Шаһ өз ә'јанлары вә баш мө'бидләри илә дахил олур. Мәчлисин бир тәрәфиндә од јаныр.

Мө'бидләр вә гызлар

Мүгәддәс од, сахла бизи Әһримәнин бәласындан,
Сәдагәтдән, әдаләтдән ајрылмасын гоча инсан.
Мүгәддәс од, өз нурунла јандыр шәр'ин ганатыны,
Бөјүк Һөрмүзд, ишыгландыр инсанларын һәјатыны.
Сән еј Зәрдүшт, бәндәләрин башына өз нуруну сач,
Инсанларын үрәјиндән беһиштә бир пәнчәрә ач.

Дуа гуртарыр, һамы ода сәчдә едиб галхыр. Гызлар одун әтрафында мүгәддәс рәгс ифа едирләр. Рәгсдән сонра баш мө'бид одун гаршысына пәрдә салыр.

Астиаг

(мәчлиси көздән кечириб вәзири Сәрчачдан сорушур):

Кимдир бу кәләнләр?!

Сәртач

Бәли һөкмдар,
Арран ә'јаныдыр сағда дуранлар,
Сол тәрәфдәкиләр кәлмиш чәнубдан,
Екбатандан кәлмиш беш нәфәр ә'јан.

Астиаг

Бәрдәдән ким кәлмиш, һаны Фәрамәрз?

Сәртач

Дә'вәт едилмишдир, нәдәнсә кәлмәз,
Оддан үз чевирмиш өз һәјатында,
Дејилдир о сәнин һөкмүн алтында.

Астиаг

Фәрамәрз севмирсә севмәсин мәни,
Дүшмәним дә олса севир вәтәни.
Бәһмәни көрмүрәм,

Сәртач

Едилмиш дә'вәт.
Кәлмәмиш, ајдындыр мәнә һәгигәт.

Фәрамәрз, Горхмаз вә Дөнмәз өз адамлары илә дахил олуб отурурлар.

Астиаг

(галхыб данышыр)

Бу мүгәддәс торпағы тапшырыб бизә Јездан,
Доғрулуг, гәһрәманлыг мирасдыр бабамыздан.
Јахшылыгла танынмыш Зәрдүштүн гоча јурду,
Бунунла да бабамыз Арран тахтыны гурду.
Тәмиз ганла ачырам мән өз гәлбими сизә,
Бир мәликә лазымдыр бизим бу өлкәмизә.
Бөјлә гәрар вермишдир Һөрмүздүн ирадәси,
Олсун мәним мәликәм Ајсору шаһзадәси.
Бу гоһумлуг халгыма сәадәт верә бәлкә,
Бир дә бөјүк вәтәним һисс етмәсин тәһлүкә.

Гадынлар, гызлар Астиагын тәзә мәликәси Бебаны дахил едирләр. Мө'бидләр вә гызлар әввәлки дуаны охујурлар. Баш мө'бид мүгәддәс одун гаршысына салынан пәрдәни көтүрүр.

Гызлар вә мө'бидләр

Мүгәддәс од, сахла бизи Әһримәнин бәласындан,
Сәдагәтдән, әдаләтдән ајрылмасын гоча инсан.
Мүгәддәс од, өз нурунла јандыр шә'рин ганатыны,
Бөјүк Һөрмүзд, ишыгландыр инсанларын һәјатыны.
Сән еј Зәрдүшт, бәндәләрин башына өз нуруну сач,
Инсанларын үрәјиндән беһиштә бир пәнчәрә ач.

Гызлар мүгәддәс рәгси битирдикдән сонра мәликәни Астиагын тахты илә јан-јана гојулан күрсүнүн үстүндә әјләшдирирләр. Мәчлисдә оланлардан һеч бириси мәликәјә тә'зим етмир, Астиаг чыхылмаз бир вәзијјәтдә галыр.

Сәртач

(галхыр)

Һәр кәсин алнындан охунур шадлыг,
Јенидән халгымыз тапыр азадлыг.
Сүзүлүр көзләрдән дәрин бир севинч,
Мәмләкәт бунунла јашајачаг динч.
Басгын олмајачаг Дәчләдән Күрә,
Халг әзилмәјәчәк көз көрә-көрә.
Достлуг јарадачаг тәзә издивач,
Һәрбә галмајачаг бир дә ehтијач.
Үрәкдән разыјыг бу издивача,
Лајигдир мәликә бу тәхти-тача.

Мәчлисдә оланлар бу сөзләрә е'тина етмир, һамы Фәрамәрзин тәрәфинә бахыр.

Фәрамәрз

(галхыр)

Мәмләкәтин адындан данышмаг даһа бәсдир,
Мәнчә Арран халгыны иғфал етмәк әбәсдир.
Вермәз бу издивачлар Арран халгына шадлыг.
Сиз дүнәнки дүшмәндән көзләмәјин азадлыг.
О даш-гаша бүрүнән санмајын мәликәдир,
Арран тахтына дүшән бир силинмәз ләкәдир.

Астиаг

(Ачыглы)

Фәрамәрз бу нә сөздүр? Дедикләриндән утан!
Нә үчүн сөјләјирсән гајынатама бөһтан?!
Гәһрәмансан билирәм, гылынчдан, охдан даныш,
Сијасәт ишләрилә дејилсән һәлә таныш.

Фәрамәрз

Сијасәтлә танышам, бу тәнтәнән, бу тојун,
Сәртачын дүзәлтдији ән горхулу бир ојун.
Лакин газанмајачаг вәзирин бу ал-вердә,
Бөјүк Фәрһадын ганы галмајачагдыр јердә.
Шаһим, Ајсориләрдән алмајынча интигам,
Јәздана анд ичирәм сакит олмајачағам.

Сәртач

(Фәрамәрзә)

Нәзакәт јахшы шејдир, нә тәнтәнә, нә ојун?
Дөвләт үчүн бөјүк бир мә'насы вар бу тојун!
Иттифага кирирләр бөјүк, кичик дөвләтләр,
Бир-биринә гошулур өлкәләр, мәмләкәтләр.
Биз галырыг ортада нунун нөгтәси кими.

Астиаг

(мәчлисә)

Еј мәним ә'јанларым, анлајын нијјәтими.
Кизлин сијасәт јохдур, башладығым ишләрдә,
Халгымыз јорулмушдур бу узун дөјүшләрдә.
Кәрәк динчини алсын бир гәдәр Арран аты,
Зәфәр гарталларынын динчәлсин гол-ганаты.
Сијасәт тәләб едир бир гәдәр галын динчә,
Каманлары бәркидин, сығал верин гылынча.

Фәрамәрз

Дөјүш сәнәткарлары евиндә јашамаз динч,
Тез пасланар, һөкмдар, гынында галса гылынч.
Кәрәк јәһәр алтында дурсун Арран атлары,
Пәрваз етмәсә гартал сүстләшәр ганатлары.

Беба

(Галхыб данышыр)

Вахт икән бу һәгарәт дүзәлмиш бизим үчүн,
Кәләчәк јенә бир күн күнәш атәшә үстүн.
Тәһгирлә гаршыланды кәтирдијим азадлыг,
Тәгдир едилмәмишдир сизә вердијим шадлыг.

Фәрамәрз

Бу да бир тәзә хәбәр, әсирликдә азадлыг!
Һеч кәсә лазым дејил кәтирдијин бу шадлыг.

Астиаг

(Гышгырыр)

Бағлајын голларыны, кәсин бунун сәсини,
Бир даһа һүзурумда чыхармасын сәсини!

Гошун сәркәрдәләри јерләриндән һәрәкәт едәркән Фәрамәрз, гардашы Дөнмәз, әмиси оғланлары Горхмаз вә саирләр гылынчларыны гынындан чыхарырлар. Гызлар тәзә кәлини көтүрүб кедирләр, Сәртач гачыр.

Фәрамәрз

(Астиага)

Нә гәдәр вар гылынчым, бағланмајачаг бу гол,
Һөкмдарым, инди сән, өз голундан ајыг ол!
Сатылмајачаг вәтән нә гәдәр вар нәфәсим,
Галдырачаг ајаға, Арран халгыны сәсим.
«Атлан» десәм долачаг ат белинә арранлы,
Мән халгымын достујам, дејиләм әли ганлы.

Астиаг

Әмр едирәм, Фәрамәрз, тах гылынчы гынына!

Фәрамәрз

Чохлар чыхыб сынагдан, сән дә бахтыны сына!

Марал

(Кәлиб гылынчы Фәрамәрзин әлиндә көрүр)

Бу сарај сәнин үчүн дөјүш мејданы дејил.
Марал сәнә әмр едир, Фәрамәрз, кери чәкил!
Фәрһадын нәвәсијик, ачиз санмајын бизи,
Сарајдан дишары чых сынајаг бәхтимизи.

Фәрамәрз

Халг адындан дејирәм, лакин тәк бир нәфәрәм,
Лазым кәлирсә бу күн гылынчымы чәкәрәм.
Сарај гулдурларыны јыхарам тәмәлиндән
Өз халгымы аларам сәртачларын әлиндән.
Чәтиндир бөјүк халгы ајаг алтына салмаг,
Бахын, нә гәдәр күлүнч, өлкә вериб гыз алмаг.

Фәрамәрз гылынчы јеринә тахыр, Марала баш ендириб кедир

Астиаг

(Ә'јанлара)

Ә'јанлар, сиз дә кедин, мәни раһат бурахын,
Бөјүк Һөрмүзд көмәк вер, боғур мәни бу ахын.
Сал мүгәддәс нуруну әһримәнләри јандыр,
Еј јахшылыг танрысы, бу үсјаны дајандыр!

Марал

(падшаһа)

Ирадәсиз һөкмдар, ирадәсиз падишаһ!
Олмасајдын сән мәним доғма гардашым һәркаһ,

Мән дә силаһ көтүрүб үсјана гошулардым.
Мүгәддәсләр јығылыб етсә дә сәнә јардым,
Инан, гардаш, јенә дә сөнмәјәчәк бу үсјан,
Чүнки бу үсјанлары сән өзүн јарадырсан.

Астиаг

Сәнин дедикләрин дә мәнә бөјүк јарадыр,
Бачым, сән анламырсан үсјаны ким јарадыр.
Вермәмишәм сәни мән елә бир рәиҗјәтә,
Көзәллијиндир сәбәб бу күнкү фәлакәтә.
Бәдбәхтәм, дәрдләримдән дејилсән мәним акаһ,
Сәнин үстүндә күсмүш мәндән нечә падишаһ.

Марал

Сәһв етмә! Фәрамәрзин јох үсјандан хәбәри,
Вәзириндир јарадан бүтүн кешмә-кешләри.

Астиаг

Вәзирим хаин дејил, нә етсин севир сәни.

Марал

Онун е'тирафыдыр јарадан бу фитнәни.

Астиаг

Фәрамәрз мәһв олса да чәкмәјәчәк сәндән әл.

Марал

Ону рәдд еләсәм дә төрәтмәз сәнә әнкәл.
О дејир јад бир гыза сатма бизим өлкәни,
Кет кәтир сарајына өз кечән мәликәни.

Астиаг

Кәтиррәм мәликәни, лакин бир чәтинлик вар,

Марал

Нә чәтинлик де көрүм?

Астиаг

Сәни истәр Шәһријар.

Марал

Дүнја гурулмамышдыр тәк Маралын үстүндә,
Нә үчүн бир һәрисә сатырсан мәни күндә?

Мәни каһ Фәрамәрзә, каһ Сәртача верирсән.
Марал сәниндир — дејә чәбһәјә көндәрирсән.
Инди дә Шәһријардыр јер үтан нәзәриндә,
Сијасәтләр гурулмаз бир гызын үзәриндә.

Астиаг

Шәһријара верәрәм, тахты вар, тачы вардыр.

Марал

Тахты-тачы да олса, ачиз бир һөкмдардыр.
Бир ирадә көрмәдим нә онда, нә дә сәндә,
Ики ачиз һөкмдар, Фәрһадын өлкәсиндә,
Һөкмүранлыг едәрмиш...

Астиаг

Данышма даһа бәсдир!
Шәһријара кедирсән, е'тиразын әбәсдир.

Марал вә Астиаг кедир, Сәртач башыны пәрдәдән чыхарыб мәчлисә бахыр.

Сәртач

Шәһријары бурадан говмушам нечә кәрә,
Јенә дә говачағам, шаһзадә кетмәз әрә.

Шаһмар

(кәлир)

Сизи көрмәк истәр нүмајәндәләр.

Сәртач

Кәлсинләр! Бәһмәнә вердинми хәбәр?

Шаһмар

Бәли, вердим хәбәр.

Сәртач

Кедә биләрсән.

Шаһмар

(кедир)

Инди кәлсин көрүм нә дејир Бәһмән.
Шаһмат тахтасыдыр бу күнкү һәјат,
Чох шаһлар сәһнәдә галачагдыр мат.

Сијасәт ән бөјүк сәнәткарлыгдыр,
Һәр кәсдә бу сәнәт бир аз артыгдыр
Шаһмат сәһнәсини о позачагдыр,
Сијасәт билмәјән удузачагдыр.

Нүмајәндәләр дахил олурлар.

Һаман

Биз јола дүшүрүк мөһтәрәм вәзир,
Достларына көрә фәрманын нәдир?

Сәртач

Мәндән падишаһа апарын салам,
Онун һәр әмринә вермишәм әнчам.
Туфан гопармышам Азәрбајчанда,
Һәр тәрәф од тутуб јаныр үсјанда.
Арран мәмләкәти дәјмиш бир-бирә,
Фәрамәрз гојубдур силаһы јерә.
Доғрудур, халг үчүн вәтән әзиздир,
Орду чох олса да сәркәрдәсиздир.
Падишаһ Бебаны кери гајтарды,
Сарајда белә бир дүшүнчә варды:
Шимала гајытсын дүбарә Беһназ
О гајытмыш олса ихтилаф галмаз.
Падишаһ истәрсә мәгсәдә варсын
Беһназы чәнубдан алыб апарсын.

Нүмајәндәләр видалашыб кедирләр.

Бәһмән

(Дахил олур, Сәртач ону һөрмәтлә гаршылајыр)

Һаны бәс һөкмдар?

Сәртач

Кәләр бу саат.
Әјләшин бир гәдәр бурада раһат.

(Онун голундан тутуб әјләшдирир)

Бәһмән

Гочалыг, јорғунлуг ади бир ишдир,
Фикир јорғунлуғу даһа мүдһишдир.
Һөкмдар чох кәнчдир, дүшмәнсә намәрд,
Биздә иттифаг јох, бу да бөјүк дәрд.
Милли гүрурумуз ајаг алтында,

Һәр кәс лагеjддир өз һәjатында.
Башлар, әгидәләр, рә'jләр мүхтәлиф,
Һәр шеjдә бир боjа, һәр шеjдә тәһриф.
Вичдан мәһкәмәси дүшүбдүр күчдән,
Һәр кәс вичданыны сатыр бир учдан.
Jаланчы дежирләр доғру данышсан,
Халг сәни анламаз хежрә чалышсан.

Сәртач

Издивач позулду, бу да тәһлүкә,
Тәһгирлә гајыдыб кетди мәликә.
Кетди пис хәбәрлә нүмајәндәләр,
Ајсори шаһына јетсә бу хәбәр,
Нә олар һалымыз?

Бәһмән

Горхма онлардан.

Сәртач

Фәрамәрз сарајда гопарды туфан,
Гылынчлар јербәјер чыхды гынындан,
Марал кәлмәсәјди төкүләрди ган.

Бәһмән

Афәрин Фәрамәрзә, гәт'и бир аддым атмыш,
Фикирләрдә, башларда о бир дөнүш јаратмыш.
Үсјанлар, кешмә-кешләр битир бунунла гисмән,
Сәнин өзүн дә, Сәртач, чох көзәлчә билирсән
Битмиш ајсориләрин чаһанкирлик дөврәси,
Инди мејдана чыхыб Кежхосров мәсәләси.
Сијасәтләр дәјишир, гоча Иран дирчәлир,
Гоншумузда надинч бир дөвләт вүчуда кәлир.

Сәртач

Мөһкәм дура билсәјди өз сөзүндә һөкмдар,
Кежхосров гаршысында јарадардыг бир һасар.

Бәһмән

Иттифаг дүзәлтмишдир ајсориләрлә Иран,
Онларын икисин дә дөјәчәк бир күн Арран.
Нә гәдәр Бәһмән сағдыр, удузулмаз бу шаһмат,
Әкәр садиг вәзирсән, чалышыб бирлик јарат.

Сәртач

Сүлһпәрвәр бир вәзир олдуғуму билирсән.

Бәһмән

Дүшмәниндән гыз алсан гәт'и сүлһә дә кирсән,
Архандан вурачагдыр, әлә дүшүнчә фүрсәт.
Бир дә јадында галсын сөјләдијим һәгигәт:
Дост олмаға чалышар, ачизләшинчә дүшмән,
Дәјиш сијасәтини, таныјырам сәни мән.

Астиаг

(Ә'јанлары илә бәрабәр бахил олур,
Бәһмәнин әлиндән өпүр)

Тәчрүбән бөјүкдүр тәчрүбәмиздән,
Мүшкүлдә галмышам, тут әлимиздән.
Сәнин тәдбиринлә бабамыз Фәрһад,
Тарихдә бурахмыш силинмәз бир ад.
Сән бөјүк хидмәтләр көстәрдин бизә,
Ордумуз ат сүрдү Орта дәнизә.
Араздан Дәчләјә, Күрдән Фәрата,
Бабамла бәрабәр минәрәк ата —
Јенилмәз бир дөвләт дүзәлдә билдин.
Инди бәс нә үчүн кери чәкилдин?
Вәтән тәдбиринә, фикринә мөһтач.

Бәһмән

Халга миннәтдардыр башындакы тач,
Тәдбирлә верилир тачлара зинәт.
Даш-гаш учуз шејдир, јох онда гијмәт,
Халгын гүввәтидир тачы јүксәлдән.

Астиаг

Сөјләјин нә едим, ағыллы Бәһмән?

Бәһмән

Тәслим ол бу халгын ирадәсинә
Халгын сәс вермәзсә сәнин сәсинә —
Олмаз сәнә јардым бу тахтү тачдан,
Бириси алтундан, бири ағачдан.
Халгына арха вер о чох бөјүкдүр,
Тач нәдир?! Баш үчүн ағыр бир јүкдүр.

Тач дејил башлары шәрәфләндирән,
Башдыр тачлар үчүн бөјүклүк верән.

Астиаг

Кечирәм халг үчүн ширин севкимдән,
Атарам Бебаны өз үрәјимдән.

Бәһмән

Чох ширин кәлмәсин сәнә севкиләр,
Бә'зән бал ичиндә верилир зәһәр.
Бахма ки, күлләри гохулар инсан,
Күлдә дә зәһәр вар әтрини алсан.

Астиаг

Башга мәгсәд үчүн сәни чағырдым,
Мүшкүлдә галмышам вер мәнә јардым.
Алдатмыш Фәрамәрз нанкор бачымы,
Саһибләнмәк истәр тахти-тачымы.

Бәһмән

(күлүр)

Сарај мачәрасы, бу мәнә ајдын,
Буну өзләриндән хәбәр алајдын.

Астиаг

Нәји хәбәр алым, бу бир һәгигәт.

Бәһмән

Һәгигәт донуна кирән хәјанәт
Даһа горхулудур, даһа мүдһишдир,
Бу ишләр сарајда дүзәлән ишдир.
Тачлар әтрафында рәгс едәр фәсад,
Һеч башы бу тачлар етмәмишдир шад.
Мүгәссир дејилдир бу ишдә бачын,
Кимләрә лазымдыр сәнин бу тачын?
Јохдур Фәрамәрзин хәбәри бундан,
Бир һијлә гохујур һәмин ојундан.

Сәртач

Јығынчаг дүзәлтмиш мешәдә онлар,
Шаһы өлдүрәчәк һаман мәл'унлар.

Астиаг

Хәјанәт дүшүнүр мәнә о напак,
Гадыным да орда етмиш иштирак.
Чаријәм дә мәнә өлүм һазырлар,
Сәнин бу ишләрдән нә хәбәрин вар?

Бәһмән

Ичиндән чүрүјәр бөјүк ағачлар,
Сарајда алыныб сатылар тачлар.
Зәрәрли алвердир бу алыш-вериш,
Сарајда гурулмуш бу горхулу иш.

Сәртач

Һөкмдар, бу сөзләр гара бир бөһтан,
Харичә диггәт вер, горхма сарајдан.

Бәһмән

Чағыр Фәрамәрзи, данышаг бурда,
Көрәк дүшмән кимдир бу ана јурда.

Астиаг

(Сәртача)

Чағыр кәлсин көрүм нә истәр мәндән.

Сәртач

(Тә'зим едир)

Сәдагәт көзләмә шаһим дүшмәндән.

Астиаг

(Ачыглы)

Кет чағыр дејирәм, данышма әбәс,
Бәһмән дуран јердә сән сәсини кәс.

Сәртач тә'зим едиб кедир.

Бәһмән

Шаһым, јад гызындан узаглаш, әл чәк,
Халгын гејрәтлидир, сәни гојмаз тәк.
Кәтир сарајына өз мәликәни,
Бунунла бағышлар вәтәнин сәни.

Астиаг

Лакин инадлыдыр шаһзадә Бәһназ
Тәһгирлә говмушам, даһа барышмаз.

Бәһмән

Севки бир күнәшдир, инадса бир гар,
Бир гыз нә гәдәр дә олса инадкар
Севки гаршысында баш әјәчәкдир
Инадса гар кими әриjәчәкдир.

Сәртач

(Кәлиб бу сөзләри ешидир)

Чәнубун нә кими гијмәти вардыр,
Кејхосрова гаршы мөһкәм һасардыр.
Бир көкүн үстүндә көјәрмишик биз,
Гардаш шәһәрләрдир Сабәјел, Тәбриз.
Онлар севир бизи үрәкдән, чандан.
Бир елдир ајрылыб Азәрбајчандан.

Шаһмар

(Кәлиб баш ендирир)

Фәрамәрз һазырдыр, әмриниз нәдир?

Бәһмән

(Астиага)

Сахлама гапында ону мүнтәзир.
Чағыр һүзуруна сәмимијјәтлә
Гәлбини әлә ал бөјүк һөрмәтлә.

Сәртач

(јалварыр)

Амандыр һөкмдар, күзәштә кетмә,
Учасан бу гәдәр тәнәззүл етмә!
Бунунла һөкумәт јашамаз һејһат,
Дүшмәнә чәза вер, доста мүкафат.

Бәһмән

(Титрәјә-титрәјә галхыр)

Достлар чәзаланыр сарајда бә'зән,
Не'мәтләр ичиндә бәсләнир дүшмән.
Асланлар говулар абаданлыгдан,

Галар түлкүләрә сарајда мејдан.
Чејран јувасында јатар әждаһа,
Девләр фәрман верәр сарајда шаһа,
Тачын көлкәсиндә балалар шејтан,
Илан баш чыхарар тахтын алтындан.
Маһәраны севир сарај нәдәнсә,
Фитнәсиз јашамаз сарајда кимсә.

Астиаг

(Мәчлисә)

Бәһмәнлик учадыр падишаһлыгдан,
Лакин Бәһмән олмаг дејилдир асан.

Бу әснада Фәрамәрз өз адамлары илә кәлиб тә'зим едиб дајанырлар.

Бәһмән

Бөһтан гучағында чырпыныр заман.
Һәр күн бир фәлакәт доғур асиман.
Бәшәр бир-биринин дизи алтында,
Еһтирас һакимдир халг һәјатында.
Күндә бир һәрисин әлиндә дөвран
Бу әлдән о әлә сатылыр инсан.
Дөјән дә һаг дејир, дөјүләнләр дә,
Һагсызлыг јох имиш санки бәшәрдә.
Сәвабә чеврилир бә'зән күнаһлар,
Бөјүк руһаниләр, мө'бидләр, шаһлар,
Фәргини гојмады бу күнаһларын,
Бири тач гејдиндә, о бири гарын.

Астиаг

Севки үстүндәдир бүтүн мә'рәкә,
Ешгдән көјәрир силинмәз ләкә.
Ешгдир јағ төкән бу атәшләрә,
Јол вермә, Фәрамәрз, кешмәкешләрә,
Үстүмә галдырма бүтүн өлкәни.
Бачым чох мәғрурдур, севмәјир сәни.

Сәртач

Нә едәк биз, Марал сәни рәдд етди,
Көндәрдијин елчи бош кәлиб кетди.
Гәһрәмансан, сәнә гыз әскик дејил,
Хәјалпәрәст олма арзундан чәкил.

Фәрамәрз

Нә севмәк күнаһдыр, нә дә севилмәк,
Һеч кәс дејә биљмәз севкидән ел чәк.
Күнаһ дејилән шеј вәтән сатмагдыр,
Ешидин, мән дејим кимләр алчагдыр.
Бир дүшмән гызына сатылыр өлкә,
Сәнин өз көлкәндир бу гара көлкә.

Сәртач

Охдан, гылынчдан даныш, әл вурма сијасәтә,

Фәрамәрз

Хаинәм көз јумарсам бу күнкү хәјанәтә.

Астиаг

Нә үчүн дүзәлдирсән мешәләрдә јығынчаг?

Фәрамәрз

Јахшы дүшүн һөкмдар, Фәрамәрз дејил алчаг.

Астиаг

Әглини башына јығ, тач һәр баша јарашмаз.

Фәрамәрз

Үјдурма хәбәрләрдир һөкмдар дүшүн бир аз.

Астиаг

Нә үчүн дүзәлмишдир мәнә гаршы бу үсјан?
Нә үчүн өз шаһына зәһәр верирди Чејран?
Сәнин бу гара севкин бүтүн өлкәни јыхды.
Мәләкәм дә нәһајәт тахтыма хаин чыхды.

Фәрамәрз

(Тәәччүблә)

Нә тахт, нә тач, нә Чејран, нә зәһәр, нә јығынчаг?

(Бәһмәнә)

Бәһмән, диггәт вер буна, зүлмә, хәјанәтә бах!

Астиаг

Бир кәсә деməмишəм, бу дəрд боғурду мəни,
Кəтирин һүзурума о хаин чаријəни.

Сүкут башланыр. Чејраны голлары бағлы, сачлары дағыныг бир һалда кəтирирлəр.

Фəрамəрз

Будурму шаһ өлдүрəн, будурму тəзə гурбан?

Сəртач

Бəли! Хаин чаријə шаһын гатили Чејран.

Чејран

Нəдəн јерим олмуш бу гара зиндан,
Сəртач нə истəјир кəндли гызындан?
Дејир билмədијин сөзлəрдəн даныш,
Мачəраја гошул, бөһтана чалыш.

Фəрамəрз

(Ачыглы бахыр)

Утанмасајдым кəр Бəһмəн бабадан,
Ачардым сарајда тəзə бир туфан.
Бир сел ахыдардым бурада гандан,
Нə бөһтан галарды, нə бөһтан атан.

Бу əснада Марал кəлир, Фəрамəрзи динлəјир.

Бу Марал, бу да мəн, гој десин дүшмəн
Нə заман јығынчаг дүзəлтмишəм мəн?

Марал

(Сəртача ачыгланыр)

Мəн һеч кəсин дејиләм, мачəрадан əл көтүр,
Əл чək һијlələриндəн, бəсдир јериндə отур.
Фəрамəрзлə олмамыш мəним əлагəм һəркиз,
Де көрүм нəдəн өтрү зинданда јатыр бу гыз?

(Астиага)

Де көрүм нə сəбəблə ајрылдын мəликəндəн?
Гијмətли бир чəваһир чыхыб кетди өлкəндəн?

Сəртач

(Падшаһа тə'зим едир)

Бөјүк ханədана сədагətим вар инан,
Јалварырам һөкмдар, азад ет мəни бурдан.
Нə едим бу сədагət олмамышдыр нəзəрдə,
Һəгигətин үстүнə чəкилир гара пəрдə.

Марал

Əл чək һијlələриндəн, гој бу халг јашасын динч,
Фəтһ ејləməз гəлбими, нə тədбир, нə дə гылынч!

Марал чəкилиб өз јериндə отурур.

Бəһмəн

Даим чала-чухурдур кечдијимиз күчələр,
Горхулу күчələрдəн тək кечə билməз бəшəр.
Фəлакət сəни изləр көлкəн кими, ајыг ол,
Учурумдур, өлүмдүр тə'гиб ејlədијин јол.
Бир-биринин əлиндəн јапышмалыдыр инсан,
Тутмасалар голундан чох тез јыхылачагсан.
Сиврим чағдыр дүнјада ајаг гојдуғумуз јер,
Тək јашамаг чətиндир, бир-биринə арха вер!

(Марала)

Раһат јашајачагдыр бир-бирини севənləр,
Галиб чыхар севкијə, силаһа күвənənləр.

Марал

Билмəјənləр əлиндə гылынч садə дəмирдир,

Бəһмəн

Доғрудур, гылынчы да сənətkарлыг ишlədир.
Əсримиздə Фəрамəрз ən бөјүк сənətkардыр,
Дөјүш мејданларында шаны-шөһрəти вардыр.

Марал

Бəһмəн баба, көзəлдир вердијин нəсиһətин,
Гијмətли бир инчидир, һəр кəлмəн, һəр сөһбətин.
Сənətə гаршы вардыр, мəндə дəрин мəһəббət,
Мəһəббət дедијим сөз севки дејилдир əлбət.

(Марал салондан чыхаркəн Фəрамəрзə мүрачиət едир)

Гət'и сөз верə билмəз һазырда сənə Марал,
Кələчəјин сиррини игбалындан хəбəр ал!

(Марал кедир, Фəрамəрз она баш ендирир)

Фәрамәрз

Тәһгир үчүн мән јохса едилдим бура дә'вәт?
Тәһгирлә гаршыланыр илаһи бир мәһәббәт.
Варлығымда силинмәз бир хатирә бурахды,
Севкиләрим әријиб көз бәбәјимдән ахды.

Астиаг

Гәмкин олма Фәрамәрз, бағышлајырам сәни,
Гуртар тәһлүкәләрдән јашадығын вәтәни.
Кет һазырлан јола дүш, чәкинмә бу сәфәрдән,
Севки дә, мәһәббәт дә асылыдыр зәфәрдән.

Фәрамәрз

Бөјүк мәрһәмәтиндән чох разыјам һөкмдар,
Сәфәрә чыхмаг үчүн анчаг ики шәртим вар:
Сәртачы гов сарајдан, әтрафыны тәмизлә,
Јад гызындан әл көтүр, халгын јолуну излә.

Астиаг

Шәртләрин гәбулумдур, инан мәнә Фәрамәрз!

Фәрамәрз

(Дөнмәзә)

Сабаһ јола дүшүрәм, һазырлыг көрүн, Дөнмәз.

Бәһмән

(Галхыб Фәрамәрзи өпүр)

Марал сәни севмәсин, өз халгын севир сәни,
Кет оғлум әсирликдән хилас елә вәтәни.
Бәһмән бабан әмр едир, јәһәрләнсин атыныз,
Һәр күләк гыра билмәз, поладдыр ганадыныз,
Атлан! Сөјлә Ширванын, Гарабағын елинә,
Чыхсын лачын икидләр көһлән атын белинә,
Арран бајрағы галхсын Бабәкин гәл'әсинә.

Фәрамәрз

(падшаһа)

Онда кәлиб гулаг вер, шаһым, аман сәсинә,
Мәғлуб олмаз өлкәмиз, халгыны јахшы таны,
Голу бағлы кәтиррәм бура гајынатаны.

(Чејраны көстәрир)

Анчаг әбәс сахладын зинданларда бу гызы,
Үчүнчү шәртим будур, бурах о күнаһсызы.

Астиаг

(Шаһмара)

Инди ки күнаһсыздыр ачын гызын голуну!

Чејран

(Падшаһа тә'зим едир)

Һөкмдар, бу кәнизин азмамышдыр јолуну.

Фәрамәрз вә башгалары бир-бир кәлиб Бәһмәнин әлиндән өпүр вә падшаһа баш ендириб салондан чыхырлар.

Бәһмән

(Галхыб кетмәк истәркән падшаһа дејир)

Сарај һијләсиндән өзүнү көзлә,
Һәгигәт көрүнмәз сән бахан көзлә.

(кедир).

Астиаг

(Бебанын шәклини чыхарыб бахыр)

Севкимизә гаршы чыхан бу үсјан,
Доғду бизим үчүн әбәди һичран.
Севки гијмәтлидир чандан, һәјатдан,
Һәр түкүн баһадыр бу каинатдан.
Етмәсин бу көзләр мәни мәзәммәт,
Мән сәни севирдим, гојмады милләт.
Бөјүкдүр һичранын чәкилмәз дәрди,
Сәни сахласајдым тачым кедәрди.
Севки бир һәвәсдир, тез унудулур,
Нә едим, көзәл гыз, вәтән мәһв олур.

Астиаг бир гәдәр фикрә кедәндән сонра шәкли ики әлләрилә тутуб дәдагларына апарыр вә өпүр.

Әл чәкдим мән артыг ширин севкидән,
Чәкил нәзәримдән, чых үрәјимдән.

(Шәкли чырыб атыр вә сүр'әтлә салондан чыхыр)

Сәртач

(Шаһмарла кәлир)

Сабаһдан Фәрамәрз кедир чәбһәјә,
Сән дәхи чәбһәјә кедирәм, дејә,
Фәрамәрзлә сабаһ јола дүшәрсән,
Әкәр фүрсәт тапыб ону өлдүрсән —
Ән'ам алачагсан, бөјүк бир ән'ам.

Шаһмар

Елә бил вермишәм ишә сәрәнчам.
Һәмин бу вәзифә кәлир әлимдән,
Мәмнун галачагсан бу әмәлимдән.

(кәнара)

Мән нечә өлдүрүм о пәһләваны?!
Нечә јетим гојум Азәрбајчаны?!

Сәртач

О сағ гајытмасын кәрәк чәбһәдән.

Шаһмар

Бојун гачырмырам бу вәзифәдән.
Чохлары сәрмишәм јерә бир охла
Сағлыг олса, сән дә күчүмү јохла.
Мәним сәнәтимдир бу чүрә ишләр,
Чохлары әлимдән зәрбә јемишләр.
Горхулу сәфәрдир лакин бу сәфәр,
Бөјүк ишләр бөјүк мәсариф истәр.

Сәртач

(Она бағлы бир кисә верир)

Ал, бу да бир кисә, јетәр јолуна,
Гүввәт диләјирәм сәнин голуна.
Өлмәсә Фәрамәрз тојум баш тутмаз

Шаһмар

Әмин ол, бу достун сәни унутмаз.

(Сәртач кедир, Шаһмар данышыр)

Кедирәм, бурада бир чәтинлик јох,
Варымдыр гәфилдән атылан бир ох.

Өлдүррәм ону мән дүшүнчә фүрсәт,
Игбала сәбәбдир һәмин бу хидмәт.

(кедир)

Чејран

(Пәрдәнин далындан чыхыр)

Бачарсан кет өлдүр, һијләкәр шејтан.
Өлмәмиш һәләлик, диридир Чејран!

(тәләсик кедир)

Пәрдә

ДӨРДҮНЧҮ ШӘКИЛ

Маралын отағыдыр. М а р а л отағын дивarларына гара чәкир. Отаг тә'зијә отағына бәнзәјир.

Чејран

Гәлбимә јол тапмаз, нә кәдәр, нә гәм,
Маралын гәлбини өјрәнә билсәм.
Өлмәмиш Фәрамәрз, о јәгинимдир,
Билирәм бу иши дүзәлдән кимдир.
Фәрамәрз чәбһәдән гајыдыб кәлсә,
Маралын севкиси јалан дејилсә,
Онлар евләнәчәк, бу мәнә бир дәрд,
Дүшмәним бөјүкдүр, замәнә намәрд.

Марал

(Гара палтарда кәлир)

Фәрамәрз үрәкдән мәни севирди,
Мөһтәшәм бир севки мәзара кирди.
Һеч дә инанмырам, бөјүк гәһрәман,
Олсун бир әчлафын әлиндә гурбан.

Чејран

Һадисә доғрудур, она шүбһәм јох,
Гәфилдән атылан зәһәрли бир ох —
Ону мәһв ејләмиш,

М а р а л

Јаландыр бәлкә.

Ч е ј р а н

Јаланса нә үчүн ағлајыр өлкә?!
Тутаг ки, јаландыр, нә истәјирсән,
Сән ки, Шәһријара әрә кедирсән?
Разылыг вермисән, гојулур нишан,
Дејил белә ишләр сәнә јарашан.

М а р а л

(Мәһзун бир вәзијјәтлә)

Мәни севмәсәјди өлдүрүлмәзди.

(башыны әлләри арасына алыр)

Аман, бу мүсибәт руһуму әзди!

Марала бәзәк верән гадынлар әлләриндә зинәт шејләрилә дахил олурлар, тој либасларынын һәр бириси бир гызын әлиндә, гызлар охуја-охуја рәгс едирләр.

Г ы з л а р

(Марала)

Чөһрәндән рәнк алыр чәмәндә күлләр,
Сәсиндән дәрс алыр шејда бүлбүлләр.
Мәшшатәләр вурсун чөһрәнә бәзәк,
Кејиндирсин сәни тавус гушутәк.

Рәгс едирләр.

М а р а л

(Онлары дајандырыр)

Бәсдир, чыхыб кедин, севимли гызлар,
Нәғмә сәсләриндән үрәјим сызлар.

Ч е ј р а н

Гој вәсмә чәксинләр бу гара гаша,
Бу саат хејир ишин кәләчәк баша.
Салонда көзләјир сәни күрәкән
Рүсвајчылыг чыхар, нә фикирдәсән?!

М а р а л

Чејран, јалварырам сәнә, тәләсмә!
Чәкмишдир мүсибәт гашыма вәсмә.

Ганлы көз јашындан бәзәнмиш чөһрәм,
Етмишдир бу матәм ејшими бәрһәм!

Ч е ј р а н

Сән ки, рәдд етмишдин ону, севмирдин,
Һәр кәлмә башында тәһгир едирдин?!

М а р а л

Халгын матәмидир бу күнкү матәм,
Нечә ағламајым, ағлајыр аләм?
Бу гәфил өлүмдән шадланыр дүшмән,
Намуссуз бир гызам ағламасам мән.

Ч е ј р а н

Өлмәмиш олсајды Фәрамәрз һәркаһ,
Ону севәрдинми?

М а р а л

Нә дејирсән аһ!..
О сарсылмаз үрәк јатыр гәбирдә,
Өлүм сәфәриндән гајытмаз бир дә.
Бир даһа дүшмәнләр титрәмәз һејһат,
Сәфләри дағытмаз бир дә көһлән ат.
Дүшмән гаршысында о бир гәл'әјди.
Она атылан ох өлкәјә дәјди.

Ч е ј р а н

Демәк ки, севмирдин ону бир әр тәк?

М а р а л

(Ачыглы)

Дедим ки, севмирәм, јахамдан әл чәк!
Падшаһ нәслидир, бизим нәслимиз,
Ардыр рәиијјәтә әрә кетсәк биз.
Вардыр нәслимизин шаны-шөһрәти,
Севкијә сатмарам бу әзәмәти.

Ч е ј р а н

(күлүр)

Инди ки, севмирсән нә ағламагдыр?

М а р а л

(кәнара)

Бу гыз ја һиҗләкәр, ја да ахмагдыр.
Нијә анламырсан мәни, ај надан!
Өлкәнин фикридир мәни ағладан.

Ч е ј р а н

Демәк ки, сән она кетмирсән әрә.

М а р а л

О да евләнмәсин, кәрәк бир кәрә.
Гәлбиндә јашатсын мәним севкими,
Үмидлә јашајым өләнә кими.

Ч е ј р а н

Буну сән дејирсән, о нә дејир бәс?

М а р а л

Бу өз ишимиздир, сән сәсини кәс!
Сән ону севмирсән, үрәјимдән чых,
Боғар бир күн мәни бу дар гысганчлыг.

Ч е ј р а н

Гысганма, севмирәм ону мән һәркиз

М а р а л

(Кедәркән)

Мәни алдадырсан хәјанәткар гыз.

(кедир)

Ч е ј р а н

(Онун далынча)

Севкинлә гүрурун јан-јана дурмуш,
Дәли бир еһтирас башыны јормуш.
Нә ону севирсән, нә әл чәкирсән,
Көјә дә сычрасан, јерә дә кирсән,
Фәрамәрз мәнимдир, сәнинки дејил,
Әбәс гысганырсан гаршымдан чәкил

А с т и а г

(даныша-даныша кәлир)

Нә гәдәр ағылсыз, нә гәдәр ахмаг,
Вәтән хаининә матәм сахламаг!

Рүсвај олачағам халг арасында,
Бахын бачым ағлар кимин јасында?!

(Чејрана)

Бу нә мүсибәтдир, бу нә гарадыр?

Ч е ј р а н

(Баш ендирир)

Шаһым, бу матәми бачын јарадыр.

А с т и а г

(Өз-өзүнә)

Бу күн тој башланыр, кәлинсә јасда,
Нишан гојулачаг гара либасда.

М а р а л

(Кәлиб бу сөзләри ешидир)

Бәлкә дә бу хәбәр јалан хәбәрдир,
Сәртач бурахдығы шајиәләрдир?

А с т и а г

Биз кәрәк шад олаг белә хәбәрдән,
Истифадә едәк шајиәләрдән.

М а р а л

Сән ону чәбһәјә көндәрән заман,
Демишдин гајыт-кәл гојарыг нишан.
Доғрудур, ону мән севмирәм әсла,
Борчуму верирәм она бу јасла.
Олмушдур о мәним севкимә гурбан,
Көзүм ағламајыр, ағлајыр вичдан.

А с т и а г

(Чејрана)

Дајанма кет чағыр Шаһмары, Чејран!

М а р а л

(Мәһзун бир сурәтдә)

Нә гәдәр мәнфурдур һәјасыз шејтан!
Олдугча ијрәнчдир онун сифәти,
Гатил олмаса да, ачыдыр әти.

Астиаг

Даһа фајда јохдур бу аһү-зардан,
Ким көрүб гајытсын өлү мәзардан?

Марал

Алдада билмәздин ону сән һәркиз,
Ону алдатмышдыр инадкар бир гыз.
Тәһгир олунмасын дејә мәһәббәт,
Өлүнчә бәсләрәм руһуна һөрмәт.

Астиаг

Мәгсәдсиз, арзусуз ағламаз инсан,

Марал

Өзүм ағламырам, ағладыр вичдан.

Шаһмар Чејранла бәрабәр дахил олуб падшаһа баш ендирир.

Астиаг

(Шаһмара)

Де көрүм мәнә, еј бөјүк сәркәрдә,
Нә һүнәр көстәрдин бу сон сәфәрдә?
Һарда Фәрамәрзи бојадын гана?
Нә үчүн гәсд етдин о пәһләвана?

Шаһмар

(Тә'зим едир)

Даим Фәрамәрзә бәсләрдим һөрмәт,
Ифтихар едирди онунла милләт.
Лакин сон сәфәрдә сатырды бизи,
Удузмаг истәрди гәләбәмизи.
Хаин сәс вермәди халгын сәсинә,
Кери чәкилирди хаинчәсинә.
Јалвардыг, јахардыг бахмады сөзә,
Ахырда атланыб кәлдик үз-үзә.
Ата мәһмиз вуруб јел кими әсдим,
Көзүндән охлајыб башыны кәсдим.

Астиаг

Афәринләр олсун бу зәрби-шәстә!
Сәнин мүкафатын көзләрим үстә.

Чејран

(Онун далынча кәнара)

Билмирәм һардандыр бу чүр'әт сәндә?
Өзүндән кедирсән тојуг кәсәндә.

Астиаг

(Марала)

Инди јахшы дүшүн кимә ағларсан,
Вәтән хаининә матәм сахларсан.
Кимләрә бәсләрдин бу мәһәббәти?
Дүшмәнә сатырмыш бөјүк дөвләти.

Марал

(Шаһмара)

Ону өлдүрсәјди адлы пәһләван,
Олсајды өлкәмин јолунда гурбан,
Чыхмазды бу севда мәним башымдан.
Гәбрини сулардым бу көз јашымдан.

Астиаг

Белә дә лазымдыр, мећрибан бачым.

Марал

Ганлы чәбһәләрдә һәлак олсајды,
Дөјүш тарихиндә бир ад гојсајды,
Зәр-зивәр јеринә гара бағлардым.
Өлүнчә јас тутуб она ағлардым.

Астиаг

Иши мә'рәкәјди, пешәси үсјан,
Дикбашлыг едирди халгын адындан.

Марал

Артыг о дејилмиш адлы гәһрәман,
Олмуш бир түлкүнүн әлиндә гурбан.

Шаһмар хәчаләтли бир сурәтдә кедир.

Астиаг

Һарамдыр ағламаг бу ачизләрә;

Марал

Әбәс матәм тутуб кејмишдим гара.

(Марал бу сөзләрдән сонра башындан гара шалы чыхарыб атыр, отағын гараларыны сојур вә кедир. Чејран тәк галыр)

Ч е ј р а н

(Маралын далынча)

Бу күн өз башындан гараны ачсан,
Унутма ки, сабаһ аҕлајачагсан!
Сән лајиг дејилдин о гәһрәмана,
О мәни севәчәк, гал јана-јана.

Д ә м и р

(Башыны гапыдан ичәри узадыр)

Јанында ким вардыр?

Ч е ј р а н

Кәлдинми?

Д ә м и р

Динлә!
Данышма, барышыр игбал сәнинлә.

Ч е ј р а н

Чәбһәјә кетдинми?

Д ә м и р

Кетмишдим, дајан!

Ч е ј р а н

Де көрүм саҕдырмы о кәнч гәһрәман?

Д ә м и р

Саҕдыр, доғру дејил ешитдикләрин.
Бурда дүзәлтмишләр өлүм хәбәрин.
Мән о гәһрәманы көрдүм чәбһәдә,
Санки сәсләнирди бир атәшкәдә.
Саҕ-сола чапырды гызмыш аслантәк,
Дөјүш мејданында чахарды шимшәк.
Ахды дәрәләрдән, тәпәләрдән ган,
Думанлар алтында галмышды мејдан.

Ч е ј р а н

Јалварырам, сөјлә ону көрдүнмү?

Д ә м и р

Көзләдим гаранлыг дүшәнә кими,
Дөјүшләр гуртарды, позулду дүшмән,

Чадыра кирәркән ону көрдүм мән.
Тәк иди, јанында һеч ким јох иди,
Мәктубуну вердим, алыб охуду.

Ч е ј р а н

Нә деди?

Д ә м и р

Деди ки, гәлбән разыјам,
Вер мәним дилимдән Чејрана салам.

Ч е ј р а н

Чалыш бу хәбәри билмәсин бир кәс,

Д ә м и р

Кимдән чатачагдыр мүкафатым бәс?

Ч е ј р а н

Чалыш бу хәбәри билмәсин Марал,
Һәр нә истәјирсән Фәрамәрздән ал.

Гызларын охумаг сәсләри ешидилир, Дәмир кедир.

Тоју да шөһрәтдир, јасы да шөһрәт,
Санки әјләнчәдир она мәһәббәт,

Г ы з л а р охуја-охуја дахил олур. М а р а л мәшшатәләрин мүшајиәти илә дахил олур. Марал бәзәниркән гызлар ојнајыб охујур.

Г ы з л а р

Марал ханым, мәшшатәләр вәсмә чәксин гара гаша,
Тавус кими кејиндириб бүрүндүрсүн даша-гаша,
Гојсун әлван чичәкләрдән мәшшатәләр башына тач,
Гызыл күлүн әтириндә чимдирилсин бу гара сач.

М а р а л

Тој да әјләнчәдир, јас да әјләнчә,
Бунлар бир зинәтдир һәјата мәнчә.

Рәгс.

Пәрдә

ҮЧҮНЧҮ ПӘРДӘ

БЕШИНЧИ ШӘКИЛ

Сураханы атәшкәдәсидир. Астиагын бачысы **Марал** илә Чәнуб шаһзадәси Шәһријарын нишан мәрасимидир.

С ә р т а ч

(Әлиндә бир мәктуб Шаһмарла дахил олур)

Һәмин бу мәктубу сахла јанында,
Қәбин кәсиләндә, анд заманында,
Кәтириб верәрсән мәктубу шаһа.

Ш а һ м а р

Гарышдырма мәни ишә бир даһа,
Безмишәм етдијим хәјанәтләрдән.
Нәјин саһибијәм о хидмәтләрдән?

С ә р т а ч

Сыртыглыг еләмә бездим мән дәхи,
Дүнјаны вермишәм, таландым ахы!

Ш а һ м а р

Марал кими гыза демишәм бөһтан,
Јатды зинданларда нечә ај Чејран.
Мәнә нә газанды, де көрүм бу иш?
Хошума кәлмәди бу алыш-вериш.

С ә р т а ч

Бал-јағмы сатмысан мәнә, бир утан!

Ш а һ м а р

Бал-јағдан баһадыр сатдығым вичдан.

С ә р т а ч

Сәндә тәгсир јохдур, мәндәдир нөгсан,
Бәрбәри кәтириб етмишәм ә'јан.
Вәзирлә, вәкиллә отуруб дурдун.

Ш а һ м а р

Аз вахтда варланыб белә гудурдун.
Һәр бир сәнәткардан сарајда вардыр.
Оғрулар, часуслар, ојунбазлардыр.
Ичазә вер, ачым көһнә китабы,
Охујум көр кимдир вәзир чәнабы.

Вәзирлик едәркән кисә чәкәнләр,
Ә'јан олмасынмы сарајда бәрбәр?

С ә р т а́ ч

(Әлини гојур ағзына)

Аман, кәс сәсини, гулагдыр һәр јан!

Ш а һ м а р

Маашсыз нә гәдәр ишләсин инсан?
Фәрамәрз кими бир бөјүк сәркәрдә,
Мәним васитәмлә өлдү сәфәрдә.
Сәрдим торпаглара о пәһләваны,
Матәмә батырдым Азәрбајчаны.
Бунун әвәзиндә нәји газандым?

С ә р т а ч

(Бир кисә пул чыхарыр)

Ал бу сон кисәни даһа усандым.
Доғрудур ган ағлар Азәрбајчан,
Амма инанмырам о чүр пәһләван,
Олсун бир бәрбәрин әлиндә тәләф.
Әкәр доғру олса бөјүк бир шәрәф.

Ш а һ м а р

Инанма, сөзүм јох, бунда һаглысан,
Өмрүндә доғру сөз данышмамысан.
Чибләрин долудур бош вә'дәләрлә,

С ә р т а ч

Дајан, мәсәләләр битмәмиш һәлә,
Чох јахын заманда битәр бу шаһмат,
Сән дә алачагсан бөјүк мүкафат.
Сијасәт мејданы мәним әлимдә.

(Шаһмар мәктубу алыр.)

Вер бура, бәдбәхтәм өз әмәлимдә,
Кими тә'мин ејләр гуру вә'дәләр?

С ә р т а ч

Фүзуллуг еләмә, кет дедим јетәр!

(Шаһмар кедир)

Башладығын иши јарыда гојсан,
Истәдијим заман мәһв олачагсан!

Дышарыдан шеjпур сәси кәлир, габагча шаһын силаһлы адамлары. Сонра падшаһ әjанларын, гадынларын вә мө'бидләрин мүшаjиәти илә дахил олур. Падшаһ өз тахтынын гаршысында дуруб данышыр.

Астиаг

Етмишдир вәсиjjәт бабамыз Фәрһад,
Истәсән мәмләкәт jашасын азад,
Чалыш мәмләкәтдә jарансын бирлик,
Бирлик олан jердә галмаз әсирлик.
Бу мәгсәдлә сизи етмишәм дә'вәт,
Чәнубла jарадаг тәзә мәһәббәт.
Чәнуб шаһзадәси бөjүк Шәһриjар,
Өзү дә, нәсли дә олдугча күбар.
Истәjир бачымла газансын шәрәф,
Бунунла шадлансын һәр ики тәрәф.
Бир мәликә версин чәнуба өлкәм,
Һәм дә ки, гаjытсын мәним мәликәм.

Сәртач

Бөjүк бир шәрәфдир бу издивачлар,
Тәзә бир чәваһир газаныр тачлар.
Үрәкдән севиндим, бунунла бәлкә,
Азад һәjат гурсун һәр ики өлкә.
Jүксәлсин jенә дә Азәрбаjчан,
Чәнубда етмәсин ағалыг Иран.

Шаһзадә Шәһриjар мусиги тәрәннүмләри алтында дахил олур.

Астиаг

(Галхыб онунла көрүшүр)

Хош кәлдин шаһзадә, сәфа кәтирдин,
Дәрин бир севкинин гоjнуна кирдин.

Шәһриjар

Бөjүк бир мәһәббәт һисси вар мәндә,
Бир севинч дуjурам ана вәтәндә.

Астиаг

Чохдандыр jолуну көзләрдим мән дә,
Бир үрәк чырпыныр ики бәдәндә.

Шәһриjар

Чыхыр санки мәним гаршыма игбал,
Кәл өпүм, өпүшсүн Чәнубла Шимал.

Өпүшүрләр.

Астиаг

(Сәртача)

Вер хәбәр мүгәддәс мәш'әлләр jансын,
Чағыр мө'бидләри дуа башлансын.
Кәлиркән Фәрһадын бөjүк һеjкәли,
Атам Киахсарын мүгәддәс әли.
Үрәкләр гәрг олсун дәрин бир вәчдә,
Едәк сәдагәтлә атәшә сәчдә.

Шаһмар кәлиб тә'зим едир.

Шаһмар

Һөкмдарым, кәлди шаһзадә Марал.

Астиаг

(Әjанлара)

Шаһзадә ханымы един истигбал.

Шаһзадә Марал гызлар вә гадынларын мүшаjиәти илә дахил олур. Баш мө'бид дәрһал атәшкаһын гаршысындан пәрдәни көтүрүр, атәшә мәхсус дуа охунур.

Мүгәддәс од, сахла бизи Әһримәнин бәласындан,
Сәдагәтдән, әдаләтдән аjрылмасын гоча инсан.
Мүгәддәс од, өз нурунла jандыр шәр'ин ганатыны,
Бөjүк һөрмүзд, ишыгландыр инсанларын һәjатыны!
Сән еj Зәрдүшт, бәндәләрин башына өз нуруну сач,
Инсанларын үрәjиндән беһиштә бир пәнчәрә ач!

Дуа битәндән сонра һамы jериндә отурур, гызлар одун гаршысында мүгәддәс рәгси ифа едирләр. Рәгс гуртарыр. Баш мө'бид нишан инчисини Маралын бојнундан асыр. Марал башындакы чәләнкдән бир чичәк гопарыб башынын түкү илә сарыjыб Шәһриjара верир.

Дәмир

(Дахил олур)

Гәһрәман Фәрамәрз кәлир сәфәрдән.

(Астиага)

Көзләриниз ajдын бөjүк зәфәрдән.

Мәчлисдә һәјәчан башланыр. Һамы көзләрини гапыја тәрәф чевирир.

Ф ә р а м ә р з

(Бајраглар илә дахил олур, Астиага баш ендирир).

Әмринлә зәфәрдә бурахдым изләр,
Тәслим олду сәнә дағлар, дәнизләр.
Бөјүк өлкәләрдән сәнә бач алдым,
Шаһларын башындан алтун тач алдым.

Тачлары шаһын ајаглары алтына атыр.

Пәһләванлар чөкмүш өнүмдә дизә,
Ишләјир рәһбанын Орта дәнизә.
Акадлар горхудан һәрбә кирмәди,
Аскитләр мәһв олуб таб кәтирмәди.
Орлума јол ачды кечилмәз дашлар,
Низәмә тахылды әјилмәз башлар.

Башлар тахылан низәләр әјилир.

А с т и а г

Сәни зәфәр үчүн бәсләмиш анан,
Сәнинлә фәхр едир Азәрбајчан.
Тәгдирә лајигдир бу хидмәтләрин,
Гәт'и бир зәфәрдир бу сон зәфәрин.
Һәдијјә вердим сәнә бир гылынч, бир ат

С ә р т а ч

Мәнчә бу мүкафат лајиг мүкафат.

Ф ә р а м ә р з

Мүкафат дејилдир бир гылынч, бир ат,
Вә'дә вермиш идин башга мүкафат.

Астиаг горхудан чаваб верә билмир.

С ә р т а ч

Чохданды јох иди изин, әсәрин,
Һәр јерә јајылды өлүм хәбәрин.
Ағлатды дүнјаны бөјүк мүсибәт,
Матәмә бүрүндү гоча мәмләкәт.
Биз инанмасајдыг һәмин хәбәрә,
Шүбһәсиз шаһзадә кетмәзди әрә.

Фәрамәрз бу сөздән сонра Маралын тәрәфинә бахыр. Онун Шәһријар илә бәрабәр нишан палтарында отурдуғуну көрүб Сәртача ачыгланыр.

Ф ә р а м ә р з

Чәкил кет көзүмдән һијләкәр шејтан,
Сәдагәт көрмәдим бу сарајлардан!
Бир илдир атымдан енмәмишәм мән,
Арпа сүнбүлләди чәкмәләримдән.
Һәр јана ат чапдым зәфәр јаратдым,
Узун кечәләри јәһәрдә јатдым.
Чох заман чыхарды үзәнкимә ган,
Өлүм пүскүрәрди үстүмә мејдан.
Гылынчдан башымда чадыр дүзәлди,
Ордулар сел кими үстүмә кәлди.
Марал-Марал дејиб дөнмәдим кери,
Дүшмән мејидилә учалтдым јери,
Сағымдан, солумдан јағарды јара,
Тахт-тач горудум бу алчаглара!

(Шәһријара ачыгланыр.)

Ш ә һ р и ј а р

(Өз адамларына)

Тез тутуб бағлајын бу әдәбсизи!

Ф ә р а м ә р з

Мән кәрәк әввәлдән гырајдым сизи!
Дүшмән ахтарырдым јад өлкәләрдән.
Билмәдим евдәдир һәгиги дүшмән.
Билмәдим јох вичдан тачын алтында,
Сиз дә бир гатилсиз халг һәјатында.

(Фәрамәрз гылынчыны чәкиб Шәһријара һүчум едир)

М а р а л

(галхыр)

Әл сахла, Фәрамәрз!

Ф ә р а м ә р з

(Тә'зим едир)

Бағышла мәни.

(Астиага)

Сонраја бурахдым бу чәкишмәни,
Гој сиздән тәбиәт интигам алсын,
Сизинлә мәнимки сонраја галсын.
Олмасајды әкәр гадына тәһгир,
Гырардым сизи мән бурада бир-бир.
Лакин бу тәһгири јердә гојмарам!

(кедир)

М а р а л

(һәјәчанла)

Гәһрәман Фәрамәрз, мән күнаһкарам.

С ә р т а ч

(Шәһријара)

Вермәјин бу ишә чох әһәмијјәт,
Марал шаһзадәдир, о бир рәијјәт.
Фәрамәрз бәсләјир гәләт бир рө'ја
Јазыг ашиг имиш Марала куја.
Әмр един јенә дә ајин башлансын.
Мүгәддәс мәш'әлләр тәзәдән јансын.

А с т и а г

(Сәртача)

Фәрһадын рәсмини де кәтирсинләр,
Әввәл Шәһријара анд вердирсинләр.
Һәм дә бачым Марал шәклә анд ичсин,
Сонра нишан рәсми һәјата кечсин.
Охунсун мүгәддәс вәсијјәтнамә,

С ә р т а ч

(Дәмирә)

Шаһын фәрманыны јетир әнчамә.

(Өзү өзүнә)

Ихтилаф чыхмаса өлкәдә һәркаһ,
Һәр күн әлләримдән өпмәз падишаһ.
Горху јарадырам она һәр күндә.
Чансыз бир һејкәлдир тахтын үстүндә.

А с т и а г

(Шәһријар илә данышыр)

Аз дејил гәһрәман икидләр биздә,
Јашар бу мәмләкәт Фәрамәрзсиз дә.

Һазырлајын она елә бир дәрман,
Битмәсин јарасы кәлсә јүз Лоғман.

И к и г ы з Фәрһадын бөјүк пәрдә үзәринә чәкилән рәсмини кәтирир. Бунларын далынча да ики гыз мө'бидләрин мүшајиәти илә гызыл бир сандыг кәтирир. Падшаһ сандыгдан Фәрһадын вәсијјәтнамәсини чыхардыб охујур, Марал илә Шәһријар тәкрар едир.

А с т и а г

Језданә анд ичирик

Ш ә һ р и ј а р

Језданә анд ичирик

А с т и а г

Дүшмәнлә достлуг етмәјәчәјик!

Ш ә һ р и ј а р

Дүшмәнлә достлуг етмәјәчәјик

А с т и а г

Арран мәмләкәти Азәрбајчан истиглалијјәтин бешијидир.

Ш ә һ р и ј а р

Арран мәмләкәти Азәрбајчан истиглалијјәтин бешијидир.

А с т и а г

Дүшмән атлары Араз-Күр чајларындан су ичмәмәлидир.

Ш ә һ р и ј а р

Дүшмән атлары Араз-Күр чајларындан су ичмәмәлидир.

А с т и а г

Дүшмәнә гыз верән дүшмәнимиздир.

Ш ә һ р и ј а р

Дүшмәнә гыз верән дүшмәнимиздир.

Бу һалда Ш а һ м а р кәлиб мәктубу Сәртача верир.

Сәртач

Әзәмәтли Шәһријар сиз о анды бурахын,

(Астиага)

Мөһтәшәм һөкмдарым бу мәктуба тез бахын.

(Мәктубу верир)

Астиаг

(Охујуб Шәһријара ачыгланыр)

Јездана, Зәрдүштә, Фәрһада гәсәм,
Сәни өз әлимлә мәһв еләмәсәм.
Һарам олсун мәнә бу дөвләт, бу тач,
Гој һамы ешитсин, ал оху Сәртач!

Һәр кәс һәјәчанла Сәртача бахыр, Шәһријар өзүнү **шашырыр.** **Марал** Шәһријарын јанындан галхыб һејрәтлә о **тәрәф-бу тәрәфә** бахыр.

Сәртач

(Мәктубу охујур)

Ајсору падишаһындан Астиаг шаһа!
Ej Сәркәш, худпәсәнд күмраһ,
Пејманына садиг олмајан шаһ!
Әввәлчә газандын е'тимады,
Сонра нијә башладын фәсады?
Етдин гызыма мәһәббәт е'лан,
Атдын нә үчүн? Нәдир бу үсјан?
Беһназы алыб бурахдын әлдән,
Ар ејләмәдин фәна әмәлдән.
Бил ки, сәни мәһв едәр хәјанәт,
Андында көрүнмәјир сәдагәт.
Беһназ сәнә бир даһа гајытмаз,
Ол дилбәр едиб мәни сәрәфраз.
Артыг һәрәмимдәдир о афәт.
Мәндән көрәчәк о гыз сәадәт.

Мәчлисдә оланларын һамысы Шәһријара нифрәт **нәзәрилә бахмаға** башлајыр.

Астиаг

(Шәһријара)

Чәкил мүгәддәс одун кәнарындан, тез **чәкил!**
О шәкилдән үз дөндәр, мүгәддәсдир о **шәкил.**

Бурахдын мәликәни Фәрһадын гатилинә,
Фәрһада анд ичирсән утанмајырсан јенә?!

Шәһријар

Ичазә вер данышым, ej әзәмәтли шаһым,
Сән зәнн едән гәдәр дә, бөјүк дејил күнаһым.
Мүгәддәсдир һәр кәсә Фәрһадын вәсијјәти,
Намуссузлуг дејилди Шәһријарын нијјәти.
Мән хәјанәт етмәдим, шаһим, Аразла-Күрә,
Анчаг мән истәмәдим көзләрим көрә-көрә,
Дүшмән аты тапдасын Зәрдүштүн вәтәнини.
Вәтәнимин намусу мәчбур ејләди мәни,
Бир дә ки, сән говмушдун сарајындан бачымы.
Һәм дә горумалыјдым өз тахтымы, тачымы.

Марал

Намусу сатмагла јашамаз вәтән,
Гылынчына күвән һәјат истәсән.

Астиаг

Чыхыб кет бурадан, сөһбәт артыгдыр,
Бачы гурбан вермәк намуссузлугдур.

Марал

(Өз бојнундакы нишан инчисини чыхарыр)

Јандырдын бу хәбәрлә кәнч үрәјими,
Севкин учуб кетди бир хәјал кими.

Астиаг

Чәкил кет көзүмдән, сатычы инсан,
Сатдын өз бачыны, сатылды ад-сан.

Марал

Шәрәфсиз бир кәнчә сатылмаз Марал,
Артыг биз ајрылдыг, кәл инчини ал!
Нә севкин вар сәнин, нә намусун вар,
Сачымын түкүнү өзүмә гајтар.

Шәһријар

(Инчини алмаг истәмир, падшаһа дејир)

Хәбәрдарсан бизим ән'әнәмиздән,
Севки асанлыгла алынмаз биздән.
Нишан инчисини һөкмдар, анчаг,
Гылынчла мүмкүндүр кери гајтармаг.

Бу сачын телиндән алырам гүввәт,
Онунла бағлыдыр мәнә мәһәббәт.
О сачла үрәјим чәкилмиш дара,
Сач вермәк өлүмдүр пәһләванлара.

(Шәһријар буну дејәндән сонра гылынчыны чәкир)

Пәһләван көндәрин бөјүк һөкмдар,
Өләр, севкисиндән кечмәз Шәһријар!

Астиаг

Пәһләван чағырын!

Марал

Ичазә вер шаһ.
Мән буңдан интигам алмасам һәркаһ,
Һарам олсун мәнә бу шөһрәт, бу шан.

Шәһријар

Гој чыхсын гаршыма башга пәһләван.
Өлсәм дејәчәкләр гадын өлдүрдү,
Өлдүрсәм дејәрләр гадын өлдүрдү.

Гылынч вә галхан кәтирирләр, Марал дөјүшә һазырланыр.

Марал

(гылынчыны чәкир)

Бир даһа севким үчүн чырпынмасын үрәјин,
Үрәјимдә севки јох, сәнә гаршы чошур кин.

Марал вә Шәһријар вурушур, Шәһријар јараланыб јыхылыр. өлдүрмәк истәркән Астиаг галхыб Маралы дајандырыр.

Астиаг

(Марала)

Марал, сахла әлини, бир јара буна бәсдир,
Атәшкаһ мүгәддәсдир, ган ахытмаг әбәсдир.

Марал нишан инчисини чыхарыб атыр онун дөшүнә.

Марал

Һәмин нишан инчисини өз бојнумдан атан кими,
Сәнин мурдар севкиндән дә тәмизләдим үрәјими.

(Марал онун башындан чәләнки көтүрүб атыр вә гылынчыны јеринә тахтығы заман дејир)

Намәрд!

Пәрдә

ДӨРДҮНЧҮ ПӘРДӘ

АЛТЫНЧЫ ШӘКИЛ

Падшаһ сарајынын гаршысында бир мејданчадыр. Падшаһ, әјанлары илә бәрабәр, балконда дуруб мејдана јығылан үсјанчы халга нәсиһәт верир.

Сәсләр

Фәрамәрзи чағырын, Фәрамәрзи верин!

Астиаг

(халга)

Сакит олун, сүлһ олачаг јахын заманда,
Азад һәјат башланачаг Азәрбајчанда.
Гурд гојунла кәзәчәкдир мәмләкәтимдә,
Галмајачаг бир еһтијач рәијјәтимдә.
Нүмајәндә көндәрмишәм бу күн дүшмәнә,
Сүлһ үчүн өз шәртләрини көндәрсин мәнә.

Сәсләр

Фәрамәрзи верин, Фәрамәрзи верин!

Баш мө'бид

(ирәли кәлиб халгы сакит етмәјә чалышыр)

Вар мүгәддәс өлкәмиздә атәшкәдәләр,
Кедиб ода сәчдә един көндәрсин зәфәр.
Говсун Һөрмүзд бу өлкәдән әһримәнләри,
Јүз Фәрамәрз гова билмәз о дүшмәнләри.
Күнаһкарыг бизә бәла көндәрмиш Јездан,
Өз шаһына ејләмишдир рәијјәт үсјан.

Сәсләр

Фәрамәрзи верин! Фәрамәрзи верин!

Дәмир

(Тәләсик кәлир)

Дүшмән чаваб көндәрмишдир.

Астиаг

Ал, оху Сәртач!
Тәһлүкәләр гаршысында галмыш тәхтү тач.

Торпаг тәләб едир верим, истәсин дөвләт,
Ејби нәдир, чох кенишдир бизим мәмләкәт.

Сәртач

(Мәктубу охујур)

Мән нечә охујум, бу һәгарәтдир,

Астиаг

Бу ки, гарәтдир.

...Икијә ајрылсын Азәрбајчан,
Чәнуб тәрәфләри көтүрсүн Иран.
Беш јүз кәлин көндәр, беш јүз гара гул.
Ики мин ат кәрәк үстү ипәк чул,
Јүз јүк халы, кәбә, јүз јүк дә гумаш.
Јүз јүк гызыл, күмүш, јүз чувал даш-гаш.
Һимајәт алтында јашасын Арран.
Күнә сәчдә етсин Азәрбајчан.
Астиаг баш әјсин Сарагуш шаһа
Ода сөјләмәсин танры бир даһа.

Астиаг

Даһа нә истәјир?!

Сәртач

Дилим олсун лал.

(Јавашдан)

Сарајыма кәлсин шаһзадә Марал.

күчәдә һәјәчан башланыр, сәсләр ешидилир.

Сәсләр

Фәрамәрзи кәтирин! Фәрамәрзи кәтирин!

Астиаг

Бүтүн тәклифләрә разыјам, анчаг —
Дүшмән дејән гәдәр дејиләм алчаг.
Онсуз да мәғрурдур шаһзадә бачым,
О кетмәз, кетсә дә бу тәхтү тачым.

Сәртач

Бир гәдәр фикирләш, бөјүк һөкмран,
Әкәр шаһзадәни вермәсән гурбан
Халгымыз, өлкәмиз мәһв олачагдыр.

Астиаг

(Ачыгланыр)

Фәрһадын нәвәси санма алчагдыр,
Сәнин һијләләрин мәни мәһв етди.
Сарајдан чыхыб кет, мәмләкәт кетди,
Таныјырмыш сәни ағыллы Бәһмән,
Инад көстәрмишәм әбәс јерә мән.

Сәртач баш ендириб кедир. Астиаг о тәрәф-бу тәрәфә бојланыб данышыр.

Әтрафым бошалмыш гәһрәманлардан,
Шаһлардан тач алыб бач аланлардан.
Мәндән күсүб кетди икид Фәрамәрз,
Әфсус, јенә әфсус, бир даһа кәлмәз.

Баш мө'бид

Шаһим, үмидини Јәздана бағла,
Мө'бидләри јығыб сарајда сахла.
Һардакы мүгәддәс сималар вардыр,
О јер тохунулмаз мөһкәм һасардыр.

Ики нәфәр гоча Бәһмәнин голтуғуна кириб кәтирир.

Сәсләр

Гајтарын бизим милли гүрурумузу!
Фәрамәрзи чағырын!

Бәһмән

(Астиага)

Бу сәсләр нә сәсдир, нә дејир милләт?

Астиаг

Чарә тап позулур бөјүк бир дөвләт.
Намус тәләб едир о һәјасызлар.
Нә едим, нә дејим, нә чүр'әтим вар?
Сүлһә имкан јохдур, дөјүшә гүввәт,
Фәрамәрз сәсләниб гышгырыр милләт.

Сәсләр

Фәрамәрз, Фәрамәрз!

Баш мө'бид

(Падшаһа)

Инансан Јәзданын ирадәсинә,
Сәс верәр, шүбһәсиз, сәнин сәсинә.
Игбалдыр инсанын өнүндә кедән,
Сәнә һәјат верән, сәни мәһв едән.
Игбалдыр һәр кәси шәрәфләндирән,
Бирини галдырыб, бирин ендирән.
Беләдир Јәзданын вердиҗи гәрар.
Инсанын әлиндә јохдур ихтиҗар.
Инсанла доланыр гәзавү гәдәр,
Инсанлар үчүндүр шадлыг вә кәдәр.

Чамаат балкону даша басыр.

Бәһмән

(Чамаата)

Дајанын, диридир һәләлик Бәһмән,
Ешидин сәсими, сизинләјәм мән.
Өвладым, һаглыдыр атылан дашлар,
Һәр бөјүк фәлакәт сарајдан башлар.
Әввәлчә дүшмәни гапыдан говмаг,
Сонра мүгәссири чәзаландырмаг.
Игбала, ә'чаза бағлы дејилсән
Дүнја ишләринин хаини сәнсән.

Баш мө'бид

(Астиага)

Һәмин бу фикирдир бизи мәһв едән.
Мәғлуб олачагдыр әјри јол кедән.

Бәһмән

(Халга)

Горујун дүшмәндән өз өлкәнизи,
Икиддир Фәрамәрз, тәк гојмаз сизи,
Галиб чыхачагсан јенә чалышсан,
Инсан бачараны, бачарар инсан.

Марал

(Силаһлы гызларла кәлир)

Де көрүм дүшмәндән чаваб алдынмы?

Астиаг

(Кәдәрлә)

Алдым!

Марал

О чавабдан рази галдынмы?

Астиаг

О шәрәфсиз сүлһүн шәртләриндән,
Нә чүрә сөјләјим, бири дә сәнсән.

Марал

Бунунла мүмкүнсә бизә истиглал,
Кедәрәм ејби јох, мәһв олсун Марал.

Бәһмән

(Марала)

Дүшмән сарајына кединчә көлә,
Достун гапысына кет күлә-күлә.
Әјилсә дә башын доста әјилсин,
Өзүн кедиб јалвар, Фәрамәрз кәлсин.
Кет сөјлә чәтиндир бу сон мәсәлә,
Тә'хирсиз көтүрсүн силаһы әлә.
Онунла мәмләкәт тапар азадлыг
Мәктубуму алыб јола дүш артыг.

Марал

О мәни ешитмәз, чох инадкардыр.

Бәһмән

Инадкар да олса, вүгары вардыр.
Гадынлыға бәсләр бөјүк бир һөрмәт.
Сәнә ки, ајдындыр, гызым, һәгигәт.
Гәһрәманы тәһгир етдијин күндә,
Јенә баш әјмишдир сәнин өнүндә.
Гадынлыг кәлмәси она әзиздир,
Инан Фәрамәрзә, ганы тәмиздир.
Сөјлә, Бәһмән бабан чағырыр сәни,
Кәлиб азад етсин бизим өлкәни.

Астиаг

Гој кәлсин барышаг, дүзәлдәк бирлик.
Она да, мәнә дә ардыр әсирлик.

Чејран

(Марала)

Мән ону кәтирдим ичазә версән.

Марал

(Ачыгла)

Чохдандыр билирәм ону севирсән.
Рәгабәт апарма мәнимлә бәсдир,
Башым ајыларса јерин мәһбәсдир.

(Бәһмәнә)

Кедирәм, әл чәкдим өз гүрурумдан,
Даим бир чәкидә јашамаз инсан.

Һамы кедир. Чејран Маралын далынча

Чејран

Сән дә рәгабәтдән бир гәдәр чәкин,
Күндән-күнә сәнин азалыр чәкин.

Пәрдә

БЕШИНЧИ ПӘРДӘ

ЈЕДДИНЧИ ШӘКИЛ

Фәрамәрзин кәндидир. Бир кәндли һәјәтидир. Алчаг пилләләрлә бир балкона чыхылыр. Кәндин гызлары вә оғланлары охуја-охуја ишдән гајыдырлар.

Гызлар вә оғланлар

Көзәл баһар, ач үзүнү, әкинчиләр дүзә чыхсын,
Тәбиәтин кәлинләри ал кејиниб үзә чыхсын.
Тарлаларын көрпәсинә сүд әмиздир булудлардан,
Кәкликләрин илһам алыб шәрги десин илк баһардан.

Дөнмәз

(тәләсик кәлир)

Гызлар, дајанмајын, един истигбал,
Гонаг кәлир бизә шаһзадә Марал.
Тез гајыдын евә ај гыз, еј кәлин!
Көзәл палтарлардан кејиниб кәлин!

Гәрәнфил

(Тәләсик отагдан чыхыр)

Һаны бәс Фәрамәрз, тәк нијә кәлдин?

Дөнмәз

Дајанмајын, ана, еви дүзәлдин.
Отаглары дөшә, халчалары сал!
Гонаг кәлир бизә шаһзадә Марал.
Нәһрәни чалхатдыр, пәтәкдән бал кәс,
Тапшыр сәс салмасын бурада бир кәс.

Гәрәнфил

Сән аллаһ, ај Дөнмәз, алдатма бизи,
Кәндли комасына кәлмәз шаһ гызы.

Дөнмәз

Маллары һәјәтә гојма нахырдан,
Беш он шишәк сечиб сахлатдыр гурбан.
Габ-гачағы дүздүр таға-тахчаја,
Тојуг зад кирмәсин бизим бағчаја.

Гәрәнфил

Ај гыз, Мәләкнисә, нә дондун јенә?
Тојуглары тутуб долдурун һинә.

Дөнмәз

Ана, бу ишләрә бүтүн өзүн бах,
Ушаглар кирмәсин евә туманчаг.

Гәрәнфил

(О тәрәф-бу тәрәфә гачыр)

Билмирәм һарада јох олду Пүстә,
Мәләкнисә дурма, гач булаг үстә.
Кәлиб ев-ешији салсын саһмана,

Дөнмәз

Ана, нә гачырсан о јан-бу јана?
Көпәкләри ачыб чөлдә бағлатдыр.
Күләш дәрзләрини бајыра атдыр.

Гәрәнфил

Кәлсин, көзүм үстә ону сахларам,
Шаһын өзү кәлсә гонаглајарам.

Дөнмәз

Төкдүр сәрин суја шәкәри, гәнди,
Мән кедиб чыхарым габаға кәнди.
Падшаһ гызлары севәрләр шәрбәт,
Јахшы сүфрә дүзәлт, ана, һәл-һәлбәт.

(кедир)

Гызлар кәлирләр. Евдә тәлаш вә һәјәчан башланыр, еви сањмана салмаға башлајырлар.

Гәрәнфил

Ај гыз, Хырдаханым, сән бағчаја гач,
Назлы ханым, дурма јахданлары ач.
Халыны, кәбәни ејвана дөшә,
Тәзә палтарларда кәлин көрүшә.
Чүчәләри тутуб кәсдир, ај Набат,
Ај Полад, сән дә бир өјәч боғазлат.

Полад

Бу чүр хидмәтләрә көндәр Полады,
Һәм чијәри мәним, һәм ичалаты.

(кедир)

Горхмаз

(Кәлиб атдан дүшүр)

Бу нә һазырлыгдыр, Гәрәнфил нәнә?
Бу нә дәбдәбәдир, бу нә тәнтәнә?!
Дајан, бир де көрүм, нә көтүр-гојдур?
Нијә кизләдирсән, олмаја тојдур?
Оғлунму евләнир, көзүмүз ајдын!

Гәрәнфил

Әлбәттә евләнир, бизи нә сајдын?!
Олсун бу хејир ишдән сәнә дә гисмәт.

Горхмаз

Сәбр елә һәләлик тездир бу сөһбәт.

Гәрәнфил

Нә үчүн?

Горхмаз

Дејилдир һәјат мүәјјән,
Сабаһы дүшүнмүр бу күн евләнән.
Бу һалда евләнсәк күләрләр бизә,
Чүнки јабанчыјыг өз өлкәмизә.

Гәрәнфил

Билирәм евладым, доғру дејирсән,
Дүшүнчән будурса, сәнә јүз әһсән.
Гонаг кәлир бизә падишаһ гызы.

Горхмаз

Көмәјә чағырыр јәгин ки, бизи
Әмоғлум һаны бәс, көзүмә дәјмәз?

Гәрәнфил

Кәлмәјиб шикардан һәлә Фәрамәрз.
Де көрүм нәјин вар тәзә хәбәрдән,
Бәс нә тез гајытдын узаг сәфәрдән?

Горхмаз

Күнүмүз олдугча горхулу күндүр,
Ордумуз чәкилир, дүшмән үстүндүр.
Дағылыб, мәһв олуб бөјүк бир дөвләт
Фәрамәрз дејәрәк гышгырыр милләт.

Гәрәнфил

Нијә бәс Фәрамәрз кизләдир мәндән,
Гачыб кизләндими јохса дүшмәндән?
Горхагса көзүндән төкүлсүн сүдүм
Лә'нәтә чеврилсин мәним өјүдүм.

Горхмаз

Дејилдир Фәрамәрз бурда мүгәссир,
Шаһын өзүндәдир бу һамы тәгсир.
Бүтүн сәркәрдәләр тәһгир едилмиш.
О сәбәбдән ишләр бу јерә кәлмиш.

Гызлар вә оғланлар Марал отурдуғу тахт-рәванын гаршысында охуја-охуја кәлирләр.

Гызлар

Баһар кәлир күлә-күлә,
Дағдан гары силә-силә

Ојнадыгча ағ булудлар,
Дағ дөшүндә гузу отлар.
Чајлар ахар чошa-чошa
Гыргавуллар гошa-гошa
Чам үстүндә нәғмә башлар,
Рәгсә кәлир ал јохушлар.

Гызлар охујуб рәгс едирләр. Фәрамәрзин бачылары Маралын голундан тутуб дүшүрүр вә ону балкона чыхарырлар.

Гәрәнфил

Хош кәлдин, шадлыгдан тутулур дилим,
Ајағын алтында гурбан кәсилим.
Ағрын үрәјимә отур paһat ол,
Билирәм инчитмиш сәни узаг јол.
Сәнә гурбан олсун бу јохсул кома,
Шәрәф газандырдын мәним оғлума.

Марал

(Онун әлиндән тутур.)

Тәғдирә лајигдир сән кими ана,
Гәһрәманлыг дәрси вердин оғлуна.
Бәсләдин елә бир гајытмаз аслан,
Онунла фәхр едир Азәрбајчан.
Тәбрик еләјирәм сәни үрәкдән,
Разыјам, аначан, бу дуз-чөрәкдән.

Горхмаз

(Кәлиб баш ендирир)

Шаһзадә, етмисән бизи шәрәфраз

Марал

Сәндәми чәкилдин чәбһәдән Горхмаз?
Дөјүш сәнәтиндән сәндәми дојдун?
Дүшмән гаршысында бизи тәк гојдун?
Мүһит сәнидәми керијә атды?
Сәниндәми гәлбин халгыны сатды?

Горхмаз

Нә едим шаһзадә, чәкилир орду,
Бу сонсуз дөјүшләр мәни дә јорду.

Удуздуг, шаһзадә, бу сон сәфәрдә.
Орду позулмушдур, јохдур сәркәрдә.
Һәр кәс бир тәрәфә баш алыб кедир,
Дүшмәнә верилир өлкәләр бир-бир.
Вурушсаг да јохдур бизә бир фајда,
Чүнки дүшмән сатыр бизи сарајда.

Марал

Сарајдан говулмуш өлкә сатанлар,

Горхмаз

Сатмамыш бир бучаг гојмамыш онлар.
Бир сарај галмышдыр, бир дә тәхтү-тач,
Хәстәлик бөјүкдүр, тапан јох әлач.
Милли гүрурумуз мәһв олмушдур, аһ,
Тәхтү-тач да кедәр бу күн, ја сабаһ.

Марал

Кедиб хәбәр верин Фәрамәрз кәлсин
Она гонаг кәлдим үз дөндәрмәсин.
Доғрудур јахшылыг көрмәди биздә,
Гонаға һөрмәт вар ән'әнәмиздә.

Гәрәнфил

Бу чүрә дүшүнмә, гурбанын олум,
Шикара чыхмышдыр дүнәндән оғлум.
Доғрудур вачибдир гонаға һөрмәт,
Гонаг кирмәјән ев көрмәз бәрәкәт.

Дөнмәз

(тәләсик дахил олур)

Кедиб хәбәр вердим, кәлир Фәрамәрз,

Марал

(Севинәрәк)

Сәндән чох разыјам гәһрәман Дөнмәз.

Фәрамәрз

(Чијниндә бир чејран чәмдәји дахил олур)

Бу көрпә чејранын әтиндән бир шиш
Кабаб чәкиб јемәк күнаһ дејилмиш.

Марал

(кәнара)

Дилиндә әзбәрдир чејран кәлмәси.
Чынлады башымда кечмишин сәси.
Чејраны севирмиш јохса пәһләван?
Үрәјим партлајыр, гысгандым аман!

Фәрамәрз

(Кәлиб баш ендирир)

Хош кәлиб шаһзадә бу јохсул кәндә,

Марал

Кәндиниз бурахыр хатирә мәндә.

Фәрамәрз

Бир ше'р илһамыдыр бу шән мәнзәрә,
Чејранлы сәһралар, шаһинли дәрә.

Марал

Нә чох әзбәр олмуш дилиндә чејран.

Фәрамәрз

Чејран шикарыны чох севәр инсан.

Марал

(Күлүмсәјир)

Чејраны саларсан бә'зән кәмәндә
Бә'зән кәсиләрсән бир елә бәндә...

Фәрамәрз

Севәнләр беләдир өз һәјатында,
Бә'зән инләјәчәк ајаг алтында,
Бә'зән дә салачаг ајаг алтына,
Күлмә севәнләрин бу һәјатына.

Марал

Кәндиниз бир ше'рин илһамы кими,
Гојнуна алмышдыр мәним гәлбими.

Фәрамәрз

(Кәндин тәбиәтини көстәрир)

Бағларынын дөшүндә нар, дағларынын башында чам
Бу дилрүба тәбиәти јаратмышдыр һансы рәссам?
Сәјјаһларын әзбәридир бу јерләрин тәбиәти,
Бир күн маһир сәнәткарлар јазачагдыр бу сәнәти.
Бир күн сынмыш китабәләр дирилдәчәк јенә бизи,
Бу көзәллик јашадачаг бизим нәчиб нәслимизи.
Бир күн гојар бу нәчиб халг Фәрһадынын һејкәлини
Бајрағында кәздирәчәк Кеахсарын тунч әлини.
Бир күн мүдһиш һадисәләр атса бизи бу һәјатдан
Лакин бөјүк адымызы силә билмәз каинатдан.

Марал

(Гәмкин бир вәзијјәт алараг)

Артыг мәһв олуруг бу каинатдан
Силир һадисәләр бизи һәјатдан.
Биздән үз дөндәрир кет-кедә игбал,
Бунун үчүн кәлмиш јанына Марал.

Фәрамәрз

Дүшүнүн шаһзадә, беләдир игбал,
Бә'зән игбал сәни едәр истигбал
Бә'зән дә чевирәр сәндән үзүнү,
Далынча дүшсән дә илләр узуну,
Бир даһа үзүнү сана дөндәрмәз.

Марал

Кечәнләр кечибдир, икид Фәрамәрз,
Мәктуб кәтирмишәм гоча Бәһмәндән,
Өз тәрәфимдән дә јалварырам мән,
Вур көһлән атына бир даһа мәһмиз.
Нә үчүн чәкилдин, дағылырыг биз.
Јалварырам ешит халгын сәсини
Гојма од ичиндә од өлкәсини.

Фәрамәрз

Сарај бошалмаса сатычылардан,
Сәртач говулмаса бизим дијардан,
Шаһ танымајынча досту, дүшмәни,
Достлар чәркәсиндә көрмәсин мәни.
Гонагсан јерин вар көзүм үстүндә.

875—11

М а р а л

Кәлмишәм јанына чәтин бир күндә,
Көз јум күнаһыма, мәндәдир тәгсир,
Бағышла, етмишәм мән сәни тәһгир.
Бурах шәхсијјәти халгына јанаш,
Дүшмәнә бурғхмаз гардашы гардаш.

Г ә р ә н ф и л

(Фәрамәрзә ачыгланыр)

Доғрудур варындыр бөјүк чәсарәт,
Олмаса кишидә бир аз нәзакәт
Икидлик, чәсарәт нәјинә лазым?
Гаршында гадындыр, дүшүн, утан бир.

М а р а л

(Фәрамәрзә)

Ал Бәһмән көндәрән мәктубу оху.

Г ә р ә н ф и л

(Фәрамәрзә)

Икид ол, кирмәсин гәлбинә горху.

Ф ә р а м ә р з

(Марала)

Кедиб раһат олун евдә бир гәдәр
Чох чәтин дејилдир бу мәсәләләр.

Гәрәнфил вә гызлар Маралын голундан тутуб отаға апарырлар.

М а р а л

(Фәрамәрзә)

Тәк бир сөзүнләдир мәним раһәтим.

Ф ә р а м ә р з

(Марала)

Бәһмән нә јазмышса вар итаәтим.

Һамы кедир, Фәрамәрз, Горхмаз вә Дөнмәз галыр.

Г о р х м а з

(Фәрамәрзә)

Де көрүм мәктубда нә јазыб Бәһмән?
Күсдүнсә јетишәр, мәһв олур өлкән.

Биз дүшмән дејилик вәтәнә гаршы
Атмаз јаман күндә гардаш-гардашы.

Ф ә р а м ә р з

Ал оху мәктубу, ағла дојунча,
Имдада чағырыр бизи о гоча.

Г о р х м а з

(Мәктубу охујур)

Халгынла бир ағла, халгынла бир күл,
Бирликлә даима һәлл олур мүшкүл.
Сөјлә гылынчыны паслатдымы гын
Көзүн баха-баха дөјүлүр халгын.
Шөһрәт газандығын вурушмаларда
Ширләри бағлајан кәмәндин һарда?
Сындымы әмудун полад башларда?
Јорулдунму јохса бу јохушларда?
Дөзмүрмү галханын јохса гылынча?
Халгын јорулачаг сән галсан динчә.
Бир заман һејрәтли ләвһәләр ачдын,
Тез шөһрәт газандын, тез гојуб гачдын.
Халг чәкир адыны јүз еһтирамла,
Сән дә хидмәтини кәлиб тамамла.
Доғрудур газандын өлкәдә ад, сан,
Һәләлик тарихә јазылмамысан.
Чәбһәјә кедирәм сон нәфәсимдә,
Һәләлик вар тә'сир гоча сәсимдә.
Вәсијјәт едирәм, мән өлән кими,
Зәфәр мејданында газын гәбрими.

Ф ә р а м ә р з

(Фикирдән башыны галдырыр)

Дүшмән вәтәнимдә ат чапан дәмдә,
Галыр мәс'улијјәт мәним өһдәмдә.
Бир даһа ичазә алым анамдан,
Бир дә көһлән аты чыхарым хамдан,
Парласын гылынчым гөвсү-гүзеһ тәк,
Әмудум башлардан чыхарсын шимшәк.

Г ә р ә н ф и л

(Кәлир)

Дејин нәдир сәбәб узун сөһбәтә?
Мәктубму салмышдыр сизи һејрәтә?

Көр. А. М.

Фәрамәрз

Мәзәммәт алмышам гоча Бәһмәндән,
Аначан, инчимиш о гоча мәндән.
Дүшмәнләр тапдаjыр вәтәнимизи,
Чағырырлар jенә дөjүшә бизи.

Гәрәнфил

Инди ки, һисс едир вәтән тәһлүкә,
Кет, оғлум, адына дүшмәсин ләкә!

Фәрамәрз

(Горхмаза)

Дajанмаjын даһа атлары чәкин,
Кәрәк һәрбә кирәк сәһәрә тәкин.

Полад Фәрамәрзин гәраркаһында шеjпур чалыр. Силаһланмыш икидләр сүр'әтлә кәлирләр.

Гәрәнфил

(Фәрамәрзин гылынчыны кәтирир)

Ал jәһәр гашындан бу гылынчы ас,
Атандан галмышдыр бу бөjүк мирас.

Фәрамәрз

(Гылынчы алыб бахыр вә гаjтарыр)

Jарамаз, гысадыр бу гылынч, ана,

Гәрәнфил

Гыса гылынч лазым кәнч пәһләвана.
Гылынч гыса олса галмаjыр шүбһәм,
Атарсан ирәли даһа бир гәдәм.

Фәрамәрз гылынчы алыр, Полад атыны кәтирир. О, атыны минир, онун jанынча икидләр бajрағы апарырлар.

Фәрамәрз

(Анасыны өпүр)

Биз jола дүшүрүк, галын сәламәт.
Әзиз гонағыма көстәрин һөрмәт.

Фәрамәрз аты мәһмизләjиб кедәркән Марал отагдан чыхыб онун далыпча бахыр.

Марал

Әкәр атмасаjдын мәним севкими,
Севәрдим сәни мән бир дәли ким**и!**

Пәрдә

СӘККИЗИНЧИ ШӘКИЛ

Ajсори императору Сарагошун сарajыдыр. Беһназ пәнчәрәнин гаршысында гәмкин бир вәзиjjәтдә дуруб Дәчлә чajына бахыр.

Беһназ

Дajан дejим дәрдләрими баш алырсан һара далға
Jохса сән дә төләсирсән jетмәк үчүн jара далға?

Дур күнәшин шәфәгләри дөшләринә вурсун бәзәк,
Дajан, кетмә, дәрдли гызам, кәл мәни дә гojнуна чәк.
Чырпынырсан суjа дүшән бир гарталын ганады тәк,
Һансы овчу вурмуш сәнин ганадына jара далға?

Чырпынырсан севкисиндән мәһрум олан бир гыз кими,
Титрәтдикчә охшajырсан мәним мәһзун үрәjими.
Төләсмә дур, бу сүр'әтлә ахтарырсан сөjлә кими
Сәниндәми күнүн олмуш сачым кими гара далға?

Сөjлә нәдир дөшләриндән динләдиjим о һәзин сәс?
Гәлбиндәки дөjүнтүләр, чырпынтылар нәдәндир бәс?
Бир дилә кәл, севкиндәнми мәһрум етмиш сәни бир кәс?
Jохса сән дә чәкилмисән сачларындан дара далға?

Беһназ бу сөзләри данышаркән гардашы Шәһриjар сүтунун далында дуруб ешидир. Беһназ әлләрини көзләринин үстүнә гojуб. Дәчлә чajына атылмаг истәркән Шәһриjар ону тутур.

Шәһриjар

Дajан бәдбәхт бачым, бу горхаглыгдыр,
Jашамаг мүмкүнсә өлүм артыгдыр.
Говулдуг меһрибан вәтәнимиздән,
Тахтымыз-тачымыз алынды биздән.
Сәни сарajындан говду Астиаг,
Мәни дә рәдд етди о доғма торпаг.
Гачыб бу өлкәjә пәнаһ кәтирдим.

Беһназ

Мән дә әсирлиjин гojнуна кирдим.
Шәрәфли бир һәjат дejилдир мүмкүн,
Бурда өлүм кәлир һәjата үстүн.

Шәһриjар

Алынмаз гәл'әдир, бу мөһкәм гәл'ә
Кәлсә jүз Фәрамәрз верилмәз әлә.

Ким галиб кәләчәк Сарагош шаһа?
Гәл'әни көзләјир јүз мин әждаһа.
Фәрамәрз јорулуб дүшүбдүр чандан,
Көмәк кәлмир она Азәрбајчандан.
Чәкилиб кедәчәк бу күндүр, сабаһ.
Чалыш разы галсын сәндән падишаһ.

Бе һ н а з

Разы галмајачаг Фәрамәрз мәндән,
Ничат көзләмирәм мән о дүшмәндән.

Ш ә һ р и ј а р

Вәфа көстәрмәди сәнә Астиаг.

Бе һ н а з

Вәфасыз да олса дејилдир алчаг.

Ш ә һ р и ј а р

Утан, етмәдими о сәни тәһгир?

Бе һ н а з

Һијлә гурбаныдыр, дејил мүгәссир.
Сән хаин чыхмысан о доғма јурда,
Мән дә ханым дејил, әсирәм бурда.
Өзүн сатылмышдын, мәни дә сатдын,
Азад бир гадындан әсир јаратдын.

Ш ә һ р и ј а р

Тәслим ол әринин ирадәсинә,
Астиаг сәс вермәз сәнин сәсинә.
О мәғлуб олачаг, ничат мүшкүлдүр,
Тәслим ол әринә, бахтыны күлдүр.
Сәндән асылыдыр мәним игбалым.

Бе һ н а з

Утан дедијиндән, сатычы залым.
Тәслим олмајачаг дүшмәнә Бе һназ
Өзүм дә өләрәм, о да сағ галмаз.
Мәғлуб олмајачаг Азәрбајчан.

Ш ә һ р и ј а р

(Кедәркән)

Һарда галды шәрәф, нә олду вичдан?!

Бе һ н а з

(тәк галыр)

Кәнч икән бу игбал мәни алдатды,
Азад вәтәнимдә мәһбәсә атды.
Бир хатирә галды Күр гырағындан,
О чан јајлағындан, Кәпәз дағындан.
Чошгун шәлаләр ағлајыр мәнсиз,
Бүлбүләм јувасыз, гушам вәтәнсиз.
Күр чајы чошанда, гар әриjәндә
Гузулар мәләшиб кирәндә кәндә,
Шадлыға гәрг олуб кәз Гарајазы
Хатырла Бе һназы, әсир Бе һназы.

Б е б а

(Дахил олур)

Шад етмәсин сәни бу вурушмалар,
Унутма ки, бурда рәгибин да вар.
Бурдан хилас олмаг даһа чәтиндир,
Өлүмә һазырлаш, сон саатындыр.

Бе һ н а з

Нә демәк истәрсән бу еһтирасла?
Рәгибим дејилсән, данышма әсла!

Б е б а

Шөһрәтим вар мәним аләмдә, көзәлликдә тәкәм,
Көзәләм, һүсн сәмасында бир афәт мәләкәм.
Од тутуб јанды күнәш чөһрәмә салдыгда нәзәр
Ај көрүб алнымы Мәчнун кими көјләрдә кәзәр.
Сәрвләр бағда мәним гамәтимин көлкәсидир.
Бағчадан динләдијин санма ки, бүлбүл сәсидир,
О мәнәм, бүлбүлә дәрс верди мәним инчә сәсим.
Күл алыб рәнкини чөһрәмдән, әтирдир нәфәсим,
Күнәшәм, һәр бахышымдан алыр улдузлар ишыг.
Дәли чејранлар алыр көз бәбәјимдән јарашыг.
Бу көзәлликлә мәним гаршыма чыхдын сән әбәс,
Өл, јериндир бу әзијјәтли, бу зијнәтли гәфәс!

Беназ

Севкин сәни чевирмиш бир хәјалпәрәстә,
Хәјалпәрәст оланлар да бир чүрә хәстә.
Ловғалыг да чиркинлијин бир һиссәсидир,
Сәсин бүлбүл сәси дејил, бајгуш сәсидир.
Нә улдузлар шәфәг алмыш күн бахышындан,
Нә чејранлар дәрс алмышдыр јарашығындан.
Чох дәм вурма көзәлликдән, ади бир гызсан,
Ловғаланмаз көзәл инсан, вүгарлы инсан.

Беба

Астиагы кәтиррәм јаныма бир гул кими,
Бир әсир тәк јалварыб өпәчәк ајағымы.
Сәнин јанында онун тачыны ајагларам,
Сарајда әр кими јох, әсир кими сахларам.

Беназ

Бу күн кәләчәк сәнин һүзуруна Астиаг,
Сәни дә, атаны да бу күн әсир алачаг.
Галмајачаг бир әсәр бу шејтан јувасындан.

(Күлүр)

Тәзәдән гојачагдыр Астиаг сәнә нишан.

Фәрамәрзин гошунлары галанын дивarларындан һәјәтә дүшмәјә башлајырлар. Һәјәтдә вурушма кедир. Беба хәнчәри чәкиб Беназа һүчум едир.

Беба

Билирәм мәһв едәр мәни тәһлүкә,
Өлдүррәм сән дәхи олма мәликә.

Беназ

Сән мәһв олачагсан она јох шүбһәм,
Бачарсан кәл өлдүр, дурмушам мөһкәм.

Бычаглары чәкиб бир-бирләринә һүчум едирләр.

Беба

Сәни сағ гојмарам сон дәгигәмдә,
Ағласын Астиаг тәзә матәмдә.

Беназ

(Бычагла ону өлдүрүр)

Арзуна чатасан өз әмәлиндә,
Өлсәм дә өләрәм адам әлиндә.

Беба гышгырыр, јыхылыр, сәсә отаглардан гыз вә гадынлар көлир. Онлар мејиди көрүб, гышгырыб гачырлар. Беназ гапыны ачыб чыхмаг истәркән гапыларын далдан бағландығыны көрүр, Беназ мејидә бахараг күлүр.

Нинева сарајынын күнәши сөндү,
Дејәсән дүнјанын меһвәри дөндү.
Күнәшә үстүндүр мүгәддәс атәш,
Ej мүгәддәс һүрмүзд битир кешмәкәш.

Һаман

(Әлиндә гылынч силаһлы нөкәрләр илә дахил олур. Беназ бычаг әлиндә бучаға гысылыр).

Арран сарајындан сәни говдурдум,
Гәлбинә сағалмаз бир јара вурдум.
Инди сәнә вурум елә бир јара,
Ганын зинәт версин бу диварлара.

Беназ Һаманла вурушаркән Фәрамәрз адамлары илә дахил олур.

Фәрамәрз

Дајан, тәрпәнмәсин јериндән бир кәс,
Гырылыр зәнчирләр, дағылыр мәһбәс!
Дајанын, дәјишир һәјатын рәнки
Позулур сарајын көһнә аһәнки!

Вурушурлар, Фәрамәрз Һаманы өлдүрүр, өзү дә башындан јараланыр.

Беназ

(Фәрамәрзә)

Гүввәт версин сәнин голуна Јәздан!

Фәрамәрз

(Баш ендирир)

Шаһзадә һөкмдар көлир бир аздан.

Бећназ

Бу соғ зәфәриндән севиндим гәлбән,
Ничат верди мәнә бөјүк гәләбән,
Үстүмә күләрди әсирлик, өлүм,
Јәздана мин шүкүр ачылды голум.

Фәрамәрз

(Сарајы көздән кечирир)

Әсир дүнјасыдыр көзәл отаглар,
Тавус ганады тәк бәзәнән тағлар
Ганлы бир тарихин китабәсидир,
Кәлин мәзарыдыр, гыз түрбәсидир.
Нә гәдәр мүдһишдир мәрмәр сүтунлар,
Әсир кәмијиндән дүзәлмиш бунлар.

Гапылар ачылыр, әсирләр салона дахил олур, Фәрамәрзә дуа едирләр.

Гызлар вә гадынлар

Гүввәт версин сәнин голуна Јәздан!
Гырылды зәнчирләр, дағылды зиндан.
Јүзләрлә гыз, гадын бурада инләр,
Јолуну көзләрди әсир кәлинләр.

Астиаг

(Силаһлы адамлар илә дахил олур)

Зәфәрин мүбарәк бөјүк гәһрәман,
Миннәтдардыр сәнә Азәрбајчан.
Алдын әсирликдән нәчиб халгымы,
Севирәм сәни мән өз руһум кими.

(Астиаг мәликәсини көрүр)

Севкили мәликәм, мәни бағышла
Гәлбими әлә ал мә'сум бахышла.

Бећназ

(Башыны галдырыр)

Кечәнләр кечибдир, достуну таны,
Ирадә јашадыр шаһым, инсаны.

Фәрамәрзин гардашы Дөнмәз, әмиси оғлу Горхмаз әсир едилмиш падшаһлары, Астиагын вәзири Сәртачы вә гајны Шәһријары кәтирирләр.

Фәрамәрз

(Әсирләри тәгдим едир)

Ајсору шаһыдыр габагда дуран,
Бу Акад шаһыдыр, бу бири Иран,
Бу да Аскитләрин һөкмдарыдыр,
Бу да ки, Чәнубун Шәһријарыдыр.

Шәһријар

(Бачысы Бећназа)

Гуртар мәни Бећназ бу тәһлүкәдән,
Гуртар, баш көтүрүм, кедим өлкәдән.

Бећназ

(Ону рәдд едир)

Ајрылдын вәтәндән, мәндән, милләтдән,
Өлүмлә чыхарсан бу рәзаләтдән.

Фәрамәрз

(Падшаһа баш ендирир)

Шаһын дүшмәнләрини, дөјдүм, интигам алдым,
Ичазә вер гајыдыб өз јарамы сағалдым.
Сәнинлә барышмырам, дүшмәнлијимдә варам.

Астиаг

Тәбибләри чағырын, јаралыдыр гәһрәман!
Чәрраһлары кәтирин, һазыр еләсин дәрман!

Фәрамәрз

Бағышла, һөкмдар, әрзим вар мәним,
Әлимдә галмамыш ихтијар мәним.
Аләм тәбиб олса сағалмаз јарам,
Үстүмә кәлмәсә назлы јар мәним.

Чејран вә Марал ирәли кечиб башларындан дәбилгәни көтүрүрләр, сачлары чијинләринә төкүлүр.

Марал

(Фәрамәрзә)

Гәбул етсән әкәр мәним севкими,
Әлинә тапшыррам, өз үрәјими.

Фәрамәрз

(Үзүнү Чејрана тәрәф чевирир)

Кәл јарамы бағла севкилим Чејран,
Бир кәлмә сөз дејиб, вер мәнә дәрман.

Чејран

(Онун башынын јарасыны бағларкән утана-утана)

Севирәм!

Фәрамәрз

Нә гәдәр дадлы бир кәлмә!
Еј тәбиб, бир даһа үстүмә кәлмә!
Артыг өз тәбибим үстүмә кәлди,
Унутдум јарамы, руһум динчәлди.

Марал

(Чејрана)

Сәнә әмр едирәм, чәкил севкиндән,
Чыхар Фәрамәрзи өз үрәјиндән,
Ону мән севирәм илләрдән бәри.

Чејран

(күлүр)

Тәбрик еләјирәм бу севкиләри.

Фәрамәрз

Севмәк истәмирдин бир рәиҹҹәти,
Инди нәдир доған бу мәһәббәти?
Әрә кетмәк үчүн шаһ ахтарырдын,
Шаһлар һүзурунда, мәгсәдә вардын.
Сәнин әлиндәдир бу падшаһлар,
Әфв едилмәјәчәк кечән күнаһлар.

Чејран

(Онун јарысыны бағлајыр)

Јајан бир дәгигә, бөјүк гәһрәман,
Бағласын јараны севкилин Чејран.

Фәрамәрз

Еј үрәк, чырпынма, раһат ол бир ан,
Ахыб көзләримә төкүлмә еј ган!
Гој бахым дојунча назлы јарыма,
Зәфәрлә гајыдым өз дијарыма.

(Фәрамәрз јенә дә Марала баш ендириб Чејранла бәрабәр кедир).

Астиаг

(Фәрамәрзин далынча)

Мәним өлкәм үчүн бир ифтихарсан,
Тәәссүф олсун ки, чох инадкарсан.

Марал

(Фәрамәрзин вә Чејранын далынча)

Әбәс мајил олдум шөһрәтә, ада,
Севки нә шаһ анлар, нә дә шаһзадә.

(Башыны сарајын сүтунуна сөјкәјиб ағлајыр.)

Пәрдә.

сон

БУ ДА БИР МӨ'ҶҮЗӘ

КОЛЛЕКТИВ ТӘСӘРРҮФАТ ҺӘЈАТЫНА ДАИР ИКИ ПӘРДӘДӘ МУСИГИЛИ ТЕАТР ӘСӘРИДИР.

ӘСӘРДӘ ИШТИРАК ЕДӘНЛӘР:

1. Һүсејн — комсомолчу, колхоз үзвү.
2. Гуламәли — комсомолчу, колхоз тәшкилатчысы.
3. Әли киши — ортабаб кәндли, колхоз үзвү.
4. Шә'бан киши — јохсул кәндли, колхоз үзвү.
5. Күллү — комсомолчу гыз.
6. Гасым —
7. Нәзәр —
8. Абдулла — } Голчомаглар.
9. Рүстәм —
10. Сәлеһ —
11. Чәлал — голчомаг Гасымын нөкәри.
12. Тәрлан — Гасымын ев гуллугчусу.
13. Молла Нәчәф — кәнд молласы.
14. Искәндәр — авам кәндли.
15. Гүдрәтәли — авам кәндли.
16. Сәлим — кәнд шурасы сәдри.
17. Хәләф — колхоз үзвү.

Ики нәфәр милис.
Бир дәстә кәндли.

Bu da bəxt məcüəsə
kollektiv təsərrüfat həyatə-
na daxil əzrədi mesəjil.
Səadət əsrideri

БИРИНЧИ ПӘРДӘ

Биринчи пәрдә ваге олур бир кәнд голчомағынын евиндә. Евә кәнд ағсағгаллары вә бир чох башга кәндлиләр топлашмышдыр. Голчомаг Гасым әлиндә тәсбеһ еви доланыр.

Гасым — *(кәндлиләрә)* Анд олсун бу Кәрбәла түрбәтинә, *(әлини вурур тәсбеһә)* сиз билирсиниз һәр шеја јаландан анд ичмәк олса да, бу тәсбеһә олмаз. Өләндә дә бизи гуртаран будур. Јенә анд ичирәм. Мәним сиз кәндлиләрә јазығым кәлир. Јохса, мәнә нә вардыр? Мән һәр чүр олса, көчүмү судан чыхарачағам.

Һүсејн — Бәс елә исә, нә үчүн ики пут ун вериб бағчамы әлимдән чыхаранда мәнә јазығын кәлмәди?

Гасым — *(күлүр вә мәчлисә дејир)* Бах, инди мән дејәнләр бир-бир зүһура кәлир. Мән сизә демишдим ки, бирисинин ағлы гачмаса, аллаһы данмаз. Бирисинин башы хараб олмаса, кедиб комсомола јазылмаз. Бирисинин ағлы гачмаса малыны шәрикли еләјиб, ағрымаз башына дәсмал бағламаз. Будур, бах, бу Һүсејндән нүмунә көтүрүн!

Һүсејн — Чох көзәл, гој нүмунә көтүрсүнләр.

Гасым — Бәли, нүмунә көтүрсүнләр. Һәркаһ сән дәли олмасан, кәтириб алвер ишини бура гатмазсан. *(Мәчлисә)* Сиз аллаһ һеч бунун бир мәсәләјә дәхли вармы? Нә вар, нә вар, буна ики пут ун вермишәм вә бағчасы да мәним беһимә чыхыбдыр. Сиз аллаһ, бир бунун ағлына бахын!

Һүсејн — Сән өләсән, һеч тәсбеһи-зады аралыға чәкмә! Кәрбәланын өзү дә кәлсә, сизин ишинизә көмәк етмәз. Даһа чиб долдурмағын вахты дејилдир.

875—12

Г а с ы м — Балам, де көрүм, ахыр сәни бура ким чағырды? Гојмазсыныз халг гоһум-гардашыны јығыб өлүсүнә бир һәмд-сүрә охутдурсун?

Һ ү с е ј н — Јох, мәсәлә өлү мәсәләси дејил! Һәмд-сурәни бу дири өлүләрә, бу авам кәндлиләрә охумаг истәјирсән. Ону да ки, биз гојмајачағыг. *(Бармағыны силкәләјир)*. Көзүнү јахшы ач вә мәни таны!

Г а с ы м — Ада, сән нәчисән! Ај лүтүн бириси, гој о адам данышсын ки, онун бир шеји олсун. Нәјин саһибисән?

Һ ү с е ј н — Мән?

Г а с ы м — Бәли, сән!

Һ ү с е ј н — *(күлүр)* Әввәлән будур ки, һеч бир задым олмаса да, сәсим вардыр. Икинчиси исә һөкумәт мәнимдир. Адамын көзүнү чыхарарам!

Г а с ы м — *(кәлиб отурур јериндә)* Мән һеч! Аллаһ атана рәһмәт еләсин.

Һ ү с е ј н — Өз атана рәһмәт еләсин.

Г а с ы м — Инди ки, бизим өз евимиздә дә данышмаға һаггымыз јохдур, даһа нә данышаг?

Ә л и к и ш и — *(Һүсејнә)* Ај Һүсејн, сән оласан вичданын, гој көрәк Гасым нә демәк истәјир?

Һ ү с е ј н — Гој десин. Мән онун ағзыны тутмамышам. Анчаг дедијим одур ки, ағзындан јекә данышмасын.

Г а с ы м — *(ачыглы галхыр)*. Мән јекәағыз данышмырам. Јекәағыз сәнсән ки, 60 јашында атан бурада отура-отура сән ағзына кәләни данышырсан.

Һ ү с е ј н — Атам кими авам адамлары баша салыб сизин фырылдагларынызы онлара гандырмалыјыг.

Г а с ы м — Бурада бир фырылдаг јохдур. Мән дејирәм ки, чамаат бир кор өкүз вә бир чолаг атыны да әлдән чыхармасын. Коммунист фиргәси өзү дејир ки, гој һәр кәс өзү ишләјиб, өзү јесин. Даһа нә колхоз базлыгдыр?

Һ ү с е ј н — Бах, фырылдаг да бундан ибарәтдир. Һәркаһ кор өкүзлү вә чолаг атлылар тәк башына галарса, о вахт сиз онлары раһатчасына боғуб өзүнүзә гул гајырарсыныз. Елә ки, колхоз олдулар, онда кор өкүз дөнүб трактор олачагдыр. Чолаг атларын јериндә әкиндәјән, тохумтәмизләјән машынлар гојулачагдыр. Онда фатиһәни вә һәмд-сурәни сизә охујачајыг.

Г а с ы м — Әлбәттә, сәнә әл верәр. Чүнки сәнин бир пишијин дә јохдур.

Һ ү с е ј н — *(күлүр)* Мәним һәр шејим вардыр. Кооперативим вардыр. Кредит чәмијјәтим вардыр. Кәнд тәсәррүфат банкым вардыр. Бириси малыны, һејванының, кәтирәр; о бирисинин дә әвәзиндә һөкумәт кредит верәр. Борч машын верәр.

Г а с ы м — Хәјалпилов!

Н ә з ә р — Бош вә гуру вә'дә.

А б д у л л а — Көз бојамаг!

Г у л а м ә л и — Биз колхозда һеч бир шеј итирмирик. Итирдијимиз бир шеј варса, о да сизин ағыр сәләмли борчларыныз вә сөјүшләриниздир. Колхоз олмағы бизә һеч кәс тәклиф етмәсә дә, ону һәјатымыз тәләб едир. Сизинлә вә еһтијачла мүбаризә үчүн инди бир әл кифајәт дејилдир.

Г а с ы м — *(охујур)*

Сән кет өзүн бир кәрә
Колхоза кир, Гуламәли!
Кәндлиләрә рәһм едиб
Газма гәбир, Гуламәли!

Кәндлиләри гој гала
Өз комасында, аға.
Колхоз ишин гој гала.
Бә'зи пара ахмаға.

Һ ү с е ј н — *(Гасыма)*

Өз башына нохта вур,
Јохду даһа көһнә кәнд.

Г у л а м ә л и — Олду сәнин сон күнүн
Гурсан әкәр әлли фәнд.

Ә л и к и ш и — Јохсул ешитмәз сәни,
Әввәли бир шир идин.

Ш ә ' б а н к и ш и — Әввәли бир шир идин,
Инди төкүлмүш дишин.

Г а с ы м — Валлаһ! Биллаһ! Анд олсун
Атам аға Шәрифин сүмүкләринә.

Һ ү с е ј н — Салават чевирин!

Г а с ы м — Ешидәндә ки, бириси колхоза кириб, лап ағламағым кәлир. Мән һеч вахт бунларын дағылмасыны истәмирәм.

Г у л а м ә л и — Бу кими түлкү дилләрини гој дур-

сун. Кәндлини сиздән башга һеч кәс дағытмаз. *(Шә'бан кишијә)* Шә'бан киши, дүзүнү сөјлә, сән ики илдир ки, колхоздасан. Мәнфәәтдән башга нә көрмүсән?

Ш ә' б а н к и ш и — *(галхыр)* Мән јохсул кәндлијәм. Јалтаглыг зад да билмәрәм. Өз әлимин бәрәкәтиндән һөкумәтә дә ehтијачым јохдур. Бу кәнд һамысы билир ки, мәнә чылпаг Һәсәнин оғлу дејирләр. *(Гасыма)* Әлбәттә, бу ады да сизин кими голчомаглар мәнә гојмушду. Чүнки сојмалы бир шејим јох иди. Амма инди бу ајаггабыларым! Бабан патинка кејмәјибдир. Бу әјнимин палтары! Евимдә иллик азугәм. Гәндим, чајым. Бах бу да чибимин пулу! *(Бир дәстә червон көстәрир.)*

Г ү д р ә т ә л и — Онлардан мәнә дә верәрләрми?

Ш ә' б а н к и ш и — Нијә вермирләр? Кооператив бизим дејилми? Доғрусуну дејирәм, һәр јери дишимә вуруб наүмид оландан сонра кедиб колхоза јазылдым. Каш бу, беш ил габаг олајды!

Ә л и к и ш и — *(кәндлиләрә)* Валлаһ Шә'бан киши дөғру дејир. Кечән гыш мән һаман бу Абдулланын өзүндән үч пут ун истәдим. Деди ки, гызыны вермәсән вермәрәм.

Мәчлисдән — Тфу, сәнин затына лә'нәт!

Һ ү с е ј н — *(галхыр)* Бах, инди мәсәлә ајдынлашды. Һөкумәтин чиби сизин чибиниздир. Пул лазым оланда орадан көтүрүн! Пулу саланда да өз чибинизә салын.

Г у л а м ә л и — Јолдашлар!

Г а с ы м — *(галхыр)*. Отур јерә, гардаш! Отур! Мәним евим гираәт комасы дејил ки, јериндән галхан дуруб бошбоғазлыг еләсин. Ичласынызы апарын ора.

К ә н д л и л ә р — Гој данышсын!

Г у л а м ә л и — Әввәлән будур ки, һеч дарыхма! *(мәчлисә)* Јолдашлар! Торпаг јалныз биз кәндлиләрин өз гарныны доjдурмаг үчүн дејилдир.

А б д у л л а — Бәли, фабрикдә лоту-потулара да чөрәк борчлујуг.

Г у л а м ә л и — *(әјнини-башыны көстәрир)* Јолдашлар! Бунлары тохујуб кәндә көндәрәнләр дә биздән чөрәк истәјирләр.

А б д у л л а — Чәһәннәмә истәјир, кора истәјир.

Г у л а м ә л и — Биз колхоз васитәсилә истеһсалы артыра билмәсәк, онларла олан әлагәмиз мөһкәм олмајачагдыр.

Н ә з ә р — Һеч олмасын. Дибиндән олмасын.

Г у л а м ә л и — Сиз бу гарны пијли түлкүләрин сөзүнә баҳмаjын!

Г о л ч о м а г л а р — Түлкү атандыр. Түлкү өзүнсән!

Ш ә' б а н к и ш и — *(Һүсејнә)* Һеч бир-биринизә дәјмәјин! Сән көтүр бир кағыз. Һәр кәс колхоза кирмәк истәјир, адыны јаз!

Һ ә м ы б и р д ә н — Јазылырыг! Јазылырыг!

Һүсејн әлиндә гәләм ирәли кечир.

Г а с ы м — *(тәләсик галхыр ајаға)*. Дејин көрүм мүсәлмансыныз ја јох?

М ә ч л и с — Мүсәлманыг!

Г а с ы м — Гур'ана инанырсыныз ја јох?

М ә ч л и с — *(бә'зи сәсләр)* Әлбәттә инанырыг.

Г ү д р ә т ә л и — Гур'анын бурада нә иши вардыр?

Г а с ы м — Нечә нә иши вардыр? *(Чәлала.)* Ада Чәлал! Тез кет мәсчид һәјәтиндән Молла Нәчәфи чағыр! Гој бир истихарә еләсин. Һәркаһ јахшы кәләрсә, өзүм дә кирәчәјәм.

Г у л а м ә л и — Колхозда төјлә јохдур!

Г а с ы м — Һејван өзүнсән! *(Чәлала)* Ада, дурма, кет!

Һ ү с е ј н — Ај авам кәндлиләр! Гур'ан һара, колхоз һара? Шәриәт һара, тәсәррүфат һара? Һәркаһ гур'ана бахсаг, мүлкәдарларын торпагларыны да өзүнә гајтармалыjыг.

Г а с ы м — Биз һамымыз мүсәлманыг. Аллаһа шүкүр, динимиздән, мәзһәбимиздән әл дә чәкмәмишик. Гур'ан нә десә, одур. Мәним атам-анам ону бизә кәтирәнә фәда олсун. *(Молла Нәчәф кәлир.)* Бах, инди сөзүн доғрусуну аллаһын кәламы сөјләјәчәкдир.

Һ ү с е ј н — *(охуjур)*

Молла Нәчәф, јубанма!
Ејлә бир истихарә!
Бәркә дүшүб голчамаг,
Дәрдинә ејлә чарә.

Г у л а м ә л и — Әски һәјат өлмәјә
Башлады, дурма, молла!
Динч отуруб бош јерә
Бојнуну бурма, молла!

Һ ү с е ј н — Молла Нәчәф јардым ет,
Мүштәрәк олду торпаг.
Бу ишә әнкәл гуран
Дөрдчә нәфәрдир анчаг!

Ш ә ' б а н к и ш и — Илдә тахыл јығырдын
Мүфтә, мүсәлләмчә сән.
Ач китабы, чарә тап,
Јохду хусуси хирмән.
Г о л ч о м а г л а р — Бунлара асма гулаг,
Чүнки мүсәлман дејил.
Һәр бири бир комсомол,
Саһиби-вичдан дејил!

Молла Нәчәф салават чевирир вә гур'аны ачыр.

Қ ә н д л и л ә р — Јә'ни нә олмуш ки?

М о л л а Н ә ч ә ф — Сакит олун! Аллаһын кәламына мүтәвәччөһ олун! Худавәнди-аләм өз кәлами-шәрифиндә бујурур ки, «Ла-хејрә фи һазиһил үмур»

Қ ә н д л и л ә р — Јә'ни нә олсун ки!

М о л л а Н ә ч ә ф — Худавәнди-тәбарәк вә тәала өз гур'ани-шәрифиндә бујурур ки, бу ишдә хејир јохдур.

А б д у л л а — Е'тигады олмајанын зати-сүдүнә лә'нәт!

Н ә з ә р — Худавәнда! Сәни танымајанлары өз гәзәбинә кирифтар елә!

Г а с ы м — *(кәндлиләрә)*. Бујурун! Бу аллаһын кәламы, бу да сиз. Буну да мән өзүмдән дејирәм?

Кәндлиләр бир-бирләринә бахырлар.

Р ү с т ә м — *(бајырдан чығыра-чығыра кәлир)*. Мө'чүзә олду! Мө'чүзә олду!

Кәндлиләр ајаға галхыр.

М о л л а Н ә ч ә ф — *(тәләсик)*. Де көрүм, еј аллаһын бәндәси, нечә мө'чүзә! Мәкәр нә ваге олубдур? *(Чамаата.)* Чамаат, салават чевирин!

Ч а м а а т — Аллаһүммә сәлли әла Мүһәммәдин вә али Мүһәммәд.

Р ү с т ә м — Хәләф һејбәт оғлу дүнән өзүнү колхоза јаздырдығы үчүн бу күн аты дашдан дүшүб өлмүшдүр.

М о л л а Н ә ч ә ф — Бир салавати-гәрра даһа!

М ә ч л и с д ә н — Аллаһүммә сәлли әла Мүһәммәдин вә али Мүһәммәд.

М о л л а Н ә ч ә ф — Худавәнда! Сән мө'минләрин чаныны, малыны өз һифзи-һимајәтиндә сахла!

Г а с ы м — Бәли, бу да мө'чүзә!

Кәндлиләр һәјәчана дүшүрләр.

М о л л а Н ә ч ә ф — Анд олсун о чағырдығым һүсејнә! Анд олсун чәһардәһ мә'сумә! Мәнә јәгин олмушдур ки, бизим кәнди бәла тутачагдыр.

А б д у л л а — *(тәләсик)*. Молла Нәчәф, мәкәр јенә хәбәр вардыр? *(Өз-өзүнә)* Сүбһанәллаһ! Худавәнда, сән бизә ничат вер!

М о л л а Н ә ч ә ф — *(боғазы тутула-тутула)*. Дүнән кечә хифтән намазыны гылдым. Башым сәчдәдә бу јазыг халгын һалыны дүшүнүрдүм. О фикир ичиндә мәни јуху апарды. *(Әлләрини көјә тутур)* Худавәнда, сәнә пәнаһ апарырам!

Г о л ч о м а г л а р — Молла Нәчәф, нәгл елә, даһа биздә тагәт галмады.

М о л л а Н ә ч ә ф — Елә ки, һуша кетдим онда көрдүм ки, кәндин үстүнү бир гара думан тутмушдур. Түстүнүн кәнарында бир ағ атлы дурмушдур.

Г о л ч о м а г л а р — Аллаһүммә сәлли әла Мүһәммәдин вә али Мүһәммәд.

М о л л а Н ә ч ә ф — Ағ атлынын башында јашыл әммамә. Бармағыны һара тутурса, аловла түстү дә о тәрәфә һүчум едир.

Г о л ч о м а г л а р — *(ағлаја-ағлаја)* Молла Нәчәф, бәс, сонра нечә олду?

М о л л а Н ә ч ә ф — Һәзрәтин ајағына јыхылдым. Јалвардым. Амма һәзрәт мәндән үзүнү чевирди.

С а л е һ — *(Бајырдан чығыра-чығыра кәлир)* Мө'чүзә! Мө'чүзә! Мө'чүзә!

М о л л а Н ә ч ә ф — *(Әлләрини көјә галдырыр)* Худавәнда! Бу нә мүсибәтдир? Бу нә бәладыр? Јенә нә мө'чүзәдир?

С а л е һ — Нә олачагдыр? Бу кечә Шаһвердинин нәнәси Ниса гары көрмүшдүр ки, көјдән бир одлу булуд дүшдү. Булудун ичиндән әлиндә оддан мәш'әл олан бир зат чыхмышдыр.

М о л л а Н ә ч ә ф — Аллаһын бәндәси! Табым кәсилди. Далыны сөјлә!

С а л е һ — Һәман нурани кимсә әлиндә мәш'әл колхозун тахыл тајаларына тәрәф кетмишдир. Бир нечә дәгигә ичәрисиндә тахыл тајаларыны јандырыб јенә дә булуда миниб көздән гејб олмушдур.

Г о л ч о м а г л а р — Бу да бир мө'чүзә!

М о л л а Н ә ч ә ф — Еј мө'минләр, горхун аллаһын гәзәбиндән! Гајыдын аллаһын јолуна!

Кәндлиләр һејрәтлә бир-бирләринә бахырлар.

Гасым — *(мәчлисә)* Буна сөзүнүз нәдир? Көјләр, булудлар, гәзавү-гәдәр ки, бизим ихтијарымызда дејилдир. Јенәми көзүнүзү ачмајачагсыныз? Јенәдәми бу кәдә-күдәнин сөзүнә бахачагсыныз? Дејин көрүм, инди сөзүнүз нәдир?

Шә'бан киши — Мәним өзкәләрлә ишим јохдур. Анчаг дедијим одур ки, нә гур'ан, нә дә мө'чүзәдән гарын дојмаз. Тәсәррүфаты галдырмаг вә әл-әлә вермәк лазымдыр.

Голчомаглар — *(кәндлиләрә бахыб охујурлар)*

Биз демәдикми колхоз,
Фајда верән шеј дејил.
Биз демәдикми, киши,
Шашма, бу ишдән чәкил!

(Шә'бан кишијә)

Инди нечә бах, сизә
Ејләмиш аллаһ гәзәб.
Сөјләмәдик: колхозу
Кәндимизә салма дәб?!

Молла Нәчәф — Молла Нәчәф һеч заман,
Сөјләмәмишдир јалан.
Молла дејир даима,
Сән улаг ол, мән палан.

Һүсејн — Анламышам мән нәдир
Молладакы мө'чүзә.
Јүз белә мө'чүз чыха
Фаидә верməз сизә.

Гуламәли — Иш белә кетмәз, сизин
Масгалары јыртарыг.
Аләми мө'чүз тута
Биз сөзүмүздә варыг!

Һамы комсомолчулар бирдән охујурлар:

Тутмады баш һијләләр,
Анлашылыбдыр тәлә.
Көһнә заманлар кечиб,
Һәлл олунуб мәсәлә.

Пәрдә дүшүр.

ИКИНЧИ ПӘРДӘ

Әһвалат ваге олур кәнд гираәт комасында. Шә'бан киши фикирли бир сурәтдә отуруб чубуғуну чәкир. Комсомол Һүсејн команын о тәрәф-бу тәрәфини доланыр, һәјәчанлы бир сурәтдә фикир едир.

Һүсејн — *(Шә'бан кишијә)*. Голчомагларын түлкүлүјүнә бахма! Онларла мүбаризә апармаг о гәдәр дә чәтин дејилдир. Әввәлән, будур ки, кәндлиләрин көзләри ачылыр, икинчиси дә торпаг вә су бизим ихтијарымыздадыр.

Шә'бан — Јох, Һүсејн, елә дүшүнмә! Фикирләшмәк лазымдыр. Бу күн колхозун тахылыны јандырарлар. Сабаһ атыны дашдан атыб өлдүрәрләр, бу бири күн трактурун винтләрини оғурларлар. Даһа онда бизим нәјимиз галар?

Һүсејн — Һеч фикир еләмә! О гәдәр олсун ки, ишин изини тапым. Онда бир ат әвәзинә јүз ат алачағам. Онлары вардан-јохдан чыхарачағам. *(Кәлиб әлини вурур чијнинә)*. Горхма! Сәнә сөз верирәм ки, һәр шеј дүзәлчәкдир.

Гуламәли — *(дахил олур вә мәчлисә сөјләјир)*. Сиз өләсиниз, бизим арамызда чандан тикан чыхаран вә ишләјән адамлар чох аздыр. Бу күн сәһәрдән јенә дә Гасымын евиндә ичласдыр. Нә гәдәр чалышдымса, јенә ора көндәрмәјә бир адам тапа билмәдим. *(Кәзишмәјә башлајыр)*. Нә исә бир шеј өјрәнә билмәдим.

Һүсејн — Һеч наүмид олма! Бизим ичәримиздә ишләјәнләр дә вардыр. Гасымын да евиндә адамымыз јох дејилдир. Гасымын ев гуллугчусу бизим тәрәфимиздәдир. О, батраг гызыдыр. Хүсусән нечә күндән бәридир ки, Күллү јолдаш бу ишин үстүндә чалышыр.

Шә'бан — *(севинчәк галхыр)*. Күллү бачыны киши көрдүм.

Гуламәли — Күллүнүн бир ејби будур ки, Һүсејнә әрә кетмәк истәмир.

Шә'бан киши — Доғрусу, мән сиз комсомолларын ишиндән баш чыхара билмирәм. Һүсејн дә дәлидир, Күллү дә. Јемәкләри бир јердә, ишләмәкләри бир јердә, күлүб-данышмаглары бир јердә, күлүшүр, зарафатлашырлар, елә ки, евләнмәк, әрә кетмәк ады кәләндә икиси дә дејир ки, биз јолдашыг.

Гуламәли — Икиси дә бизи алдадырлар. Мән билирәм ки, дәрсдән гуртарандан сонра евләнәчәкләр.

Һүсејн — Инди евләнмәк, әрә кетмәк вахты дејилдир. Габағымызда бөјүк вәзифә дурур. Биз икимиз дә јолдашыг. Һәркаһ мәни һәмишәлик јолдашлыға гәбул едәрсә, сөзүм јохдур. О мәним дүшүндүјүм кими дүшүнмәзсә, јенә дә мөһкәм јолдашлығымыз јериндәдир.

Күллү — *(кәлир)* Мән сизә дедим ки, һәркаһ бу түлкүләрин јувасыны дағытмасам, башымдакы гырмызы чалма, көксүмдәки «КИМ» мәнә һарам олсун. Дедимми, ја јох?

Мәчлисдән — Бәли, дедин! Инди нечә олуб ки?

Күллү — Мән сизә дедим ки, һәркаһ бу голчомаглардан интигам алмасам, бир дә бу комаја гајытмајачағам?

Мәчлисдән — Бәли, дедин!

Һүсејн — *(јүјүрүб гаршы-гаршыја Күллүнүн әлләриндән тутуб сорушур)* Һәлә бу гәдәр өз шүчаәтиндән демә! Доғрусуну вә гысасыны де көрүм, нә иш көрмүсән?

Күллү — *(бармағилә гырмызы күшәдә Ленини көстәрир)* Ленин јолдаша сөз вермишдим. Инди ондан хәчаләтли галмадым. Мән! Мән! *(Әлини синәсинә вурур)*. Вәзифәми битирмишәм, чаниләри тапмышам.

Инди онлардан бүтүн тарихин интигамыны алачағам. Өлән ләрин, намусу ајагланан ларын, малы, һүгугу пајмал олан ларын һагг-һесабыны онлардан истәјәчәјәм.

Гуламәли — Күллү јолдаш, бәсдир, бағрым чатлады. Де көрүм нә гајырыбсан?

Күллү — Хәләф Һејбәт оғлунун атыны дашдан атыб гылчасыны сындыран Рүстәм өзүдүр. Тахылы јандыран Салеһдир. Тракторун парчаларыны оғурлајан Гасымын нөкәри Чәлалдыр. Бу кечә дә кедиб тахыл анбарыны јандырачаглар.

Һүсејн — *(бағырыр)* Аталарына бу саат од вурарам!

Күллү — *(әлини гојур Һүсејнин дөшүнә)* Елә олмаз. Һај-күј салсан һеч бир мәнфәәт чыхмаз. Сәбр ет! Нечә дејирәмсә, елә дә етмәк лазымдыр. *(Шә'бан кишијә)* Бу саат кедиб кәнд шурасы сәдрини тапарсан. Бир нәфәр милислә бәрабәр Әли кишини дә көтүрүб анбарын әтрафында оларсан. Онлар әлләриндә нефт габы анбары јандырмаға кәләчәкдирләр. Дүз-доғру дүтүб бура кәтирәрсиниз.

Шә'бан киши — Бәлкә кәлмәдиләр. Онда нечә олсун?

Күллү — Тез кет! Јохса анбары јанмыш көрәрсән. Бир кимсәјә демә! Кәнд шурасынын өзүнү дә һарда көрдүнсә даһа көздән бурахма! *(Мәчлисә)* Инди галды башга мәсәләләр.

Һүсејн — Нә кими мәсәләләр?

Күллү — *(Гуламәлијә)* Дүз-доғру кедәрсән, Абдулланын анбарындан тракторун парчаларыны бир мешока долдуруб верәрсән Абдулланын далына, кәтирәрсән бура.

Гуламәли — Тәкми кедим?

Күллү — Јох! Инди комсомолчулардан чағырмышам, бура кәләчәкләр.

Гуламәли — Күллү јолдаш! Дедикләрин доғру олса даһа сәнә шүбһәм галмады.

Бир нечә комсомолчу дахил олур.

Күллү — Гуламәли һара кедәрсә, онунла бәрабәр кедин! Горхмајын! Фәгәт еһтијатлы олун!

Кәндлиләр јаваш-јаваш комаја дахил олурлар. Гуламәли комсомолчуларла кедир.

Гүдрәтәли — Јәгин ки, аллаһын бәласы бизи дутубдур. Бу күн Молла Нәчәф јенә јуху көрүбдүр. Чајчы дүкәниндә данышырлар ки, јенә бәла назил олачагдыр. Халг горхуја дүшмүшдүр.

Искәндәр — Гәрибә бурасыдыр ки, онун јухусунун һеч бириси дә јалана чыхмамышдыр.

Күллү — Бәс инди ки, о, гејбдән хәбәр верән вә һәр бир шеји билән адамдырса, нә үчүн өзүнә бир күн ағламамышдыр? Пешәси диләнчиликдир.

Гүдрәтәли — Нечә диләнчиликдир?

Күллү — Бәли, лап диләнчиликдир. Лап да рәзил диләнчидир.

Гүдрәтәли — О өз елминин бәрәкәтиндән доланыр. О да олмаса, бизим хејир-шәримизи ким јербәјер еләјәчәкдир?

Искәндәр — *(мәчлисә)* Елә бир мө'мин атадан бунун кими гыз кимин ағлына кәләрди?

Күллү — Атамын вахты кечди. О вахт даһа гајытмајачагдыр. Чүнки о вахтда олан ишләр вә адәтләр бизи јашада билмәз. Инди мәним әсримдир. Инди комсомол кедән јол илә кедиб јени бир дүнјаја чыхмалыјыг.

Бајырдан һај-күј кәлир.

Гүдрәтәли — *(галхыр)* Аллаһһүммә сәлли әла Мүһәммәдин вә али Мүһәммәд. Көрүнүр ки, јенә дә мө'чүзә олубдур! *(Ајаға галхыр).*

Гуламәли — *(Далысынча комсомолчулар, голчомаг Абдулла, архасында мешок дахил олурлар; кәндиләр һәјәчана дүшүр).* Бу да бир мө'чүзә! Бу да бир мө'чүзә! Һаны Молла Нәчәф? Кәлиб трактору парчаларыны оғурлајан мәлаикәсинә тамаша еләсин.

Һүсејн — *(күлүр)* Јахшы мәлаикәдир. Амма икичә ејби вардыр. Бир гарны јоғундур, бир дә бојну.

Гуламәли — *(милисә)* Тез кет, Гасымын нөкәри Чәлалы тап бура кәтир.

Милис кедир.

Комсомолчулар — *(Охујуб ојнајырлар)*

Ај мәлаикә голчомаг,
Гарны јекә голчомаг,
Сиздә һәја галмамыш,
Бирчә тикә, голчомаг!

Күллү — *(Охуја-охуја ојнајыр)*

Һијлә кәлирдин бизә,
Сөјлә бу нә мө'чүзә?

(Бармағилә голчомағын бурнуна вурур)

Сон кечәдир бу кечә
Тој тутарам мән сизә.

Чәлал милислә кәлир.

Абдулла — *(Чәлалы көстәрир)*

Бах бу һарамзададыр
Һәр бир ишин саһиби;
Һијләдә бир түлкүдүр
Фикирдә шејтан кими.

Чәлал — Сөзләрини динләјин!
Көр нә дејир бирчә бу;
Һәр нә дејирсән даныш!
Сәндә ки, јох абру.

Абдулла — Анд олсун кетдијим сәккизинчи имама, һамысы бу һарамзаданын ишидир.

Чәлал — Јаланчынын абрусуна лә'нәт! Сән өзүн Гасым ага илә бәрабәр мәни алдадыб көндәрмәдинми?

Һүсејн — Онлар сәни көндәрди, сән нә үчүн кетдин? Сән нә үчүн өз сыныфыны атдын?

Чәлал — Мән елмсиз, ганачагсыз бир кәндлијәм. Ағадырлар, бујурдулар, мән дә кетдим.

Бајырдан јенә һај-күј сәси кәлир, кәндиләр ајаға галхырлар.

Шә'бан вә Әли киши — *(дахил олурлар. Аралыгда Молла Нәчәф, Рүстәм, Салеһ, Гасым, Нәзәр, дал-ларынча милисләр, кәнд шурасы сәдри дахил олур).* Бу да бир мө'чүзә! Бу да мүгәддәс вә горхулу јуху!

Күллү — *(молланын абасыны галдырыб алтындакы нефт габыны көстәрир вә кәндиләрә дејир)* Молла Нәчәфин дүнән кечә көрдүјү горхулу јухунун нәтичәси будур! Бу нефт габы јенә дә бир мө'чүзә чыхармаг истәјирди.

Һүсејн — *(кәндиләрә).* Инди өз дүшмәнләринизи көрүн.

Кәндиләр — *(бирдән галхырлар).* Верин бура. Бу ит ушағыны нефт төкүб јандыраг.

Күллү — *(кечир ирәли).* Јох, елә иш олмаз! Бизим вәзифәмиз бура гәдәр иди. Бундан сонракы вәзифә пролетар мәһкәмәсиниидир.

Молла Нәчәф — *(ағлаја-ағлаја охујур):*

Әммамәмә, әбама,
Шалыма рәһм ејләјин!
Бирчә гәриб моллајам!
Һалыма рәһм ејләјин!

Мән кетмәмишдим сизин
Анбары јандырмаға.
Кетмишдим ки, вә'з едиб
Бунлары гандырмаға.

Мән бурада олмушам,
Әввәл-ахыр онча ил.
Көһнә ишим фалчылыг,
Әсил јерим Әрдәбил.

Һәр кәс өлүбсә кәндә
Арвадыны алмышам.
Чохларынын гызларын
Өз торума салмышам.

Күллү — Һәр зибилсән, молласан,
Һәр ишә сәнсән маја,
Кәнди сатарсан бүтүн
Бир плова, бир чаја.

Күндә отуз сиғәдән
Һасил олуб мәтләбин.
Бурда сәнә сон кәрә
Мән кәсәрәм бир кәбин.

Күллү сәнә бу кечә
Бир тәзә дон кејдирәр.
Голчомаға тој тутар,
Молланы евләндирәр.

Һүсејн — *(ирәли кәлиб түпүрүр)*

Түф үзүнә! Бир утан,
Голчомағын гујруғу!
Инди сәнә ејләрик
Биз даһа бир гуллуғу.

Хәләф — *(галхыб Рүстәмин јахасындан тутур)* Һарамзада, бу саат мәним атымын пулуну вермәсән, көзүнү төкәрәм.

Кәнд шурасы сәдри Сәлим — Јолдашлар! Бура һагг-һесаб јери дејилдир. Атын да, јандырылан тахылын да, трактурун да пулу бунлардан алыначагдыр. Горхмајын, јолдашлар! Бунларын кифајәт гәдәриндә маллары вардыр. Анчаг һәлә мәһкәмә лазымдыр. *(Милисләрә)* Һәлә ки, ип кәтирин, бунларын голларыны бағлајын!..

Шә'бан киши — Әввәлчә нефт габыны Молла Нәчәфин архасына сарыјын!

Гүдрәтәли вә Искәндәр — Инди билдик мә'чүзә нә демәкдир. Чох јахшы олду ки, бизи гара күнә гојан гара күнә галды. Инди биз анладыг ки, бизи нәдән өтрү колхоза гојмурдулар.

Гүдрәтәли охујур:

Күллү демә бир киши
Дүзәлдәчәкдир иши.
Јаз мәни дә колхоза
Истәмирәм кечмиши!

Кәндлиләр — *(бирдән)* Мәни дә јаз! Мәни дә јаз!

Һүсејн — Јолдашлар, сәбр един! Һеч кәс кәнарда галмајачагдыр. Бу күн бизим бөјүк бајрамымыздыр. Дүшмәнләримизә бу күн анчаг гәләбә чала билмишик.

Әли киши — Мән тәклиф едирәм ки, Күллү јолдаш колхоз сәдри сечилсин.

Гуламәли — Мән дә тәклиф едирәм ки, Күллү јолдаш илә Һүсејн...

Күллү — Јум ағзыны!

Һамы — *(бирдән)* Нечә јә'ни? Нә демәк истәјирсән?

Гуламәли — Мән дејирәм ки...

Һүсејн — Сән демә ки...

Күллү — *(чыхыр стулун үстүнә)* Јолдашлар! Мән сиздән чох разыјам. Көрдүјүм иш чох бөјүк олмаса да, јенә кәндли гадынларын тәсәррүфатдакы фәалијјәтиндән бир нүмунәдир. Мән тәклиф едирәм ки, Гасымын ев гуллугчусу Тәрланы колхоза гәбул едәк.

Һамы бирдән — Разыјыг, разыјыг

Күллү — Тәрлан кәл, јаныма кәл!

Тәрлан чыхыр стулун үстүнә, Күллү илә бәрабәр дуруб охујурлар:

Дүшмәнимиз јыхылды,
Иш ахыра чыхылды,
Һәлл олунду мәсәлә,
Кәлин верәк әл-әлә.
Ишләјәк арвад-киши,
Ленин көстәрән иши.

Голчомаглары апарырлар. Кәндлиләр кетмәк истәјирләр.

Гуламәли — Јолдашлар! Дајанын! Бир ишимиз галды! Мән сөзүмү дејиб гуртармамышам. Күллү јолдашла Һүсејн јолдашын да ишини битирмәлијик!

Һамы бирдән — Разыјыг! Разыјыг!

Күллү — Биз Һүсејн илә јолдашыг!

Һүсејн — Јолдашлыгдан бөјүк нә ола биләр?

Гуламәли — *(кәлиб Күллүнүн әлини тутуб дејир)* Күллү, һәркаһ мәнә бир балача јолдашлыг һөрмәтин варса, дүзүнү де, бу ишә разысанмы?

Күллү — Бәли, разыјам! Һәркаһ Һүсејн дә разы исә!

Һүсејн — *(кәлиб Күллүнүн әлини тутур)* Мән дә разыјам!

Һамы бирдән — Бу да бир мө'чүзә! Бу да бир мө'чүзә!

Пәрдә дүшүр.

СОН

ДУМАНЛЫ ТӘБРИЗ

АЛТЫ ПӘРДӘДӘН ИБАРӘТ
ДРАМ ӘСӘРИ

ӘСӘРДӘ ИШТИРАК ЕДӘНЛӘР:

1. Сәттар хан.
2. Бағыр хан.
3. Гүдрәт.
4. Түтүнчү оғлу.
5. Зејнәб.
6. Чавад аға.
7. Дилруба.
8. Чаваһир.
9. Нина.
10. Һәсәнаға.
11. Әсәд.
12. Һачы Салман.
13. Һачы Меһди.
14. Әлидадаш.
15. Даваткәроғлу
16. Мүлкәдар.
17. Тағы бәј.
18. Дәрвишоғлу.
19. Бөјүк хан.
20. Консул.
21. Сәркәрдә.
22. Кенекал
23. Хидмәтчи.
24. М. Чәфәр.
25. Гапычы.
26. Гөнчәләбханым.
27. Диләнчи.
28. Фалчы.
29. Оjунчаг сатан.
30. Сәһләбчи.
31. Чәкмәсилән.
32. Хырдаватчы.
33. Бағбал.
34. Бычагчы.
35. Чәваһирчи.
36. Гәннадчы.
37. Чөрәкчи.
38. Гатыгчы.
39. 1-чи мүчаһид.
40. 2-чи мүчаһид.
41. 3-чү мүһаһид.

Фәһләләр, кәндлиләр, мүчаһидләр, јүк дашыјанлар, нөкәрләр, рәггасәләр, гадынлар, гызлар, гочалар.

БИРИНЧИ ПӘРДӘ

Чәнуби Азәрбајчан. Шималда Араз чајы, чәнубда гарлы дағлар, думанлы тәпәләр. Араз чајындан чәнуба доғру узанан јолун ортасында бир вә икимәртәбәли дамлар көрүнүр. Мүлкәдарын јашадығы бинанын гаршысы. Узагдан топ вә түфәнк атышмаларының сәси кәлир. Јүк дашыјанлар бир-биринин јанына дүзүлүб кечир. Мүлкәдарын силаһлы адамлары бинанын әтрафында кәзишир.

Һачы Салман *(јүк дашыјанларын јанынча Һачы Меһди илә бәрабәр сөһбәт едә-едә кәлир)* — Јох, белә олмаз! Һачы Меһди аға, бу мәмләкәтдә тичарәт етмәк мүмкүн олмајачаг.

Һачы Меһди — Нә кәндлисиндә һөрмәт, нә дә фәһләсиндә сәдагәт вар.

Һачы Салман — Нечә ја'ни кәнд ағасына бәһрә вермәрәм?! Буну һарада демәк оларды? Кимин әглинә белә сөз кәләрди?!

Һачы Меһди — Халга хәстәлик дүшүб, бизи аллаһын бәласы тутуб. *(Топ-түфәнк сәсләри ешидилир).* Бир тәрәфдән мал галыб јағышын алтында, бир тәрәфдән топ-түфәнк сәсләри дүнјаны титрәдир. Бирчә бу маллары тез Тәбризә чатдырсајдыг, мин јашардыг.

Һачы Салман — Һачы Меһди аға, бурада јубанмаг хәтадыр. *(Јүк дашыјанлара)* Әминиз гаданызы алсын, бир аз тәрпәнин!

Һачы Меһди — Башыныза дөнүм, бир аз чәлд олун, өлмүрсүнүз ки?

Һачы Салман — Итиниз олум, чәлд олун! Биз кафир дејилик ки! Көрүрсүнүз, мал галыб јағышын алтында.

Һачы Меһди — Гурбаныныз олум, гывраг олун!

Һачы Салман — Ајағыныз алтында гурбан кәсилим, чәлд олун!

Мүлкәдарын силаһлы нөкәрләри өзләри илә бәрабәр бир дәстә гадынлары, гызлары вә гочалары габагларына гатыб кәтирир.

Әлидадаш *(әлиндә түфәнк халғы вурур)*.—Атам, чәкилин, кедин, гардаш, чәкилин кедин! А балам, мејмун ојнатмырыг ки, сиз һеч дустаг көрмәмисиниз? *(Дустаглары мүлкәдарын гапысында сахлајырлар)*. А кәдә, бу маллар ингилабчыларын дејил ки?

Һачы Салман — Аллаһ еләмәсин ингилабчыларын олсун, Һачы Мећди, нә ингилаб?

Әлидадаш — Сөз сорушурам, маллар киминдир?

Һачы Мећди — Һачы Мећди аға Күзәкүнанинин.

Һачы Салман — Һачы Салман аға Шәшкиланинин.

Мүлкәдар *(кәлир)* — Һаны бөјүк бир кәндин адамы?

Әлидадаш — Јеријә билән һәр ким вар, кәтирмишәм. Кәнддә анчаг гочалар, көрпәләр вә хәстәләр галыб.

Мүлкәдар — Бәс бу арвадларын әрләри һарададыр? Көпәк оғлунун кәнди, арвад кәнди олмады ки?

Әлидадаш — Әлинә түфәнк көтүрән, балта көтүрән Сәттар ханын көмәјинә кедиб.

Мүлкәдар *(һәјәчанла)* — Сәттар ханын көмәјинә кедиб? Бәс һаны о көпәјин гызы? Тутуб кәтирә билмәдинми?

Әлидадаш — Ағанын башы үчүн, өзү кими һарамзада јохдур, тутмаг мүмкүн олмады. Даваткәроғлу бир нечә түфәнкли көтүрүб далынча кетди.

Мүлкәдар *(кәндли гадын вә гочалара)* — Мән тәбиәтчә ингилабчыјам. Ган төкүлмәсинә дә разы олмарам. Лакин тәбиәт сиз кәндлиләри алчаг јарадыб.

Әлидадаш — Алчаг да вар, алчаг да вар. Даһа беләси јох ахы?!

Мүлкәдар — Мән сүлһ етмәк үчүн сизин јаныныза кәлмишдим. Лакин сиз сүлһ етмәк истәмәдиниз, әрләринизи, оғланларынызы Сәттар ханын көмәјинә көндәрдиниз.

Әлидадаш *(узаға бахыр)* — Одур Зејнәби кәтирирләр.

Зејнәби кәтирирләр. Һәјәчан башланыр. Һамы Зејнәб кәлән тәрәфә бахыр.

Мүлкәдар — Арвадлары кишиләриндән дикбаш һарамзадалар.

Чамаат һәр тәрәфдән тамаша үчүн јығылыр.

Әлидадаш *(чамаата)* — Атам, чәкилин! Гардаш, чәкилин! А балам, һеч гачаг көрмәмисиниз?

Даваткәроғлу бир нечә нәфәрлә Зејнәби киши палтарында ајағында долаг вә чарыг, голлары бағлы, сачлары дағыныг һалда кәтирирләр.

Даваткәроғлу *(Зејнәби мүлкәдарын ајагларына атыр)* — Ағанын башы үчүн, буну тутунчаја гәдәр чаным боғазыма кәлди, нечә јердә гачса јахшыдыр?

Әлидадаш *(Даваткәроғлуна)* — Үзүнү нијә бағламысан?

Даваткәроғлу — Сән өләсән, һарамзада көпәјин гызы түфәнкин гундағы илә аз гала бејними дағытмышды.

Мүлкәдар — Ејби јохдур, о өз чәзасына чатачагдыр.

Зејнәб — Сиз чәза вермәк үчүн јаранмышсыныз, әлиниздән јахшылыг кәлмәз.

Мүлкәдар — Дајан, дајан, сәни дилиндән дара чәкдирәчәјәм!

Зејнәб — Мәним үчүн өлүм горхулу дејилдир. Онсуз да дириликдән бир шеј көрмәдик. Амма алчаглар әлиндә өлмәк горхулудур. Сиздән һәр бир алчаглығы көзләмәк олар.

Даваткәроғлу *(Әлидадаша)* — Бунун дилинә бир бах!

Мүлкәдар — Бу һарамзаданы апарын Тәбризә. Орада асдырачағам. Гој Сәттар хан кәлиб һарајына чатсын. Бунлары исә кәнддән сүркүн един!

Даваткәроғлу — Бах белә һа!

Мүлкәдар—Евләрини јандырарсыныз! Вар-јохларыны гарәт едәрсиниз! Апарын! Сән бурадан узаглашма, бир һадисә үз версә, мәнә тез хәбәр вер.

Мүлкәдарын адамлары кәндлиләри апарырлар.

Дилруба — Зејнәб!

Зејнәб *(Дилрубаја)* — Гач кәндә, гары-гочалары евдән чыхарын, ушағыма саһиблик елә...

Дилруба — Никаран галма, Зејнәб! *(Кетмәк истәјир)*.

Зејнәб — Дајан, Дилруба! Әһвалаты гардашыма јаз, Гүдрәтә. Бакы, Рамана мә'дәнләри... Өзүн дә чых кет Бакыја. Сәни бурада динч гојмазлар.

Дилруба — Јахшы. *(Кедир).*

Даваткәроғлу *(Әлидадаша)*—Әлидадаш, гызы јахшы нишанла, һәр нечә олса, тутдуруб кәтирмәлисән. Јахшы бах! Апарын...

Мүлкәдарын адамлары Зејнәби апарырлар.

Һачы Мећди — Бах, бу чүрә адамлар халгын евини јыхыр. Анбарларын гапысыны бағлы, дуканчынын тәрәзисини, бәззазын аршыныны тозлу гојан бунлардыр.

Һачы Салман *(ону дүмсүкләјир)*. — Кәдә, Һачы Мећди, јан-јөрәнә мүлтәфит ол!

Һачы Мећди сөзүнү дәјишир.

Һачы Мећди — Һә дә. Мәкәр беләләринин евини јыхан еләләри дејилми? Дуканчынын тәрәзиси, бәззазын аршыны, анбарын да ки, гапысы вар.

Даваткәроғлу *(онлара)* — Нечә, нечә?!

Һачы Салман — Һә дә... Биз тачирик, о мүлкәдар. Мүлкәдар биләр өз рәиҹҹәти... Тачир биләр өз мүштәриси... Нә гиҹмәтә кејфи истәр, о гиҹмәтә дә сатар.

Һачы Мећди — Әлбәттә ки... Гол рәиҹҹәтин, кәндир ағанын, бағлар да өзү биләр, ачар да өзү биләр.

Даваткәроғлу кәзишир.

Һачы Салман *(сөзүнү дәјишир)*. —Һә дә... Биз белә-белә ишләрә гарышмагдан өтрү ган төкмәмишух ки?

Һачы Мећди — Белә һа, бычаг гәссабын, дәри гојунун, сојар бизә нә, сојмаз бизә нә...

Һачы Салман — Вәссалам, шүд тамам. Көј аллаһын...

Һачы Мећди — Јер үзү падшаһын...

Һачы Салман — Торпаг мүлкәдарын!

Һачы Мећди — Тичарәт дә бизим...

Даваткәроғлу — Бурада дајанмајын. Кедин дүнјаны башга јердә бөлүшдүрүн.

Һачы Салман — Баш үстә. *(Кедәркән)* Аллаһ аллаһдыр, падшаһ падшаһдыр... *(о тәрәф-бу тәрәфә бахыр)*.

Һәр икиси — Ингилаб да ингилаб.

Јүк дашыјанлар *(шәлә алтында даныша-да-*

ныша кечирләр.) — Бу јер чох гочадыр, ганларла јазылан тарихи вардыр:

Әјридир әзәлдән фәзанын гәдди,
Өлүмдүр һәјатын јахын сәрһәдди...

Һачы Мећди *(сөзүнү дәјишир)*. — Атам, демирсиниз ингилаб елијах, кәлин елијах да... *(Һачы Салмана)*. Кәдә, нијә данышмырсан, ингилабчысан ја јох?!.

Һачы Салман *(башга бир адам кечдијини көрүб еһтијатла данышыр)*—Оларам да, олмарам да, кимә нә дәхли вар?! Нијә ахы олум, нијә ахы олмајым...

Һачы Мећди — Белә һа. Амма бә шәрти һа, бә шүрути һа! Малымы да дашытдырачағам, тичарәтими дә елијачағам. Ингилабымы да елијачағам!

Һачы Салман — Тахылымы да анбарыма долдурачағам...

Һачы Мећди — Гәндими, чајымы, истијотуму, дарчын-зәнчәфилими дә сатачағам. Ингилабымы да...

Һачы Салман — Кәлән вар!

Һачы Мећди — Әксингилабымы да елијачағам...

Һачы Салман — Нијә дә ингилабчы олмајым ахы?! Бәс нәдән өтрү ган төкмүшүк!

Һачы Мећди — Намазымы да гылачағам, оручуму да тутачағам...

Һачы Салман — Кәрбалама, Хорасаныма, Мәккәмә дә кедәчағам...

Һачы Мећди — Баракаллаһ! Ејни заманда ингилабымы да елијачағам.

Һачы Салман — Чаным ағзымдан чыхана гәдәр ингилабчыјам.

Һачы Мећди — Кәлмеји-шәһадәтими дејәнә гәдәр ингилабчыјам. Нијә дә олмајым ахы?!

Һачы Салман — Олмасаг да ки, олмаз.

Һачы Мећди — Олублар да.

Һачы Салман — Олачаглар да.

Даваткәроғлу *(кәлир)* — Нә олачаглар?!

Һачы Мећди — Әксингилабчы!

Даваткәроғлу — Белә һа...

Һачы Мећди — Олмасаг да ки олмаз.

Һачы Салман *(о тәрәфә-бу тәрәфә бахыр)*—Ингилабчыјам, амма бә шәрти һа, бә шүрути һа...

Һачы Мећди — Бәли, бә шәрти һа, бә шүрути һа, тичарәтимә ки, тохундун, даһа мән јохам...

Һачы Салман — Гәндимә...

Һачы Мећди — Чајыма...
Һачы Салман — Дашыма!
Һачы Мећди — Тәрәзимә...
Һачы Салман — Дахылыма...
Һачы Мећди — Тахылыма...
Һачы Салман — Анбарыма, өлчүмә, аршыныма ки тохундун...

Икисибирдән — Биз худаһафиз! *(һәр икиси сәһнәдән узаглашыр. Гүдрәт вә Түтүнчүоғлу кәлиб, чамаданлары гојуб дајанырлар).*

Гүдрәт — Он илләр әввәл көрдүјүм јерләрдир. Гочаман дағлар, бәрәкәтли дүзләр, чичәкли, сәфалы чөлләр... Еһ, илан кими гыврыла-гыврыла ахан Ганлычај, бир үрәји ики тәрәфә парчалајан Араз чајы, сән нәләр көрмәдин! Һансы ганлы һадисәләрин шаһиди олмадын?

Даваткәроғлу — Әми оғлу, адыны билмирәм. Бура нитг јери дејил, кечиб кедин!

Түтүнчүоғлу — Јол адамыјыг, гүрбәтдән кәлирик.

Даваткәроғлу — Бурдан Тәбризә һеч бир кәс бурахылмыр.

Гүдрәт — Нә үчүн бурахылмыр?!

Даваткәроғлу — Ағанын әмри белә дир. Курһакуру ешитмирсән?

Түтүнчүоғлу — Курһакурун бизә нә дәхли вар? Биз бурада дустаг гала билмәрик ки...

Даваткәроғлу — Дустаг нијә галырсыныз. Араз чајынын о тәрәфинә кечмәјә нә вар ки?..

Гүдрәт — Ахы нә илә кечәк?

Даваткәроғлу — Биз даһа сизинчүн чајы гуруда билмәрик ки...

Гүдрәт — Азәрбајчан халгынын көз јашлары олмасајды, Араз чајы чохдан гурумушду!

Даваткәроғлу *(ирәли кәлир)* — Гәрибә адамларсыныз. Топ сәсләрини ешидирсиниз, ја јох?

Гүдрәт *(топ сәсләрини динләјәрәк)* — Кечә илә күндүз пәнчәләшир.

Даваткәроғлу *(даһа да јахынлашыр.)* — Сәттар хан кәлир!

Түтүнчүоғлу — Сәттар хан кимдир?

Даваткәроғлу *(күлүр)* — Инди ки, Сәттар ханы танымырсан, даһа нә дејим. Ганмадым, гәләт еләдим. *(Узагдан кәлән Әлидадашы көрәрәк, өз-өзүнә).* О, бош

кәлир, онун нә вечинә ки, мән үрәјимин ганыны јејирәм. *(Әлидадаш кәлир).* Де көрүм нә ејләдин?

Әлидадаш — Ағанын әмрини јеринә јетирдим.

Даваткәроғлу — Бәс дедијим гыз нечә олду?

Әлидадаш — Сән өләсән, чин кими јоха чыхды.

Даваткәроғлу — Өмрүмдә сәнә бирчә ишим дүшдү. Сән дә белә...

Әлидадаш — Мән нә едим, шејтан гызы шејтан, бир чин-бисмиллаһ олуб көјә чәкилди. Ушаглара тапшырмышам, көјә дә чыхса тутачаглар.

Даваткәроғлу — Гыз бурадан һара кедә биләрди? Сујун о тәрәфи дә, бу тәрәфи дә бизим әлимиздәдир. Башысојуглуг еләдин. Мән бурадан ајрыла билмирәм. Сән өзүн кет гызын далынча. Горхурам гыз өзкә бир әлә дүшсүн. Сән билирсән ки, мән онун үчүн бу харабада бәнд олуб галмышам.

Гүдрәт — Ешитдинми, бурада мүбаризә јалныз торпаг, су, һәјат мүбаризәси дејилдир. Бурада халгын гызларыны чөл һејванлары кими овлајырлар.

Мүлкәдарын адамлары Дилрубаны гучағында ушаг кәтирирләр.

Әлидадаш *(Даваткәроғлуна)* — Мүждәми вер, шикары кәтирирләр.

Гүдрәт *(Түтүнчүоғлуна)* — Бу гызы вәһшиләрин әлиндә гојуб кетмәк намәрдликдир.

Даваткәроғлу — О ушаг нәдир? Гучағындан алыб јерә атсана!

Әлидадаш ушағы алмаг истәјир, Дилруба вермир.

Дилруба *(Әлидадаша)* — Мәни өлдүрүн, анчаг бу ушаға әл вурмајын! Онун һеч бир тәгсири јохдур.

Әлидадаш — Бура вер! Тәгсири јохдур? Атасы Сәттар ханын дәстәсинә гошуланын тәгсирини биз јахшы билирик! *(Ушағы зорла алыб бир тәрәфә атыр, Дилрубаны сүрүкләјиб Даваткәроғлунун јанына апармаг истәркән)...*

Дилруба *(кетмәк истәмир)* — Јалварырам сәнә, мәни өлдүр, амма Даваткәроғлунун әлинә вермә.

Даваткәроғлу *(ирәли кәлир)* — Гыз, нә гијамәт гопармысан! Нә олуб? Кимә әрә кедәчәксән ки, мәндән јахшы олсун? Бәри кәл, сәадәтин мәним әлимдәдир.

Дилруба *(Даваткәроғлуна)* — Рәдд ол, һәјасыз!

Гүдрәт *(ирәли кәлир)* — Сиз о көмәксиз гыздан нә истәјирсиниз?!

Әлидадаш *(Гүдрәтә)* — Сус! Һеч билирсән данышдығын адам кимдир?

Гүдрәт *(ачыгланыр)* — Кери чәкил, кимлији илә марагланмырам.

Әлидадаш — Чох да ағзыны дағытма һа... Она Даваткәроғлу дејәрләр.

Гүдрәт — Нә оғлу олурса-олсун, анчаг адам оғлу олсун.

Даваткәроғлу *(Гүдрәтә јахынлашыр)* — Мән сизә дејирәм, бурадан чыхын кедин! Нә үчүн башгасынын ишинә гарышырсыныз?

Гүдрәт — Биз ону сизин әлиниздән гуртармамыш бурдан кетмәјәчәјик.

Әлидадаш *(Гүдрәтин јахасындан тутур)* — Чәкил кет! Әлимизи гана батырма!

Түтүнчүоғлу — *(Әлидадаша бир силлә вурур)*. — Әлини чәк, силаһлы түлкү! Сәнин әлин анчаг ачизләрин ганына бата биләр.

Әлидадаш вә Түтүнчүоғлу тапанчаларыны чыхарырлар.

Даваткәроғлу *(Гүдрәтә)* — Нә истәјирсән, дадаш?

Гүдрәт — Мән истәјирәм ки, сән о гызы азад бурахасан.

Даваткәроғлу — Сәнин өзкәнин нишанлысыны әлиндән алмаға нә һаггын вар?

Дилруба — Јалан дејир *(Гүдрәтә)*. Она инанмајын. Мән башгасына адахлыјам.

Гүдрәт *(Даваткәроғлуна вә Әлидадаша)*.—Утанын, бир намусунуз-гејрәтиниз олсун! Бүтүн Иран халгы залым Гачар ханәданына гаршы ајаға галхыб. Сизи әсирликдән гуртармаг үчүн ингилаб дүнјасынын гәлби чырпыныр. Сиз исә јенә шәһвәтә чан атырсыныз. Дүнјаны титрәдән бу курултулар сизи гәфләт јухусундан галдыра билмәдими?

Даваткәроғлу *(мүлкәдарын нөкәрләринә)* — Һүсејнәли, Гуламәли, Мәммәдәли, Гасымәли, һарада батдыныз, кәлиб бу гызы чәкиб апарын!

Түтүнчүоғлу — Чәкилин! *(Мүлкәдарын нөкәрләрини вурур. Даваткәроғлу вә Әлидадаш гачыр)*.

Гүдрәт *(тапанчаны чыхарыб күтләнин гаршысына кедир)* — Торпагдан, судан вә азад һәјатдан мәһрум олан кәндлиләр, топ курултулары сизи мүбаризәјә чағырыр.

Чамаат мүлкәдарын нөкәрләринә һүчум едир. Үсјана гарышырлар. Чамаат маллары талајыр. Дилруба күтләјә гошуларағ көздән итир. Вуруш кедир. Вуруш узаглашыб сәһнә архасына кечир.

Дилруба *(сачлары дағыныг һалда кәлир.)*—Онлар нә гәдәр икид, нә гәдәр мәрһәмәтлидир. *(Гүдрәтин ајағларына дүшмәк истәјир)*. Сиз олмасајдыныз, мән дә, бу күнаһсыз ушаг да мәһв олачагдыг.

Гүдрәт — Ана, галхын, биз ајаг өндүрәнләрлә мүбаризә апарырыг... *(Гүдрәт онун әлләриндән тутуб галдырыр. Дилруба дағыныг сачларыны үзүндән чәкдикдә, Гүдрәт ону таныјыр)*. Ах, Дилруба! Мәним руһум, нә гәдәр дәһшәтли, нә гәдәр дә ширин бир тәсадүф! *(Дилрубаја)* Бу нә һадисәдир?

Дилруба *(ағлајыр, башыны Гүдрәтин чијнинә гојур)* — Гүдрәт, бизи мәһв етдиләр...

Гүдрәт — Дилруба, ушаг киминдир?

Дилруба — Бачын Зејнәбиндир.

Гүдрәт — Бачымын башына бир фәлакәтми кәлди?

Дилруба — Зејнәби тутмаг истәјирдиләр. О, гачаг дүшмүшдү. Бу күн тутуб Тәбризә көндәрдиләр.

Түтүнчүоғлу *(кәлир)* — Мүлкәдары тутмаг мүмкүн олмады. Чылпаг ата миниб гачды.

Күтлә — Јанғын! Јандырдылар! Гачын!

Кәндли гадынлары гачыр. Топ сәсләри ешидилир.

Гүдрәт — Ингилаб шәһәринин көмәјинә доғру ирәли!

Пәрдә

ИКИНЧИ ПӘРДӘ

Тәбриз шәһәри. Халча фабрикинин гаршысы. Фабрикин әтрафында силаһлы адамлар кәзишир. Кичик мејданда дар ағачлары һазырланыр. Алверчиләрин сәси ешидилир.

Ојунчаг сатан — Ај јахшы шах-шах, банлајан хоруз!..

Сәһләбчи — Зәнчәфил чајы, һил чајы, титрәдәнә дарчын чајы!

Чәкмәсилән — Ај гондарасыны силдирән, ај мәнә бир сүфтә верән!

Хырдаватчы — Јазылы кәфән, сәндәл, күндүр, сидр-кафур.

Бычагчы — Ити гајчы, үлкүч, һәчәмәт...

Хырдаватчы — Әрә кедәнләр, евләнәнләр үчүндүр...

Баггал — Сәбзә, кишмиш, өзү дә бишмиш...

Гәннадчы — Һәлваји-тәнтәрани, та нәхури, нә дани...

Чөрәкчи — Кәл мүштәри, кәл көрәк, тазадыр хаса чөрәк...

Баггал — Ләбләбијә кәл, таза-таза...

Бычагчы — Сәдәфли пистолет, ајналы гәмә...

Гатыгчы — Кәл касамаса, кәл касамаса...

Хырдаватчы — Саггал дарағы, гәддивә көрә туман бағы...

Гәннадчы — Ај шәкәр чөрәји јеҹән, горабијә, раһәтүлһүлгум...

Даваткәроғлу — *(алверчиләрә)* Бурадан чәкилиб кедин, алыш-вериш вахты дејил. Дар ағачларыны көрүрсүнүз, ја јох?

Мүлкәдар — *(кәлир, дар ағачларыны көздән кечирир)*. — Бунлар нә үчүндүр? Мән өзүм демократ бир адамам.

Даваткәроғлу — Аға јалан бујурмур ки?

Мүлкәдар *(доланыр)* — Башларыны салыб ишләмәдиләр. Орадакылар кәндими хараба гојду, бурадакылар фабрикими...

Даваткәроғлу — Һә дә. Маашымызы галдырын, дејә-дејә ахырда өзләри дар ағачына галхдылар.

Хырдаватчы — Јазылы кәфән, сидр-кафур истәјән!

Баггал — Сәбзә, кишмиш, өзү дә бишмиш!

Даваткәроғлу *(алверчиләрә)* — Нанәчиб ушағы! Демәдим бурадан рәдд олуб кедин!

Мүлкәдар—Бу күн чамаат илә бир гәдәр јумшаг данышын. Нечә дар ағачы олачаг?

Даваткәроғлу — Бујурдуғунуза көрә беш дәнә.

Мүлкәдар—Артыг олса јахшыдыр. Белә ки, бунлар башлајыб, кәндирә кечирилмәли јүзләрлә баш тапачагсыныз. Беш нәфәри асдырмасам, беш јүз нәфәринә ибрәт олмаз. Кәдә, апар е'ланы да јапышдыр гапыја, бу күндән е'тибарән фабрики бағлајырам *(кедир)*.

Чәкмәсиләи — Ај гоһдарасыны силдирән, кәл бәри, кәл мүштәри!

Сәһләбчи — Зәнчәфил чајы, һил чајы, титрәдәнә дарчын чајы...

Гәннадчы — Һәлваји-тәнтәрани, та нәхури, нә дани...

Бычагчы — Ити гајчы, үлкүч, һәчәмәт...

Хырдаватчы — Гәлјан дашы, чубуг башы, чахмаг дашы, јәһәр гашы...

Чәваһирчи — Көзәл Мәрәнд чорабы!

Баггал — Күлабидир, күлаби!

Чәкмәсиләи *(јешији барабан кими чалыр, охујур)*:

Рәһим хан кәлир Тәбризә,
Евин јыхылсын Мәмәдәли!
Тәбриздә ган чыхыр дизә,
Евин јыхылсын Мәмәдәли!

Даваткәроғлу *(ајағы илә вуруб јешији атыр)*.— Көпәк оғлу, бир дә о сөзләри охусан, дилини кәсәрәм!

Чавад аға *(фабрик тәрәфә кәлир)* — Һаны сәһибкар?!

Даваткәроғлу — Дајан көрүм ахы! Һара сүрһајлајырсан. Фабрик сәнин үчүн һәзрәт сәһиб мәсчиди дејил ки?!

Чавад аға—Нә олуб, балам, нә бәлә хорузланырсан! Һәр күн кечиб кетдијимиз мејдан дејилми?

Даваткәроғлу — Дајан, орадача дајан! Фабрик бағланыб. Е'лана јахшы-јахшы бах!

Чавад аға — Мәнә фабрик лазым дејил, фабрик сәһиби лазымдыр.

Даваткәроғлу — Ағзына бах, данышмағына бах, куја ки, фабрик сәһиби бунун үчүн чајчы Мәшәди Чәфәргулу имиш.

Чавад аға — Бошбоғазлыг лазым дејил! Сәһибкары бура чағыр, она мәктуб кәтирмишәм.

Мүлкәдар кәлир.

Мүлкәдар — Нәдир, нә истәјирсән? Бәсдир ахы, сизә јүз кәрә дејилиб ки, фабрик бағлыдыр. Иш јохдур, адамы бу гәдәр инчитмәзләр ахы!

Чавад аға — Иш истәјән јохдур. Сәрдари-милли-дән мәктуб кәтирмишәм, бујурун *(мәктубу верир)*.

Хырдаватчы — Чығара кағызы, батинка мазы...

Баггал — Ләпә, сәбзә, кишмиш...
Бычагчы — Үлкүч, һәчәмәт, нештәр!
Чәкмәсиләп — *(охуjур)*:

Бөjүк нәнән Үмми-хаган,
Евин jыхылсын Мәмәдәли!
Өзүн гejрәтдән пәришан,
Евин jыхылсын Мәмәдәли!

Мүлкәдар — Нә гәдәр иjрәнч сәси вар. Вур көпәк оғлуну!

Даваткәроғлу чәкмәсиләни тапанча илә вурур, базар халгы гачыб дағылышыр.

Даваткәроғлу — Ағыз-бурунларына бах, чәкмәсиләнләри дә Мәммәдәли шаһы бәjәнмир!

Мүлкәдар *(мәктубу охуjуб Чавад ағаjа)* — Кет өз Сәрдари-миллинизә мәним дилимдән бу сөзләри хәбәр вер:

Гачаг Зеjнәб асылмалыдыр. О мәним рәиjjәтимдир, онун кими һарамзадалар бир ил бундан габаг асылсаjды, бу күн jүзләрлә гызлар түфәнк көтүрүб мүчаһид олмазды!

Чавад аға — Мәктуба чаваб jазын!

Мүлкәдар — Һәлә Сәттар хан о дәрәчәjә чатмаjыб ки, мән оңа чаваб jазым.

Чаваһир *(үзүндә рүбәнд, Чавад ағаjа jахын кәлир)* — Фабрикин һәjәтиндә һөкумәт гошуну дурур, бир аз ajыг олун! *(Әлиндәки чораблары көстәрир.)*

Чавад аға — Бачы, чорабларын нахышы хошума кәлмәди. Сәттара хәбәр вер ки, мәктубу рәдд етди. Кечкеч *(кедир)*.

Әлидадаш *(Даваткәроғлуна)* — Бу күн Тәбриздән ган гохусу кәлир.

Даваткәроғлу — Бунлар һамысы кечәр, де көрүм Дилрубадан нә хәбәр тутдун?

Әлидадаш — Бир саат бундан габаг Ajранчылар мәһәлләсиндә көрдүм. Сән өләсән, о тәрәфдән кәлән о тәрәфдә, бу тәрәфдән кәлән дә бу тәрәфдә дуруб Дилрубанын һүсни-чамалына тамаша едирди.

Даваткәроғлу — Демә!, үрәjим парчаланды!

Әлидадаш — Гыз кәнддә көрдүjүн гыз дejил, залым оғлунун Тәбризи она башга бир көзәллик вериб.

Даваткәроғлу — Әлидадаш, елә бил о jенә дә мәним габағымда дуруб ағлajыр, дejир: «Кәл мәндән

әл чәк. Мән сәнин олмаjачағам». Доғрудан да о мәним олмаjачаг!

Әлидадаш — Бу чүрә мәсәләләри анчаг дар ағачы һәлл едәр. Әкәр бу сабынлы кәндирин бирисини дә о Гүдрәтин бojнуна кечирә билсәк, гыз сәнинкидир.

Даваткәроғлу — Инана билмирәм. Бу күн Сәттар хан илә үз-үзә кәләчәjик. Ағададаш, сән мәним, ағанын jанында, рәчәз охумағыма бахма, өзүн билирсән ки, биз Сәттар хан меjданынын адамы дejилик.

Түтүнчүоғлу дар ағчларына баха-баха кечир.

Әлидадаш — *(она)* һә, мejлин варса, буjур!

Түтүнчүоғлу — Сән кәндири jахшы сабынлат. Бәлкә өз бojнуна гисмәт олду.

Әлидадаш — Бу күн фабрикин габағында көрмәдиjим адамлары көрүрәм.

Һачы Мehди — *(Һачы Салман илә кәлир)*. — Бу күн һаваны чох хараб көрүрәм.

Һачы Салман — Һава хараб олмаса, чибимиз абад олмаз. Сән о кәндирә jахшы бах. О дejир ки, һәр ифтишашдан сонра тахылын үстүнә кәл.

Һачы Мehди — Демәк ки, бу күнкү гиjмәт, халвары 25 түмән?

Һачы Салман — Нә гиjмәтә истәсәм, сатачағам. Көjдән jағмыр, jердән битмир.

Һачы Мehди — Әлбәт ки, битмир!

Һачы Салман — Рәһмәт бә валидejни-шүма. Инди ки, буну билирсән, нә сәндә тахыл вар, нә дә мәндә гәнд. Гоj галсын, вахты вар.

Баггал — Худаjа, худавәнда, мәндән һәрәкәт, сәндән бәрәкәт.

Хырдаватчы — Ej кор гушун рузисини jувасында jетирән халиг! Мәнә бир һалал мүштәри көндәр.

Фабрик ишчиләри фабрикин габағына jығышырлар.

Даваткәроғлу *(ишчиләрә)* — Кедин, фабрик бағлыдыр. Адама бир сөзү нечә дәфә дejәрләр?! Ниjә ишимизә мане олурсунуз ахы!

Әлидадаш *(Даваткәроғлуна jавашдан)* — Гаданы аларам, араны гарышдырма!

Түтүнчүоғлу — *(Даваткәроғлуна)* Ишиниз өзүнүзә лажиг ишдир. Чәлладлыг да jаман пешә дejил!

Фалчы *(шejләрини дөшәjир jерә)*.—Рәмл атырам, итән маллары тапырам. Гajнаналарын дилини бағлajы-

рам. Гызларын бәхтини ачырам. Ешидин, һәр бир әмәлдән сизә мән вермәлијәм бурада нишан, чүмлә-чаһан, елмимә, тәдбиримә һејран. Таныјын сиз, мән өзүм сакини-Тәбриз, өзүм бир гоча рәммал, кимин хаһиши олса, ачарам фал, һәмишә мән мағара тапарам, ахтарарам олса итән мал, едәрәм арвада чаду, гурарам тас, төкәрәм су, әрини севмәсә кәр дилини бағлајарам. Чинләрә фәрман јазарам, һансы кәлин гајнанадан етсә шикајәт, верәрәм мән ишә дәрһал ниһаһәт, дилини бағлајарам гајнананын бир дә данышмаз. Мәнә етмәзсә итаәт, дејәрәм чинләрә әлбәт, о, данышган гарынын тезчә кәсәр нәфәсини, бир дә сәсин галдыра билмәз, кәлин гајнаһаја сөјсә дә, динмәз, ачарам бәхтини бәдбәхт оланын мән...

Түтүнчүоғлу *(фалчыја)* — Сән бәхтләри ачмаг әвәзинә әсирләрин голларыны ач!

Фалчы — Баба, сиз гојачагсыныз һалал кәсбимизи едәк?

Әлидадаш *(фәһләләрә)* — Әзизләрим, көзүмүн ишыглары, белә олмаз ахы. Чыхыб кедин. Бу ахырынчы кәрәдир, сонра өзүнүздән күсүн.

Тағы бәј *(кәлир)* — Нә олуб, а кәдә, бу нә чамаатдыр?!

Даваткәроғлу — Нә билим? Бу күн гачаг Зејнәби асачаглар. Дүнја јығылыб бура.

Тағы бәј *(Түтүнчүоғлуна)* — Ај Әсәд, белә олмаз ахы. Кәлин чыхыб кедәк ишимизә. Зејнәб гачаг, бизсә ингилабчы, онун бизә нә дәхли вар?! Де көрүм, биз ингилабчыјыг ја јох?!

Түтүнчүоғлу — Һәркаһ мәндән сорушсан, јох! Чүнки сәнин јолун ингилабчы јолу дејил!

Тағы бәј — Анламырсыныз, ушагсыныз, јалвармаг олан јердә күч нә лазым?!

Түтүнчүоғлу — Чәкил кери, ингилабчы јалварmаз!

Дәрвишоғлу *(сәһнә архасындан)*. — Билин, акаһ олун, еј әһли-вәтән:

Гачдым бу Чаһанын әбәди шурү шәриндән.
Дил ачмамышам дәрду гәминдән, кәдәриндән;
Дүнја нә демәк, вер мәнә чәннәт хәбәриндән:
Дүшдүм ода, јандым, дедим аллаһа тәвәккүл!
Һәр јана доландым, дедим аллаһа тәвәккүл!

Бәхтимдән усандым, дедим аллаһа тәвәккүл!
Игбалә инандым, дедим аллаһа тәвәккүл...

Тағы бәј *(Түтүнчүоғлуна)* — Сөзүн доғрусун Дәрвишоғлу деди: «Һәр јанда доландым, дедим аллаһа тәвәккүл!..» Бу күнүн вәзифәси будур, ешидирсән?

Түтүнчүоғлу — Ешидирәм, Дәрвиш Тағы!

Һамы күлүр.

Тағы бәј — Ај чамаат, сиз билирсиниз ки, мән ингилабчыјам. Саһибкар да језид дејил ки, динч адамы һеч бир вахт дара чәкмәзләр.

Түтүнчүоғлу — Фәһләләр, јохсуллар! Саһибкар ингилабчылара чөрәк вермәмәк үчүн фабрики бағлады. Сиз Тағы бәј кими адамларын һијләсинә алданмајын. О, халгын досту дејил.

Мүчаһид — Түтүнчүоғлу дүз дејир. Биз барышмајачағыг!

1-чи мүчаһид — Биз вурушачағыг!

2-чи мүчаһид — Биз саһибкара күзәштә кетмәрух!

Даваткәроғлу *(Түтүнчүоғлуна)* — Әсәд, јекә оғлансан ахы! Нијә бу халгы гырғына верирсән?

Түтүнчүоғлу — О сәнин ишин дејил!

Тағы бәј — Ај Әсәд, хата олмады ки, бир гәдәр Бакыда галыб гајытдын...

Даваткәроғлу — Биз бу халгын бәдхаһы дејилик ки.

Тағы бәј — Белә һа. Ағадыр. Бу күн кефи истәр, фабрики бағлар. Сабаһ да кефи истәр, ачар. Гардашым, инсаф да јахшы шејдир. Биз аға илә бәрабәр этәк долусу пул төкүб фабрик тикдирмәмишух ки?

1-чи мүчаһид — Биз һеч бир заман ағанын кејфи илә ојнаја билмәрух!

Һачы Мећди — Ағаны истәмирух!

Һачы Салман — Ағаны истәмирух! (Тәрәфә) Надүрүст оғлу гојачаг ки, малымызы базарына салаг?

Даваткәроғлу — Сиз Тәбризи Бакы ајағына апармајын .

Түтүнчүоғлу — Бакы илә Тәбризин нә фәрги вар? Фабрик һәман фабрик, фәһләләр һәман фәһлә. Ehтијач да һәман ehтијачдыр!

Даваткәроғлу — Елә исә бир аздан сонра кәл кәндири асыланларын боғазындан ач. Јахын кәләнин гулагларыны јердән көбәләк гопардан кими гопардарам!

875—14

Әлидадаш — Мән сәни Тәбриздә гојсам, бу бығлар мәнә һарам олсун!

2-чи мүчаһид — Саһибкар, саһибкар!

3-чү мүчаһид — Саһибкар, саһибкар!

Мүлкәдар *(гапыдан чыхыр)* — Нә истәјирсиниз, нә һај-күјдүр?

3-чү мүчаһид *(ирәли кечир)* — Һәбсә алынанлары бурах!

Мүлкәдар — Гој һөкумәт кәлиб мәнимлә данышсын!

Түтүнчүоғлу — Һансы һөкумәт?!

Мүлкәдар — Гачар һөкумәти!

Түтүнчүоғлу — Биз Гачар һөкумәтини дә, она арха вериб, Азәрбајчан јохсулларыны сојан чәлладлары да, һәрис мүлкәдарлары да мәһв едәчәјик! *(Јахасындан тутур)*. Јолдашларымызы бурах!

Ишчиләр — Јолдашларымызы бурах!

Фәһләләр мүлкәдара һүчум едирләр. Мүлкәдарын силаһлы адамлары фәһләләри говуб фабрикин габағындан чыхарыр. Мүлкәдар башы дағылмыш һалда гачыр.

Тағы бәј *(тиндән чыхыр)* — Мәнә Тағы бәј дејәрләр. Јашасын азадлыг дејиб чағыранларын һамысынын ады бурададыр. *(Дәфтәри көстәрир.)*

Һачы Мећди *(башыны тиндән чыхарыб бахыр. Һачы Салман бу бири тиндән сәсләнир)* — Бурадајам, һачы...

Һачы Салман — Нечә көрдүн?

Һачы Мећди — Бу дејил, һәлә далысы вар. Гәләбә бизимкидир.

Һачы Салман — Һансы гәләбә? Биз кимик?

Һачы Мећди — Кимлијимиз јеринә көрәдир.

Һачы Салман — Биз кимә галиб кәлирух? Кимлә вурушурух?

Һачы Мећди — Биз вурушмурух, бизим үчүн вурушурлар.

Һачы Салман — Анламадым!

Һачы Мећди — Јери дејил, даһа мән сәнә бурда вәззаријјат охуја билмәрәм ки!

Һачы Салман — Јенә дә олсун, учундан-гулағындан?

Һачы Мећди — Һансы тәрәф галиб кәлсә, биз галиб кәләрик. Јоллар ачылачаг, биз малларымызы истәдијимиз базарда, истәдијимиз гијмәтә сатачағыг.

Һачы Салман — Һән дә, инсан ја кәрәк әксингилабчы олсун, ја да ки, ингилабчы, јә'ни белә дејил?!

Һачы Мећди — Бә нәмәнә?

Һачы Салман — Һән дә!

Һачы Мећди — Ингилаб өз ингилабымыздыр. Нечә истәсәк елә едәрух.

Тағы бәј — Белә һа! Мәним дә дедијим будур. Әсил киши сөзү дә будур. Өз ингилабымызы өзүмүз едәрух.

Мүлкәдар *(башы сарыглы һалда кәлир. Бир нечә чар бајрағы кәтирир)* — Бу бајраглары вурун дар ағачларынын башына *(алыб вурурлар. Полисләр мејданы чамаатдан тәмизләјир. Зејнәб вә Чавад ағаны дара чәкмәк үчүн кәтирирләр)*.

1-чи мүчаһид — Гачаг Зејнәби кәтирирләр.

Мүлкәдар — Чамаат, бу гачаг Зејнәбдир, буна бахыб ибрәт алын. Мүчаһидләрин, гачагларын ахыры дар ағачыдыр!

Зејнәб — Чамаат! Мән гачаг Зејнәбәм. Мән нә јол кәсмишәм, нә адам өлдүрмүшәм, нә дә јохсул кәндлиләрин сон көјнәјини чыхармышам.

Мүлкәдар — Тез кәндири боғазына кечир!

Зејнәб — Тәбриз гадынлары! Мән бурада көрдүјүнүз инсаң овлајанлар әлиндән дағлара гачмышдым. Мәни тутдулар. Инди мәни, адам сојанлар, оғрулар вә хәлгин дүшмәнләри асдырыр. Чәллад мәни асдырыр. *(Мүлкәдара)* Мән сән кими итләрин чохуну өлдүрмүшәм.

Мүлкәдар — Кәс бу бајгушун сәсини!

Тағы бәј — Сәттар хан! Сәттар хан кәлир.

Һөкумәт гошуну гачыр.

Чаваһир — Сәттар хан кәлир!

Мүлкәдар *(гача-гача)* — Консула хәбәр верин! Консула хәбәр верин! Консула хәбәр верин!

Дилруба *(гучағында Зејнәбин ушағы, гышгырагышгыра кәлир)* — Зејнәб, Зејнәб, Зејнәб!

Зејнәб *(кәндир боғазына салынаркән)* — Оғул, балам!

Дилруба *(ирәли кәлир)* — Горхма, Зејнәб, Сәттар хан кәлир!

Даваткәроғлу *(Дилрубаны көрүб әлләри сүстләшир, кәндири әлиндән бурахыр. Дилрубаја тәрәф дөнүб титрәјир)* — Ah, Дилруба, мәним гатилим Дилруба!

Дилруба — Бурах, јарамаз!

Зејнәб *(тәпик илә Даваткәроғлуну вуруб јыхыр)*. — Чәкил, алчаг!

Базар адамы мүлкәдарын адамларыны даша басырлар. Сәттар хан дәстәси илә мусиги тәрәннүмләри алтында кәлир.

Сәттар хан *(чамаата)* — Азәрбајчан халгы! Әсирлик тарихинин вәрәгләрини чырын! Гој азадлыг дејә чағыран сәсләр ганлы Гачарын күлүстан сарајларыны титрәтсин! Гој Азәрбајчан халгынын сүмүкләри үстүндә гурулан Гачар гәсри јериндән ојнасын! Гој думанлы Тәбризин үфүгләриндә шығыјан илдырымлар бүтүн Азәрбајчан халгынын азадлыг јолларыны ишыгландырсын!.. *(Гылынчыны чәкиб ирәли кечир. Һөкумәт гошунларыны говуб мејдандан чыхарырлар. Зејнәб Дилрубаны бағрына басыр вә ушағыны гучағына алыр)*.

Сәттар хан *(Зејнәбә)* — Сән инди гачаг Зејнәб дејил, гочаг Зејнәбсән!

Тағы бәј *(кәлир)* — Тағы бәј дәстәси мәғлуб олмаз! Мән Даваткәроғлуна чан верән оғул дејиләм!

Һачы Салман *(кәлир)* — Биз адамын күркүнү јыртарух!

Һачы Мећди — Ингилабчы олмушам да, олачағам да!

Һачы Салман — Нијә дә олмајым ахы, кәл Һачы Мећди, әʼлаһәзрәт императорун консулу кәлир. Булудлар галынлашыр.

Ингилабчылар мүлкәдары әсир кәтирирләр.

Сәттар хан *(Түтүнчүоғлуна)* Дар ағачларыны јыхмајын. Саһибкарын өзүнү асдырачағам!

Консул *(бир нечә газаг илә кәлир)*. — Күнүнүз хејир, чәнаб Сәрдар! Мән бир мәсәлә үчүн јаныныза кәлмишәм.

Сәттар хан — Бујурун!

Консул — Саһибкар император һимајәсиндәдир.

Сәттар хан — Ингилаб һәрәкатына гарышмајачағыныза сөз вермишдиниз.

Консул — Сөзүмүз сөздүр.

Сәттар хан — Елә исә дар ағачларына јахшы бахын!

Консул — Бу дар ағачлары шаһәншаһ һөкүмәтинин әмри илә гурулмушдур.

Сәттар хан — Бәс о чар бајраглары нәдир?

Консул — Сәрдар! Сизин гаршынызда дуран бөјүк Русија һөкумәтинин нүмајәндәсидир!

Сәттар хан — Бөјүк Русија халгынын нүмајәндәси олсајдыныз бир дост кими әлинизи сыхардым. Тәәссүф ки...

Консул — Нәһајәт, сизинлә бир кенерал данышыр!

Сәттар хан — Сизинлә дә Азәрбајчан халгынын ирадәсини тәчәссүм етдирән садә бир сәрбаз данышыр!

Консул — Сон сөзүмдүр!

Сәттар хан — Мәним дә сон сөзүмдүр. Халгын дүшмәнләрини дар ағачына!

Саһибкары дар ағачына галдырырлар.

Пәрдә

ҮЧҮНЧҮ ПӘРДӘ

Сәттар ханын гәраркаһыдыр. Стол үстүндә Чәнуби Азәрбајчанын хәритәси салынмышдыр. Сәттар хан һәјәчанла еви доланыр.

Сәттар хан — Бизим евимизи јыхан ики шејдир: идарәсизлик вә ирадәсизлик. Галиб кәлмәк үчүн нә лазымдыр? Сөздә, ишдә, фикирдә бирлик. Тәәссүф ки, бу да бизим јолдашларымызда јохдур.

Сәркәрдә — Чәнаб Сәрдар, мән дә ингилабчыјам. Лакин нә етмәли, Бағ-мешә тәслим олду. Гара Мәлик дүшмән тәрәфинә кечди. Инди артыг Азәрбајчан ингилабы әвәзиндә мүһасирәјә алынмыш бир шәһәр вардыр.

Сәттар хан *(ачыгланыр)* — Азәрбајчан адына бөһтан демә! Нә гәдәр ки, Азәрбајчан халгы вар, нә гәдәр ки, онун оғуллары диридир, онун ингилабы да јашајачагдыр. Гара Мәлик, Бағ-мешә нә үчүн тәслим олду?

Сәркәрдә — Халг сөзә јох, гүввәтә инаныр.

Сәттар хан — Сајын чохлуғу гүввәт дејил. Гүввәт бачарыгдан, горхмамагдан вә күтләдә дөнүш јаратмагдан ибарәтдир. Биз үсјана башладығымыз заман кимә архаланмышдыг? 9 нәфәрә! Амма инди бүтүн бир ордуја архаланырыг.

Түтүнчүоғлу — Еләдир, чәнаб Сәрдар.

Сәттар хан — Онда бизи ким таныјырды?

Түтүнчүоғлу — Һеч ким.

Сәттар хан — Амма инди бүтүн ингилабчы дүнја бизи таныјыр. Бизи Русија вә Загафгазија ингилабчылары таныјыр. Бизи бөјүк Ленин таныјыр!

Телефон зәнк чалыр.

Түтүнчүоғлу — Һә... Бәли, Сәрдары? Бу саат, чәнаб Сәрдар.

Сәттар хан *(телефону алыр)* — *Һә*, Сәлам, нитгләринизин сурәтини алмышам. Башдан-ајаға, јашасын Сәттар хан вә мәһв олсун Мәммәдәли шаһдан башга һеч бир шеј јохдур. Мөһтәрәм натиг, әсил мәсәлә јалныз торпаг вә суда дејил, мүбаризә милли азадлыг уғрундадыр. *(Трубканы јеринә гојур)*. Һәр башда бир чүрә фикир, һәр дилдә бир чүрә сөз...

1-чи мүчаһид — Әлвар чәбһәсиндән Чавад ага кәлмишдир.

Сәттар хан — Бурахын кәлсин.

Чавад ага *(силаһлы олараг кәлир)* — Сизи тәбрик едирәм, чәнаб Сәрдар. Әлвары көтүрдүк. Әлварда һөкумәт гошунунун мүгавимәтинә бахмајараг, Бағыр хан гүввәтимизи лазымынча тәшкил едиб һөкумәт гошунуну дармадағын етди. Әлвар халгы да ингилаб гошунлары илә бәрабәр шәһәрин көмәјинә кәлди.

Сәсләр — Јашасын Сәттар хан! Јашасын Азәрбајчан!

Сәттар хан *(пәнчәрәдән һәјәтә)* — Намуслу ағалар, гејрәтли вә гәһрәман гардашлар. Бу күнкү гәләбәнизи бүтүн Азәрбајчан халгы адындан тәбрик едирәм! Ингилаб пајтахтына хош кәлмисиниз!

Сәсләр — Јашасын Сәттар хан! Јашасын ингилаб!

Сәттар хан — Зүлмкарлар мөвгејләрини мөһкәм етмәк үчүн фарс-азәрбајчанлы ихтилафлары јаратдылар. Халгын милли азадлығына тәчавүз етдиләр. Мәсәлә будур.

Сәһнә архасындан Дәрвишоғлунун сәси ешидилир.

Дәрвишоғлу:

Шиәји-али-Әлидән галмамышдыр бир нишан,
Дини мөһкәм гылды Сәттар хан, Бағыр хан, ја Әли!
Һатәмдә олмамышдыр сәндә олан сәхавәт.
Рүстәмдә олмамышдыр сәндә олан шүчаәт...

Сәттар хан — Ешидирсинизми? Мән чох арзу едәрдим ки, бизимкиләр кизлин иш үсулуну һәјатә, гошун арасына сохулмуш диләнчи Дәрвишоғлундан өјрәнсинләр.

1-чи мүчаһид — Бу адам мүчаһидләр арасына сохулуб, ичазәсиз гәраркаһын һәјатинә кирмишдир.

Түтүнчүоғлу — Сәни бура ким бурахды?

Дәрвишоғлу —

Сакит ол, бу евдә беш күн гонагсан.
Аллаһа сығынсын кәрәкдир инсан.

Түтүнчүоғлу *(ачыгланараг)* — Ријакар мәл'ун, де көрәк сәни бура ким көндәрди? *(Вурмаг истәјир)*.

Дәрвишоғлу — Ја һәгг, ја дуст Әли!

Сәттар хан — Дајан, буна бир түмән пул верин.

Дәрвишоғлу — Ағам Әли сәни ингилаба чох көрмәсин *(Охуја-охуја кедир)*:

Шиәји-али-Әлидән галмамышдыр бир нишан,
Дини мөһкәм гылды Сәттар хан, Бағыр хан, ја Әли!

Сәттар хан — Часусдур. Биз ону өлдүрсәк, дүшмәнләримиз дејәчәкләр ки, биз Әли нөкәрини өлдүрдүк. Бу саат ушаглара тапшыр ки, Дәрвишоғлунун далысынча дүшсүнләр, һәр кәслә данышса тутуб јанына кәтирсинләр. *(Чавад ага кедир, Сәттар хан сәркәрдәјә)* Сиз дә кедин, әлагә сахлајын, рабитә ишләримиз јериндә дејил, бу нә демәкдир, чәбһәнин чәбһәдән хәбәри јохдур?

Сәркәрдә кедир.

Зејнәб — Салам, Сәрдар, күнүнүз хејир.

Сәттар хан — Әлејкәссәлам! Һарадајдын?

Зејнәб — Һачы Салман ага меһманханада тахыл сатанларын ичласыны чағырмышды.

Сәттар хан — Саат икидә?

Зејнәб — Бәли, саат икидә.

Сәттар хан — Инди саат једдидир. Билирсән, әзиз бачым, бә'зән бир дәгигә кечикмәк бир илдә газанылан бөјүк бир гәләбәни удуза биләр. *(Еви доланыр)*.

Зејнәб *(Утана-утана)* — Бу мәним сәһвимдир, чәнаб Сәрдар. Доғрусу, Чавад ағадан никаран идим. Әлвар чәбһәсинә кетмишдим.

Сәттар хан — Ејби јохдур, сәни башга иш үчүн чағырмышам. *(Фикирли бир сурәтдә еви доланыр)*. Дүшмән шәһәри ач гојмаг үчүн иттифаг дүзәлдир. Бизимкиләр дә онун бурахдығы сүлһ шаијәләринә инаныр. *(Зејнәб вә Түтүнчүоғлуна)*. Әксингилаб гәраркаһына кетмәк лазымдыр.

Түтүнчүоғлу — Мән кедә биләрәм.

Сәттар хан — Нә чүрә кедә биләрсән?

Түтүнчүоғлу — Диләнчи палтарында.

Сәттар хан — Јох, һәрчәнд дүшмән бу үсулу ишләдир, амма чох көһнәлмишдир *(Гапы ачылыр бир нәфәр диләнчи кәтирирләр)*. Буну һарадан тутдунуз?

1-ч и м үчаһид — Сәфи базарчасында тутулмушдур.

Сәттар хан — Сәни нијә тутублар?

Диләнчи — Билмирәм, башына дөнүм.

Сәттар хан — Дәрвишоғлу илә данышандамы тутдулар?

Диләнчи — О гачды, әвәзинә мәни тутдулар.

Сәттар хан — Адын нәдир?

Диләнчи — Мән Тәбризли дејиләм. Гарадағлыјам, дәстикирлијәм, адым Орагчыоғлу Хәлилдир.

Сәттар хан — Бәс сәнин Тәбриздә нә ишин вар?

Диләнчи — Атам ингилабчы иди. Әләкбәр хан атамы өлдүрүб, евимизи јандырды. Гачыб Тәбризә кәлмишәм.

Сәттар хан — Торбандакы нәдир?

Диләнчи — Чөрәкдир, гапылардан јығмышам.

Сәттар хан — Јалан данышырсан, сән чорабчы ләвәнд Тејбәнин оғлу Гәдирсән *(Түтүнчүоғлуна)*. Папағыны көтүр *(көтүрүрләр)*. Башындакы чапыг јери нәдир?

Диләнчи — Әләкбәр ханын нөкәрләри атамы өлдүрәндә мәни дә јараладылар.

Сәттар хан — Јенә јалан дедин? Доғрусуну десән сәни азад едәрәм.

Диләнчи — Анд олсун Имам Һүсејнә, бир кәлмә дә јалан демәмишәм.

Сәттар хан — Дөрд ил бундан әввәл Кечил гапысында сәнин башыны јаралајан мән өзүм дејилдимми? Өз бачысынын намусуну сатмаг истәјән алчаг, онда гачыб әлимдән гуртардын. Амма инди гуртара билмијәчәксән.

Диләнчи — Әсли олмајан сөзләр ешидирәм. Мәним, һеч јериндән бачым олмајыб...

Сәттар хан *(Түтүнчүоғлуна)* — Чаваһир бачыны бура чағырын!

Диләнчи диксинир.

Диләнчи — Сәрдар, мәни ингилабын башына доландыр. Өлдүрмә, нә гәдәр өмрүм вар, сәнә гуллуг едәрәм.

Сәттар хан — Намуссузлуг сәнин илијинә гәдәр

ишләмишдир. *(Чаваһир кәлир. Сәттар хан она әмр едир)*. Чаваһир бачы, ат чаршабыны.

Чаваһир чаршабыны атыр.

Диләнчи — Аһ, намәрд бачы, сән мәни сатдынмы?

Сәттар хан — Намәрд сән өзүнсән, сән һәм бачынын, һәм дә вәтәнин намусуну сатмаг истәјирдин. Торбасындакы динамитләри чыхарын, бизә лазым олар.

Диләнчи — Мәни өлдүрмәјин, Сәрдар!

Чаваһир — Чәнаб Сәрдар, ичазә верин о хаини мән өзүм күлләләјим.

Сәттар хан — Сәнин чәзаны бачын Чаваһирә тапшырырам. Апар!

Чаваһир тапанчаны чыхарыб диләнчини апарыр.

Зејнәб — О, нә гәдәр дә икид бир гыздыр.

Сәттар хан — Әјләшин, инди дејин көрүм, сиз әксингилаб гәрарқаһына нечә кедә биләрсиниз?

Зејнәб — Арвадлар Ермәнистандан шәраб алыб Дәвәчи мәһәлләсинә апарырлар. Исламијјәнин әтрафы шәраб сатан арвадлар илә долу олур. Мән дә бир бәстн шәраб алыб ора кедәрәм.

Сәттар хан — Јахшы фикирдир. Сән ора кифајәт гәдәр динамит апармалысан. Сәни бизимкиләр Исламијјәнин икинчи гапысынын ағзында көзләјәчәк.

Зејнәб — Мән онлары нечә тапмалыјам?

Сәттар хан — Сејид кими башында көј әммамәси вар. Чијнинә Хорасан күркү салыр. Тез-тез чахмаг чахачаг, јанындан гадын кечәндә, — ја һәгг, ја һәгг, — дејәчәкдир. Бәстини она верәрсән.

Зејнәб — Баш үстә, һәр шеј ајдындыр.

Сәттар хан — Қағыз вермирәм. Дејәрсән ки, лағымлары һазыр олду, олмады? Бу кечә Исламијјәни партлатмалыдырлар. Бу динамитләри дә көтүр кет, уғурлар олсун! *(Түтүнчүоғлуна)*. Сән дә бир нечә бомба көтүрүб Зејнәбин далысынча кет! Һәркаһ о тутулса, ону гуртармаға чалыш.

Түтүнчүоғлу — Баш үстә.

Чаваһир *(дахил олур)*. — Чәнаб Сәрдар, мән вәзифәми битирдим, мәнә көрә эмриниз?

Сәттар хан — Сән бу кечәни Дәвәчијә гајытма! Кет һәләлик раһат ол!

Чаваһир кедир.

1-чи мүчаһид *(кәлир)* — Чәнаб Сәрдар, чар ордусунун кенералы јаныныза кәлмәк истәјир.

Сәттар хан—Бурахын кәлсин. *(Мүчаһид кедир).* Нә үчүн кәлдијини билирәм.

Кенерал — *(јанында ики нәфәр хидмәтчи кәлир)* Күнүнүз хејир, Сәрдар.

Сәттар хан — Тәшәккүрүм вар, кенерал. *(Әлини сыхыр вә күрсүнүн үстүндә әјләшмәк үчүн јер көстәрир).*

Кенерал — Император һөкумәтинин тәләбинә көрә, Иран һөкумәти сүлһә разылыг вермишдир. Император консулханасы сизи инандырмаг үчүн гур'ан мөһүрләјиб.

Сәттар хан — Тәшәккүр едирәм, кенерал!

Кенерал — Сиз гур'анын мүгәддәслији наминә бу сүлһә инанмалысыныз. Бу кечәдән е'тибарән һөкумәт ордусу Тәбриз алтындан чәкилир.

Сәттар хан — Буну сөздә дејил, ишдә көрмәлијик.

Кенерал — Чар консулханасы император һөкумәти наминдән сизин саламатлығынызы тә'мин едир.

Сәттар хан *(кенерала)* — Бујурун, чәнаб кенерал.

Кенерал — Силаһлары јығыб консулхана нүмајәндәләринә тәһвил вермәлисиниз.

Чавад аға *(тәләсик кәлир)* — Чәнаб Сәрдар, хәбәр верирләр ки, дүшмән Хијабан тәрәфләриндә шиддәтли топ атәшинә башламышдыр.

Сәттар хан *(кенерала)* — Тәбрик едирәм, кенерал! Топ сәсләри вә'д етдијиниз сүлһүн хәбәрини верир. Чәнаб кенерал, зәһмәт чәкибсиниз. Бизим алданмаға вахтымыз јохдур. Һәјат мүбаризә тәләб едир.

Кенерал — Гәти чаваб?

Сәттар хан — Азәрбајчан халгы силаһы анчаг гәләбәдән сонра јерә гојачаг.

Кенерал — Мән император һөкумәтинин тәләбләрини дедим.

Сәттар хан — Мән дә халгымын арзуларыны сөјләдим. *(Кенерал кедир. Сәттар хан Чавад ағаја)* Чар консулханасынын сүлһүнә инанмаг үчүн ја хаин, ја да дәли олмаг лазымдыр. Чавад аға, сән бурада ол, телефонла сәсләјән олса, дејәрсән ки, Сәрдар тезликлә гајыдачаг *(кедир).*

Һачы Салман *(Дышарыдан даныша-даныша кәлир)* — Чаным, белә олмаз ахы. Биз ингилабчыјух ја јох?

Чавад аға — Нә олуб һачы, нә вар ки?

Һачы Салман — Нә олачаг. Биз бөјүк бир шәһәри ач гоја билмәрух ки?

Һачы Мећди *(кәлир)* — Һаны чәнаб Сәрдар?

Чавад аға — Сәрдары нејләјирсиниз?

Һачы Мећди — Шәһәрдә әлли чөрәкчидән икиси ачыгдыр. Биз чамаатын гејдинә галмалыјух ја јох?

Чавад аға — Әлбәт ки, галмалысыныз. Сизә бу барәдә ким мане ола биләр?

Һачы Салман — Бојнумузда мәс'улијјәт вар ахы.

Һачы Мећди — Кәклик кими башымызы сохмушуг гара, ешикдән хәбәримиз јох. Белә ингилаб олмаз ахы?

Һачы Салман — Биз халгы ачындан гыра билмәрух ки!

Чавад аға — Аллаһа шүкүр, тахылын вә јемәк шејләринин һамысы тачирләрин әлиндәдир. Сиз өзүнүз дә әјаләт шурасында тачирләрин нүмајәндәсисиниз. Тахылы учуз бурахын, чох бурахын, чөрәк дә учуз олсун.

Һачы Салман — Бу сөзү бизим јанымызда дедин, бир дә ајры јердә демә, көрүнүр ки, сијасәтдән бихәбәрсән. Бу сөздән әксингилаб ији кәлир.

Һачы Мећди — Бу чүрә сөзләр тачирләрин һүгугуна тәчавүз етмәкдир. Буна ингилаб јол вермәз.

Һачы Салман — Бәс һаны чәнаб Сәрдар?

Чавад аға — Чәнаб Сәрдар тезликлә гајыдачаг. *(Һачылар кедир, Чавад аға онларын далынча):* Һарамзада көпәк ушағы. Мән сизи Араз гырағындан таныјырам.

Дилруба *(тәләсик дахил олур).*—Бунлар нә үчүн кәлмишдиләр?

Чавад аға —Шәһәрин ачлығындан шикајәт едирләр, дејирләр ки, чөрәкчи дүканлары бағлыдыр.

Дилруба *(Һачы Мећди вә Һачы Салманын далынча)*—Бу күн сәһәрдән тахыллары әксингилаб мәһәлләсинә дашытдырырлар. Түлкү һарамзадалар! Көрәсән Сәрдар тез гајыдачаг ја јох!

Тағы бәј *(кәлир)* — Чәнаб Сәрдар һаны?

Чавад аға — Чәнаб Сәрдарла нә ишин вар?

Тағы бәј — Нечә јә'ни нә ишин вар? Биз бу ингилабда иштирак едирик ја јох? Дүнјаны ачлыг ичиндә һәлак едә билмәрик. Инди ки, иш апара билмирик, тапшыраг башгалары апарсын *(кедәркән)*. Әши, сән өләсән, јахамыз бир дәстә оғул-ушағын әлиндә галмајыб? *(Кедир)*.

Чавад аға *(дәһлизә тәрәф)* — Сизә јүз дәфә тапшырылыб ки, ичазәсиз адам бурахмајын.

Сәттар хан *(кәлир)* — Хош көрдүк. Дилруба, гызым, нә вар, нә јох?

Дилруба — Һачы Мећди вә Һачы Салман тахыллары әксингилаб мәһәлләсинә дашытдырырлар.

Сәттар хан — Һүсејн бағбаны телефона чағыр.

Чавад аға — Өзләри дә кәлмишди, шәһәрин ачлығындан шикајәт едирдиләр.

Дилруба *(телефона)* — Кимдир данышан? Һүсејн әми, сәнсәнми? Сәрдар сәнинлә данышачаг.

Сәттар хан *(кәлиб трубканы алыр)* — Һүсејн, салам. Һә, мәнәм, Сәттар хандыр. Һүсејн, көрүнүр ки, тәшкилатыныз јатыб. Сүбут?.. Һачы Мећди илә Һачы Салман тахыллары әксингилаб мәһәлләсинә дашытдырыр. *(Дилруба кедир. Сәттар хан бир гәдәр телефонда дуруб динләјәндән сонра)*: Бу саат онларын анбарларына мөһүр вуруб, гапысында мүчаһид гојарсан! *(Трубканы јеринә гојур)*.

Дилруба — Чәнаб Сәрдар, о кәлиб сизи көрмәк истәјир.

Сәттар хан — Кимдир? О да ад олармы?

Дилруба — Билмирәм, сизин јолдашыныздыр.

Сәттар хан *(күлүр)* — Јохса Гүдрәт кәлиб?

Дилруба *(утана-утана)* — Бәли!

Сәттар хан — Хәбәр вер кәлсин. *(Дилруба кетмәк истәјир)* Дајан! Ал, бу күнкү хидмәтин үчүн сәнә бу нағаны бағышлајырам.

Дилруба — Тәшәккүр едирәм, чәнаб Сәрдар!

Сәттар хан — Инди кет, һәмән адсыз оғлана хәбәр вер ки, кәлсин. *(күлүр, мәчлисә)* — Бир нечә ил бундан габаг кимин әглинә кәләрди ки, Азәрбајчан гызы әлиндә силаһ азадлыг мүбаризәсинә чыхачаг. *(Гүдрәт күлә-күлә кәлир. Сәттар хан она)*: Салам! Билирәм нијә күлүрсән. Зејнәб вә Дилрубалар бөјүк кәләчәјин

нүмунәләридир. Де көрүм, шәһәри лазымынча өјрәнә билдинми? Ингилаб тәшкилатлары нә һалдадыр?

Гүдрәт — Јемәк ишләри јахшы дејил, һаким јенә мөһтәкирләрдир. Ингилаб тәшкилатларында лагејдлик вардыр.

Сәттар хан — Доғрудур, јолдаш, тамам доғрудур.

Дилруба — Чәнаб Сәрдар, бир гадын кәлиб сизи көрмәк истәјир.

Сәттар хан — Кимдир? Нә истәјир?

Дилруба — Билмирәм, адыны сөјләмәди. Шәхсән сизинлә көрүшмәк истәјир.

Сәттар хан — Чағыр кәлсин *(Дилруба кедир. Сәттар хан Гүдрәтә)* Чәбһәләри кәздинизми?

Гүдрәт — Бәли, кәздик. Дөјүшчүләрин руһу олдугча јүксәкдир. Һүчум үчүн үрәкләри чырпыныр.

Нина *(дахил олур. Гүдрәтлә көрүшүр)*. — Салам Гүдрәт, күнүнүз хејир, Сәрдар!

Сәттар хан — Хош кәлибсиниз, Нина бачы, бујурун әјләшин!

Нина — Саг олун, Сәрдар, кетмәлијәм. Кәлдим хәбәр верим ки, һөкумәт гошуну бу кечә шәһәрә басгын едиб сизи вә Салары әсир алмаг нијјәтиндәдирләр.

Сәттар хан — Белә...

Нина — Орду кенералы бу күн сәркәрдә Бөјүк ханла көрүшәчәкдир.

Сәттар хан — Тәшәккүр едирәм, Нина бачы, зәһмәт чәкдиниз.

Нина — Хошдур. Мәни бағышлајын, кетмәлијәм; саламат галын.

Сәттар хан — Чох саг олун. Хош кәлдиниз.

Нина Сәттар ханла көрүшүб Гүдрәт илә бәрабәр кедир. Гүдрәт ону өтүрүб кәлир.

Сәттар хан *(Чавад ағаја)* —Биз онлары габагламалыјыг. Тез гошун сәркәрдәләринә хәбәр вер, һазырлыг көрсүнләр.

Чавад аға кедир. Сәттар хан фикирли отағы кәзир, Һачы Мећди кәлир.

Һачы Мећди — Чәнаб Сәрдар, кәлмәк олар, ја јох?

Сәттар хан *(е'тинасыз)* — Бујурун, һачы.

Һачы Мешди — Һачы Мешдинин сүмүјү дә, илиҗи дә, ганы да, әти дә ингилабдыр. Гајнајыб ингилаба гарышмышам.

Сәттар хан *(истеһза илә)*. — Бунларын һамысыны мән билирәм, бир даһа тәкрар етмәк нә лазым?

Һачы Мешди *(әбасыны атыр, гылынч вә кәфәнини көстәрир)* — Будур, бах! Әсил ингилабчы мәнәм. Кеҗиниб кәлмишәм, һансы сәнкәрин зәифдир, буҗур кедим ора.

Сәттар хан *(Гүдрәтә)* — Чәнаб һачы әјаләт әнчүмәниндә тачирләр нүмајәндәсидир. Ингилаб јолунда малындан кечән адамлардандыр.

Һачы Мешди — Малымдан јох, чанымдан кечән адамам, чәнаб Сәрдар нә вахт буҗурса, чанымы гурбан верә биләрәм. Амма мән нечә ки, бир ингилабчы, бир шеҗдән разы дејиләм.

Сәттар хан — Нәдән разы дејилсиниз, һачы?

Һачы Мешди — Әлли чөрәкчи дүканындан икиси ачыгдыр. Биз ингилабчыҗух, халгымызы ачындан гыра билмәрүх.

Сәттар хан — Чөрәк гытлығынын сәбәби нәдир, һачы?

Һачы Мешди — Сәбәби одур ки, ингилаб белә ишләрлә мәшғул олмур.

Сәттар хан — Бундан сонра мәшғул олачаг. Чөрәкчиләрә учуз гиҗмәтә буғда верәчәҗәм.

Һачы Мешди *(тәәччүблә)* — Учуз гиҗмәтә?

Сәттар хан — Бәли, учуз гиҗмәтә!

Һачы Мешди — Һардан?

Сәттар хан — Ингилаб анбарларындан!

Һачы Мешди *(кәнарә)* — Буну баша дүшә билмәдим. Нечә җә'ни ингилаб анбарларындан?

Сәттар хан *(Һачы Мешдиҗә)* — Әјләшин. Дејин гәзет мүдирләри кәлсин. *(Һачы Мешдиҗә)* Чәнаб һачы, сиз «Әнчүмән» гәзетини охуҗурсунуз ја јох?

Һачы Мешди — Охуҗурам, чәнаб Сәрдар.

Гәзет мүдирләри кәлир.

Сәттар хан — Хош кәлиб сәфа кәтирибсиниз, әјләшин. Мән гәзет ишләрини јахшы билмирәм. Лакин гәзетләрин бу күнкү вәзифәсини билирәм... «Әнчүмән» гәзетинин мүдири кимдир?

Һачы Мешди — Ағаҗи Һәмиди.

Сәттар хан — Отурун! *(Столун үстүндән «Әнчүмән» гәзетини көтүрүб Гүдрәтә верир)* — Буҗурун!

Гүдрәт *(гәзети охуҗур)* — «Ингилаб мәнтәгәсиндә чөрәк ишләринә диггәт верилмир. Әлли дүкандан анчаг икиси ачыгдыр. Әһалинин гејдинә галан јохдур. Ингилаб тәшкилаты чөрәкчиләри чәзаландырмыр».

Сәттар хан — Бу нә демәкдир?

Һачы Мешди — Чәнаб Сәрдар, бу ки, җалан дејил.

Сәттар хан — Һәм җалан, һәм дә ифтирадыр. Даһа доғрусу, һәҗасызлыгдыр. Сиз бунунла ачлығын сәбәбини ингилабда көстәрмәҗә чалышырсыныз. Нә үчүн җазмырсыныз ки, һачы мешдиләр вә һачы салманлар тахыллары әксингилаб гәраркаһына дашытдырыр?

Һачы Мешди — Бу олмады ки, чәнаб Сәрдар, бәс мән бу кәфәни нијә кеҗинмишәм? Гоһумларыма бир чувал тахыл көндәрә билмәрәм?

Сәттар хан *(Чавад ағаҗа)* — Җаз, сабаһдан е'тибарән «Әнчүмән» гәзети вә онун чапханасы бағлансын.

Һачы Мешди *(кәнарә)* — Баша дүшмүрәм, бәс биз нә үчүн ингилаб еләмишүх?

Һачы Салман *(сәси кәлир)* — Гоҗ Мәммәдәли шаһ билсин ки, Тәбриз башлы-башына дејил! *(Кәлир)*. Милләтимин көзүнү пүфләҗәнин көзүнү чыхардарам!

Сәттар хан — Әјләшин һачы, елә бу кечәки ичлас милләтин гејдинә галмаг үчүндүр. *(Бир гәзет кәтирир)*. «Әлһәдид» гәзети. «Әлһәдид» нәдир?

Гүдрәт — «Әлһәдид» дәмир демәкдир.

Сәттар хан *(О гәзетин мүдиринә)* — Ахы бир инсаф еләҗин, вичданыныз олсун. Онсуз да бәдбәхт Азәрбаҗчан халгынын дилини әлиндән алырлар. Мәкәр бунун адыны дәмир гоҗмаг олмаздымы?

Чавад аға — Нә үчүн олмаз?

Һачы Мешди — Олсун да, олмасын да, нә олсун?

Гүдрәт *(бир кағыз охуҗур)* — Бу гәзетин једди нәфәр ишчиси вар. Ајда 250 түмән хәрчидир. Һәфтәдә бир кәрә, ики јүз нүсхә чап олунур. Бүтүн кәлири ајда гырх түмәндән ибарәтдир.

Сәттар хан — Бәс бунун 210 түмәнини ким верир?

Һачы Салман — Өзләри ингилабчы адамлардыр. Пулсуз ишләҗирләр.

Сәттар хан *(бир дәстә чек чыхарыр)*. — Бәс сән Һачы Салман аға бу гәзетә ајда јүз он түмән нә үчүн бурахырсан? Һачы Мећди һәр ај сәрраф васитәси илә нә үчүн јүз түмән бурахыр? Ингилаб әлејһинә тәблиғат апармаг үчүн? *(Чавад ағаја)*. Гәзетә бағлансын, мәтбәәси зәбт едилсин.

Һачы Салман — Гәзетә халгын дилидир.

Сәттар хан — О бизим халгын дили дејилдир. Амма Азәрбајчан дилиндә чыхан күлкү мәчмуәсинә ајда јүз түмән көмәк верилмәлидир. Чавад аға, јаз! *(Кәлиб мүдирин әлини сыхыр.)*

Һачы Салман *(Һачы Мећдијә)* — Кәдә, Һачы Мећди, бу нә һәнкамәдир?

Һачы Мећди *(јавашдан)* — Аллаһ бизи јеринкөјүн бәласындан сахласын!

Мусиги сәси кәлир.

1-чи мүчаһид — Чәнаб Сәрдар, Салари-милли Бағыр хан тәшриф кәтирир.

Сәттар хан — Бујурсунлар!

Һачы Салман *(Һачы Мећдијә)*. — Бу кечәнин хатасындан гуртарсам, јүз јашарам.

Бағыр хан *(дахил олур.)* — Рәфигләрин ахшамлары хејир олсун. *(Кәлиб өпүшүр. Сәттар ханын вә Гүдрәтин әлләрини сыхыр)*.

Сәттар хан — Чох шадам. *(Гүдрәти көстәрир)*. Мөһтәрәм рәфигимизин дә тәшрифи бурдадыр. Артыг лазыми мәсәләләри һәлл етмәк олар.

Бағыр хан — Бу күн чар консулу илә ингилаб мәсәләләрини һәлл етдим.

Сәттар хан *(Бағыр хана)* — Һансы ингилаб мәсәләләрини?

Бағыр хан — Тәбриз ингилабы мәсәләсини. Доғрусу, халгы гырғына вермәк истәмәдим.

Сәттар хан *(Бағыр хана)* — Әзизим, көзүмүн ишығы, мәсәлә бир Тәбриз мәсәләси дејилдир. Биз бурада Азәрбајчан мәсәләсини һәлл едирик. Бир дә белә бир заманда тәкбашына Тәбриз мәсәләсини һәлл етмәк олмаз. Ингилабда фәһлә дә, кәндли дә иштирак едир. Онлар бизә өз башымыза сүлһ етмәк ихтијары вермәмишләр.

Бағыр хан *(ачыглы)* — Бәс мән кимәм?

Сәттар хан — Һәр икимиз үсјан ордусунун бир сәрбазыјыг.

Бағыр хан — Мән баша дүшмүрәм. Биз нә үчүн вурушуруг?

Сәттар хан — Азадлыг үчүн, гәләбә үчүн мүбаризә апарырыг.

Бағыр хан — Гардашым, сән кәл, биз сүлһү давам етдирәк. Биз дүшмәнин сүлһ тәклифини гәбул етмәклә, сүлһпәрвәр дүнјанын мәһәббәтини даһа артыг газана биләрик. Мәмләкәтимиз кичик, вәзијјәтимиз ағырдыр. Ингилаб узун чәксә, халг ачындан гырыла биләр.

Сәттар хан *(столун јанына кәлиб хәритәләри көстәрир)* — Јох, гардашым! мәмләкәтимиз олдугча кенишдир, бәрәкәтлидир. Тарихин гызыл дөврләрини кечирмиш бир мәмләкәтдир. Сәнин нәјин јохдур? *(Хәритәләри көстәрир)*. Бујурун бахын, бу ики хәритә көһнә хәритәдир. Бунларын бири Бөјүк Пјотр заманында, икинчиси Наполеон заманында дүзәлдилмишдир. Бунлара јахшы диггәт верин!

Бағыр хан — Диггәт верирәм.

Сәттар хан — Бу кәндләр кечмишдә Азәрбајчан халгынын јашадығы кәндләрдир. Һәмәдан шәһәринин әтрафыдыр.

Бағыр хан *(хәритәдә охујур)* — Гаракөзлү, Газаглы, Ашыглы, Әлибәјли, Алмабулаг...

Сәттар хан — Бу да тәзә хәритәдир. *(Көстәрир)*. Бунлар биринчи вә икинчи хәритәдә көстәрилән хәтләрдир. Һаман адлары бурада тап көрүм!

Бағыр хан *(диггәтлә бахыр)*. — Онлары бурада көрә билмирәм.

Сәттар хан — Бах, мүбаризәмиз бунун үстүндә кедир. Апардығымыз мүбаризә бизим варлығымызы дүнја хәритәсиндән силәнләрә гаршыдыр. Бизим дә судан, күнәшдән, торпагдан истифадә етмәјә һаггымыз олмалыдыр. Бизә өз ана дилимиздә мәктәб, китаб, гәзетә лазымдыр. Јох, гардашым, сүлһ олмајачаг! Бу гәдәр бәрәкәтли бир мәмләкәтдә милјонларла диләнчи вар. Гачар ханәданы бу торпағы әсирләр вә гуллар дијарына дөндәрмишдир. Јох, гардашым, сүлһ олмајачагдыр! Инсан кими јашамаг истәјән халглар өзләри үчүн шәрәфли вә јени бир тарих дүзәлтмәлидир. Биз о тарихи гамыш гәләмләрлә дејил, ити гылынчларымызла јазмалыјыг.

Бағыр хан — Мән сәнин јолунда өлүмә кедәрәм, Сәрдар, лакин мәсәләни бу чүрә гојмаг бизим көмәкчи-

ләримизин сајыны азалда биләр. Бундан сонра мүбаризә јерсиздир. Гој халг раһат јашасын.

Һ а ч ы М е һ д и — Рәһмәт бә валидејни-шума...

Һ а ч ы С а л м а н — Бах, буна нә демишәм! Бу фикир әсил ингилабчы фикирдир. Бир күл илә баһар олмаз. Бир балача Тәбриз бөјүк шаһ ордусунун габағында нә иш көрә биләр?

С ә т т а р х а н — Нә исә, мәсәләјә кечәк!

Һ а ч ы М е һ д и — Ҷәнаб Сәрдар, чәсарәт олмасын, нә кими мәсәләләримиз вар?

С ә т т а р х а н — Јолдаш Күдрәт шәһәримизин вәзијјәти барәсиндә мә'лумат верәчәкдир. *(Күдрәтә)* Башла көрәк, әзиз јолдаш.

Г ү д р ә т — Дүшмән Тәбриз алтында бөјүк һазырлыг апарыр. Мүһарибә узун чәкәчәк. Биринчи нөвбәдә халгын гејдинә галмаг лазымдыр.

Һ а ч ы М е һ д и — Баракаллаһ! *(Һачы Салмана)*. Кәдә, Һачы Салман, сән оласан кетдијин Мәккә, индичә мән сәнә бу ағанын үзүнә бахан кими демәдим ки, халис ингилабчыдыр?

Һ а ч ы С а л м а н — Бә нәмәнә? Ингилабчы белә олар да...

Г ү д р ә т — Буна көрә дә мәним бирчә тәклифим вар: шәһәрдә вә шәһәр әтрафындакы бүтүн јејинти шејләрини сијаһыја алаг.

Һ а ч ы С а л м а н — Нечә, нечә? *(Һачы Мећдијә)* Балан өлсүн, Һачы Мећди, көр бир бу нә дејир?!

Г ү д р ә т — Мөвчуд олан јејинти шејләри Һәрби Ингилаб Комитәсинин ихтијарына верилмәлидир.

Һ а ч ы М е һ д и — Сонра?

Һ а ч ы С а л м а н — Сонра?

Г ү д р ә т — Баһалығын габағыны алмаг үчүн јејинти шејләрини учуз гијмәтә сатмаг лазымдыр.

Һ а ч ы М е һ д и — Бу ингилаб олмады ки!

Һ а ч ы С а л м а н — Мәкәр биз бундан өтрү ган төкмүшүх?

Һ а ч ы М е һ д и *(Һачы Салмана)* — Мән бу ағанын үзүнә бахан кими демәдим ки, гафгазлыдан ингилабчы чыхмаз?

Һ а ч ы С а л м а н — Һеч дәхли вар?

С ә т т а р х а н — Ингилабы мүдафиә етмәк үчүн әлимиздән кәләни әсиркәмијәчәјик.

Һ а ч ы С а л м а н — Әсиркәмәјәк! Өлмәк лазымдыр, кедиб өләк!

С ә т т а р х а н — Сиз Һачы мећдиләр, сиз Һачы салманлар ингилабын галиб кәлмәсини истәјирсиниз, ја јох?

Һ а ч ы С а л м а н — Галиб кәлсә дә, кәлмәсә дә нә дәхли вар ки?

Һ а ч ы М е һ д и — Истәрүх, истәмәрүх, бә нејнәрүх?

С ә т т а р х а н *(мәчлисә)* — Бундан нә анладыныз? Нечә ја'ни истәрүх, истәмәрүх, бә нејнәрүх?

Һ а ч ы М е һ д и — Һән дә... Сиз сорушурсунуз, биз дә кәмали сәдагәтлә чаваб веририк ки, истәрүх, истәмәрүх, бә нејнәрүх.

Һ а ч ы С а л м а н — Ја'ни белә дејил? Өз ингилабымыздыр. Галиб кәлсә дә, кәлмәсә дә, кимә нә дәхли вар?

С ә т т а р х а н — Ингилаб ганунлары нә тәләб етсә, һәјата кечирәчәјәм. Вәссалам! *(Күдрәтә)*. Даһа нә тәклифиниз вар?

Г ү д р ә т — Силаһлы күввәмиз чох аздыр.

С ә т т а р х а н *(Әнчүмән үзвләринә)* — Халча фабрикиндән говулан 700 нәфәр фәһләни силаһлы күвәјә гәбул едәчәјәм, хәрчини Әнчүмәндә гојуб кечирәрсиниз.

Һ а ч ы С а л м а н — Биз бу мәсәләни Әнчүмәндә гоја билмәрүх.

Һ а ч ы М е һ д и — Бир шаһы да олса верә билмәрүх. Вәссәлам!

С ә т т а р х а н — Бу сизин борчунуздур, сиз буну кечирмәлисиниз.

Һ а ч ы М е һ д и — Бағышларсыныз, Сәрдар, биз бу мәсәләни Әнчүмәндә гоја билмәрүх.

Һ а ч ы С а л м а н в ә Һ а ч ы М е һ д и *(галхыб кедирләр)* — Хејир баба, биз буну бачармарүх.

Т ү т ү н ч ү о ғ л у *(кәлир)* — Ҷәнаб Сәрдар, Зејнәби тутдулар.

С ә т т а р х а н — Нә вахт, кедәндә, ја гајыданда?

Т ү т ү н ч ү о ғ л у — Гајыданда. Ики бомба атдым. Бир нечә нәфәр өлүб, јараланды. Лакин Зејнәби гуртара билмәдим.

С ә т т а р х а н — Тутанлар ким иди?

Т ү т ү н ч ү о ғ л у — Тутанлар Бөјүк ханын адамларындан Даваткәроғлу илә Әлидадашды.

Сәттар хан — Ону инди Бөјүк ханын әлинә тапшырычаглар. Нә олур-олсун, биз ону хилас етмәлијик!

Түтүнчүоғлу — Еләдир, јохса Дәвәчидә ишләјән јолдашларын һамысы мәһв олачаг.

Гүдрәт — Зејнәб өлсә дә сирр вермәз. Анчаг ону хилас етмәк мүнкүндүр. *(Саатына бахыр).*

Бағыр хан — Нечә?

Гүдрәт — Бу кечә саат дөрддә һөкумәт гошуну шәһәрә басгын едәчәк. Биз онлары габагласаг, Зејнәби дә хилае етмиш оларыг.

Бағыр хан *(е'тиразедичи бир һалда)* — Шајиәләри бурахын. Кишиләр бизә нүмајәндә көндәриб. Бир һәфтәдән сонра сүлһ мәчлиси ачылыр. Парламан сечкиләри башланыр. Падшаһ бүтүн шәртләримизи гәбул едиб. *(Гүдрәтә)* Мәнчә белә-белә шејләрә инанмаг јахшы нәтичә вермәз.

Гүдрәт — Мәнә инанын, чәнаб Салар.

Бағыр хан — Сизә инанырам, көзүмүн ишығы, лакин сән дә сүлһү позмаг үчүн бурахылан шајиәләрә инанма. Дүшмән дә өз мәсләһәтини сүлһдә көрүр. Бизә дә бу лазымдыр.

Гүдрәт — Чәнаб Салар! Бөјүкхан бу кечә басгын едиб сизи әсир алмаға һазырлашыр. Биз ону габагламалыјыг.

Бағыр хан — Хәбәр һарадандыр?

Гүдрәт — Чар консулханасында ишләјән таныш бир гызын кәтирдији хәбәрдир.

Бағыр хан — Рәфиг, бир гәдәр еһтијатлы олун. Сон вахтлар бә'зи гызлар Тәбризи бир-биринә вурурлар.

Гүдрәт — О гызын васитәси илә алынан хәбәрләр јалан олмур.

Сәттар хан — Салар, о рус гызынын бизә олан достлуғу тәәччүб едиләси бир шеј дејилдир. Биз ингилаб дәрсләрини о бөјүк халгын мүбаризә тарихиндән охудуг.

1-чи мүчаһид *(кәлир)* — Чәнаб Сәрдар, атлы кәлиб хәбәр кәтирмишдир ки, Маралан вә Хијабан тәрәфләриндә шиддәтли вурушма башланмышдыр.

Бағыр хан — О тәрәфләрдә һеч бир һәрәкәт ола билмәз!

Сәттар хан — Һүсејн Бағбана хәбәр вер ки, 300 атлы илә Хијабан вә Маралан тәрәфләринә кетсин.

Мүчаһид кедир. Һачы Меһди вә Һачы Салман ичәри кирирләр.

Һачы Меһди — Ахыр, биз ингилабчыјух ја јох?

Һачы Салман — Биз Језид дејүлүх ки?

Сәттар хан — Нә олуб һачы?

Һачы Меһди — Бундан артыг нә олачаг ки? Анбарларымызы мөһүрләјиб гапысына да мүчаһид гојублар.

Һачы Салман — Мән өзүмү өлдүрәчәјәм. Гој һамы билсин ки, Сәттар хан бөјүк бир ингилабчынын өлүмүнә сәбәб олду.

Һачы Меһди *(мәчлисә)* — Бәлкә мән анламырам. Белә дә ингилаб олар?

Сәттар хан — Мән сизи әмин едирәм, маллары-нызын гијмәтини бир шаһысына гәдәр алачагсыныз.

Һачы Салман — Газанчыны истәмәдик, бары өз мајасыны версинләр.

Һачы Меһди — Биз ингилабдан газанч алмајачајух ки?

Һачы Салман — Һән дә, ахыр биз дә ингилабчыјух ја јох?

Сәттар хан — Әмин олун!

Һачы Меһди *(Сәттар хана)* — Чәнаб Саларын башына анд ичин инаным.

Сәттар хан — Анд ичирәм.

Һачы Меһди — Ингилабсыз бир күнүмүз дә олмасын.

Һачы Салман — Чан ағзымдан чыхана гәдәр дә ингилабчыјам. *(Кедир).*

Бағыр хан *(мәчлисә)* — Зәннимчә белә-белә ишләр бизә зијан верәр. Халгын анбарына вә тахылына тохунмағы мәсләһәт көрмүрәм.

Сәттар хан — Бунлар тахыллары әксингилаб мәһәлләсинә көндәрир, шәһәри ач гојмагла халгы бизим үстүмүзә галдырмаға чалышырлар. Тахыл мәсәләси бизим һәјат мәсәләмиздир.

Гүдрәт *(саатына бахыр)* — Вахт кечир, чәнаб Сәрдар.

Сәттар хан — Е'тираз етмирәм, лакин һазырлыг лазымдыр.

Гүдрәт — Кечә басгыны үчүн анчаг тәдбир вә чәсарәт лазымдыр.

Бағыр хан — Әзиз рәфигим, мән сизиң фикринизи билмирәм. Һансы гүввәтлә һүчүм едәчәјик?

Гүдрәт — Бағыр хан вә Сәттар ханын сарсылмаз ирадәси илә.

Сәттар хан — Чәнаб Салар, сиз бурда галын, мән кедәрәм.

Бағыр хан — Јох, гардашым, һәркаһ бир тәһлүкә варса, гој мәни гаршыласын. Сән билирсән ки, мән тәһлүкәләрлә баш-баша вурмаг үчүн јаранмышам, мүчаһид, һазыр ол!

Чавад аға — Мүчаһид, һазыр ол!

Сәттар хан — Кет гардашым, уғурлар олсун. Дүшмәнин мәғрур башыны ајаглар алтына сал!

Бағыр хан — Бу кечә дүшмәнин мәғрур башы Сәрдарын ајағы алтына атылачағына анд ичирәм!

Пәрдә

ДӨРДҮНЧҮ ПӘРДӘ

Бөјүкханын гәрарка һы. Зәнкин бир шәрг салону. Бөјүкхан, әлиндә бир нечә мәктуб, салону доланыр вә өз-өзүнә дејир:

Бөјүкхан — Шүарын вахты кечиб, индијә кими дејирдик ки, Азәрбајчан халгы шаһпәрәстдир, амма инди «Рәдд олсун Гачар ханәданы!» сәсиндән бүтүн Тәбриз титрәјир.

Хидмәтчи *(дахил олур)* — Чәнаб кенерал тәшриф кәтирир.

Бөјүкхан *(өзүнү итирир)*. — Бујурсунлар. Гуллуғунда һазырам.

Кенерал *(бир нечә чар забити илә дахил олур)*. — Кәлишимин әсас сәбәби чәнаб Сәрдарын кефини сорушмагдыр.

Бөјүкхан — Хидмәти-шәрифиниздә һазырам, чәнаб кенерал.

Кенерал *(забитләрә Бөјүкханы тәгдим едир)*. — Шаһәншаһ ордусунун баш команданы Бөјүкхан чәнаблары илә таныш олун.

Бөјүкхан *(забитләрин әлини сыхаркән)* — Нөкәриниз Бөјүкхан.

Кенерал — Сонра да бөјүк сәркәрдәни зијафәтә апармаг үчүн кәлдим, бөјүк дөвләтләрин нүмајәндәләри зијарәтинизә мүнтәзирдир.

Бөјүкхан — Тәшәккүр едирәм, чәнаб кенерал.

Кенерал — Бир дә мән Тәбриз мәсәләсини ајдынлашдырмаг үчүн чәнаб сәркәрдәнин һүзуруна кәлдим.

Мәчлисә чај кәтирирләр.

Бөјүкхан — Һәрәкат бөјүкдүр. Гүввәмиз аздыр. Лакин бу гәдәр кичик гүввәтлә бөјүк ишләр көрүрүк.

Кенерал — Көрүлән ишләр гејд едиләчәк гәдәр бөјүк дејил. Консулханамыз өз кәндиндән говулан мүлкәдарлар илә долудур. Хүсусән, халча фабрикинин габағындакы һадисәләр император һөкүмәтини дүшүндүрүр. Орада һәм шаһәншаһ һөкүмәти, һәм дә император һөкүмәти тәһгир олунмушдур. Тәбризин мүһүм мәһәлләләри Сәттар ханын әлиндәдир.

Бөјүкхан — Чәнаб кенерал, Тәбриз даим үсјан јувасы олубдур. Ингилаб јанғынлары һәмишә бурадан башлајыбдыр.

Кенерал — Көрүнүр ки, сәркәрдәнин көзү горхуб.

Бөјүкхан — Азәрбајчан халгы гибләји-аләмин гурдуғу үсули-идарәни истәмир. Сәттар хан торпаг вә милли азадлыг мәсәләсини гојур.

Кенерал — Бу фикир һамынын дејил, тәк-тәк адамларын фикридир.

Бөјүкхан — Ичазә верин почтдан тутулан мәктублардан бир нечәсини сизә охујум. Үсјан руһу өлкәнин шаирләринә дә, әдибләринә дә сирајәт едибдир.

Кенерал — Ола билмәз!

Бөјүкхан — Тәбриз шаирләриндән бириси сујун о тәрәфиндә јашајан әмиси оғлуна белә бир мәктуб көндәрмишдир: *(охујур)*

Саламлар олсун сәнә, әзиз әмиоғлум Әшрәф,
Истәјирсән биләсән нечәдир бизим тәрәф,
Јаздығым кичик ше'рә чох диггәтлә фикир вер.
Бундан биләчәксән ки, нә һалдадыр бизим јер:
Өлкәмизин чәнубу кениш бир хәзинәдир.
Лакин, бу хәзинәнин бизә фајдасы нәдир?
Өлкәмиздә тапылмаз сәнин үчүн башга иш,
Анчаг диләнмәк үчүн сәнә һүгуг верилмиш.

Кәндләрдә вурһавурдур, шәһәрләрдә чал-чапдыр,
Кимин башында папаг көрсәләр, гапһагапдыр.
Һәр тәрәфдә веribдир јүз гурд бурун-буруна,
Сүрүкләјир милләти фәлакәт чухуруна...

К е н е р а л — Бәсдир, чәнаб сәркәрдә! Бу дәһшәтли сөзләри ешитмәкдән јорулдум.

Х и д м ә т ч и *(дахил олур, телеграм кәтирир)* — Һәзрәти әшрәф, гибләји-аләмдәндир.

Бөјүкхан вә консул гибләји-аләмин адына тәзим едир.

Б ө ј ү к х а н *(телеграмы ачыб охујур)*. — «Мөһтәрәм сәркәрдә Бөјүкхан! Биз әмин олуруг ки, Тәбриз ингтишашыны тезликлә јатырачаг, үсјанчылары әсир едәчәк вә башчыларынын дәрисинә саман долдуруб һүзурума көндәрәчәксиниз. Буна мүкафат олараг, сәркәрдәни Азәрбајчан валиси тә'јин едирәм».

К е н е р а л *(Бөјүкханын әлини сыхыр)*. — Һәзрәти әшрәфи тәбрик едирәм.

Б ө ј ү к х а н — Тәшәккүр едирәм, чәнаб кенерал!

К е н е р а л — Сәфирдән дә ејни мәзмунда телеграм алмышам. Император һөкумәти Тәбризин бу вәзијјәтинә сојугганлы баха билмәјәчәк.

Б ө ј ү к х а н — Онлар вердијимиз сүлһ вә'дләринә инанмадылар. Бу кечә саат дөрддә шәһәрә үмуми һүчум башланачагдыр.

К е н е р а л — Чәсарәт олса да, гејд етмәлијәм: адамларыныз бачарыгсыздыр. Сәттар ханла Бағыр хан арасына нифаг сала билмәдиниз. Мүчаһидләрин арасында да адамларыныз јохдур.

Б ө ј ү к х а н — Бунларын һеч бири фајда вермир. Онлар торпаг мәсәләсини гојублар. Халг шаһ һөкумәтини танымыр. Чәнаб кенерал, бу кечә, сизи инандырырам ки, елә бу кечә...

К е н е р а л *(кедиркән Бөјүкхана)* — Белә исә, һәзрәти әшрәфи тәбрик едирәм. Гәләбә зијафәтиниз топ сәсләри илә ачылачаг. О заман биринчи пијалә сизин шәрәфинизә ичиләчәкдир.

Кедирләр.

Б ө ј ү к х а н — Һәзрәти әшрәфин өмрү узун олсун. Бу јолда өлсәм дә горхум јохдур. *(Онлары өтүрүр. Сәнки чалыр, хидмәтчи кәлир)* Кет гошун сәркәрдәләрини јаныма чағыр!

Х и д м ә т ч и *(кәлир)* — Тағы бәј кәлмәк истәјир.

Б ө ј ү к х а н — Бурах кәлсин.

Т а ғ ы б ә ј *(кәлир, баш ендирир)* — Кечәниз хејир, һәзрәти әшрәф.

Б ө ј ү к х а н — Нә хәбәр?

Т а ғ ы б ә ј — Кәлдим хидмәтинизә әрз еләјим ки, мән артыг ингилабчыларын ичиндә ишләјә билмәрәм.

Б ө ј ү к х а н — Нә үчүн?

Т а ғ ы б ә ј — Чүнки онлар мәнә инанмырлар. Горхурам ахырда мәни тәләф етсинләр.

Б ө ј ү к х а н — Кет ишлә! Горхаг олма! Һәр нә әлдә етсән гәнимәтдир. *(Хидмәтчијә)*. Хәзинәдара хәбәр вер ки, Тағыбәјә јүз түмән бәхшиш версин.

Д ә р в и ш о ғ л у — *(Пәнчәрәнин алтында охујур, ишыг сөнүр)*

Ејләди исламы бу мәшрутә виран, ја Әли!
Рөвнәги-исламы учалтды Бөјүкхан, ја Әли!

Б ө ј ү к х а н — Оху! Оху, күлүм, сабаһ сәнин кәшкүлүнү гызыл илә долдурачағам.

Д ә р в и ш о ғ л у *(пәнчәрәнин алтында)*

Һатәмдә олмамышдыр сәндә олан сәхавәт,
Рүстәмдә олмамышдыр сәндә олан шүчаәт.

Б ө ј ү к х а н — Дәрвишоғлуна, хәләт, өзү дә мәнә гонагдыр.

Чијнинә әба салырлар.

Д ә р в и ш о ғ л у — Нечә јә'ни рәдд олсун падшаһ, нечә јә'ни јашасын азад Азәрбајчан, һамысынын сијаһысы мәндәдир.

Б ө ј ү к х а н — Сабаһдан е'тибарән о чүрә сөзләр ешитмәјәчәксиниз.

Һ а ч ы М е һ д и *(бајырдан)* — Һәлә Һачы Мehди өлмәмишдир ки, һәр кедә-күдә гибләји-аләмә хорузлана билсин. Ничат ордусунун сәркәрдәсинә салам!

Б ө ј ү к х а н — Буjурун, нә әчәб тәшриф кәтирмисиниз?

Һ а ч ы М е һ д и *(әбаны салыр, гылынч вә кәфәни көрүнүр)* — Гибләји-аләмин јолунда гурбан кетмәк үчүн кејиниб кәлмишәм. Ја Сәттар хан, ја мән! Өзүм кәрәк ону өлдүрәм ки, Тәбриз раһат олсун.

Бөјүкхан — Өлдүрүб кәлсәјдин, даһа јахшы оларды.

Дәрвишоғлу — Икиүзлү һарамзада. Сән бу дәгигә онун јанындан кәлмирсән?

Һачы Мећди — Һәзрәти әшрәфин башына анд олсун ки, мән Сәттар ханы көрсәм дә танымарам. Мән һара ингилабчы һара?

Дәрвишоғлу — Ики саат бундан әввәл Сәттар ханын евиндән чыханда көрдүм. *(Һачы Мећдијә)* Тфу!..

Һачы Мећди *(Бөјүкхана)* — Һәзрәти әшрәф, кетдијим Мәккәјә анд олсун ки, бу һарамзада халис мәшрутәчидир.

Бөјүкхан — Сус, мәшрутәчиләрин һамысы белә олсајды, даһа нә дәрдимиз вар иди? Чәкил!

Һачы Салман *(бајырдан)* — Она Сәттар хан дејәрләр, мәнә дә Һачы Салман! Чыхсын габағыма көрүм аллаһ кимә верәчәк! *(Бөјүкхана)* һәзрәт әшрәфин һүзуруна мүшәррәф олмаг олар, ја јох? *(Әбасыны атыр, гылынч вә кәфәнини көстәрир)* һазыр кејиниб кәлмишәм, гиблеји-аләмә гурбан кедирәм.

Бөјүкхан *(Дәрвишоғлуна)* — Бу чәнабы да таныјырсыныз ја јох?

Дәрвишоғлу — Бу да Һачы Салмандыр, Һачы Мећдинин достудур. Сәттар хан бунларын анбарларыны мөһүрләмәсәјди, һәзрәти әшрәфин һүзуруна кәлмәздиләр.

Бөјүкхан — Һәр икисини салын төвләјә, јүз чубугдан сонра мин түмән алыб бурахын.

Һачы Салман — Һәзрәти әшрәфин башы үчүн, бир сәмими хејир-дуадан башга бир гара шаһи верәси дејиләм.

Бөјүкхан *(хидмәтчијә)* — Апарын! Һәбсә алынанлары кәтирин.

Хидмәтчи — Һәзрәти әшрәф, һәбсә алынанларын чохунда вәсигә вардыр.

Бөјүкхан — Нә вәсигә?

Хидмәтчи — Чар консулханасында вәзифәдәдирләр!

Бөјүкхан — Кимин вәсигәси варса, үзр истәјиб бурахын.

Һачы Мећди *(Һачы Салмана)* — Кәдә, Һачы Салман, о вәсигәдән бир нечәсини бизә ала билмәздин?

Һачы Салман — Вәсигә чаны гуртарырса, јелди дөвләтдән вәсигә верим... Һәзрәти әшрәф, ичазә верин мән дә вәсигәми көстәрим.

Бөјүкхан *(өз-өзүнә)* — Вәсигәләрини көстәрсин! Кими диндирирсән вәсигә көстәрир. Бәс мән бу гәдәр гошуну нә илә дојурачағам?

Һачы Мећди — Кәдә, бә мән?

Һачы Салман *(јавашдан)* — Вәсигәнин бири 100 түмән! Бу саатда сәррафа бир һәвалә јаз, вәсигәни гојум овчуна. Јохса дөјә-дөјә сәндән мин түмән алачаглар.

Һачы Мећди — Кәдә, бу олмады ки, әгидә јолдашы да бир-бириндән рүшвәт алар?

Һачы Салман — Бә нәмәнә?

Һачы Мећди *(Һачы Салмана)* — Јахшы 25 түмән верим?

Һачы Салман *(Һачы Мећдијә)* — Кәс сәсини мәшрутәчинин бириси, ағзына бах, рүшвәт вердијинә бах, елә бирчә саггалымызын бу вахтында рүшвәт алмағымыз галмышды.

Һачы Мећди *(јавашдан)* — Кәдә, һарај тәпмә, 25 дә кәлдим үстүнә.

Һачы Салман — Бир шаһы әскик олмаз! *(Сојунмуш һалда кәлир вәсигәләри верир)* — Бу вәсигә Русија консулханасындан.

Бөјүкхан — Чәнаб Һачыны кејиндирин, өзүндән дә үзр истәјин.

Һачы Мећди — Дүнјанын вәфасына лә'нәт, мәшрутәчинин палтарыны кејиндириб өзүндән дә үзр истәјирләр. Буну бир баш гиблеји-аләмә белә чә јазмасам, кетдијим Мәккә мәнә гәним олсун!

Һачы Салман — Инди ки, белә олду, сән дә вәсигәләрини чыхар. Һәзрәти әшрәф, хаһиш едирәм бу һарамзаданын чибләри ахтарылсын.

Бөјүкхан — Буну ахтарын!

Һачы Мећди — Балан өлсүн Һачы Салман, сәсини кәс, 25 дә кәлдим үстә.

Дәрвишоғлу — Тфу сәнин саггалына, исламын абрыны апарды. Часусдур!

Һачы Салман *(учадан)* — Мәшрутәчинин бириси, сәнин кими адамын үзүнә һеч имам да зүһур етмәз.

Бөјүкхан — Апарын, јүз чубуг да әлавә!

Гапычы—Һәзрәти әшрәф, Даваткәроғлу һүзурунуза кәлмәк истәјир.

Бөјүкхан— Бурах кәлсин.

Даваткәроғлу *(Әлидадашла бирликдә Зејнәби голлары бағлы кәтирирләр).*—Һәзрәти әшрәф, дар ағачындан гачан Зејнәб һәмин бу һәјасыздыр.

Бөјүкхан — Һарада тутдунуз?

Әлидадаш — Исламиҹҹәјә бомба атмаға кәлмишдиләр, јолдашы атыб гачды. Бир нечә нәфәри өлдүрдү, бир нечәсини дә јаралады.

Бөјүкхан *(Зејнәбә)* — Бомбаны атан ким иди?

Зејнәб — Бомбадан да, бомба атандан да хәбәрим јохдур.

Бөјүкхан — Исламиҹҹә тәрәфләринә нә үчүн кетмишдин?

Зејнәб— Ермәнистандан мүчтәһидләрә сатмаг үчүн шәраб апармышдым.

Даваткәроғлу — Һәзрәти әшрәф, буна инанмајын, халча фабрикини дағыдан будур, Чулфада кәндли үсјанында да иштирак едән вә мүлкәдары асдыран да будур!

Бөјүкхан — Алчаг гадын, сәни бу јола мәчбур едән нәдир?

Зејнәб — Һәгарәтдән гуртармаг үчүн башга јол јох иди. Бир гарын чөрәк үчүн инсанларын ән алчағына јалвардым. Ач, чыплаг, көрпәм гучағымда, хидмәт үчүн гапы-гапы кәздим. Лакин бир парча чөрәк мүгабилиндә мәндән ирз-намус тәләб етдиләр.

Бөјүкхан — Диләнчи, сән өзүн нәсән ки, ирз-намусун нә олсун? Сәнин сачларыны гырхдырыб базарларда доландырачағам. Гој башгаларына да ибрәт олсун!

Зејнәб — Өлдүрүн, анчаг намусла өлдүрүн!

Бөјүкхан — Апарын ишкәнчә верин, өлдүрмәк үчүн о гәдәр дә вахт лазым дејил. *(Сәркәрдәләр кәлир).* Ағалар, чәнаб консулун вә шаһзадә Еjнүддөвләнин әмринә көрә биз бу кечә саат дөрддә шәһәрә һүчум башламалыјыг.

Сәркәрдәләрдән бири — Һазырыг, һәзрәти әшрәф!

Бөјүкхан — Әјләшин! *(Зәнки чалыр, Мәммәдчәфәр кәлир).* Ағалар үчүн нә һазырламысан?

Мәммәдчәфәр — Һәр шеј һазырдыр, һәзрәти әшрәф.

Бөјүкхан—Бәс нәји көзләјирсән? *(Мәчлисә)* Ихтијарымызда алты саатдан артыг вахт вар. Бу гәдәр сааты бош кечирмәк олмаз. Бурада отуран чәнабларын һәр бириси бир мәмләкәтин ағасыдыр. Анчаг бир шеји билмәлисиниз ки, ағалыг гапысынын ачары гылынчдыр.

Мәммәдчәфәр *(бир дәстә чаршаблы гадын кәтирир. Бир нечә дә чалан гадын кәлир)* — Һәзрәти әшрәф, әрз олсун ки, кәтирдијим ханымлар Тәбризин ән мәшһур ханымларындандыр. Чаланлар, ојнајанлар, охујанлар ишвәли, назлы көзәлләрдир.

Бөјүкхан — Һәләлик бир шеј көрмүрәм.

Мәммәдчәфәр *(бир гадыны ирәли чәкәрәк)* — Бу ханым Вәлиәһдин көзәл рәггасәси Хошбудур. Ојнар, чалар, охујар, һәр шеји бачарар.

Бөјүкхан — Барәкәллаһ Хошбу ханым, доғрудан да хошума кәлди.

Мәммәдчәфәр *(башга бирисинин чаршабыны көтүрәрәк)* — Бу Тәбризин көзәлләриндән Сәлимә ханымдыр. Бу да Интизамүлмүлкүн рәггасәси Абиһәјат ханымдыр.

Бөјүкхан — Доғрудан да аби-һәјатдыр.

Мәммәдчәфәр — Бу ханым да Тәбризин мәшһур көзәли Чәмилә ханымдыр. Ојнар, чалар, охујар, һәр шеј бачарар.

Бөјүкхан — Ојнасынлар, чалсынлар, охусунлар, пијалә версинләр.

Гадынлар һамысы мәчлисә баш әјиб рәгс едирләр.

Бөјүкхан *(Дәрвишоғлуна)* — Күлүм, оғлан, нијә сәсин чыхмыр?

Дәрвишоғлу — Һәзрәти әшрәфин әмринә мүнтәзирәм.

Бөјүкхан — Бир кәрә аға дәрвиш билмәлидир ки, ше'р анчаг белә-белә мәчлисләр үчүн лазымдыр. Әмр едирәм, бу көзәлләрин һәр бирисинин өзүнә лајиг бир ше'р дејәсән.

Дәрвишоғлу *(рәгс едән бир гыза јахынлашыр)*:

Чох гаш-көзүнү атма, каман гашына гурбан,
Кәл гој дизим үстә башыны, башына гурбан,
Рәгс ејлә, долан мәчлиси, рәгс ејләсин аләм.
Сән күл мәнә, күлсүн үзүм, ej чөһрәси лаләм.

Бөјүкхан — Һаны Гөнчәләб ханым?
Дәрвишоғлу

Көнүл дојмады мүтрүбүн тарындан,
Дөнәр танрыдан, дөнсә кәр тарындан.

Гөнчәләб ханым кәлиб охујур.

Гөнчәләб ханым:

Баһар дилкәш, бүлбүл чалыр каманча,
Сән дә үзүндән тез ат пәрдәни, көзәл гонча.
Тој бусаты башланыб чәмәндә,
Һәр күлүн ләбиндә бир хәндә.
Сахламышдыр бир пијалә
Чәмәндә һәр лалә.
Чох узун дејил бу һәјат.
Сән чөврү зүлмү ат
Гој күлсүн ешгинлә каинат.

Даваткәроғлу *(нәш'ә аләминдә)*.—Бүтүн дүнја көзүмүн бир киләсиндә јерләшир. Амма өзүмү бу дүнјаја јерләшдирә билмирәм. Дүнја о гәдәр назикләшди ки, һоггамын дешијиндән кириб бејнимә кетди. Кери чәкилин, дүнјаны удачағам.

Даваткәроғлу, Дәрвишоғлу бир јердә охујурлар.

Даваткәроғлу — Кәл көзәлим, пијалә кәтир.
Дәрвишоғлу — Кәдә, Мәммәдчәфәр!
Мәммәдчәфәр — Нә бујурурсан?
Дәрвишоғлу — Бала, мәнә бир стәкан чај.
Мәммәдчәфәр — Бөјүк стәканда, ја кичик стәканда?

Дәрвишоғлу — Нә бөјүк, нә кичик, армуду!
Мәммәдчәфәр — Пүррәнк олсун, ја кәмрәнк?
Дәрвишоғлу — Нә пүррәнк олсун, нә дә кәмрәнк, мәхмәри.
Мәммәдчәфәр — Ачы олсун, ширин?

Дәрвишоғлу — Нә чох ачы, нә чох ширин, кәмширин.
Мәммәдчәфәр — Гашыг да гојум ја јох?
Дәрвишоғлу — Мән өлүм, һәр нә гојурсан гој, амма гәмиш гојма.
Мәммәдчәфәр *(ашпазханаја сәсләјир)*—Дәрвишоғлуна бир әмири чај, стәкан нә бөјүк олсун, нә кичик, армуду, рәнки мәхмәри, нә ачы олсун, нә ширин, кәмширин, бир дәнә дә гәљан, амма гәмиш гојмајын!
Бөјүкхан — Кәдә, һарамзада, гәмишсиз дә гәљан олар?
Мәммәдчәфәр — Аға, башына дөнүм, өзү бујурду ки, гәмиш гојма.
Бөјүкхан — Мәчлис чох сојуг кечир. О гызы бураја кәтирин *(гапычы баш әјиб кедир)*. Сәттар хан, Бағыр хан, Һүсејн Бағман ики саатдан сонра јерә јыхылыб ајагларымдан өпәчәкләр!
Дәрвишоғлу — Әлли једди һөкумәтдән јаныма нүмајәндә кәлиб мәндән гәсидә истәјир. Сә'ди бир чибимдә, Һафиз бир чибимдә, Хәјјам да гәләмданымда.
Әлидадаш *(голлары бағлы Зејнәби кәтирир)* — Һәзрәти әшрәф, һазыр!
Бөјүкхан — Нә көзәл диләнчидир: гашлары Чәмиләнин гашларындан гара, додаглары Һүснијјәнин додагларындан севимли. *(Зејнәбә)*. Билмирәм ојнамаг бачарырсан ја јох? *(Зејнәб сакит дајанмышдыр)* Ај гыз, нијә сакит дурмусан? Ојнамаг бачарырсан ја јох?
Зејнәб — Мән һәр шеји бачарырам.
Бөјүкхан — Бунун голларыны ачын.
Әлидадаш *(Зејнәбин голларыны ачыр)* — Һәзрәти әшрәфә баш ендир, сәни гуртарса, көзәллијин гуртарачаг.
Бөјүкхан — Ојна, сәни өлдүрмәјәчәјәм, товуз гушу кими бәзәјиб өз јанымда сахлајачағам. Дәрвишоғлу ајыг олсајды, буна бир ше'р јазарды. Бәһ-бәһ, сәнин бу һүсни-чәмалын нә көзәлдир! Ағ үздә дүшән о гара халын нә көзәлдир!
Даваткәроғлу — Ојна, мәним пајыма да сән дүшмүсән, ојна.

Зејнәб чалынан мусиги алтында салону доланыр. Даваткәроғлунун јанына јахынлашыб белиндән тапанчасыны чыхарыр, салондан чыхмаг истәркән гаршысыны кәсмәк истәјән Әлидадашы вурур. Мәчлис гарышыр.

З е ј н ә б — Инди бир аз да сән ојна!

Әлидадаш јыхылыр, Бөјүкханын адамлары Зејнәби тутуб Бәјүкханын аjагларына атырлар.

Б ө ј ү к х а н *(Зејнәбә)* — Мән сәни мин дәфә өлдүрүб, дирилдиб, јенә дә јенидән өлдүрәчәjәм!

З е ј н ә б — Сизин чанаварлығыныза инанырам!

Бајырдан курултu кәлир.

Б ө ј ү к х а н — Нә олуб, нә хәбәрдир?

Х и д м ә т ч и — Исламиjjәнин ичлас отағыны партлатдылар.

Б ө ј ү к х а н — Биз бачармадыг, онлар бачардылар.

С ә с л ә р — Бағыр хан, Бағыр хан!

Салон бир-биринә дәjир. Сәркәрдәләр рәггасәләрин чаршабларына бүрүнүб гачмаг истәjирләр. Бир чаршабда Бөјүкханын башына өртүрләр. М ү ч а h и д л ә р пәнчәрәләрдән вә гапылардан салона төкүлүрләр. Рәггасәләр вә чалан гадынлар бир тәрәфдә отуруб горхуларындан титрәjирләр.

Б а ғ ы р х а н *(Гүдрәтлә бирликдә дахил олур вә салону тәәччүблә нәзәрдән кечирир)* — hаны бу jуванын түлкүсү? Бунлар кимдир?

З е ј н ә б *(ирәли кәлир)* — Кечәниз хеjир, чәнаб Салар! Рәггасәләрдир. Бу чаршаба бүрүнәнләр дә падшаh ордусунун сәркәрдәләридир. Бунлара да мән рәггасәлик өjрәдирәм.

hамы күлүр.

Б а ғ ы р х а н *(Зејнәбин алныдан өпүр)* — Сәнин бахышларындан кәләчәк галибиjjәтин дастанлары охунур. *(Бөјүкханын башындан чаршабы көтүрүр.)* Буну тәhгир етмә, сән буна да лајиг дејилсән! Бу гадын доnуна кирән сәркәрдәләри ингилаб гәраркаhына апарын!

hамысыны апарырлар.

Б ө ј ү к х а н — Jалварырам, мәни өлдүрмә, мәним hәjатымы өзүмә сатын.

Б а ғ ы р х а н — Сәнин hәjатыныn бир гара шаhи гиjмәти jохдур.

Б ө ј ү к х а н — Ағырлығымча гызыл верәрәм.

Б а ғ ы р х а н — Сән төкдүjүн ганларын hәр гәтрәси залым шаhын тачындакы инчиләрдән jүз дәфә гиjмәтлидир. Сән о ганлары нә илә өдәjәчәксән?

Б ө ј ү к х а н — Иjирми кәндими верәрәм.

Б а ғ ы р х а́ н — Онлар сәнин дејил! *(Түтүнчүоғлуна.)* Көтүрүн!

Д ә р в и ш о ғ л у *(нәш'әдә)* — Jапышын әлимдән, көрпү учур. *(Вәзиjjәти көздән кечирир).*

Д а в а т к ә р о ғ л у *(нәш'әли)* — Сәттар ханы, Бағыр ханы hүзурума кәтирин, онлары өзүм чәзаландырачағам!

З е ј н ә б *(онун гулағындан тутуб галдырыр).* — Галх, Бағыр хан hүзурундадыр.

Д а в а т к ә р о ғ л у *(jарым ајылмыш hалда)* — Бурахсана, кечи гулагламырсан ки? *(Көзүнү ачыб Түтүнчүоғлуна вә Зејнәбә бахыр).* Нә jахшы ки, jуху көрүрәм jуху олмасајды, бағрым jарыларды.

Т ү т ү н ч ү о ғ л у — Голларыны сакит сахла, алчаг!

Б а ғ ы р х а н — Көтүрүн, онлары ган дәрjасына дөндәрмәк истәдикләри Тәбриз күчәләриндән сүрүjә-сүрүjә Сәрдарын hүзуруна апарачағам.

Б ө ј ү к х а н — Мәними? Мәними? Онданса өлдүрүн мәни!

Б а ғ ы р х а н — Кәс сәсини бајгуш, сән тәк бир өлүмлә jаханы гуртара билмәjәчәксән! Тарихин гызыл дөврләрини кечирән бөjүк вәтәнин шәрәфли адыны гара ләвhәjә jазмаг истәjәнләр торпагларда сүрүнмәлидирләр, көтүрүн!

h а ч ы С а л м а н *(hачы Мehдијә)* — Десән дејәчәjәм.

h а ч ы М е h д и — Демә, демәjим, hаны о hәрәмзада Бөјүкхан? Кәлсин, hагг-hесабы чүрүдәк!

h а ч ы С а л м а н — Зиндәбад Сәттар хан!

Г ү д р ә т — Салар, хәjанәт! Дүшмән бизи мүhасирәjә алмышдыр!

Б а ғ ы р х а н — Кимин мүhасирәjә алындығыны инди көрәрик. Чыхарын бомбалары, hајды архамча!..

Пәрдә

БЕШИНЧИ ПӘРДӘ

Зејнәбин еви. Ев әшјасы садә вә јохсулдур. Кечәдир. Топ сәсләри ешидилир. Дилруба Зејнәбин оғлу Мәчиди гучағында кәздирир, лај-лај дејир.

Дилруба

Лајлај дедим јатасан,
Күл јастыға батасан,
Күл јастығын ичиндә
Ширин јуху тапасан.

(Еви доланыр, гучағындан ушағы јығғалајыр).

Нина *(тәләсик дахил олур)*. — Евдә ким вар?

Дилруба *(кәнара)* — Јенә одур. Јенә мәним гәлбими јаралады.

Нина *(чаваб көзләјичи һалда она бахыр)*. — Нә данышырсан?

Дилруба — Сәнә ким лазымдыр?

Нина — Мән Гүдрәти көрмәк истәјирәм.

Дилруба — Аллаһы севирсән, кет, Гүдрәтдән әл чәк вә мәнә рәлмин кәлсин.

Нина — Мәним сәнинлә һеч бир ишим јохдур. Ањчаг Гүдрәт... Билмирәм нә үчүн тапшырығыма әмәл етмәди. О тезми кәләчәк?

Дилруба — Хејр. О, бурада јашамыр.

Нина — О, мәнимлә бурада көрүшмәли иди. *(Бир аз Дилрубаја бахыр вә күлүр. Тәәччүблә.)* Һеч бир шеј анламырам. *(Кедир).*

Дилруба *(бир гәдәр дуруб Нинанын далынча бахыр)*. — Гызларын арзулары чүрүк, оғланларын севкиләри исә јалан. Мән кечә-күндүз Гүдрәт дејә дүшүнүрдүм. Дејирдим ки, Бакыдан кәләр, мәним үчүн хошбәхтлик кәтирәр. О гајыдыб кәлди. Шадлыг әвәзинә чәкилмәз бир кәдәр кәтирди. Бир рус гызыны да јанына салыб кәлди.

Зејнәб *(силаһлы дахил олур)* — Дилруба, әзизим, јорғун көрүнүрсән. Јохса ушаг сәни јоруб?

Дилруба — Јох, Зејнәб, елә демә! Мән јалныз буна бахдығым заман кәдәрләрими унудурам.

Зејнәб *(силаһыны чыхарыр)* — Дилруба, бу ушағы нә гәдәр севдијими билмирсән. Мән буну јохсул күнүмдә доғдуғум кими, горхулу бир күндә дә јетим гојуб кедәчәјәм.

Дилруба *(ушағы бағрына басыр)*. — Бу нә сөздүр, Зејнәб? Сәнә нә олуб? Јохса Чавад ағаја...

Зејнәб *(гатары чыхарыб мыхдан асыр)*. — Дилруба, өлүм-дирим вурушмалары кедир. Бир шәһәрә јахшы бах. Бизимкиләр о одларын-аловларын ичиндәдир.

Топ сәсләри кәлир.

Дилруба *(шәһәрә бахыр)*. — Ah, нә бөјүк дәһшәт? Һеч билмирәм онун башына нә кәлди?

Зејнәб — Азадлыг гансыз вә гурбансыз газанылмаз. Бу күн сәнкәрләримиздә ијирмијә гәдәр гыз-кәлинин сон сөзләрини ешитдим. Бизим гәләбәмиз вә Азәрбајчан халгынын сәадәти о аловларын ичәрисиндән сүзүлүб чыхыр.

Дилруба *(ушағы Зејнәбә верир)*. — Белә бир оғлу олан ана хошбәхтдир, Зејнәб!

Зејнәб — О хошбәхтлији һисс едирәм, лакин мәндән сонра бу ушаға ким лајлај дејиб, кимләр буна ана нәвазиши көстәрәчәкдир?

Дилруба *(ағлајыр)* — Бу фикирләри бурах, Зејнәб, мән ки өлмәмишәм, мән бу ушағы аловларын ичәрисиндән чыхармышам.

Зејнәб *(ушағы алыр)*:

Дан јери сөкүләндә,
Зүлф үзә төкүләндә,
Һәјат тәзәдән күләр
Көрпә ушаг күләндә.
Лајлај балам, лајлај,
Арзум, үмидим лајлај.

Еһ, Дилруба сән өзүн дә ана олачагсан. Сәнин дә өз балан олачаг.

Дилруба *(кәдәрли)* — Ah, Зејнәб сән нәләри дүшүнүрсән? Мән дә әввәл сәнин кими дүшүнәрдим. О Бакыдан гајытды, мәним дүшүнчәләрим мәһв олду. Арзуларым бир хәјала дөндү.

Зејнәб *(тәәччүблә)*—Нә олуб ахы, бу кәдәрин сәбәби нәдир?

Дилруба — Сәбәбини сән көзәл билирсән.

Зејнәб — Мән нәји билирәм?

Дилруба — Сән онун бир рус гызы илә кәлдијини билә-билә нә үчүн мәндән сорушурсан? Гүдрәт һәр күн

онунла көрүшмүрмү? *(Ағлајыр.)* О нә үчүн мәни алдадыр? Мәним күнаһым нәдир?

З е ј н ә б *(ушағы бурахыб, Дилрубаја јахынлашыр).*—Бу нә демәкдир? А гыз, мән бунлары һарадан билирәм?

Д и л р у б а *(Ағлаја-ағлаја)*—О буна һаглыдыр. О гыз көзәлдир, һәм дә варлыдыр. Даш-гаш ичиндәдир. Амма мән бир кәндли гызыјам, бир јохсулам.

З е ј н ә б *(онун сачларыны сығаллајараг)* — Бу чүр фикирләри башындан ат. О сәни севир, сәнин бир телини дүнјалара дәјишмәз.

Д и л р у б а — О бунлары анчаг Бакыдан јаздығы мәктубларда дејир. Көрүнүр ки, о чүр сөзләри һәр гыза демәк олармыш.

З е ј н ә б — Мән сәни Гүдрәтдән дә артыг севирәм. О сәнә хәјанәт етсә, мән ону бағышламарам. Лакин инана билмирәм.

Д и л р у б а *(бир мәктуб чыхарыр).* — Бујур, инанмырсанса, инди инан, дүнән кағызы кәтирән һаман рус гызы иди. Јарым саат әввәл јенә кәлмишди. Көрүнүр мән бурда онларын хошбәхтлијинә мане олурам.

З е ј н ә б — Рус гызы?

Д и л р у б а — Бәли рус гызы, өзү дә дүнән деди ки, кағызы өз әлинә тапшырарсан.

З е ј н ә б — Вер бура.

Д и л р у б а — Јох, деди ки, өз әлинә тапшырарсан.

З е ј н ә б — Бу да мәнә бир дәрд олду. *(Гүдрәтин шәклинә бахыр.)* Буну кимә демәк олар? Өзүн ингилабчы ола-ола, бир гызы бурада чидарламысан, бирисини дә Бакыдан јанына салыб кәтирмисән.

Д и л р у б а — Ким дејир ки, инсанын хасијјәтини үзүндән охумаг мүмкүндүр? *(шәклә)* Үзүнә бахырсан, мәләк кими бир инсандыр. Көзләриндән мәрһәмәт вә мећрибанлыг јағыр. Үрәји исә башга чүрә имиш.

З е ј н ә б — Сән гәм јемә, мән Гүдрәтлә чох чидди данышачағам.

Д и л р у б а — Лазым дејил, бәлкә дә онун хошбәхтлији һаман рус гызынын талејинә бағлыдыр. *(Гапы дөјүлүр, Зејнәб кедир, Дилруба мәктубу гојнундан чыхарыб бахыр).* Севкини адама ачы дәрман кими ичирмәк олмаз ки... Әввәлчә мән ону ајры чүрә севирдим, инди исә, бир ингилабчы јолдаш кими севәчәјәм.

Г ү д р ә т З е ј н ә б илә бәрабәр ичәри кирир. Дилруба мәктубу кизләдир.

Г ү д р ә т — Салам, Дилруба.

Д и л р у б а — Салам.

Г ү д р ә т *(силаһларыны чыхарыр)* — Ики күндүр боғазымдан су да кетмәјиб. Дүшмән топлары Тәбризин даш-торпағыны бизим башымыза төкдү. *(Зејнәбә)* Бачы бир аз су кәтир үзүмдәки тоз-торпағы јујум.

З е ј н ә б *(е'тинасыз)* — Үзүндәки ләкәләри тәмизләмәк мүмкүндүр, амма вичданындакы ләкәләри тәмизләмәк чәтиндир.

Г ү д р ә т *(тәәчүблә бахыр)* — Нә олуб, Зејнәб? Бу нә демәкдир?

З е ј н ә б — Елә бир иш тутмусан ки, демәјә дә утанырам.

Г ү д р ә т — Нә иш тутмушам? Һансы һәрәкәтим сәни утандырыр?

З е ј н ә б — Тајфамызын адыны батырма. Сән билирсән ки, мән бу гызы јүз чанаварын ағзындан гуртармышам.

Г ү д р ә т — Де көрүм нә олуб ахы? Јохса сәһәрдән бәри чәбһәдә вурушуб доjмамысан? Олмаја евдә дә бир чәбһә ачмаг истәјирсән?

З е ј н ә б — Бу чүрә сөзләрлә бизи алдада билмәзсән. Гыз беш илдир сәнин јолуну көзләјир. Сәнсә башламысан ојун чыхармаға.

Дилруба су төкүр, Гүдрәт әлләрини јујур.

Г ү д р ә т — Баша дүшмүрәм. Нечә алдатма, нә ојун? Сөзүн ачығыны дејә билмәзсәнми? Нә гыз?

З е ј н ә б — Сән бир папағыны габағына гојуб фикирләш, күндә бир гызын этәјиндән тутмаг намуслу оғланлара јарашмаз. Бу иши Сәрдар ешитсә сәнә нә дејәр?

Г ү д р ә т — Дилруба, анд ичирәм, чәбһәләрдә өлсәм дә, сәнин севкинлә өләчәјәм.

Д и л р у б а — Мән сәни һәмән гызла көрмәсәјдим, бәлкә дә андына инана биләрдим, о гыз артыг бурада јашамаг истәјир. *(Мәктубу көстәрир).* Бах, гыз бу мәктубу да сәнә кәтирмишдир.

З е ј н ә б — Бујур инди шүбһән галмады ки?

Г ү д р ә т *(мәктубу алыб дүшүнүр).* — Дүнјада шүбһәдән горхулу бир дүшмән ола биләрми? *(Мәктубу*

охујуб, башыны тутур) — Дилруба, аһ, белә бир мәктубу ики күндән бәри сахламаг олармы? Һеч билмирәм нә чаваб верәчәјәм!

З е ј н ә б — Дејәсән көрүшүн баш тутмајыб, вер бура, апарыб охудачағам!

Г ү д р ә т — Зејнәб мәни анла, сән кәл бу гызы да шүбһәјә салма, бу мәктубу һәр адама охутмаг олмаз.

З е ј н ә б — Көрдүн ки? Дүз-әмәлли олса иди, бизә дә охујардын!

Гапы дөјүлүр, Зејнәб гапыја кедир.

Д и л р у б а—Мән һеч бир мәктубла марагланмырам, артыг һәгигәт мәним үчүн ајдындыр.

Г ү д р ә т — Дилруба, гысганчлыг мәһәббәти парчаламаг үчүн амансыз бир гылынчдыр.

Д и л р у б а — Үрәји олан бир гыз гысганмамағы бачарармы?

З е ј н ә б *(Түтүнчүоғлу илә бәрабәр кәлир. Дилрубаны шејләрини јығаркән көрүр)* — Дилруба, нә елә јирсән?

Д и л р у б а — Кедирәм, она мане олмаг истәмирәм.

З е ј н ә б — Сән нијә кедирсән, гој сәни истәмәјәнләр кетсин. *(Шејләри алыб јерә гојур).*

Г ү д р ә т *(Түтүнчүоғлуна)* — Гәрарка һда нә вар, нә јох?

Т ү т ү н ч ү о ғ л у — Дүшмән Хијабанда вә Гуручајда бизим мүдафиә хәттини јарыбдыр.

Г ү д р ә т *(Түтүнчүоғлуна)*—Әсәд, сән бу саат Сәрдарын јанына гајыт.*(Јавашдан).* Бу мәктубу Сәттар ханын өз әлинә тапшыр.

З е ј н ә б — Бәһанә илә мәктубун башыны әкмә, көјә дә чыхсан, јерә дә батсан кәрәк мән о мәктубдакыны биләм.

Д и л р у б а *(шејләрини топлајыр вә Түтүнчүоғлуна)* — Әсәд гардаш, кедирсәнсә, мәни дә Маралан мәһәлләсинә гәдәр јола сал.

Г ү д р ә т *(онун шејләрини алыб јерә гојмаг истәјир)* — Сакит ол, Дилруба, кечәдир, көјдән гурғушун јағыш кими јағыр.

Гапы вурулур, Гүдрәт гапыја кедир. Гүдрәт Н и н а илә бәрабәр даныша-даныша дахил олур.

Н и н а — Гүдрәт, бәс мәктуб сәнә јетишмәдими? Нә үчүн әмәл етмәдин?

Д и л р у б а *(кинајәли)* — Никаран галма, сәнин мәктубунла о гәдәр дә марагланан јохдур.

Н и н а *(тәәччүблә)* — О нә демәк истәјир?

З е ј н ә б *(дуруб Нинаны гучаглајыб өпүр)* — Ах, Нина бачы, нә тез бизи јадындан чыхардын?

Т ү т ү н ч ү о ғ л у *(Нинанын әлини сыхыр).* — Валико јолдашдан һәмишә сәни сорушурам.

Н и н а — Нә едим? Консулханаја ишә кирәндән, јазыг Валико илә һеч көрүшә дә билмирәм.

Г ү д р ә т — Әсәд, мән бурада Чавад ағаны көзләјәчәјәм. Сән мәктубу апар, кечикдирмә.

З е ј н ә б *(Нинаја)* — Таныш ол, Гүдрәтин јолдашыдыр. *(Дилрубаны көстәрир).*

Н и н а *(онун әлини сыхыр)* — Нина Никитина.

З е ј н ә б *(Дилрубаја)* — Валико јолдашын гадыныдыр, бизим јахын достумуздур. Өзү дә ингилабчыдыр.

Н и н а — Хошбәхт олсунлар. Нә гәдәр дә көзәлдир. Амма билмирәм нәдәндир ки, гара көзлү гызларын һамысы ачыглы олурлар.

Г ү д р ә т — О һәм ачыглыдыр, һәм дә гысганчдыр. Мәктубун јубанмасына сәбәб дә будур. Бир гәдәр дә јубанса идим...

Н и н а — Бәс белә де... дејирәм ахы, бу гыз нә үчүн мәнә ачыглы чаваб верир. Кәл јахындан таныш олаг. Мән Гүдрәтин әгидә јолдашыјам.

З е ј н ә б *(гәһгәһә илә күлүр)* — А гыз, јохса Нина бачыја гысганырдын?

Д и л р у б а *(севиндијиндән Нинаны өпүр).* Мәни бағышла, мән сәнинлә габа рәфтар еләдим.

Г ү д р ә т — Амма мән нә сәни, нә дә бачымы бағышламајачағам.

Ч а в а д а ғ а *(гапыны ачыб ичәри кирир)* — Кечәниз хејир. Сизин далынызча кәлдим. Гуручај тәрәфләрдә вәзијјәт горхулудур. Дүшмән о тәрәфләрә күчлү гошун дәстәләри кәтирир.

Н и н а — Елә мән дә бунун үчүн кәлмишәм. Консулханада олан мә'лумата көрә һөкумәт гошуну Маралан вә Гуручај тәрәфләриндән шәһәрә сохулачаг.

Г ү д р ә т *(Зејнәб вә Дилрубаја)* — Бу кечә башга кечәләрә бәнзәмәз. Сиз бу кечә евдә отурун.

Ч а в а д а ғ а — Мән дә белә мәсләһәт көрүрәм.

З е ј н ә б — Ушағын јанында галмаға адам тапмышам. Өлсәк дә, гој бир јердә өлək.

Г ү д р ә т — Өзүнүз билин, *(Чавад аjаға)* Дүшмән Гара Мәлик мәһәлләсинә сохулуб. Сән о тәрәфләрә кетмәлисән, вәзиjjәт горхулудур. Сәрдар бу вәзифәни сәнә һәвалә едиб.

Ч а в а д а ғ а — Мән һазырам.

Г ү д р ә т — О тәрәфләрдәки вәзиjjәти өjрәниб гаjытмалысан, jубанма!

Ч а в а д а ғ а — Бу саат!

Гүдрәт бешиjин jанына кәлиб jавашча ушағын үзүндән өпүр, кетмәк истәркән Дилруба ону дajандырыр.

Д и л р у б а — Дajан, мән дә кедирәм *(либасыны дәjишмәк үчүн о бири отаға кедир)*.

Н и н а — Бирликдә кедәк. Мән дә Валикону көрмәк үчүн гәраркаһа кедәчәjәм.

Г ү д р ә т — Зеjнәб, ушағы тәк бурахма.

Дилруба кәлир. Гүдрәт вә Нина видалашыб кедирләр.

Ч а в а д а ғ а — Зеjнәб, билирәм, мән десәм дә сөзүмү ешитмәjәчәксән. Амма оғлуму сәнә тапшырырам. Вахтдыр, мән кедирәм.

З е j н ә б — Һансы сәнкәрдә олачагсан?

Ч а в а д а ғ а — Гуручај сәнкәрләриндә! Зеjнәб, мәним башыма бир иш кәлсә, сән ушағы бир тәһәр jашатмалысан.

З е j н ә б — О фикирләри башындан ат, әзизим.

Ч а в а д а ғ а *(кәлиб ушағын үзүндән өпүр, сааты-ны гоjнундан чыхарыр)* — Зеjнәб, ал бу сааты, Мәчид бөjүjәндә она вериб дejәрсән ки, атан бағышлаjыб, сәнә jадикардыр. Дejәрсән ки, атана да Сәттар хан бағышламышды.

З е j н ә б *(ушаг аjылыр)*:

Лаjлаj бешиjим лаjлаj,
Евим-ешиjим лаjлаj.
Сән кет ширин jухуjа.
Чәким кешиjин, лаjлаj.

Ч а в а д а ғ а *(кедиб, jенә дә бешиjин jанына гаjыдыр)* — Jат оғлум, jухун ширин олсун! Севимли балам, jат! Сәнин хошбәхт jашаjышыны тә'мин етмәjи бачармадымса да, минләрчә сәнин кимиләрин сәадәти уғрунда өлүмә кедирәм.

Зеjнәб онун бојнуну гучаглаjыр, өпүшүрләр.

Пәрдә

АЛТЫНЧЫ ПӘРДӘ

Гуручај көрпүсү. Чәбһәдир. Көрпүнү дүшмән гошунлары мүдафиә едир. Атышма сәсләри ешидилир. Сәттар хан дәстәси һүчума кечир. Дүшмән гүввәсини сыхышдырыб сәһнәдән чыхарырлар. Г ү д р ә т, Ч а в а д а ғ а, Т ү т ү н ч ү о ғ л у, Т а ғ ы б ә j вә башгалары вурушурлар.

Г ү д р ә т *(сәһнә архасында)* — Мүчаһид, һазыр ол, сәнкәрдән галх! Саға вә сола һүчум! Көрпүjә тәрәф ирәли!

Гошун һүчум едир, көрпүнү алырлар.

Ч а в а д а ғ а — Дүшмән артыг көрпүjә көмәк верә билмәjәчәк.

Г ү д р ә т — Һәләлик һүчуму дajандырмаг лазымдыр. Бурадан jүз аддым ирәли кетсәк, дүшмән бизи мүһасирәjә ала биләр. Маралан вә Хиjабан дүшмән әлиндәдир.

Ч а в а д а ғ а — *(гошуна)* Фарағат!

Т а ғ ы б ә j — Нечә jә'ни фарағат? *(Һаваjа бир күллә атыр)* Дүшмән гүввәләри позулуб гачдығы бир заманда һүчуму нијә дajандырырсыныз?

Г ү д р ә т — Сакит, Сәрдар белә әмр вермишдир.

Т а ғ ы б ә j — Биз ган төкүб көрпү алмышыг. Бу башлајыб ки, фарағат...

Ч а в а д а ғ а — Әввәлән, сән көрпү алынандан сонра кәлмисән. Икинчиси, Сәрдарын әмри бизим үчүн ганундур.

Т а ғ ы б ә j *(гошуна)* — Ушаглар, биз кими көзләjирик? Аллаһа шүкүр, бурадакыларын һәр бири бир Сәттар хандыр. *(Бир күллә дә һаваjа атыр.)*

Т ү т ү н ч ү о ғ л у — Сәттар хан Сәрдари-милли, Бағыр хан Салари-милли. Ај Тағы бәj, сәнә нә ад гоjаг?

Ч а в а д а ғ а — Ад мәндә: Сәттар хан Сәрдари-милли, Бағыр хан Салари-милли, Тағы бәj дә бәркә дүшәндә, Далыгалари-милли.

Күлүшүрләр.

Түтүнчүоғлу — Гардашын чаны үчүн лап бојуна бичилиб!

Тағы бәј — Сизин чәнәниз ишләјир, мәним башым. О ки, галды дала галмаға, бурда һеч күлмәли бир шеј јохдур. Һејиф ки, күллəм аздыр, јохса һәр биринизə бир күллə вурардым. *(Һаваја күллə атыр).*

Түтүнчүоғлу — Күллəн аздырса, онда һаваја күллə атма.

Гүдрәт *(телефонда)* — Чәнаб Сәрдар, əмринизə көрə һүчуму дајандырмышам. Бəли... Гошунун руһу јүксəкдир. Чалсынлар, охусунлар, ојнасынлар? Баш үстə! Биз сизин əмринизи көзləјəчəјик. *(Телефон дəстəјини јеринə гојур. Гошуна мүрачиət едир).* Охујун, чалын, бунун өзү дə гələбədир. Руһунуз јүксəк олсун. Гələбə бизимдир!

Түтүнчүоғлу — Ушаглар кəлин вахтымызы бош јерə кечирмəјək. Өлəнləрин ешгинə, галанларын шəрəфинə бир-ики ағыз охујун көрək.

1-чи мүчаһид — Ај дүдүкчүләр, инди ки, түфəнкləри јерə гојмушсунуз, дүдүкləри ишə салын көрək!

Тағы бəј — Елə көрүрəм, ишləримизин һамысы дүдүкдəн ибарəт олачаг.

Түтүнчүоғлу — Тағы бəј, бурах көрək, дүдүк олан јердə зурначылығын нə мə'насы вар.

Күлүшүрләр.

Тағы бəј — Белə дава олмаз ахы, биз бура чалыб-ојнамаға кəлмəмишик ки. *(Гүдрətə)* Биз дөјүшмək истəјирик.

Түтүнчүоғлу — Һəсəнаға, башла көрək.

Һəсəнаға *(Охујур):*

Тəбризин үстүнү алыбдыр думан,
Дөнмəрəм јолумдан дизə чыхса ган.
Сəттар ханам, Исмајыл хан оғлујам,
Гəһрəманам, вуруб јыхан оғлујам!

Тағы бəј — Сағ ол, јаша! *(Күллə атыр).*

Чавад аға — Сənə дејилди ки, һаваја күллə атма!

Тағы бəј — А балам, өзүнүз дединиз ки, руһумуз јүксəк олсун, мəн дə кеф еləјирəм.

Һəсəнаға *(охујур)*

Атам Гарадағда һамыдан гочаг,
Өзүм дə елимдəн дүшмүшдүм гачаг.
Атлансам Тəбриздə туфан гопачаг,
Сəттар ханам, Исмајыл хан оғлујам,
Гəһрəманам, вуруб-јыхан оғлујам.

Түтүнчүоғлу — Баги олсун Сəттар хан!

Гүдрəт — Арха тəрəфдəн кəлəн вар *(Гүдрəт гаралты тəрəфə кедир).*

Тағы бəј — Белə олар һа! Ирəли кетсəјдик, дүшмəн бизи бурада јахаламазды. *(Јавашдан)* Дədəмизин еви јыхылды!

Түтүнчүоғлу *(Тағы бəјə)* — Отур јерə, нə тез күркүнə бирə дүшдү?

Чавад аға *(сəсləјир)* — Кимдир о?..

Бағыр хан — Мənəм, өзкəси дејил!

Чавад аға — Кечənин ады?

Бағыр хан — Кирман.

Чавад аға *(сəнкəрдə)* — Кələнлəр бизимкиlərдир.

Тағы бəј *(бучагдан галхыр)* — Бизимкиләр олмамыш ким олачагдыр? Тағы бəј ки, бурададыр, бир нəфəрин дə бурну ганамаз.

Бағыр хан *(кəлир)* — Кечəниз хејир, ушаглар! *(Гүдрətин əлини сыхыр).* Бу кечəки гələбəнизи тəбрик едирəм! Мənчə даһа ирəли кедə биlərдиниз.

Гүдрəт *(Бағыр хана)* — Јох, Салар. Башга чəбһələrдən хəбəримиз јох иди, ирəли кедə билмəздик. Мүһасирə горхусу вар иди.

Бағыр хан — Еlədир, Маралан алтында дуран гошун архамызы кəсə биlərди. *(Өз-өзүнə).* Тəбриз топ күллələри алтында титрəјир.

Тағы бəј *(сəнкəрдəкиlərə)* — Көрдүнүз хəјанəт вар? Бə мən демəдим бу бакылы бизи сатды?

Бағыр хан *(Тағы бəјə ачыгланыр)* — Сən һарадан кəлиб бура дүшдүн?

Тағы бəј — Чəнаб Салар, азадлыг уғрунда бир гətрə ганым галана гədəр вурушан оғланам.

Бағыр хан *(күлүр)* — Мən сəни јахшы таныјырам. Фəрраш Тағы Азəрбајчанын азадлығы уғрунда!? Инанмалы сөздүр? *(Тағы бəјə).* Дур бурадан рədд ол кет!

Тағы бәј — Башына дөнүм, Салар, кечәнин бу вахтында, ингилабчы адам, мән һара кедим?

Түтүнчүоғлу — Ај ушаг, ики топ, дөрд пулемјот, јүз нәфәр да мүчаһид көтүрүб Далыгалари-миллини евләринә өтүрүн.

Тағы бәј *(Бағыр хана)* — Чәнаб Салар, башына дөнүм!

Бағыр хан — Јахшы, отур јериндә, сәсини чыхарма!

Гүдрәт *(телефонда)* — Мәркәз, мәркәз. Маралан чәбһәсини вер! Гүдрәтдир. Гуручај чәбһәси данышыр. Һә, һә мәнәм, Сандро. Күлләјә гәнаәт етмәк лазымдыр. Јадындан чыхмасын. Гырх нөмрәли бомбалар 30 аддымлыг мәсафәдән... әлбәттә, Хијабан вә Көј мәсчид чәбһәси илә әлагә сахла! *(Дәстәји јеринә гојур)*

Бағыр хан — Маралан тәрәфләриндә дүшмән топлары көз ачмаға имкан вермир. *(Телефонун зәнки вурур. Бағыр хан дәстәји көтүрүр.)* Бағыр хандыр, кечәниз хејир, Сәрдар! Бәли, ушаглар дүшмәни көрпүдән мәһарәтлә говублар. Тәлафат әһәмијјәтсиздир. Ешидирәм... Нә үчүн? Бу саат *(дәстәји јеринә гојур)*. Сәрдар хәбәр верир ки, дүшмән Ачы көрпүсүндән шәһәрә сохулур.

Гүдрәт *(Түтүнчүоғлуна)* — Әсәд, бир гуту бомба илә Ачы көрпүсүнә, тез ол! *(Чавад ағаја)*. Атлар һазырдыр ја јох?

Түтүнчүоғлу — һазырдыр.

Гүдрәт — Елә исә јубанма!

Чавад аға — Узагдан гаралтылар көрүнүр. Кимдир о?

Зејнәб *(гадынлар вә гызларла кәлир)* — Кирман! Кечәниз хејир јолдашлар.

Чавад аға — Зејнәб, јараланмысан?

Зејнәб — Салар вә Сәрдар сағ олсун! *(Пулемјоту сәнкәрә чәкир)*.

Гүдрәт — Саман мејданы тәрәфләриндә нә вар?

Зејнәб — Орда иши битирдик. Дүшмән чохлу тәләфат вериб гачды. Сәрдар әмр верди ки, пулемјоту Гуручај сәнкәринә апарым.

Гызлар јемәк шејләри вә кузәләрдән су төкүб мүчаһидләрә пајлајырлар.

Гүдрәт *(Зејнәбә)* — Бәс Дилруба һарада галды?

Зејнәб — Дилруба Дәвәчи гапысында вурушур.

Бағыр хан *(гаршы тәрәфә бахыр)* — Дүшмән көрпүнү кери алмаг үчүн һазырлыг апарыр.

Гүдрәт *(көрпүнүн үстүндә)* — Бир күллә дә атылмамалыдыр!

Тағы бәј — Гәрибә кәләјә дүшмәдик?!

Гүдрәт — Кәрәк дүшмән бизим көрпүдә олан гүввәмизи билмәсин.

Дүшмән күлләләри сәнкәрә төкүлүр.

Тағы бәј — Гәрибә адамдыр һа! Дүшмән бу саат кәлиб сизи тојуг кими кишләјиб апарчагдыр. Ағамыз дејир ки, бир күллә дә атылмасын; *(гошуна)*. Сиз нә фикирдәсиниз, еви харабын ушағы!

Чавад аға — Сәсини кәс, тојуг һиндә олар, сәнкәрдә олмаз. Сәнә бир дәфә дејилди ки, отур јериндә.

Тағы бәј — Чаным, бу олмады ки, биз дә өзүмүзә көрә бир кишијик ја јох? Икид икидлә белә рәфтар еләмәз ахы?

Түтүнчүоғлу *(сәнкәрә)* — Ај ушаг, бир хәкандаз од илә бир гәдәр сәс ешитмәмиш үзәррик кәтирин, икидә көз дәјәр.

Гүдрәт — Икидә бир бахын!

Бағыр хан — Гәләбәни газандыран чәсарәтдир. Үрәк мөһкәмлијидир, интизамдыр. *(Гүдрәтә)* Вахт дејилми?

Гүдрәт — Јох, Салар, бомба мәсафәси дејил.

Чавад аға — Мүчаһид, һазыр ол!

Тағы бәј — Бујур инди кери отур. *(Бир күллә атыр)*.

Гүдрәт *(Бағыр хана)* — Хәјанәт! *(Сәнкәрә)* Мүчаһид, һазыр ол! Дүшмән гүввәсини бир јерә јығмаг үчүн сағы-солу вурун.

Дүшмән тәрәфиндән сәсләр учалыр.

Сәсләр: — Әли хан, ирәли!
— Сәфәрәли хан, ирәли!
— Мәммәдәли хан, ирәли!

Гүдрәт *(Чавад ағаја)* — Чәваһир јараланды.

Гадынын јеринә башгасы кечир. Гадынлар тез-тез јаралылары көтүрүрләр.

Бағыр хан *(Әлиндә түфәнк данышыр)* — Мүчаһидләр, икидлик вә имтаһан вахтыдыр. Чәбһәдә өлмәк даһа шәрәфлидир. Мөһкәм дајанын, гој дүшмән билсин ки, Азәрбајчан халгы ајагларда сүрүнмәјәчәкдир!

Тағы бәј *(сәнкәрдәкиләрә)* — Бизим өзүмүзүн дә әгидәмиз вар ја јох? Чәкилмәјин дә вахтыны билирик, ирәли кетмәјин дә!

Сәсләр — Тағы бәј јалан демир ки!..

Зејнәб — Бу нә данышыгдыр? Сизин бу һәрәкәтиниз дост адамын һәрәкәти дејил, позғунлуг саланлар өзүндән күссүн!..

Тағы бәј — Сән өләсән, јахамыз арвад-ушаг әлиндә галмајыб?! Һеч билмирәм, бу папағы башымыза нә үчүн гојмушуг!

Чавад аға — Саларын әмриндән чыханын бејнини дағыдарам.

Күдрәт *(әлиндә бомба)* — Јерә јатын! *(Бомбалары атыр)*. Бир, ики, үч! *(Сәнкәрдәкиләрә)* Атәш!

Дүшмән тәрәфә атәш ачырлар.

Чавад аға *(Бағыр хана)* — Чәнаб Салар, Сәрдар сизи телефона чағырыр.

Бағыр хан *(телефона)*—Аһа, бу саат! Бәли, ешидирәм... Әмин ола биләрсиниз. *(Дәстәји јеринә гојур)*. Сәрдар бујурур ки, Маралан алтында дуран дүшмән гошуну дармадағын олду. Гуручај чәбһәси һүчума кечә биләр.

Күдрәт—Салар, биз бурда дајансаг, дүшмән күввәтини топлајыб һүчума кечәчәк.

Бағыр хан — Үрәкли олун! Дүшмән Ачычај тәрәфләриндә басылмышдыр. Сәрдар бу саат бизим көмәјимизә кәләчәк.

Чавад аға — Кимдир о?

Гаралты сәс вермир.

Тағы бәј — Гој әһдини кәсим. *(Вурмаг истәјир. Зејнәб түфәнкин лүләси илә она мане олур, күллә наваја кедир)*.

Зејнәб — Дајан!

Тағы бәј — Нечә јә'ни дајан? Мән инкилабчы адамам, һеч вахт еһтијаты әлимдән верә билмәрәм *(Бир күллә дә наваја атыр. Дилруба сәнкәрә дахил олур)*.

Дилруба *(Бағыр хана)* — Салар, часус тутулуб, Ејнүддөвләјә кағыз апарырмыш.

Бағыр хан — Бәс һаны?

Дилруба — О өзүнү өлдүрдү. Апардығы мәктубу көтүрмүшәм.

Бағыр хан — Мәктубу вер. *(Алыр. Тағы бәј гачмаг истәјир)*.

Чавад аға — Һара?

Тағы бәј — Чәнаб Саларын әмриндән чыхан оғлан дејиләм, деди кет, мән дә кедирәм.

Түтүнчүоғлу — Отур!

Тағы бәј — Чаным, бурада отурмаға мәчбур дејиләм ки? көнүллү јазылмышам, көнүллү дә кедирәм.

Чавад аға — Ону бурахмајын!

Бағыр хан *(Дилрубаја)* — Барәкаллаһ гызым! *(Мәктубу ачыб фәнар ишығында охујур)*.

Тағы бәј — Бу да ингилабчынын ахыры. А балам, сәнкәр мәним үчүн дустагхана зад дејил ки? Гојмазсыныз чыхыб касыбчылығымыза кедәк?

Бағыр хан *(мәктубу охујур)*—«Чәнаб шаһзадә, шәртимизә көрә, һаваја атдығым күлләләри сајарсыныз. Һәр күлләм јүз нәфәрдир. Бу, көрпүдә беш јүз мүчаһид олдуғуна ишарәдир. Көрпүнү әбәс јерә бурахдыныз. Әлли нәфәрә гәдәр мүчаһид өлүбдүр. Аралыға тәфригә салмышам. Бир чоху дөјүшмәк истәмир. Күдрәти фүрсәт дүшән кими вурачағам».

Хәјанәт! Белә бир мәктубу Ејнүддөвләјә ким јаза биләр? Чаваб верин, ким јаза биләр?

Чавад аға — Тағы бәј, Тағы бәј јаза биләр.

Түтүнчүоғлу — Һаваја күллә атан да Тағы бәј иди.

Тағы бәј *(Бағыр хана)*— Бир гәләтдир еләмишәм, мәни Сәрдарын башына бағышлајын! Адам хатасыз олмаз ки, горхудан јазмышам.

Бағыр хан *(мүчаһидләрә)* — Бу алчаг хаинин чәзасы нәдир?

Зејнәб — Өлүм!

Бағыр хан *(Чавад ағаја)* — Инкилаб адындан әмр едирәм!

Тағы бәј — Мәни инкилаба бағышла.

Бағыр хан — Дүшмән јахынлашыр. Мән сол тәрәфдән, Чавад аға сағ тәрәфдән бомбалары атан кими сәнкәрдән галхарсыныз. *(Зејнәбә)*. Пулемјоту көрпүнүн

башына чәкин, һүчүма кечмәк истәјән дүшмәнә имкан верилмәмәлидир. *(Чавад аға, Гүдрәт вә Зејнәб кедир. Мүчаһидләрә).* Достлар, азадлыг тәһлүкәләр ичиндән сүзүлүб кечир. *(Топ, түфәнк сәсләри кәлир).* Бу сәсләр бизи мүбаризәјә чағырыр. Икидлијә дә'вәт едир. Бизә гәләбә мүждәләри верир. *(Бомба сәсләри ешидилир, Бағыр хан әлиндә түфәнк сәнкәрдән галхыр.)* Мүчаһидләр галхын!

Сәнкәрдән чох аз адам галхыр, Гүдрәт, әлиндә тапанча кәлир. Тағы бәј архадан она бир күллә атыр.

Дилруба *(Тағы бәји вурур)* — Алчаг, нә етдин?

Гүдрәт — Дилруба, тез пулемјотун архасына кеч. Зејнәби вурдулар. Әсәд, бомба вер! *(Сәнкәрдәкиләрә)* Гардашлар, дүшмән бизимкиләри мүһасирәјә алмаг истәјир. Салар көмәксиздир, сәнкәрдән галхын, һүчум!

Зејнәб *(көзүнү ачыр, Чавад ағаны сәсләјир)* — Чавад аға, оху, оху, гој сон дәфә сәсини ешидим. Оху, јубанма, оху!

Илдырым шығыјыр, јағыш башлајыр

Чавад аға *(Көзүнүн јашыны силиб охујур)*:

Бу дағлар улу дағлар,
Чешмәли-сулу дағлар,
Бурда бир кәлин өлүр,
Көј кишнәр, булуд ағлар!

Зејнәб *(бирдән көзүнү ачыр)* — Чавад аға, Мәчиди јахшы сахла! *(Өлүр).*

Дилруба *(башындан шалыны ачыб, онун үзүнә чәкир)* — Зејнәб, Зејнәб! Мәчиди өз оғлум, өз балам кими бәсләјәчәјимә чәназән гаршысында анд ичирәм.

Гүдрәт — Салар, дүшмән бизи мүһасирәјә алмаг истәјир.

Түтүнчүоғлу *(тәләсик кәлир)* — Сәттар хан кәлир!

Сәттар хан — Һаны Салар?

Гүдрәт — Сәрдар, хәјанәт баш верди. Вәзијјәт ағырдыр.

Бағыр хан — Сәрдар, биз һүчуму удуздуг.

Сәттар хан *(үзүнү гырмызы бајраглара тутур)* Сиз дә шәрәфлә башынызы әјин. Азәрбајчан гадынлығынын гәһрәман овлады илә видалашын. Аслан үрәкли, полад ирадәли Зејнәблә сон дәфә көрүшүн!

Бајраглар башыны әјир, матәм маршы чалыныр.

Бағыр хан — Зејнәб, Зејнәб! Шаһларын тахтыны тәрсинә чевирсәм дә, үрәјимдә јанан интигам оду сөнмәјәчәкдир!

Сәттар хан *(мүчаһидләрә)* — Азәрбајчанлылар, вердијимиз гурбанлар инад вә ирадәмизи чохалдыр. Мүбаризә давам едир! Сәнкәрдән галхын, гој Тәбриз үфүгләриндә шығыјан илдырымлар шаһын көзләрини бир даһа гамашдырсын, гурбанлар ешгинә ирәли! Истиглал вә азадлыг уғрунда ирәли...

Гошун һүчума кечир. Сәһнә бошалыр, атышма сәсләри кәлир.

Пәрдә

СОН

875—17

БӨЈҮК ГУРУЛУШИДА

СӘККИЗ ПӘРДӘЛИ ДРАМ ӘСӘРИ

ӘСӘРДӘ ИШТИРАК ЕДӘНЛӘР:

Г ә һ р ә м а н — кәнч мүһәндис.
Б ә һ л у л — кәнч мүһәндис.
М ү р и д к и ш и — гоча мүәллим.
В ы с т а в к а Н ә с и р — Фәһлә, көһнә колхозчу, 50 јашларында
П о р т ф е л К ү л л ү — Стахановчу гадын, көһнә колхозчу — Нәсирин севкилиси.
М и р з ә Ә һ м ә д — гоча мүһәндис, Америкада тәчрүбә дәрсләри кечмиш бир адам, Америка мәдәнијјәти вә Америка техникасына сәчдә едән.
Д и л б ә р — кәнч мүһәндис.
М и р з ә Т е ј м у р — Франсада тәчрүбә дәрсләри кечмиш гоча бир мүһәндис. Авропа мәдәнијјәтинә сәчдә едән.
Б а ш м ү һ ә н д и с — Орта јашлы бир адам, азәрбајчанлы дејил.
Д и р е к т о р — орта јашлы.
Р а ј к о м к а т и б и — кәнч бир адам.
Һ ү м м ә т — һәмкарлар шө'бәси мүдири, кәнч.
И с м и х а н — Стахановчу, көһнә чобан.
К а т е л н и к о в — кәнч механик.
Ф и р ә н к и з — кәнч охујан гыз, Гәһрәманын севкилиси.
Хидмәтчи гадын.
Сазәндәләр.
Колхозчулар, кәндли гадынлар, гызлар.
Күтлә.

БИРИНЧИ ПӘРДӘ

Сәһнә. Каспи дәнизинин кәнарыдыр. Ај чыхыр, пәрдә ачылмадан узагдан автомобил моторунун сәси ешидилир. Пәрдә галхаркән бир машын көрүнүр.

Ш о ф е р — *(Кабинәдән дүшәрәк гапыны ачыр)* Мөһтәрәм вәтәндашлар, тәәссүф едирәм ки, сизи бурада бурахмалы олачағам. Зәһмәт чәкиб машындан дүшүн.

Г ә һ р ә м а н — Нә үчүн, Сумгајыта јетишдикми?

Ш о ф е р — Хејр, һәлә јетишмәмишик. Артыг бу машын кедә билмәз. Динамо партлады, һәм дә јолу итирмишик.

Б ә һ л у л — *(Машындан дүшүр)* бу нә һадисәдир? Нә үчүн стансијада кечәләмәдик? Игбал бизи бир фәлакәтин гојнунамы сүрүкләјир? Биз һарадајыг?

Ш о ф е р — Вәтәндаш, һеч бир һәјәчан лазым дејилдир. Бурада колхозчулар вардыр. Мән өзүм дә машынымы бурада бурахмалы олачағам.

Г ә һ р ә м а н — Нә етмәли?! Бир гәдәр сојугганлы олмаг лазымдыр.

Гапылардан бириси ачылыр. М ү р и д к и ш и әлиндә фәнәр дышары чыхыр.

М ү р и д к и ш и — Орадакылар, кимсиниз?

Г ә һ р ә м а н — Гоча баба, јол адамыјыг, јолу азмышыг, машынымыз да хараб олубдур. Бурада кечәләмәк мүмкүндүрмү?

М ү р и д к и ш и — Бу нә сөздүр? Нә үчүн мүмкүн дејил? Гонағын үзүнә гапы бағланармы?

Бәһлул — Чох разыјыг, гоча баба!

Мүрид киши — *(кәлиб фәнәри онларын үзүнә тутур)* Балаларым, инди ки, јолу итирмисиниз, кәлиб гонағымыз олун, сабаһ сизи Сумгајыта јола саларам. Бизим колхозчуларын һәјаты илә дә таныш олун.

Бәһлул — Нә гәдәр мараглы һадисә! Мән чохдан бәри колхозчуларын һәјатилә марагланырдым.

Мүрид киши — Һава да бир гәдәр сәриндир. Сизин үчүн бир тонгал дүзәлдим. *(Фәнәри ағачдан асыб тонгал дүзәлдир)*. Кәлиб гызынын, мән дә кедиб ушаглара хәбәр верим.

Гәһрәман — Лазым дејил. Колхозчуларын раһәтини позмајын, өзүнүз дә кедиб раһат олун.

Мүрид киши — Јох балаларым, адәтимизи поза билмәрик. Аталарын сөзүдүр, гонаг кирмәјән евә хејир-бәрәкәт кирмәз. *(Мүрид киши кедир)*.

Бәһлул — Һава олдугча сәриндир.

Гәһрәман — Сәрин олмаса белә, кимин көзүнә јуху кедә биләр?

Бәһлул — Хүсусән колхозчуларын јашадығы бу мәнзәрә олдугча шаиранәдир. Бир дә ки, бизим икимиз дә чәбһә һәјаты илә узун илләр јашамышыг, шүкүр олсун ки, бәјүк гәләбәләрлә мәмләкәтә гајытдыг.

Гәһрәман — *(бир аһ чәкәрәк)* доғрудур гәләбә илә гајытдым. Лакин һәјатымдан гијмәтли олан бир чәваһири итирдим.

Бәһлул — Һарада?

Гәһрәман — О Москвада мусиги мәктәбиндә охујурду. Хәбәрим јохдур, ким билир бәлкә дә өз гәлбинин гапысыны башга бир севкијә ачды.

Бу әснада колхозчулар, колхозчу гыз вә гадынлар кәлирләр.

Портфел Күллү — Хош кәлиб, сәфа кәтирибсиниз, көзүмүзүн үстүндә јериниз вар. *(Гадынлары вә гызлары сәсләјир)*. Ај гыз Хырда ханым, ај гыз Көјчә, нијә дајанмысыныз? Халчалары ачын, Назлы ханым су кәтир, гонаглар јыхансын. Ај Күлдәстә самовары һазырла!

Выставка Нәсир — Ај Тапдыг, чүчәләрдән кәс, Әлигулу дајанма, алны гашга шишәји вур јерә!

Гәһрәман — Ај чаным, бу нә зәһмәтдир? Биз һеч дә буна разы дејилик.

Портфел Күллү — Чохда ки, сиз разы дејилсиниз. Сизи брадан әзизләмәмиш јола салсаг бизә нә дејәрләр? Отуруб бизимлә бир тикә чөрәк кәсмәк күнаһ дејил ки.

Нәсир — Ај Чаваһир бачы, нијә дурмусан? Сары инәји сағсана! Гызханым бачы, тәндири јандырыб, лаваш һазырла!

Назлы су кәтирир, гонаглар јыханырлар, гызлар үзүдәсмалы кәтирир.

Бәһлул — Колхозларда нә гәдәр шән вә сәмими һәјат вардыр. Доғрудан да инди мән өзүмү тамамилә башга бир аләмдә һисс едирәм. Биз кәнди танымырыг.

Нәсир — Јолу азыб бизим колхоза кәлмәјиниз биз колхозчулар үчүн хошбәхтлик олду. Нә олар, кәлиб бизим һәјатымызла да таныш олун. Бу да бир чүрә јашајышдыр.

Гәһрәман — *(Бәһлула)* Колхоз һәјаты нә гәдәр мә'налы һәјатдыр. Бөјүк бир кәнд мөһтәшәм бир аилә шәклинә кирмишдир.

Мүрид киши — Бу һәјат хүсусән мәним үчүн күндән-күнә тәзә бир гүввәт јарадыр. Бунлар мәни өз доғма аталары кими бәсләјирләр. Каш јүз ил өмрүм олајды, бу әзизлик ичиндә јашајајдым!

Гәһрәман — Гоча баба, сизин бир кәсиниз јохдурму?

Мүрид киши — Мәни бир кәрә чар һөкумәтинин заманында, бир кәрә дә мүсават дөврүндә дағытдылар.

Бәһлул — Нә үчүн?

Мүрид киши — Балаларым, јалтаглыг илә тәвазе'карлығын вә шәраб сәрхошлары илә игбал сәрхошларынын фәргини гојан адамлар о дөврдә азад јашаја билмирди. Дилим динч отурмады, аиләми дағытдылар, өзүм дә сүркүнә көндәрилдим.

Нә исә гонағы кәдәрләндирмәк јахшы дејил.

Сүфрә ачылыр, кәлинләр вә гызлар хидмәт едир.

Мүрид киши *(гонаглара)* — Доғрудур, мән көһнә дүнјанын мүәллими идим, амма тәзә һәјатла да бир гәдәр танышам. Сүфрәјә әјләшәнләр бир-бирләри илә таныш олмалыдырлар.

Күллү — Мән колхозун бригадириjәм. Адыма Портфел Күллү дejәрләр.

Колхозчулар күлүшүрләр.

Мүрид киши — Тәәччүб етмәjин, балаларым! Бу адын башга бир мә'насы вардыр. Колхозумузда тәнбәлләр вә өзүнү портфел далында кизләдәнләр чох иди. Күллү онлары тәнгид етмәк үчүн бир рәгс дүзәлдиб, адыны Портфел рәгси гоjмушду.

Нәсир *(иrәли кәлиб өзүнү гонаглара тәгдим едир)* — Мәнә дә бурада Выставка Нәсир дejәрләр. Күллү ханым да мәним кәләчәк һәjат jолдашымдыр.

Мүрид киши — Ичтимаи тәшкилатларын сурахдығы бүтүн нишанлар Нәсирин дөшүндәдир. Буна көрә дә колхозумузда адына Выставка Нәсир дejирләр.

Нәсир дөшүнү ачыб көстәрир.

Бәһлул — Нә гәдәр мараглы кишидир!

Мүрид киши — Балаларым, инди дejин көрүм, сиз кимсиниз вә нә иш саһибисиниз?

Гәһрәман — Мән дә, Бәһлул jолдаш да мүһәндисдир. Чәбһәдә идик, Сумгаjыт шәһәрини салмаг вә лүлә төкән заводу тикмәк үчүн бизи бу jерә көндәриблəр.

Мүрид киши — Демәjинизә көрә арзуларыма jахынлашырам.

Күллү — Мән дә, Нәсир дә вә биздән башга бир чохлары да орада ишләмәк үчүн кедә биләрик.

Гәһрәман — Чох мәмнуниjjәтлә! Һәтта Мүрид бабаны да өз jаныма апармаға сөз верирәм.

Мүрид киши — Мән бурада доғулмушам, бурада отуранларын ата-бабаларынын мүәллими олмушам. Сугаjытда мәндән jашлы адам jохдур.

Бәһлул — Мүрид баба, мәкәр бу jерин адына Сугаjыт дejирләр?

Мүрид киши — Еһ балаларым, бу көрдүjүнүз гумлу вә дашлы дүзләрдән тарихин ганлы дастанларыны охуjа-охуjа jашамышам. Бу чөлләр әфсанәләр, дастанлар вәтәнидир.

Гәһрәман — Даныш, нурани гоча, даныш! Даныш сиздән бир шej өjрәнәк.

Мүрид киши — Бир заман вар имиш бизим бабаларымыз ода ситаjиш едәрмиш. Һаман о көрдүjүнүз тәпәдә бир од мә'бәди вар иди. О заманлар һәлә иранлылар дилимизә вә әрәб исә динимизә тәчавүз етмәмишди. Чүнки бурада мөһкәм гала вар иди. Бурада Симүрг адлы бир гәһрәман jашаjырмыш.

Бәһлул — Рича едирәм, фикрини ихтисар етмә! Даныш кечәмиз хош кечсин.

Мүрид киши — Бабаларымыз бир-биринин дилиндән белә данышырлар. Иран падшаһы Кәсранын гошуну Дәмиргапы Дәрбәнди алмаг үчүн әввәлчә бизим галаны алыб кечмәли иди. Илдә бир нечә көрә бу jерә бөjүк гошун һүчум едәрмиш. Һүчумларын һамысында Симүрг пәһливан онлары дармадағын едиб гаjтарарды.

Гәһрәман вә Бәһлул *(тәләсик)* — Сонра?!

Мүрид киши — Инди дә бу jерләри газанда Иран сәркәрдәләринин мәғрур кәллә сүмүкләри вә сынмыш силаһлары jер алтындан чыхыр. Дүзләрә баханда иранлы башындан башга бир шej көрмәк олмазды. Ахырда Нуширәван падишаһ бизим галанын адыны Чүр'әт галасы гоjмушду.

Бәһлул — Һазырда о галадан бир әсәр галмырмы?

Мүрид киши — Онун jериндә Чорат кәнди галыр. Узун илләрдән бәри хәрабаларын үстүнә гонан бajгушларын сәсини ешидирик.

Гәһрәман — Кәдәрләнмә баба! Jахын заманда бурадан заводларын фит сәсләри, трамвajларын, дәмир jолларын харылтысыны ешидәчәксиниз. Хараба дамларын jериндә бөjүк заводлар, мөһтәшәм биналар, кашанәләр тикиләчәкдир.

Мүрид киши — Jарадын балаларым! Сизи тәрбиjә едән дөвләт вә һөкумәтә ешг олсун!

Бәһлул — Мүрид баба, башладығын сөһбәти битирмәдин. Симүрг пәһливанын агибәтиндән данышмадын.

Мүрид киши — Халгын арасында она Симу пәһливан дejирдиләр. О, Сәбаил падишаһынын гызы шәһзадә Күнәшә евләнмиш имиш. Jерлиләрин адәтинә көрә тәзә кәлин атәшкәдәнин әтрафында рәгс етмәли имиш. Рәгс әснасында күләк кәлинин башындакы шалы дәнизә атмышды, Симу пәһливан шалы тутмаг үчүн дәнизә

атылмышды. Кәлин һәмин бу гајанын үстүндә дуруб ону сәсләмишди. Симу гајыт! Симу гајыт!

Бәһлул — Нә гәдәр гәмкин бир дастан. Мүрид баба, сонра нечә олду?

Мүрид киши — Кәлин пәһливанын гәрг олдуғуну көрүб өзүнү дәнизә атмышды.

Күллү — Кечмишдә белә бир адәт вар имиш. Тәзә кәлинләр бу гајанын үстүндә дуруб «Симу гајыт! Симу гајыт!» сәсләрмишләр.

Мүрид киши — Вәтәнимизин бәдбәхтлији һәмән илдән башлады. Иран падишаһынын ордусу бу јерләрин дашыны даш үстдә гојмады. Гызларымызы, кәлинләримизи гојун сүрүсү кими сүрүб Иран сарајларына апардылар. Зәннимчә бәсдир! Сизи кәдәрләндирдим.

Гәһрәман — Мән чох марагла динләдим. Фикир етмәјин гоча баба! Бу јерләрин хошбәхт күнләри чохдан башланыбдыр. Инди Иран гулдурларынын бурнуну әзмәк үчүн милјонларча Симүрг пәһливанларымыз вардыр.

Мүрид киши — Ај ушаглар, патефонлары кәтирин, чалыб-ојнајын, гој—гонаглар демәсинләр ки, колхозчулар ишләмәкдән вә јемәкдән башга бир шеј билмирләр.

Патефонлары вә гармонлары кәтирирләр, гызлар вә кәнчләр рәгс едирләр.

Бәһлул — Күллү ханым, рича едирәм, портфел рәгсини ојнајын.

Күллү — Амма бир шәрт илә. Кәрәк бизи Сумгајытда ишә гојасыныз.

Гәһрәман — Сөз веририк.

Нәсир портфели көтүрүб үзүнә тутур, Күллү рәгс едәркән портфели Нәсирдән алмаға чалышыр, нәһајәт, портфели ондан гапыр.

Күллү — Үзүнү көстәр көрүм кимсән, ахы нә вахта кими тәнбәл-тәнбәл өзүнү портфел далында кизләдәчәксән?!

Гәһрәман — Мараглы вә мә'налы рәгсдир.

Кәлинләр, гызлар бирликдә рәгс едирләр.

Пәрдә

ИКИНЧИ ПӘРДӘ

Гоча мүһәндис Мирзә Әһмәдин мәнзилидир. Онун гызы мүһәндис Дилбәр әлиндә портфел кәлир, үст либасларыны чыхарыб шкафдан асыр, пәнчәрәнин гаршысына кәлиб дышары бахыр.

Дилбәр — Интизар чәкәнләр хәјалпәрәст олурмуш, чох доғру вә јериндә дејибләр. Дүнән ахшамдан бәри хәјалымдан нәләр кәлиб кечмәди? Билмирәм онун башында нә һадисә вар. *(Фикрә кедир)* Ah, һеч билмирәм нә үчүн онун кәлмәсилә марагланырам?! Ким билир бәлкә дә о өз Фирәнкизи илә бәрабәр кәлир. *(Портфелиндән телеграм чыхарыб бахыр)*. Шүбһәсиз ки, о тәк кәлмир, телеграмда јазыр ки, «кәлирик» *(Башыны тутуб отағы долашыр)*. Ah, нә гәдәр ачы тәсәввүрләр. Алты илдир бу тәсәввүрләр бир илан кими мәним гәлбимә сарылмыш. *(Пәнчәрәнин гаршысына кедир вә өз-өзүнә данышыр)*. Јох, бу јарамаз, мән гысганырмышам. Гој онлар хошбәхт јашасынлар.

Мирзә Әһмәд *(әлиндә портфел дахил олур, портфели столун үстүнә гојараг данышыр)*.—Вахтилә биз дә кәнч олмушуг. Бөјүкләр десәјди ки, гатыг гарадыр, нә һәддимиз вар иди ки, дејәк јох, ағдыр. Буна көрә дә иш ирәли кедирди, һөрмәт, еһтирам да вар иди. Амма инди ишләр тәмамилә тәрсинәдир. Ағзындан сүд гохусу кәлән ушаглар трибунаја чыхыб мә'рузә охујур. Атасы-бабасы јашында олан адамлара јол көстәрир, онлары тәнгид едир.

Дилбәр — *(башыны пәнчәрәјә сөјкәјиб сакит дурур. Мирзә Әһмәд она суал верир)* Нә үчүн гаш-габағындан гар јағыр?

Дилбәр — *(башыны галдырыб дејир)* Бу күн һәддиндән артыг јорғунам.

Мирзә Әһмәд — Сән фикир јорғунусан. Билирәм, Гәһрәмандан никарансан.

Дилбәр — Әлбәттә ки, ондан никаранам, онун биздән башга кими вардыр ки, гејдинә галсын.

Мирзә Әһмәд — О кәлмәсәјди даһа јахшы оларды. Артыг ондан зәһләм кедир.

Дилбәр — Ата! О бизә һеч бир јаманлыг етмәмишдир. Даима сәни ата дејиб сәсләмиш, һөрмәтини сахламыш.

Мирзә Әһмәд — Әмәкләрим она һәрам олсун. Ону гыр тијанларынын алтындан көтүрүб бөјүтдүм.

Мән билирдим ки, о өзкәсинин оғлудур. Лакин анан мәни мәчбур етди. Ону сахлјыб бөјүтдүм.

Дилбәр — Ата, сән она јахшылыг етмисән, ону һамы билир, лакин буну тез-тез онун үзүнә чырпмағын мә'насы јохдур. Сөјлә, ата, о сәнә нә јаманлыг етди?

Мирзә Әһмәд — О чох дикбашдыр. Һәм дә һәддиндән артыг вәфасыз чыхды. Алты илин әрзи-мүддәтиндә мәнә гуру бир мәктуб белә көндәрмәди. Инди кәлир, амма мәнә лазым дејилдир.

Дилбәр — Чәбһәдә олан адамдан күсмәк јарамаз. Чәбһә шәраити тәмамилә башгадыр.

Мирзә Әһмәд — Сән әбәс јерә ону мүдафиә сдирсән. О чәбһәјә кетмәмишдән дә габаг сәнин ону севдијини билирдим. О исә мәним көрмәк истәмәдијим бир актрисаны севирди. Дилбәр, нәһајәт сәндә бир авропалы гуруру олсајды, онун адыны белә чәкмәздин. Гулағыны ач, ешит, мән сәни она вермәјәчәјәм.

Дилбәр — Һәр нә дејирсән ихтијарын вардыр. Лакин чәсарәтлә дејирәм ки, Гәһрәман там мә'насилә тәзә адамдыр. Мәдәнидир, вүгарлыдыр, мән онун хатирини һәр кәсдән артыг истәјирәм.

Мирзә Әһмәд — *(ачыгланыр, әлини стола вуруб гышгырыр)* Кәс сәсини, утанмаз гыз! Мән сәни Авропа, Америка мәдәнијјәти шәраитиндә тәрбијә етмишәм. Һеч олмаса бир авропалы шәрәфинә, бир хырдача да олса америкалы гуруруна малик олмалысан, ја јох?

Дилбәр — *(кәлиб атасынын башыны сығаллајыр)* Әсәбиләшмә ата. Де көрүм америкалы гуруру нәдән ибарәтдир? О гүрур америкалы олмајанлара гаршы ијрәнч бир габалыгдан ибарәт дејилми? Онлар јерли зәнчиләрә нәләр етмәдиләр? Де көрүм һазырда дүнјаны ган чанағына дөндәрмәк истәјәнләрдә нә кими шәрәф ола биләр?

Мирзә Әһмәд — Бәсдир, мәнә сијаси дәрс вермә! *(кәнара)* Зәманәјә бахын бир, гызым да мәнә сијаси тәрбијә дәрси верир, көрүн бир мән нә күнә галмышам?

Дилбәр — Ата, бир фикирләш. Бүтүн дүнја сосиализм мәдәнијјәтинин јүксәлишиндән данышдығы заман, Авропа, Америка мәдәнијјәтинә сәчдә етмәјин нә мә'насы вар?

Мирзә Әһмәд — Сән бу сөзләри о јарамаз Гәһрәмандан өјрәндин. О да сәнин кими габалыг илә гүрурун фәргини гоја билмирди.

Дилбәр — Анам рәһмәтлик сон нәфәсинә кими дејирди ки, атан Америкаја тәчрүбә дәрсләринә кетмәздән әввәл вүгарлы вә мүлајим тәбиәтли бир адам иди. Америкадан габалыгдан башга бир шеј кәтирмәди.

Мирзә Әһмәд — Билмирәм аһанла бәрабәр сән нә үчүн өлмәдин? Сәнә гәти дејирәм, мәним евими комсомол ичласына дөндәрмә! Дил пәһләванларысыныз, әлиниздән нә кәләр?

Дилбәр — Сәнин бүтүн гүсурун да бурсындадыр ки, кәнчләрә бир америкалы кими чох учадан бахырсан. Һәр шеј вә һәр үстүнлүјү өзүнәмәхсус билирсән.

Мирзә Әһмәд — Нә едим? Гыз ушағысан, јохса бу күн сәни евдән говардым, нә едә биләрәм, намусума гысылмышам.

Дилбәр — Белә ки, сән башламысан, мәним өзүм башымы көтүрүб бир тәрәфә кетмәлијәм. Мәним атам бир совет мүтәхәссиси ола-ола иши-пешәси Америка техникасына, Америка мәдәнијјәтинә сәчдә етмәкдир. Бу мәним үчүн ар дејилдирми?!

Гапы дөјүлүр, Дилбәр гапыја кедир.

Мирзә Әһмәд — *(өз-өзүнә)* Бир мәним гызым дејил, бунларын һамысы өзүнү бир адам һесаб едир. Оғул-ушаг јығынчағына дүшмәдим?!

Дилбәр, Гәһрәман вә Бәһлул илә бәрабәр дахил олурлар.

Гәһрәман — *(кәлиб Мирзә Әһмәди гучаглајыб өпүр)* Салам мећрибан ата! Сәни сағ-саламат көрмәкдән башга бир арзум јох иди.

Мирзә Әһмәд — *(төврини дәјишир)* Әлејкәссәлам, отур көрүм нә хәбәр кәтирмисән?

Гәһрәман — *(Бәһлулу тәгдим едир)* таныш олун, кәнч мүһәндис Бәһлулдур.

Мирзә Әһмәд — *(таныш олур)* Хош кәлиб, сәфа кәтирмисән. Әјләш оғлум.

Гәһрәман — *(Дилбәрин әлини сыхыр)* кефин нечәдир, Дилбәр? Ишә башламысынызмы?

Дилбәр — Хејр, һәләлик торпаг иши кедир. Бәс дүнәндән бәри һарада идиниз?

Гәһрәман — Кечә машынымыз хараб олду, колхозчулара гонаг олдуг. Онлар бизим үчүн тәнтәнәли бир шам јемәји дүзәлтдиләр.

Бәһлул — Мән өмрүмдә биринчи кәрәдир ки, бу чүрә зәнкин вә сәмими һәјата раст кәлирәм.

Гәһрәман — Хүсусән чох гоча бир мүәллимин мә'налы сөһбәтләри мәни һәддиндән артыг марагландырды.

Дилбәр — Јәгин ки, о Мүрид кишидир. Бизим достумуздур.

Гәһрәман — Јашынын чохлуғуна бахмајараг тәмамилә тәзә адамдыр. Мүмкүн олурса ону бураја кәтирәчәјәм.

Мирзә Әһмәд — Амма мәним барәмдә вәфасызлыг көстәрдин. Мәни хәстә гојуб кетмишдин. Гуру бир кағыз да көндәрмәдин.

Гәһрәман — Мәним үчүн сәндән дә севимли адам јохдур. Мән сәни нечә унуда биләрдим? Сән мәним һәјатымын сәбәбисән. Амма дүшмәнин архасында чалышдығым үчүн мәктуб көндәрмәк мүмкүн олмады.

Мирзә Әһмәд — Бунларын һамысы кечиб кедиб. Инди де көрүм чәбһә сәнин хасијјәтини дәјишдими? Мән елә билирәм ки, нечә кедибсән елә дә гајытмысан.

Гәһрәман — Бөјүк Вәтән мүһарибәси чәбһәләри мәним шүурумда бөјүк дәјишиклик јаратды. Совет техникасынын үстүнлүјүнә олан инамым бир даһа мөһкәм олду. Галибләрин чәркәсиндә дөјүшмәк мәнә бөјүк бир шәрәф газандырды. Техникамызын мө'чүзәләр јаратдығыны көзүмлә көрдүм. Хүсусән совет адамларынын дөјүш габилијјәти мәни һејран гојду. Ата, һеч билирсән халгын ичәрисиндән нә гәдәр гәһрәманлар чыхды!

Мирзә Әһмәд — Бунларын һамысы јериндә, де көрүм сән нә кәтирмисән?

Гәһрәман — *(мешин чәнчәјини ачыб дөшүндәки нишанлары көстәрир)* Горхма, ата, мән дә әлибош гајытмамышам.

Мирзә Әһмәд — Чох көзәл, чох да пакизә *(Бәһлула)* оғлум, сән һарада тәһсил көрмүсән?

Бәһлул — Азәрбајчанда али мәктәби битирәндән сонра Москвада тәчрүбә дәрсләри кечмишәм.

Мирзә Әһмәд — Бизим вахтымызда тәчрүбә үчүн Америка вә Авропаја кедирдиләр.

Бәһлул — Сизин вахтынызда бәлкә дә буна еһтијач вар имиш. Инди исә совет техникасынын сирләрини өјрәнмәк бир мүтәхәссис үчүн кифајәт едәр.

Гәһрәман вә Дилбәр — *(бирдән)* Әлбәттә ки, кифајәт едәр. Биз бу техника илә алман фашизминә гәләбә чалмадыгмы?

Мирзә Әһмәд — *(Дилбәрә)* Сән сөһбәтә гарышма, јолдан кәлибләр, кет хидмәтчијә хәбәр вер ки, чај вә јемәк һазырласын.

Баш мүһәндис — *(дахил олур)* Салам Мирзә, сизи тәбрик едирәм. Кәнч мүһәндисләрин кәлдијини ешитдим, сизә көзајдынлығы вермәјә кәлдим.

Мирзә Әһмәд — Чох разыјам, таныш олун, һәмин бу оғлан сизә дедијим Гәһрәмандыр. Бу да онун јолдашы Бәһлулдур.

Таныш олурлар.

Баш Мүһәндис — Мән бир иш үчүн дә кәлмишәм, сабаһ вәзифәләри бөлүшдүрмәк истәјирик. Јахшы оларды ки, Гәһрәман вә Бәһлул, еләчәдә Дилбәр ханым лајиһәләри көтүрүб таныш олмаг үчүн контора кәләјдиләр.

Мирзә Әһмәд — Нә ејби вардыр, кедиб көтүрүб кәлсинләр.

Баш мүһәндис — *(галхыр)* Бујурун кедәк. *(Кедирләр. Мирзә Әһмәд тәк галыр).*

Мирзә Әһмәд — Билмәдијини дә кедиб өјрәниб кәлди. Өзүндән даһа да дили узунуну јанына салыб кәтирди. Бу чүрә адамлар илә нәинки бөјүк бир завод тикмәк олар, һәтта кичик бир анбар да тикмәк мүмкүн дејилдир.

Мирзә Тејмур — *(дахил олур)* Сиздән чыхыб кедәнләр ким иди?

Мирзә Әһмәд — Чаван мүһәндисләрдир, тәзә кәлибләр.

Мирзә Тејмур — Кенә дә чаван мүһәндисләр?

Ај Мирзә, сән өзүн бир јахшы дүшүн, сән Америкада, мән исә Франсада буна өјрәнмәмишик ахы.

Мирзә Әһмәд — Доғрудур, бизим нә гәдәр вахтымыз вардыр ки, һәм заводу, бөјүк бир заводу тикәк, һәм дә бу оғул-ушағы өјрәдәк? Бир өмүр истәјир.

Мирзә Тејмур — Өзү дә мәдәни дејилләр, *(ајаг үстүндә дуруб өзүнү көстәрир)*. Мәнә бир диггәтлә бахын, халис бир франсыза охшамыраммы? Мәдәни бир адамам, мән бунлар илә нечә ујуша биләрәм?

Мирзә Әһмәд — Бүтүн бачарыглары дилләриндәдир. Аз бир заманда өзләрини рүсвај едәчәкләр. Билмирәм бунлары нә үчүн бураја јығыблар.

Мирзә Тејмур — Белә һа, јенә дә бир аздан сонра кәлиб дејәчәкләр ки, бунлардан фајда јохдур. Иши өз әлинизә алын.

Мирзә Әһмәд — Бу бөјүклүкдә иши анчаг Америка вә Авропа көрмүш мүтәхәссисләр јеринә јетирә биләрләр.

Мирзә Тејмур — О да ки, биздән ибарәтдир; Мирзәдән, Тејмурдан ибарәтдир.

Мирзә Әһмәд — Әһвалым өзүмдә дејил, дәниз кәнарына чыхмаг истәјирәм. *(Кедәркән хидмәтчи гадына)* Бир аздан сонра гајыдырам.

Кедирләр.

Дилбәр — *(дахил олуб Мирзә Тејмурун далынча бахыр)* Әхлагсызын бириси! Билмирәм мәним атамын јахасыны нә вахт бурахачагдыр. *(Хидмәтчи гадына)*. Ана, һәр шеј һазырдырмы?

Хидмәтчи гадын — Һазырдыр гызым.

Дурна — *(тәләсик дахил олур. Дилбәри фикирли көрүб сорушур)*. А гыз нә вар? Сәни өзүндә көрмүрәм? Гәһрәманы көзләјирдин о да ки кәлди, даһа нәјин фикрини чәкирсән?

Дилбәр — Доғрудур о кәлди, лакин бир шадлыг кәтирмәди.

Дурна — Ај гыз, јохса Фирәнкизлә бәрабәр кәлиб?

Дилбәр — Јох, Дурна, мән бу барәдә дүшүнмүрәм. Доғрудур мән ону севирәм, амма һеч бир заман онун гурмаг истәдији аиләнин позулмасына разы олмарам. Гој хошбәхт јашасынлар. Мәни дүшүндүрән атамын мәсәләсидир.

Дурна — Нә мәсәләси?

Дилбәр — Атамын фикри олдугча көһнәдир. Гәһрәман исә тәзә адамдыр. Онун данышыглары атамын гулағы үчүн тәмамилә јабанчыдыр. Онлар јола кедә билмәјәчәкләр.

Дурна — Еһ Дилбәр, мәним вәзијјәтим сәнин вәзијјәтиндән даһа ағырдыр. Ондан да өтәри кәлмишдим Мирзәнин јанына.

Дилбәр — Нәдән өтәри ај гыз?

Дурна — Мирзә Тејмур јенә дә мәним јахамдан әл көтүрмүр. Бах, көр о утанмаз бу күн көндәрдији мәктубунда нә јазыр. *(Мәктубу Дилбәрә верир)*.

Дилбәр — *(мәктубу охујур)* «Севкилим Дурна! Мән һазырам, сән дә һазырлығыны көр, ајын икисиндә саат хошдур, ЗАГС-а кетмәлијик. Иш башланандан сонра тоја вахтымыз олмаз».

Дурна — Инди өзүн сөјлә, мән һара чыхым гачым? Һәр јетәнә дә дејир ки, мәсәлә гуртарыбдыр, анчаг рәсмијјәтә салмаг лазымдыр.

Дилбәр — Ај гыз, сән һарада јашајырсан? О өзүнү Ирандамы һисс едир? Она елә бир тој тутарам ки, өз адыны јадындан чыхардар. Әхлагсызын бириси, Франсада нә гәдәр әхлагсызлыг варса, јығыб кәтириб бизим һәјатымыза чаламаг истәјир.

Дурна — Нә едим? Онун әли мәним әлимә тохунмамыш, амма онун фантазијасындан халг елә билир ки, мән онунла бир гадын кими јашајырам. Бурадан чыхыб гачмагдан да башга чарәм јохдур

Дилбәр *(ону өпүр)* — Бош-бош данышма! Бу чүрә сөз комсомолчу бир гыза јарашармы?

Дурна — О мәни һәјасызлыгла өзүнә тәслим етмәји дүшүнүр.

Гапы вурулур, бир аздан сонра Мирзә Тејмур дахил олур.

Мирзә Темур — Бонжур мадмуазелләр!

Дилбәр — Рича едирәм бизи әлә салма! Бура сәнин үчүн Парис булвары дејил. Өз дилини даныш!

Мирзә Тејмур — Пардон, пардон! Бағышлајын, дилим өјрәнибдир. Парисә тәчрүбә дәрсләринә кетдијим заман франсыз дилини елә тез мәнимсәдим ки, һамы мәни халис бир франсыз һесаб едирди.

Дилбәр — Јалныз франсыз дилини јох, орада бир чох шејләр өјрәниб кәлмишсән.

Мирзә Тејмур *(өз гијафәсини көстәрир)* — Јахшы бахын бир: франсыз алиминә охшамыраммы?

Дилбәр — *(кәнара)* Бир совет адамындан башга һәр шејә бәнзәјирсән.

Мирзә Тејмур — Әчәба мән бир совет адамы дејиләмми?!

Дурна — *(мәктубу көстәрир)* Бу нәдир? Бир совет адамы да таныш олмадығы бир гыза бојлә бир мәктуб јаза биләрми? Сәнә ким ичазә верир ки, мәни ЗАГС-а чағырырсан? Сән һеч утанмырсанмы, мәндән үч кәрә јашлы бир адамсан.

Дилбәр — Мирзә, зәнн едирәм ки, сиз бу тәшәббүсдә рүсвајчылыгдан башга бир шеј әлдә едә билмәјәчәксиниз.

Бу әснада Гәһрәман вә Бәһлул голтугларында лә-јиһәләр дахил олурлар.

Мирзә Тејмур—*(ајагларыны чүтләшдириб, бојнуну габаға узадыр)*. Ичазә верин таныш олаг. Франсада тәчрүбә дәрсләри кечмиш Мирзә Тејмур Худавердизадә. *(Гәһрәман вә Бәһлулун әлләрини сыхыр)*.

Гәһрәман — *(күлүмсәјәрәк)* Москвада тәһсилини икмал етмиш Гәһрәман!

Мирзә Тејмур—*(Дилбәрә)* мән кедим, јенә дә гајыдачағам, Мирзә кәлəндә она дејәрсиниз. *(Мәчлисә)* инди ичазәнизлә кедә биләрәмми?

Дилбәр *(јавашдан кәнара)* — Кәлмәјә дә биләрдиниз.

Мирзә Тејмур — *(Дурнаја)* лүтфән мәни контора гәдәр мүшајиәт единиз.

Дурна — Јоллар горхулу дејилдир, өзүнүз дә кедә биләрсиниз.

Мирзә Тејмур *(кедәркән)*—Јенә дә бир гәдәр фикирләш, мәнсә өз наилијјәтимә инанырам *(кедир)*.

Гәһрәман — *(онун далынча бахыр)* Бу кимдир? Нәчидир? Бу нә гијафәдир?

Дилбәр — Бу мүһәндисдир. Адына франсыз Мирзә Тејмур дејирләр. Јазыг Дурнаја көз вериб ишыг вермир. Дејир ки, өлсән дә, галсан да кәрәк сәнинлә евләнәм.

Дурна — Јашындан утанмыр. Мәни бәдбәхт етмәк истәјир. Билмирәм кимә мүрачиәт едим, утанырам да.

Бәһлул—Бәлкә һарада јашадығыны хатырламыр.

Гәһрәман — Гијафәсиндән дә көрүнүр ки, бир гәдәр ағлы да чатмыр.

Дурна — Мән бурада ишләјә билмәјәчәјәм. О мәни һәјасызлыгла өзүнә тәслим етдирмәјә чалышыр.

Гәһрәман — О сизин көзүнүзү дә пүфләјә билмәз. О јашлы олса да тәрбијә едилмәси мүмкүндүр.

Бәһлул *(лајиһәләри гојур, Гәһрәмана дејир)* — Мән мәнзил шө'бәси мүдиринин јанына кедиб гајыдым. Директор мәним үчүн отаг вермәјә сөз вериб.

Дурна — *(Бәһлула)* О чох утанмаз адамдыр, јәгин ки, дышарыда дуруб мәни көзләјир. Бурадан чыхан кими голумдан тутуб мәни бурахмајачагдыр. Рича едирәм мәни контора гәдәр мүшајиәт един.

Бәһлул — Е'тираз етмирәм.

Кедирләр.

Дилбәр — *(Гәһрәмана)* Гәһрәман, нә барәдә дүшүнүрсән? Бәс Фирәнкизи нә үчүн өзүнлә бәрабәр кәтирмәдин?

Гәһрәман — Ондан алты илдир хәбәрим јохдур. Мәни дүшүндүрән башга мәсәләдир. Көрүнүр ки, атан јенә дә көһнә фикирләрини јашадыр. Бу да бизим үчүн тәәссүф едиләчәк бир һалдыр.

Дилбәр — Һәр нә олур-олсун ону көһнә јолундан гајтармалыјыг. Сәнин дә көмәјин лазымдыр. Онун көһнә фикирләри дәвам етдирмәси бизим үчүн ләкәдир. Нәһајәт биз партија үзвијик ја јох?

Гәһрәман — Сиз мәркәзи гәзетләри алырсынызмы?

Дилбәр — Алырыг.

Гәһрәман — Сән гәзетләри онун үчүн оху. Авропа-Америка мәдәнијјәтинин ич үзү һаггында она даныш. Авропа вә Американын демократлыг пәрдәсинә бүрүнмүш вәһшилијиндән мисаллар кәтир.

Дилбәр — Нә гәзет, нә китаб галыб ки, мән ону охумамыш олам? Американын јерли зәнчиләри күтләви сурәтдә мәһв етдијини, инкилисләрин Һиндистан сијасәтини, франсызларын Мәракеш вә Әлчәзајирдәки һәјасызлыгларыны тарихи сүбутларла она охујурам. Јенә дә һамандыр ки, һаман.

Гәһрәман — Билмирәм онлар дүнјаны јени-јени фәлакәтләрә сүрүкләјән Америка вә Авропа гарәтчиләриндән нә көзләјирләр?

Дилбәр — Онун бөјүк нөгсанларындан бириси дә будур ки, һазыркы кәнчлији кечмишки кәнчликлә өлчүр. Бизим гүввәтимизә инанмыр.

Мирзә Әһмәд *(гәфилдән дахил олур)* — Инанмајачағам да, нијә дә инаным? Буна һаглыјам. Гүввәти сөздә дејил, ишдә көстәрмәк лазымдыр. Ишиниз-пешәниз ичлас етмәкдир. Ихтисасдан артыг сөзә әһәмијјәт верирсиниз.

Гәһрәман — Доғрудур ата, биздә сөзчүлүк чохдур. Лакин һәјат вә мәишәт көкүндән дәјишибдир. Мећрибан ата, тәзә дүнјада көһнә фикирләр илә јашамаг чәтиндир. Буну сизә нәсиһәт үчүн демирәм.

Мирзә Әһмәд — Һәр шеј дәјишә биләр. Анчаг инсан өзүнү дәјишдирә билмәз. Көрүн мәни бу јашымда комсомола јаздыра биләрсинизми? Гәрибә адамларсыныз һа.

Дилбәр *(ону өпүр вә сачларыны тумарлајыр)* — Ата, буну сәндән тәләб едән јохдур. Амма сән кәнчликлә барышмалы вә онларла үјушмалысан. Сән өз билијини халгын сәадәти јолунда сәрф етмәлисән. О заман һәр кәс сәнә һөрмәт бәсләр, бизим дә башымыз уча олар. Сәнин бөјүк бир мүтәхәссис олдуғуну инкар едән јохдур.

Мирзә Тејмур *(тәләсик дахил олур)* — Бу олмады? Бу чүрә иши Авропа мәдәнијјәтини дашыјан бир адам чәкә билмәз. Бу һадисә мәнә гаршы бир суи-гәсддир. Белә ишләрин нәтичәсиндә мәним әлимдән хата да чыха биләр. Мән бир авропалы гүруру илә интиһар да едә биләрәм. Инди бу чүр адамлара гошулуб ишлә көрүм нечә ишләјәчәксән.

Мирзә Әһмәд *(тәәччүблә)*—Нә олуб ахы? Сәнә ким суи-гәсд едир?

Мирзә Тејмур — Һәлә индичә кәлиб, бүтүн кәлдији јарым саат дејил.

Мирзә Әһмәд — Кимин һаггында данышырсан? Ачыг даныша билмәзмисән?

Мирзә Тејмур — Мән һеч дә үмид етмәздим ки, Америка мәдәнијјәти дашыјан бир адамын евиндә мәнә, бир франсыз тәрбијәси дашыјан Мирзә Тејмура гаршы суи-гәсд дүзәлтсинләр.

Мирзә Әһмәд *(ачыгланыр вә ајаға галхыр, Мирзә Тејмурун чијинләриндән тутур.)*—Нә ахмаг-ахмаг данышырсан? Мәним евими нә һесаб едирсән? Бура гулдур јувасыдыр, нәдир? Нә суи-гәсд, нә интиһар?

Мирзә Тејмур — Мән буна дөзә билмәрәм, јарым саат бундан габаг кәлән кәдәнин бириси голуну Дурнанын голуна кечириб кетсин, халг да көрүб мәним үстүмә күлсүн.

Мирзә Әһмәд — Онларын икиси дә кәнчдир, бурада нә күми бир суи-гәсд ола биләр?

Мирзә Тејмур — Бир һалда ки, мән Дурна илә евләнмәк истәјирәм, кәрәк сәнин гызын Дилбәр мәним һәјат јолдашымы Бәһлул илә таныш етмәјәјди. *(Өзүндән чыхыр)*. О, Бәһлулдур, нәдир? Она дејин бундан сонра еһтијатлы долансын. *(Өзүнү көстәрир)*. Мәнә јахшы бахын, бир франсызла зарафат етмәк олмаз!

Мирзә Әһмәд — Мән гулагларыма инанмырам, нечә јә'ни Дурна илә евләнирсән? Отур јериндә, халгы өзүнә күлдүрмә! Сән лап хәјалпәрәстмишсән ки.

Мирзә Тејмур — Демәк ки, бу ишдә сәнин дә иштиракын вардыр. Олсун, мән дә өз ишими биләрәм.

Мирзә Әһмәд — Ағлыны башына јығ, кетдијин јол мәдәни адам јолу дејилдир.

Дилбәр — Ата, сәнә анд ичирәм, мән бу барәдә нә Бәһлул, нә дә Дурна илә бир кәлмә дә олса данышмамышам. Гыз сәнә шикајәт етмәк үчүн кәлмишди, чүнки, гыза мәктуб көндәриб зор илә ЗАГС-а апармаг истәјирди. Гызын буна ризасы јохдур. Бу нә мәгсәддир?

Мирзә Тејмур—Әлбәттә, Бәһлул кими адамларла гол-гола саландан сонра Мирзә Тејмура кетмәјә разы олмајачагдыр.

Бәһлул *(дахил олуб ешидир)* — Нә олуб? Нә сөһбәтдир?

Мирзә Тејмур *(ирәли атылыр)*— Өзүнү түлкүлүјә вурма, сәнин голун о гызын голунда нә гајырырды? Мәндә авропалы гүруру варды һа, мәнә јахшы диггәт вер! *(Өз гијафәсини көстәрир)*.

Бәһлул — Бир гәдәр әдәбли даныш. Мадамкы мәдәни бир гыз голуну мәним голума кечирир, һеч бир заман мән о голу рәдд едә билмәздим. Либасыны бизә көстәрмә, иш либасда дејил, гијмәт һаман либасы кејән адамын варлығындадыр.

Г ə һ р ə м а н — Мирзə, мəни бағышлајын, сиз бир совет вətəндашы гүруруну дашымыш олсајдыныз, бу гədəр күлүнч бир вəзиҗҗətə дүшмəздиниз.

М и р з ə Т е ј м у р *(Мирзə Əһмədə)* — Мən əввəл күндən сənə нə дедим? Демədим ки, мəним, сənин кими мədəни бир адам бу оғул-ушағын ичəрисиндə ишлəјə билмəз?

М и р з ə Ə һ м ə д — Бунлар чох хырда мəсəлələрдир. Бизи бу мəсəлələр үчүн бураја чағырмамышлар. Ағыллы ол, шəхси иши вəзифə илə əлагələндирмə.

Б ə һ л у л *(өз-өзүнə)* — Хатаја дүшмədик?!

М и р з ə Т е ј м у р *(кедəркən)* — Һəлə хатаја дүшəчəксən, һарасыдыр! *(Кедир).*

Д и л б ə р *(онун далынча)* — Позғун!

Пəрдə

ҮЧҮНЧҮ ПƏРДƏ

Сəһнə мүһəндисləрин үмуми иш салонудур. Диварларда хəритəлəр вə планлар вурулмушдур. Күрсүлəр вə столлар гојулмушдур.

М и р з ə Т е ј м у р *(Мирзə Əһмəд илə бəрабəр кəлир)* — Дүнјаны јығыб төкүбləр бура, елə билирləр ки, иши көрən адамын чохлуғудур. Билмирəм кимə архаланыб ишə башламаг истəјирləр? Белə бир заводу тикмək үчүн јүзləрчə башыны ишдə ағартмыш мүтəхəссисləр лазымдыр.

М и р з ə Ə һ м ə д — Бунларын һеч бириси мəс'улијjət һисс етмир. Ичləриндə сынагдан чыхмыш вə тəчрүбə көрмүш адамлар јохдур.

М и р з ə Т е ј м у р — Белə бир заводу тикмək үчүн илləрчə көтүр-гој етмək лазымдыр. Сөзү демək олмур, кətириб Мирзə Теjмур кими бир алим вə мүтəхəссиси Бəһлул кими надүрүст адамлар илə гаршы-гаршыја гојублар.

М и р з ə Ə һ м ə д — Һөкумətин пулуна һејфим кəлир, иши јахшы мүтəхəссисləрин əлинə тапшырмасалар пешиманчылыг чəкəчəкləр. Сəбир елə көрək нə олачаг? Көрүнүр ки, бир гədəр тез кəлмишик, чыхыб дышарыда бир гədəр тəмиз һава алаг.

Кедирləр.

Д у р н а *(Дилбəрлə бəрабəр дахил олур, дивардакы хəритəлəрə вə планлара бахыр)*. — Лајиһəләр о гədəр ајдын вə сənətkарчасына дүзəлдилмишдир ки, бахдығымыз заман заводун кəлəчəји көзүмүзүн гаршысында дурур. Мирзə Теjмур орада-бурада дејир ки, кəнч мүһəндисləр бир шеј бачармајачаглар. Амма мən руһдан дүшмүрəм.

Д и л б ə р — Дурна, сən она əмин ол. Бир күн онун өзү дејəчəкдир ки, мən анламамышам, совет кəнчлији һəр бир шеји бачарар. Буна бахмајараг мəним шəхси вəзиҗҗətим чох ағырдыр.

Д у р н а — Нə үчүн? Јенə нə олду?

Д и л б ə р — Нə олачаг, атам Гəһрəманы көрмək истəмир. Ону ачыгдан говмаса да габа рəфтары нəтичəсиндə евдən гачырды. О артыг биздə јашамыр. Мəни дə јола вермир.

Д у р н а — Атадыр, бир тəһəр јола вермəлисən.

Д и л б ə р — Нечə јола верим? Онун инады бизи партијанын вə һөкумətин јанында абырдан салар. Гəһрəман е'тибарлы, вүгарлы бир оғландыр. Бүтүн тəгсирləр атамдадыр. О истəјир ки, халг онун көһнə фикирləринə бəли-бəли десин.

Д у р н а — Сəни һисс едирəм, Дилбəр. Гəһрəман кими бир оғланы итирмək асан дејилдир.

Д и л б ə р — О мəндən өтрү чохдан бəри итмишдир. Сən билирсən ки, о бирисинə бағлыдыр. Доғрудур, ону севирəм, лакин онун һəјатыны позмаг тəрəфдары дејилəм. Гој јашасынлар, атам да бизим издивачымызын əлејһинədир.

Д у р н а — Мəним дə она јазығым кəлир. Ким билир онун Фирəнкизи һарададыр?

Д и л б ə р — Һарада олурса-олсун јенə дə онун гəлбиндəдир.

Д у р н а — Сən разы олсан мən ону Москвадан мəркəзи адрес столу васитəсилə тапарам.

Д и л б ə р — Əлбəттə разы оларам, Гəһрəман да јазыгдыр. Нə вахта гədəр ону көзləјəчəкдир?

Д у р н а — Бу иши мənə тапшыр, ону бура кətирмəсəм Дурна дејиләм.

Г ə һ р ə м а н *(дахил олур)* — Белə һа, көрүнүр ки, бу заводун тикинтиси сизи һəр шеjдən чох марагландырыр.

Дурна — Әлбәттә ки, марагландырыр! Бу заводун тикилиши Азәрбајчан кәнч мүтәхәссисләри үчүн имтаһан ләвһәсидир. Бурада ад-сан газанмаг үчүн чох әлверишли шәраит вардыр. Лакин бизә Мирзә Теjмур кими адамлар әнкәл төрәтмәк истәjир.

Гәһрәман — Һәркаһ сәнин гәлбиндә өз халгына, өз һөкүмәтинә бир аз да олса мәһәббәтин варса, сәнин гаршына һеч бир кәс чыха билмәз. Бурада оланларын һамысы совет адамларыдыр. Онлара архалана биләрсән. Дилбәр, белә дејилми?

Дилбәр — Белә дир, амма һәр кәсин гаршысында бир чәтинлик вардыр.

Гәһрәман — Сәнин гаршында нә кими бир чәтинлик ола биләр?

Дилбәр — Өзүн буну јахшы билирсән. Атам илә сәнин аранда олан ихтилаф мәним ганадларымы гырмырмы? Бу мәним үчүн чәкилмәз бир дәрд дејилми?

Гәһрәман — Доғрудур, онун рәфтары һәр кәслә габадыр. Лакин о бизә дүшмән дејилдир. О бир совет адамыдыр. Бизим вәзифәмиз ону Мирзә Теjмурдан ајырмагдыр.

Дурна — Мирзә Теjмур исә дүзәләси адам дејилдир.

Гәһрәман — Јанылма, Дурна! О чүр адамларын башга бир јолу јохдур. Ја дүзәлмәли вә ја бу чәмиjjәтин сырасындан чыхмалыдыр. Онун өзү дә тәчрүбәли бир мүтәхәссисдир.

Мүтәхәссисләр јаваш-јаваш кәлиб дивардакы хәритәләр вә планларла мәшғул олурлар.

Мирзә Теjмур *(көһнә мод франсыз либасында дахил олуб Дурнаја вә Дилбәрә мүрачиәт едир)* — Бонжур, мадмуазелләр! Пардон, јенә унутдум. Салам кичик ханымлар!

Чаваб верән олмајыр.

Гәһрәман — Салам Мирзә кефиниз нечәдир?

Мирзә Теjмур — Пардон, сизи көрмәдим, *(кәлиб әлини сыхыр)*.

Мирзә Әһмәд *(дахил олур)* — Ахшамларыныз хејир! *(Гәһрәман ону өз јериндә әjләшдирмәк үчүн галхыр)*. Отур! Һәр кәс өз јериндә отурса, һәр кәс өз мөвгејини таныса, иш дә ирәли кедәр, ихтилаф да чыхмаз.

Баш мүһәндис — *(дахил олур)* Салам! Зәнн едирәм ки, рәһбәр јолдашлар кәләнә гәдәр ишимизин әһәмиjjәти барәсиндә данышаг.

Мирзә Теjмур — *(башыны ирәли узадыр)* Пардон, һансы ишин?

Баш мүһәндис — Башлајачағымыз ишин. Әзиз вә мөһтәрәм мүһәндисләр биз дөрдүнчү бешилликдә бурада бүтүн Совет Иттифагында биринчи jер тутан лүләтөкән заводу вә онун әтрафында алүми нүфузлу бир шәһәр тикмәjә башлајырыг. Бу иш үчүн әлимиздә олан гүввә дә бөjүкдүр.

Мирзә Әһмәд *(көзүнү дивардакы хәритәдән чәкиб дејир)* — Ишин бөjүклүjүнә һеч бир шүбһә ола билмәз. Амма гүввәнин бөjүклүjү барәдә данышмаг һәлә тездир. Гүввә сајдан ибарәт дејил, бачарыгдан ибарәтдир.

Мирзә Теjмур — А баракалла! Мән нечә күнләрдән бәри бурада оланлара бир авропалы мүтәхәссис нөгтеји-нәзәриндән баханда көзүмә бир башы позуг орду көрүнүр. Белә бир иши һеч бир мө'чүзә тәшкил едә билмәз.

Мирзә Әһмәд — Гыса демиш олсаг, бунлар һәлә чох кәнчдир. Бунлар бөjүк ишин өһдәсиндән кәлә билмәзләр. Мәсләһәт көрүрәм ки, индидән кәләчәjин гејдинә галын.

Баш мүһәндис — Мән елә билирәм ки, сиз бизим гүввәмизә бир америкалы вә авропалы нәзәрилә дејил, бир садә мүтәхәссисин көзү илә бахмыш олсаныз онун дәjәринә инанарсыныз.

Мирзә Әһмәд — Әзизим, Америка вә Авропада белә бир гиганты jаратмаг үчүн сачыны ишдә ағартмыш мүһәндисләр илләр узуну дүшүнүр.

Мирзә Теjмур — Көтүр-гој едир.

Мирзә Әһмәд — Башыны сындырыр.

Мирзә Теjмур — Сонра да јаваш-јаваш ишә башлајырлар.

Гәһрәман — Јолдаш мүһәндис! Бизим нә илләр узуну көтүр-гој етмәjә вахтымыз вар, нә дә башымызы сындырмаға һазырланырыг. Совет кәнчлиjи вә совет мүтәхәссисинин гаршысында ики мәсәлә дурур.

Мирзә Әһмәд — *(јарым ачыглы)* нә мәсәлә?!

Гәһрәман — Әввәла биз фашист гулдурларын өлкәмизә вурдуғу jаралары сағалтмалы, икинчиси дә

тәзә заводлар вә мүәссисәләр јаратмаг мәчбуриҹҹәтиндәјик. Буна көрә дә биз илләр узуну көтүр-гоҹ етмәјә һазырлашмырыг.

Бәһлул — Белә һа, гоҹ Америка вә Авропа вә онлара сәчдә едәнләр өз башыны сындырсынлар. О арзуну ки, Американын өзү дашыҹыр, кеч-тез өз башыны сындырачаг.

Директор — *(кәлир)* салам јолдашлар! Коллективимизә баханда бөјүк бир завод вә тәзә бир совет шәһәри көзүмүн гаршысында чанланыр. Мән үмид едирәм ки, бу гүввә өһдәсинә верилән бу шәрәфли вәзифәни вахтындан даһа әввәл јеринә јетирә биләчәк.

Баш мүһәндис — Јолдаш директор! Бурада оланларын һамысы лајиһәләрилә танышдыр. Һазырда вәзифәләри пајлашдырмаг лазымдыр.

Мирзә Тејмур — Пардон, мәним бир тәклифим вардыр.

Директор — Бујурун Мирзә!

Мирзә Тејмур — Лајиһәләрлә таныш олмаг кифајәт дејилдир. Лајиһәләри һәјата кечирәчәк адамларын кејфиҹҹәти илә таныш олмаг лазымдыр.

Директор — Нә тәклиф едирсиниз?

Мирзә Тејмур — Бу вәзифәни тапшырын мәнә. Бир һәфтәјә гәдәр бурада оланлары чүрүк-чарыг едим. Ишә јарамајанлары ајырыб кери көндәрәк.

Директор — Јох Мирзә, адамларын кејфиҹҹәтини јалныз ишдә өјрәнмәк олар. Кәнч совет мүтәхәссисләриниң бачарығы барәдә һеч бир шүбһә ола билмәз. Бунларын һамысы сынагдан чыхмыш адамлардыр.

Мирзә Әһмәд — Дөвләтин һәр гара гәпиҹини көз бәбәҹимиз кими горумалыҹыг. Гоҹун беш күндән сонра кәлиб демәсинләр ки, «ишин филан тәрәфи харабдыр, кәрәк сөкүлүб тәзәдән гајрылсын».

Мирзә Тејмур — О заман мәнә демәзләр ки, ај Мирзә Тејмур, бунлар тәчрүбәсиз идиләр, бачармадылар, сән ки, Авропа көрмүш бир мүтәхәссис идин, нә үчүн буна јол вердин?

Мирзә Әһмәд — *(мәчлисә)* Әзизләрим, биз Америкада белә көрмәмишик ахы.

Мирзә Тејмур — Мән Авропада белә көрмәмишәм ахы.

Баш мүһәндис — Еләдир, сиз Америка вә Авропада белә көрмәмисиниз. Она көрә дә демәк лазымдыр ки, совет адамларыны вә онларын бачарығыны Америка вә Авропа илә мүгаҹисә етмәк јанлышдыр.

Директор — Гоҹун кәнч мүтәхәссисләр дә өз фикирләрини десинләр.

Гәһрәман — *(директора)* ичазә верин!

Директор — Данышын.

Гәһрәман — Бу сөһбәтләрин һамысы јенә дә Америка вә Авропада адәт олан көтүр-гоҹа охшады. Совет мүтәхәссисләринә васвасылыг вә истихарәчилик јарамаз. Бурада бир болшевик инадындан вә болшевик гәтиҹҹәтиндән данышмаг лазымдыр.

Директор — Доғрудур!

Гәһрәман — Биз бурада коллектив иш шәраити јарада билсәк, гәләбәни тә'мин едә биләрик.

Мирзә Тејмур — Мәним дә дедиҹим һаман коллектив иш шәраитидир. Ону кимләрлә јаратмаг?

Мирзә Әһмәд — Дипломунун мүрәккәби гурумајан дүнәнки тәләбәләрлә.

Мирзә Тејмур — Гәләбәни газандыран шәртләрдән бири дә әхлагдыр, мәдәниҹҹәтдир. Бурада мәдәниҹҹәтсиз вә әхлагы позғун адамлар да вардыр. Бир һалда ки, халгын шәхси ишләринә мүдахилә едәнләр вардыр, о заман нә кими коллектив шәраит ола биләр?

Бәһлул — Көһнә вә шәхси фикирләри тәзә тәшәббүсләрә гарышдырмагла гәләбә газанылмаз. Азәрбајчан кәнчлиҹи бу гурулушда јалгуз дејилдир. Уралдан, Челјабинскидән, Ленинград, Москва вә Украјнадан да јолдашлар бизим көмәҹимизә кәлмишдир.

Дурна — Гоҹ Мирзә Тејмур әхлагсыз вә мәдәниҹҹәтсиз дедиҹи адамларын адларыны чәксин. О заман әхлаг вә шүур јохсуллары мејдана чыхмыш олар.

Мирзә Әһмәд — Мән Мирзә Тејмурун бир чох фикирләрилә разы дејиләм. Бурада әхлагсызлыг адына һеч бир шеј јохдур. Бурада кустарчылыг вардыр. Мән дә она тәрәфдар дејиләм.

Мирзә Тејмур — Биз кәрәк елә бир иш јарадаг ки, һәр кәс кәлиб баханда десин ки, бураја Америка вә Авропа мүтәхәссисинин әли дәјмишдир.

Дурна — Биз кәнч совет мүтәхәссисләри бунун әксини дүшүнүрүк. Биз бурада елә бир мө'чүзә јарадмалыҹыг ки, һәр кәс баханда десин ки, совет мүтәхәссисләри чохдан бәри Авропа вә Америка мүтәхәссисләрини керидә бурахмышлар.

Баш мүһәндис — Совершенно правилно.

Бәһлул — Америка вә Авропа мәдәнијјәтинин үстүнлүјүнү кор-коранә тәблиғ едәнләр билмәлидирләр ки, Америка вә Авропа капиталистләри милләтләрин азадлығыны мәһв етдикләри кими онларын елми наилијјәтләрини оғурлајыб вә мәнимсәмишләр.

Директор — Тәмамилә доғрудур!

Бәһлул — Рус алимләринин електрик шүасына даир ихтирасыны, бухар макинәси, радио апараты ихтирасыны вә саирәләри өзләринә чыхан америкалылар вә авропалылар дејилдирми?

Гәһрәман — *(директора)* Зәнн едирәм ки, бу мөвзулар үзәриндә данышмаг артыгдыр. Америка, Авропа мәдәнијјәти артыг өз-өзүнү ифша етмиш. Әсас мәсәләмизә кечсәк јахшы олар.

Рајком катиби — *(кәлир)* Салам јолдашлар! Мәсәлә нә јердәдир? Мән Мирзә Тејмур вә Мирзә Әһмәд мүһәндисләрин фикирләри илә разылашмырам. Ешитдијимә көрә онлар јенә дә Америка вә Авропа мәдәнијјәтинин үстүнлүјү мәсәләсини аралыға атыблар.

Мирзә Тејмур — Пардон! Сизә доғру мә'лумат вермәјибләр. Мән дејирәм ки, Америка вә Авропада бу чүр бөјүк тикинтиләрә кәнч вә тәчрүбәсиз мүтәхәссисләри бурахмазлар.

Катиб — Мөһтәрәм мүһәндис, һазырда америкалылар өз үстүнлүкләрини халглара инандырмаг үчүн милјонларча доллар сәрф едирләр. Бизим јолдашларымыз исә кор-коранә онларын мәгсәдләринә көмәк едирләр.

Мирзә Әһмәд — Аралыға атдығымыз фикирләр ишин хатирәсинәдир. Чүнки бизим гаршымызда дуранлар бу бөјүк ишин өһдәсиндән кәлә билмәјәчәкләр.

Катиб — Бу да зәрәрли фикирдир. Доғрудур, бир заман бир лајиһәни дүзәлтдирмәк үчүн Америка вә Авропаја чамадан долусу доллар көндәрирдик. Инди исә совет алимләри вә совет мүтәхәссисләри һәр шеји јарада билир. Һәтта Америка вә Авропадан даһа кејфијјәтли јарадырлар.

Директор — Мирзә Тејмур вә Мирзә Әһмәд тәчрүбәли мүтәхәссисләр олдуғу үчүн бура чағырылыблар. Гој өз тәчрүбәләри илә кәнч мтүәхәссисләрә көмәк етсинләр.

Мирзә Әһмәд — Дедикләриниз бир һәгигәтдир. Лакин вәзифә ағыр вәзифәдир. Мән шәхсән һөкүмәтин јанында башы ашағы олмаг вә утанмаг истәмирәм.

Мирзә Тејмур — Мәс'улијјәт дашымамаг шәртилә бир мүһәндис кими ишләмәјә сөзүм јохдур. Чүнки бу ағыр иши тәшкил етмәк мәним үчүн мүмкүн дејилдир.

Баш мүһәндис — Бурада бир горху јохдур, ишин тәшкилини өз рәһбәрлијим алтында кәнч мүһәндисләрә тапшырырам. Онларын ичәрисиндә бачарыглы адамлар аз дејилдир.

Директор — Кимләри өзүнә көмәкчи көтүрүрсән?

Баш мүһәндис — Гәһрәман башда олмаг үзрә Бәһлул, Дурна вә Дилбәри тәклиф едирәм.

Директор — *(Гәһрәман вә саирләринә)* сөзүнүз нәдир? Бу вәзифә сизин үчүн ағыр дејилдир ки?

Гәһрәман — Биз партија вә һөкүмәтин бир солдатыјыг. Вәзифә ағыр олса да, чәтин олса да ифа етмәјә һазырам. Рус јолдашлардан Павличев, Тафилов вә Федорович јолдашлары да тәклиф едирәм.

Директор — Намизәдләр олдугча дәјәрли намизәдләрдир.

Баш мүһәндис — Ичлас бунунла битир. Гәһрәман јолдаш вәзифә тапшырылмыш јолдашларын чәдвәлини сабаһ тездән директорлуға тәгдим етмәлидир.

Һамы галхыр, мүһәндисләрин әлини сыхыб кедирләр.

Дурна — *(севинә-севинә Гәһрәманын әлини сыхыр)* Сәнә мүвәффәгијјәтләр диләјирәм. Нә гәдәр гүвәтим вә билијим варса сәнә көмәк етмәјә һазырам.

Бәһлул — *(Дилбәрә)* Кет Гәһрәманын әлини сых.

Дилбәр — *(күлүмсәјир)* Бу әлин ондан өтрү нә әһәмијјәти вар?

Бәһлул — Дилбәр, билирәм нәјә ишарә едирсән, Гәһрәманын иш барәсиндә сүкут етмәси үмуми ишә зәрәрдир. Сән Гәһрәманла атан арасында баш верән ихтилафа әһәмијјәт вермә!

Гәһрәман — Дилбәр, јахшы фикирләш, атанын вә ја башгаларынын јанлыш фикирләринә гаршы сүкут

етмәк биз коммунист вә комсомолчулара јарашармы? Өзүн дүшүн, сонра партија вә һөкумәт бизә нә дејәр?

Д и л б ә р — Мән бунлары анламыраммы? Нә едим, атадыр. Сәнин нәсиһәтләрин онун ачығына кәлир, әсәбиләшир, сән бир гәдәр дилини сахла.

Г ә һ р ә м а н — Дилбәр, сәнә јалварырам, шәхси ишләри бир јерли бурах, гој өзүмүзә көстәрилән е'тимады доғрултдаг. Бу гурулушдан үзү гара гајытмаг бизим үчүн мә'нәви өлүмдүр. Сөзүн нәдир?

Д и л б ә р — Нә гәдәр бачарығым вардырса сәнинлә ишләјәчәјәм, анчаг сән инадкарсан, атамы мәним ачығыма тәнгид едирсән, чүнки мәни көрмәк истәмирсән.

Г ә һ р ә м а н — Дилбәр, хәјалын нәдир? Мән бурадан чыхыб кедимми?! *(Гәһрәман кедәркән)*

Д и л б ә р — *(онун далынча)* Јох, кетмә! *(Ағлајыб башыны Дурнанын чијнинә гојур).*

Пәрдә

ДӨРДҮНЧҮ ПӘРДӘ

Конторун гаршысында бир мејданчадыр. Мүһәндисләр, јер өлчәнләр, ишчи вә фәһләләр сүр'әтлә о тәрәф-бу тәрәфә кедирләр. М и р з ә Т е ј м у р вә М и р з ә Ә һ м ә д бу һәрәкәтә тамаша едирләр.

М и р з ә Т е ј м у р — Дүнја бир-биринә гарышыбдыр. Һеч бир кәс нә иш көрәчәјини билмир. Бир нәфәр дә олса әмрә табе дејил, бијабырчылыгдыр. Тәшкилат барәсиндә дүшүнән јох, партлајачаглар, бирчә һәфтә вахт гојурам.

М и р з ә Ә һ м ә д — Бачарыг јохдур, јох! Бурада бөјүк бир ишчи ордусу вар. Амма идарәчиси јохдур. Ај чаным, Америкада белә дејил ахы, орада милјонларча фәһлә бир саат механизми кими ишләјир. Јох, тәшкил едә билмәјәчәкләр.

М и р з ә Т е ј м у р — Тәшкилаты ким јаратсын? Бәһлул илә Дурна кими әхлагы позғунлармы? Тәзә хәбәри ешитмәмисәнми?

М и р з ә Ә һ м ә д — Нә хәбәр?!

М и р з ә Т е ј м у р — Дүнән Бәһлул илә Дурнаны дәниз кәнарында көрүбләр. Рүсвајчылыгдыр. Бу күн иш

үстүндә һәр кәс бу әхлагсызларын барәсиндә данышырды.

М и р з ә Ә һ м ә д — Бу мәсәләләр хырда мәсәләләрдир. Ишин барәсиндә данышсан һеч бир кәс сәни тәнгид етмәз.

М и р з ә Т е ј м у р — Сән әбәс јерә о чүр адамлара евә кирмәјә ичазә верирсән, ахырда сәнин гызыны да пис јола чәкә биләрләр.

М и р з ә Ә һ м ә д — Еһ, нә гојуб нә ахтарырсан. Гыз һеч мәним сөзүмә бахырмы? О да Гәһрәмана гошулуб мәни тәнгид едир. Дүнән кечә аз гала евдән говмушдум. Һәр нә гәдәр чалышырамса гызы Гәһрәмандан ајыра билмирәм.

М и р з ә Т е ј м у р — О барәдә мән ишә башламышам. Москвада мәркәзи адрес столу васитәсилә Гәһрәманын Фирәнкизинин јерини өјрәнмишәм. Ону бураја кәтирәчәјәм. Кәлән кими дә Гәһрәман илә Дилбәр арасында дүшмәнчилик башлајачаг.

М и р з ә Ә һ м ә д — Һеч дә инана билмирәм. Һәркаһ белә бир иш варса, һеч кәсә билдирмә!

М и р з ә Т е ј м у р — Будун адреси дә гојнумдадыр. Хатирчәм ол, бу группаны дағыдачағам. Кәл кедәк беләсинә, сәнә демәли ән кизлин бир сөзүм вардыр. Бурадакы башпозуглуг барәдә мәркәзә бир адсыз мәктуб дүзәлтмишәм.

М и р з ә Ә һ м ә д — Бу барәдә дүшүнмәк лазымдыр. Сән әввәлчә чалыш Гәһрәманын актрисасыны бура кәтир. Ону кәтирә билсән Гәһрәман да башыны итирәр.

М и р з ә Т е ј м у р — Мәнә Мирзә Тејмур дејәрләр. Бизим кими адамлар бурада дура-дура бу бөјүклүкдә иши ағызларындан суд гохусу кәсилмәмиш ушаглара тапшырсынлар?!

М и р з ә Ә һ м ә д — Сәнин бачарығына инанырам. Амма сәни һөрмәтдән салан бир шеј варса, о да Дурна мәсәләсидир. Сән онун јахасыны бурах, бу иш баш тутан ишә бәнзәмир.

М и р з ә Т е ј м у р — Башланмыш иши гуртармаг лазымдыр *(кедирләр)*.

Д у р н а — *(әлиндә портфел кәлир, портфели столун үстүнә гојараг дәрин бир нәфәс алыр)*. Јенә дә дејирләр ки, биз бу иши тәшкил едә билмәјәчәјик. Гој десинләр, көһнә вә чүрүк фикирләр илә бу ахынын гар-

шысыны ала билмәзләр. *(Узунбоғаз чәкмәләрини вә кимнастјоркасыны тәмизләјир)* Лакин Мирзә Тејмурун бөһтанлары мәни инчидир, ганадларымы гырыр, нәтичәдә Бәһлул кими мәдәни бир оғландан узаг кәзмәјә мәчбур олурам. О нә гәдәр сәмими вә мәдәни бир оғландыр. О чүр оғланы севмәмәк мүмкүндүрмү?

Бәһлул — *(кәлиб бу сөзләри ешидир)* Әлбәттә ки, мүмкүн дејил! Де көрүм о оғлан кимдир?

Дурна — Лап үрәјим дүшдү, мән һеч бир заман белә диксинмәмишдим.

Бәһлул — Де көрүм о оғлан кимдир? Нә үчүн кизләдирсән?

Дурна — Сән чохданмы бурадасан?

Бәһлул — Сән о сөзләри данышмаға башлајан дәгигәдән бурадајам.

Дурна — *(башыны ашағы салыб утаныр)* Гәһрәманын барәсиндә данышырдым. Дилбәр һаглы дејилдир.

Бәһлул *(кәлиб онун әлини сыхыр)* — Амма доғру демәдин һа...

Дурна — Доғрусу о гәдәр јорғунам ки, нә данышдығымы, белә, билмирәм.

Бәһлул — Бој, нә тез јорулдун?

Дурна — Јорғунлуғум физики јорғунлуг дејил, фикир јорғунлуғудур.

Бәһлул — Сәнин нә кими фикирләрин ола биләр? Шадланмалысан, иши тәшкил етмишик, һәр иш јериндәдир, сағлам бир коллектив дүзәлтмишик.

Дурна — Иш барәсиндә фикрим јохдур. О нә гәдәр чәтин олса да су кими ичә биләрәм. Мәни дүшүндүрән Мирзә Тејмурун бөһтанларыдыр. Дүнән бизим һава алмаг үчүн дәниз кәнарына кетдијимизи бир дастан гајырыб, бизә әхлагы позғун дејир, бу күн һамыја хәбәр вермишдир.

Бәһлул — Әһәмијјәт вермә! Дәниз кәнарында биздән башга јүзләрчә адам вар иди.

Дурна — *(боғазы тутгун бир һалда)* Нечә әһәмијјәт вермә? Бу хәбәр бизим аиләмизә чатса мән јахамы гуртара биләрәмми?

Бәһлул — әбр елә, Дурна. О чүр адамлар чох јазыг адамлардыр. Көһнә шүурла долу олан башлар ја өзләрини дүзәлтмәли, јаинки чәркәдән чыхмалыдырлар.

Дурна — Арыма кәлмәсәјди, әризә вериб башга бир ишә кедәрдим.

Бәһлул — Башга тәрәфдән дә дүшүнәндә көрүрәм ки, о совет дүшмәни дејил, ону дүзәлтмәк мүмкүндүр. Севки мәсәләсинә кәлдикдә о да шәхси ишдир, о, һисси ондан алмаг мүмкүн дејил. Мадамки сән ону севмирсән, о сәни мәчбур едә билмәз.

Гәһрәман — *(шад бир сурәтдә кәлир)* Салам ушаглар! Дејин көрүм сәһәниздә кедән ишләр нә вәзијјәтдәдир?

Бәһлул — Әлејкүмсәлам! Ишләр үмидверичи бир сурәтдә давам едир.

Гәһрәман — А гыз нә вар? Сәни өзүндә көрмүрәм, көзләрин нә үчүн гызарыб?!

Дурна — Мирзә Тејмурун әлиндән бурадан чыхыб гачмаг истәјирәм. *(Ағлајыр)*.

Гәһрәман — Ејибдир, сән бир партијалысан. О сәнә нә едә биләр? Бу күн кәлиб директорла данышырды. О ки, лазымдыр гызардыб јола салдыг.

Бәһлул — Гырх ил бундан габагкы тәләбәлик заманлары јадына дүшүбдүр.

Күлүрләр.

Гәһрәман — Јолдашлар, сизә бир тапшырығым вардыр. Шүар бирдир, буну һәр кәс өзүнә рәһбәр тутмалыдыр. Лүләтөкән заводу вахтындан әввәл гуртармаг үчүн механики, дүлкәрлик, харратлыг вә тә'миредичи сехләри вахтындан әввәл гуртармаг лазымдыр.

Бәһлул — Мәсәлә ајдындыр.

Дурна — Буна көрә дә мән јашајыш мәнзилләринин тез тикилмәсинә чалышмалыјам.

Гәһрәман — Белә һа бачым. Бура Азәрбајчанын һәр тәрәфиндән минләрлә гадын вә киши ишләмәјә кәлмишдир. Һәр шејдән әввәл онлары мәнзил барәсиндә тә'мин етмәлијик.

Бәһлул — Бурасы шүбһәсиздир, әмма...

Гәһрәман — Нечә әмма? Бунун бир әммасы јохдур ки...

Бәһлул — Сән билирсән ки, бизи башыпозуг адландырырлар.

Гәһрәман — Бә'зән партизанлыг да лазымдыр.

Дурна — Бизим сосиализм јарышы дүзәлтмәјимиз һәмкарлар шө'бәси мүдири Һүммәтин дә ачығына кәлибдир. Иши-пешәси Мирзә Тејмур илә бурунлашмаг-

875—19

дыр. Бизим мәсәләмизи партија комитәсиндә гојмаг истәјирләр.

Г ә һ р ә м а н — *(кәлиб онларын сачларыны сығаллајыр)* Мәтанәтли олун, мәним әзизләрим! Мән өзүм һәмкарлар шө'бәси мүдири һүммәтин фәалијјәтсизлији барәдә мәсәлә гојмушам, чүнки фәһләләрин арасында сијаси вә ичтимаи тәрбијә ишләри апарылмыр.

Д у р н а — Бәс Мирзә Тејмурун мәсәләсини һарда гојмаг лазымдыр?

Г ә һ р ә м а н — Онда гуру бир ловғалыгдан башга һеч бир шеј јохдур. Демогогдур, ловғалыг онун силаһыдыр. Мәнә инанын, о дүзәлчәкдир. Инди дә ишдән данышаг. Сән кедиб бу күн көрүлән ишин јекунуну кәтир. Сосиализм јарышы мүгавиләсинә јазыланлары да көтүрүб кәл.

Дурна кетмәк истәркән Д и л б ә р кәлир.

Д и л б ә р — Дурна, дајан бәрабәр кедәк.

Г ә һ р ә м а н — Дилбәр, нә олуб? Јенә гашларынын арасындан илдырымлар чахыр?

Д и л б ә р — Ики гылынчын арасында галмышам, нә атамы ата билирәм, нә дә иши, нәһајәт евдән чыхыб Дурнанын јанына јығышмағы гәрара алдым.

Г ә һ р ә м а н — Мән она разы дејиләм, бу чәза онун үчүн чох ағыр олар.

Д и л б ә р — Нә едим, иш һесабына күзәштә кедә билмәрәм ки?

Г ә һ р ә м а н — Еләдир Дилбәр. Онлар јенә дә Америка вә Авропада белә дејил дејә о көһнә фикирләрини кәнч ишчиләрин вә фәһләләрин арасына јајмаг истәјирләр.

Д и л б ә р — Онлар бунунла бир шеј бачармазлар, күтлә үзүнү бизә, архасыны исә онлара чевирмишдир. Бу да онлар үчүн чох ағырдыр.

Г ә һ р ә м а н — Мәнә дә үмид верән будур. Дурма Дилбәр, кет сосиализм јарышы мүгавиләләрини көтүрүб кәл.

Б ә һ л у л — Мән дә көрүлән ишләр барәсиндә мә'луматы алыб кәлим. *(кедиркән)* Сән бурадасанмы?

Г ә һ р ә м а н — Механики сехин бинасына бахыб гајыдырам.

Һамы кедир сәһнә бош галыр.

М и р з ә Т е ј м у р — *(кәлиб Дурнанын далынча бахыр)* Динәндә јанды дилим, динмәјәндә дил јанды, Нә ешги кизләдә билдим, нә ашикар еләдим. Бу нараз оғлу Бәһлул кәлмәсәјди, гызы утандырыб вә горхудуб алачагдым. Бу ишләрдә хулиганлыг да бөјүк иш көрә биләр.

М и р з ә Ә һ м ә д — *(кәлир)* Мирзә Тејмур, ким илә данышырсан?

М и р з ә Т е ј м у р — Бу ишләр барәсиндә данышырам. Бурада оланларын һамысы хәстәдир. Ән садә фәһләдән башламыш бөјүк бир мүтәхәссисә кими һәр кәсә раст кәлирсән дејир ки, механики сехи вахтындан габаг гуртармаг лазымдыр.

М и р з ә Ә һ м ә д — Ајыг икән десәләр, јенә бир тәһәри вардыр. Бизим өлмүш гыз, јухусунда да данышаркән дејир ки, механики сехләри вахтындан габаг истисмара вермәлијик.

Күлүрләр.

М и р з ә Т е ј м у р — Амма мән дејирәм ки, бу иш вахтындан әввәл дејил, вахтындан сонра да гуртамајачагдыр. Мәнә франсыз Мирзә Тејмур дејәрләр! Адамларын үзүнә бахан кими биләрәм нә гушун јумуртасыдыр.

М и р з ә Ә һ м ә д — Һај-күјчүдүрләр, атылыб-дүшмәләринә бахма.

В ы с т а в к а Н ә с и р — *(Значокларыны силә-силә кәлир)* Гәһрәман нечә дејирсә, кәрәк елә дә олсун. Габыгдан чыхмалы олсаг да, механики сехи вахтындан габаг битирмәлијик.

М и р з ә Т е ј м у р — *(Мирзә Әһмәдә)* Бујурун, бу да хәстәләнмишдир. Советләр Иттифагында нә гәдәр значок чыхыбдыр, һамысыны бунун дөшүндә көрмәк олар. Бу механики сехи вахтындан габаг гуртарачаг!

М и р з ә Ә һ м ә д — *(күлүр)* Буна көрә дә адына Выставка Нәсир дејирләр.

Н ә с и р *(значокларыны тәмизләјир)* — Ејби јохдур, өзүм дә, значокларым да Гәһрәманын бир ширин дилинә гурбандыр.

М и р з ә Т е ј м у р — Инди ки механики сехи вахтындан әввәл гуртармаг истәјирсән кет өзүнә бир габ тикдир. Јохса значокларын хараб олар.

Нәсир — Истеһзаны бурах, значокларым хараб олса да башым хараб дејил. Ағзыны ачан кими һараны нишан алдығыны билирәм.

Мирзә Әһмәд — Ағыллы ол, нә мәсхәрәбазлыгдыр.

Нәсир — Ешит! Ики ил агрономларын атларына бахмышам, үч ил јер өлчәнләрин шејләрини кәздирмишәм, үч ил исполкомда чалышмышам. Сон заманлар колхозда чалышырам. Һамысындан да кағызым вардыр. Сағлыг олса Нәсири бурада да габагчыл көрәчәксән.

Күллү бир дәстә гадын ишчиләрилә кәлиб отурурлар.

Күллү — *(гадынлара)* Бах сизә дејирәм, дәридән чыхсаг да кәрәк Гәһрәманы бә'зи адамларын јанында хәчаләт гојмајаг. Механики сех вахтындан габаг гуртармалыдыр.

Мирзә Тејмур — *(Мирзә Әһмәдә)* Көрүрсән ки, елә бил һамысына ијнә вурублар.

Мирзә Әһмәд — Тәәччүб едирәм. Бунларын һамысыны макинәләшдирибләр.

Күллү — Нә макинә?

Мирзә Әһмәд — Еһ јазыглар, сиз дүнјада нә көрүбсүнүз?! Америкада макинәләшмәмиш һеч бир шеј јохдур. Кејиниб сојунмаг үчүн макинә...

Мирзә Тејмур — Чиммәк үчүн макинә...

Мирзә Әһмәд — Инсаны једирмәк үчүн макинә...

Мирзә Тејмур — Јатырдыб ојатмаг үчүн макинә...

Мирзә Әһмәд — Инсанын кәләчәјини хәбәр вермәк үчүн макинә...

Бу әснада Күллү бурнуну силир.

Нәсир — Мирзә, нә олар? Јазын Күллү үчүн бир бурун силән макинә көндәрсинләр.

Һамы күлүр.

Исмихан — *(бир дәстә ишчи илә кәлир, Мирзә Тејмура мүрачиәт едир)* Бу күн сосиализм јарышы мүгавиләләри имза едиләчәк, ја јох?

Мирзә Тејмур — Мән билмирәм, ону мүһәндис Нәсирдән хәбәр ал.

Нәсир — Бәли, фәалијјәтли фәһлә олмаг бачарыгсыз мүһәндис олмагдан јахшыдыр.

Күллү — Бәли, Исмихан јолдаш, мүгавиләләр имза олуначагдыр.

Гәһрәман — *(кәлир, фәһләләри көрүр вә севинир)* Хош көрдүк јолдашлар. Бу саат мәсәләмизә башларыг. *(Мирзә Тејмура)* Ахшамыныз хејир, нә олуб чох јорғун көрүнүрсүнүз?

Мирзә Тејмур — Нечә јорғун олмајым, һәр кәсә јетиширсән дејир ки, «кәрәк сех вахтындан габаг гуртарсын», бу бири тәрәфдән дә бахыб көрүрәм ки, иш бөјүк, башлар исә олдугча кичик.

Гәһрәман — *(күлүр)* Доғрудур, һәр кәс бу сөзү тәкрар едир, бу исә фикир бирлијиндән доғур. О ки, галды башларымыза, о да сиз дүшүнән гәдәр кичик дејилдир. Чүнки бу башлар болшевик тәрбијәсинин мәһсулудур.

Мирзә Тејмур — Нә едим? Мәни анламаг үчүн бир авропалы шүуру лазымдыр.

Гәһрәман — Сизи кери гојан да һаман шүурдур. Јахшы дүшүнүн, һазырда о шүуру дашыјан Авропанын өзү нә күндәдир. Орада бөһранлардан, чәкишмәләрдән, халгларын азадлығына һүчум етмәкдән, ачлыгдан, фәлакәтдән башга нә вардыр?

Мирзә Тејмур — Мән өз халгымын вә өз һөкүмәтимин достујам. Буна көрә дә сизин бура јығдығыныз фәһләләр мәни гәнаәтләндирмир, бунлары Авропа фәһләси илә мүгајисә едәндә түкләрим габарыр.

Гәһрәман — Чүнки мүгајисә јанлышдыр.

Мирзә Тејмур — Нечә јанлышдыр?

Гәһрәман — Әлбәттә јанлышдыр. Капиталистләр үчүн чалышан Авропа фәһләсини совет мүәссисәсиндә чалышан фәһлә илә мүгајисә етмәк мүмкүндүрмү?

Мирзә Әһмәд — Мирзә Тејмурун бу мүгајисәси јанлышдыр. Мән дә тәсдиг едирәм.

Гәһрәман — *(Исмиханы аралыға чәкир)* Бу јолдаш азәрбајчанлы бир чобандыр. Нормасыны 170 фаиз долдурмушдур.

Исмихан — *(фәһләләри көстәрир)* Бу јолдашлар һамысы мәнимлә бәрабәр чалышырлар. Һамысы стахановчудурлар.

Гәһрәман — *(сәсләјир)* Јолдаш Кателников, јол-

даш Страшнов! Ајаға галхын! Нормаларынызы нечә фаиз долдурмусунуз?

К а т е л н и к о в — Јолдаш Гәһрәман, норманы 250 фаиз јеринә јетирмишәм, сөз бирдир, сех вахтындан габаг гуртармалыдыр.

С т р а ш н о в—Норманы ики јүз әлли илә үч јүз арасында долдурурам. Бу күн бүтүн механикләри јарыша чағырырам.

Г ә һ р ә м а н — Бах, бунун үчүн дејирәм ки, мүгаҹисәниз јанлышдыр. Сизин истеһзаја гоҹдуғунуз Күллү илә Нәсири ешидин!

Н ә с и р — Норманы 140 фаиз долдурмушам.

К ү л л ү —Јанымда отуран гадынларын һамысы стахановчулардыр, јолдаш Гәһрәман, әмин ола биләрсән. Иш вахтындан габаг гуртарачагдыр.

Г ә һ р ә м а н — *(Мирзә Теҹмура)* Мән буңлара архаланырам. Сиз кимә архаланырсыныз?

Б а ш м ү һ ә н д и с — *(кәлир)* Јолдаш Гәһрәман, шадлығымдан габығыма јерләшмирәм, гәләбәҹә олан үмидләрим күндән-күнә артыр. Дејин көрүм нә мүбаһисәдир?

Г ә һ р ә м а н — Шүбһәләри дағытмаг үчүн мүбаһисә өзү дә јахшы силаһдыр.

Б а ш м ү һ ә н д и с — Бу јолдашлары нә үчүн бура јығыбсыныз?

Г ә һ р ә м а н — Сосиализм јарышына кирмәк үчүн груплар бир-бирилә мүгавилә бағлајачаглар.

Д у р н а — *(Дилбәрлә бәрабәр кәлир)* јашајыш биналарында кедән ишләрин јекунуну кәтирмишәм. Гәләбә көзүмүн гаршысындадыр.

М и р з ә Т е ҹ м у р — Гәләбәдән данышмаг һәлә чох тездир. Һәлә алдығын дипломун мүрәккәби гурумамышдыр. Авропа техникасыны беш бармағы кими билән бир мүтәхәссисин јанында ловғалыг етмәјин.

Д у р н а — Авропа техникасыны беш бармағыныз кими билсәниз дә совет техникасыны билмәк ишиндә беш ајағынызла ахсајырсыныз.

М и р з ә Т е ҹ м у р — *(лаҹиһәни көтүрүб көстәрир)* Бу нәдир?! Бахан кими савадсызлыг көзә чарпыр. Дәмир јолу вә шосе јоллары Сумгајыты пахлава шәклинә салыбдыр.

Д у р н а — Лаҹиһә илә јахшы таныш олун, сиз анчаг

дәмир јолу вә шосе јолларыны көрүрсүнүз, онларын әтрафында тикиләчәк фабрик-заводлары көрмүрсүнүз.

Д и л б ә р — Дурна, фајдасыз мүбаһисәләри бир тәрәфә атын. Ишә башлајаг *(Мүгавиләләри чыхарыб стонун үстүнә гоҹур)* Јолдашлар! Кәлиб имза един!

Имза әснасында һәмкарлар шө'бәси мүдири Һ ү м м ә т һәҹәчанлы бир һалда кәлир.

Һ ү м м ә т — А јолдашлар, бу нәдир? Биз бурада сизин үчүн балгабаг-зад дејилик ки?

Г ә һ р ә м а н — Нә олуб?

Һ ү м м ә т — Нә үчүн халгы јығыб бура төкмүсүнүз? Нә үчүн гојмурсунуз ишләјәк? Һәр адам бир мәс'улиҹјәт һисс етмәлидир, ја јох? Мән кедиб сизин мәсәләнизи партија комитәсиндә гојсам, нә чаваб верәрсиниз?

Д и л б ә р — Чаваб верәрик ки, һәмкарлар шө'бәси өһдәсинә дүшән вәзифәни јеринә јетирә билмәдији үчүн вәзифәсини биз ифа едирик.

Һ ү м м ә т — Мәни бағышлајасыныз. Бизим өзүмүзүн сосиализм јарышы барәсиндә гәрарымыз вардыр.

Г ә һ р ә м а н — О һаны?

Д и л б ә р — Јешијиндә, кағызларын алтында.

Күлүрләр.

М и р з ә Т е ҹ м у р — Мөһтәрәм Һүммәт, бу ишләрдән әсла хәбәрим јохдур. Мәни ишә гарышдырма, мән мәдәни бир адамам, башыпозуглуғу севмәрәм. Сәнин фикринә дә шәрикәм.

Б а ш м ү һ ә н д и с — Јолдашларын тәшәббүсүнү тәбрик едирәм. *(Мирзә Теҹмура)* гојун бу башыпозуглуғу мәним һесабыма јазсынлар. Ишләринизи дәвам етдирин.

Һ ү м м ә т —Вәзифәмизи әлимиздән алырсыныз, адымызы да гојурсунуз ки, һәмкарлар шө'бәси ишләмир.

М и р з ә Ә һ м ә д — *(башыны лаҹиһәдән галдырыр)* Белә-белә ишләри Америкада көрмәк олмаз. Бурада ишдән чох данышыг кедир.

М и р з ә Т е ҹ м у р — Онун үчүн дә дејирәм ки, бу чаванларын арасында тәмизлик апармаг лазымдыр.

Б а ш м ү һ ә н д и с — Нә тәмизлик?

М и р з ә Т е ҹ м у р — Бурада позғунлуг вар, севки мәсәләләри вар, халгын аилә һәјатыны позанлар вар.

Б ә һ л у л — *(кәлиб бу сөзләри ешидир)* Әлбәттә тәмизлик лазымдыр, гоча кишиләр өз нәвәси јериндә олан

гызлара севки е'лан едәрсә, чаванлары ким мәзәммәт едә биләр?

М и р з ә Ә һ м ә д — *(јеринdән галхыр)* Мирзә Тејмур, сәнә мин кәрә демишәм ки, үмуми ишләрдә бир нөгсан һисс едирсәнсә даныш. Шәхси ишләри бурах, ајыбдыр. Бунлар кәнчдир. Севки дә бунларын фәалијјәтинә ганад верә биләр.

Г ә һ р ә м а н — Бәһлул, сәнә јүз кәрә тапшырмышам ки, өзүнү әлә ал. Мирзә тејмурлар бизим бөјүкүмүздүр.

Р а ј к о м к а т и б и — *(кәлиб мүгавилә бағлајанлары көрүб севинир)*. Совет ишчиси вә совет фәһләси илә һәр бир шеј јаратмаг олар.

Һ ү м м ә т — *(катибә)* јолдаш катиб, белә олмаз ахы. Һәркәһ бунлар өз башларына сосиализм јарышы дүзәлдәчәкләрсә бәс биз бурада нәчијик?

К а т и б — Бир һалдакы сән ишләмирсән, бунлар әлини әлинин үстүнә гојуб отура билмәздиләр ки? Дилбәр вә Гәһрәман сосиализм јарышы мәсәләсини мәним илә разылашдырыблар.

Д и л б ә р — Јолдаш Һүммәт, бир һалда ки, фәһләнин габағына дүшүб кетмәји бачармырсыныз, бујуруб онларын далынча кедин. Бу гәдәр! *(Ишинә мәшғул олур)*.

К а т и б — Сағ ол Дилбәр! *(Ишчиләрә)* Кедиб раһат олун јолдашлар! Сизә мүвәффәгијјәтләр олсун.

М и р з ә Ә һ м ә д — *(әлини гојур Мирзә Тејмурун чијнинә)* Мәним достум, көрүнүр ки, бизим көзүмүз Америка вә Авропада олдуғу үчүн евимизин ичәрисини лазымынча көрә билмәмишик. Совет техникасынын гуручулары биз дүшүнән гәдәр дә садә, савадсыз дејилләрмиш.

К а т и б — Еләдир Мирзә, һәр бир совет фәһләси бир јарадычыдыр. Бу хүсусијјәт нә Америка вә нә дә Авропада ола биләр.

Һамы кедир, Мирзә Тејмур, Мирзә Әһмәд, Гәһрәман, Дурна вә Дилбәр галыр.

Г ә һ р ә м а н — *(Дилбәрә)* инди иш барәсиндә данышаг, блокнотуну чыхарыб јаз!

Д и л б ә р — Мән һазыр!

Г ә һ р ә м а н — *(әлиндәки лајиһәјә бахыр)* Заводун ишғал едәчәји саһә 62 мин квадрат метрдән ибарәт олмалыдыр.

Д и л б ә р — *(јазыр)* Нә кими шәрт алтында?

Г ә һ р ә м а н — Шимал илә чәнуб арасында гәрбә доғру узанмаг шәртилә.

М и р з ә Т е ј м у р — Јенә дә мәним дилим динч отурмајачагдыр. Сәнаје мүәссисәләринин шимал вә гәрб тәрәфә узанмасы савадсызлыгдыр. Бир һалда чәнуб тәрәфә узанмагда бөјүк имканлар вардыр.

М и р з ә Ә һ м ә д — Көрүнүр ки, лајиһә илә јахшы таныш дејилсән. Гәрб тәрәфдә Бакы — Москва дәмир јолуна јахынлашмаг нәзәрдә тутулмушдур.

М и р з ә Т е ј м у р — Пардон! Мән буну нәзәрә алмамышдым.

Г ә р ә м а н — Инди бизим әсас ишимиз сосиализм јарышыны имза едәнләри ихтисасларына көрә саһәләрә ајырмагдыр. Бу вәзифәни Дилбәрә вә Дурнаја тапшырмаг лазымдыр. *(Мирзә Әһмәд вә Мирзә Тејмура)* Сиз зәһмәт чәкмәјин, кедиб раһат олун!

Кедирләр.

Д и л б ә р — Биз Дурна илә кедиб сәһәрки иш планыны һазырларыг. *(Шејләрини јығышдырыб кетмәк истәјир.)*

Г ә һ р ә м а н — Дајанын бирликдә кедәк.

Д и л б ә р — Күн ахшама гәдәр бир јердә дејиликми? Сән һәлә мәним хасијјәтими өјрәнмәдинми? Бир дәфә дедим ки, олмаз, иш гуртарды. *(Кедир)*.

Г ә һ р ә м а н — *(онун далынча)* Сизин хасијјәтинизи өјрәнмәк үчүн дүнјаја ики кәрә кәлмәк лазымдыр. *(Кедир)*.

Б ә һ л у л — Дурна, марагланырсанса кедәк сәни јола салым.

Д у р н а — Нә ејби вардыр. Көрүнүр ки, Мирзә Тејмуру әвәз етмәк истәјирсән. *(Голуну Бәһлулун голуна салыб кедир)*.

М и р з ә Т е ј м у р — *(Тиндән чыхыб онлары сәсләјир)* Пардон, бир дәгигәлијә!

Б ә һ л у л — Мирзә, ахшамдыр, сабаһа галсын!

Кедирләр.

М и р з ә Т е ј м у р — Мән өзүмү бу саат бир авропалы гүруру илә асарам.

Пәрдә

БЕШИНЧИ ПӘРДӘ

Мүһәндис Дурнанын иш отағыдыр. Дурна әлиндә портфел дахил олур. Јазы столунун далында отуруб мәшғул олур.

Дурна — *(бир кағыз көтүрүб бахыр)* Бүтүн фикирләри бизи алдадыб уjғунсуз вәзиjjәтә салмагдан ибарәтдир. Бу чүр адамларын севкиси дә, мәһәббәти дә рәнкдир, алдадычылыгдыр. *(Кағызы столун үстүнә гоjуб мәшғул олур).*

Мирзә Теjмур — *(дахил олур)* Салам Дурна ханым, нәләри дүшүнүрсән?

Дурна — Бә'зи адамларын уjғунсуз һәрәкәтләри барәсиндә дүшүнүрәм. Дүнән сиздән бу кечәки мә'рузә үчүн нә истәмишдик?

Мирзә Теjмур — Әввәла будур ки, истәдиjиниз материалы вердим. Икинчиси дә сиз кәлин бу чәмаәтин башыны ичлас илә, мә'рузә илә алдатмаjын. Һәләлик мә'рузәjә лаjиг бир иш көрә билмәмисиниз. Башдан-аjаға сәһв ичиндәсиниз.

Дурна — Әлбәттә ки, сизин кимиләр 62 километрдә дахили дәмир jолларын әвәзинә 25 километр көстәрәндә халг бизим сәһвимизи көстәрә биләр. Бу сәнин хәттиндир jа jох?

Мирзә Теjмур — *(бахыр)* Мәним хәттимдир.

Дурна — Бәс нә үчүн 62 километри 25 километр jазмысыныз? Сиз һәмишә дejирсиниз ки, мән Авропа мәдәниjjәтини мәнимсәмишәм.

Мирзә Теjмур — *(өзүнү дүзәлдиб Дурнанын гаршысында дурур)* Әлбәттә ки, мәнимсәмишәм. Буну ким инкар едә биләр? Бахын бүтүн варлығымла бир франсыз, мәдәни бир авропалыjа бәнзәмирәмми?

Дурна — Һәркаһ онларын мәдәниjjәти бундан ибарәтдирсә, вај онларын күнүнә. Билмирәм, сиз кәнч мүтәхәссисләрдән нә истәjирсиниз? Нә үчүн өз-өзүнүзү ифша едирсиниз? Ајыбдыр, jашлы мүһәндиссиниз, нә үчүн өзүнүзү әjләнчә аләти гаjырмышсыныз? О гиjафә нәдир?

Мирзә Теjмур — Әлбәттә, мәдәниләр мәдәни олмаjан адамларын көзүндә күлүнч көрүнәр. Көрүнүр ки, сәнин үчүн мәдәни гиjафәләр вә мәдәни севкиләр дә jабанчыдыр.

Дурна — Севкидән данышма! Сән һәр кәси севә биләрсән, о ихтиjары һеч бир кәс сәнин әлиндән ала

билмәз. Амма сәни севмәjән бир гызы она мәчбур едә билмәзсән.

Мирзә Теjмур — Jахшы бах, мәндә бир авропалы гүруру вардыр. Бу гүрурла jашадығым кими бу гурурла да мәһв ола биләрәм. Мәним игбалымын күлүнү гопарыб өз дөшүнә таханлар илә һесаблашачағам. Мән габагча сәни jолдан аздыран Бәһлулун һәjатына, сонра да өз һәjатыма сон гоjачағам.

Дурна — *(jалварычы бир вәзиjjәт алыр)* Инан мәнә! Бәһлулун һеч бир тәгсири jохдур, о кәнчдир, онун һәjатына гәсд етмә!

Мирзә Теjмур — Мәнә гәти бир сөз демәлисән. Әкс сүрәтдә ики нәфәрин һәjаты мәһв олур.

Дурна — Бу фикирдән әл көтүр. Мәним кәнчлиjими мәһв етмә. Мән сән истәдиjин гәти сөзү дejә билмәjәчәjәм.

Мирзә Теjмур — Елә исә әлвида, ej мәним һәjатым! *(Кедир).*

Дурна — *(һәjәчанла галхыб башыны тутур вә отаны долашыр)* Мән нә етдим? О кедиб Бәһлулу да, өзүнү дә мәһв едәчәкдир. Ики адамын өлүмүнә сәбәб олан бир гыз нә үз илә чәмиjjәт арасына чыха биләр?! Гоj мән өзүм мәһв олум! Онун мурдар әлинә тәслим олумму? *(Фикрә кедир)* Кедирәм, ону гаjтарым. *(Палтосуну кejмәк истәjир, даjаныр).* Лакин вичданым разылыг вермир. Нә вичданла онун мурдар әлинә тәслим олум?

Нәсир — *(пәнчәрәдән)* Салам Дурна ханым, кәлмәк олармы?

Дурна — Нәсир даjы, jалварырам даjанма! Тез кедиб Бәһлулу тап, она хәбәр вер ки, Мирзә Теjмурдан ајыг олсун, онун көзүнә көрүнмәсин.

Нәсир — Бу саат, көjдә дә олса, jердә дә олса ону тапачағам.

Дурна — Нә үчүн мән ону рәдд етдим? Нә үчүн өзүмү фәлакәтдән гуртармаг үчүн Бәһлулун мәһвинә сәбәб олдум? Бәһлулун нә тәгсири вардыр? О мәним сәбәбимә кәнчлик һәjатындан ајрылыр. *(Jенә дә палтосуну көтүрүб кejмәк истәjир).* Кедирәм!

Бәһлул — *(дахил олур)* һара, Дурна? Бу нә һәjәчандыр?

Дурна — *(төвшүjә-төвшүjә отурур)* Ah, нә гәдәр севиндим! Үрәjим партлаjачаг иди. О сәни көрмәдими?

Бәһлул — Ким?

Дурна — Мирзә Теjмур сәни дә, өзүнү дә мәһв етмәк истәjир.

Бәһлул — Нә олуб, нә сәбәбә?!

Дурна — Чүнки мән онун мурдар еһтирасына тәслим олмаг истәмәдим, оны рәдд етдим. Jалварырам бир гәдәр еһтиjатлы ол, о мәним гәлбими jараламаг истәjир.

Бәһлул—*(күлүр)*. Билмирәм сән нә үчүн бу гәдәр садә үрәклисән? О сәни бунунла горхутмаг истәjир. О өзүнү өлдүрәчәк гәдәр ахмаг деjилдир. Ojун чыхарыр, сән бир совет гызы, совет мүтәхәссисисән. Бу гәдәр садәлик сәнин үчүн ajыб деjилми? О мәним көзүмү дә пүфләjә билмәз.

Дурна — Доғру деjирсән, вичданым имкан версәjди өзүмү фәлакәтин гоjнуна атачагдым. *(Отурур)* Бир гәдәр даныш, гоj кечирдиjим горхулу дәгигәләри унудум.

Бәһлул — Онда ал «Комсомолчу гыза» сәрләвһәли ше'рими оху, гәлбим ачылсын.

Дурна—Бәһлул, өзүн дүшүн, дәһшәтдән додаглары да үрәjи кими титрәмәкдә олан бир гыз нә чүр ше'р охуjа биләр? Мән jенә дә горхурам, о мәндән өтрү өзүнү мәһв едәрсә, бу һадисә мәним һәjат тарихимдә әбәди бир ләкә олуб галачагдыр.

Бәһлул — Инан мәнә, бу онун сон мачәрасыдыр. Сәнин садәлиjиндән, рәһмдиллиjиндән истифадә етмәк истәмиш.

Дурна — Елә исә оху ше'ринә гулаг асым.

Бәһлул — Динлә, гоj өзүм охуjум. *(Охуjур)*

Көзүндә чилвәләнир мөһтәшәм бир истигбал,
Әмәлләрим кими чөһрән шәфәглә маламал.
Додагларында тәбәссүм, бахышларын мүбһәм,
Нәдир вүчудуну тә'зиб едән бу кизли әләм?
Нәдән кәдәрләрә гәрг олмуш һүсни-пүрхәндән?
Кәдәрләрин дәнизиндән гопуб кәлән хәндән.

Дурна — Jахшы, вер бура өзүм охуjум! *(Ше'ри өзү үчүн охуjуб jерә гоjур)*.

Бәһлул — Көрүнүр ки, ше'рим хошуна кәлмәди.

Дурна — Тәәссүф ки, ше'риндә комсомолчу гызы нә гәдәр ахтардымса тапа билмәдим.

Бәһлул — Мәкәр бу ше'рим тәбиәтин jаратдығы көзәл вә үлви бир шәхсиjjәтин фотографы деjилми? Билмирәм нә үчүн даима мәним ше'рләримми тәнгид едирсән?

Дурна — Бәһлул, сәни тәнгид едирәм вә чох да jериндә тәнгид едирәм, һәм дә утанырам, чүнки бу чүр ше'ри мәдәни бир гадынын jанында охумаг мәдәниjjәтсизликдир.

Бәһлул — Нә үчүн?

Дурна — Чүнки бу ше'р үлви бир шәхсиjjәтин фотографы jох, бир гадын әндамынын фотографыдыр. Бу ше'рдә көстәрдиjин үлвиjjәти һәләлик тәбиәт һеч гадына нәсиб етмәмишдир.

Бәһлул — Нәсиб етмишдир. Сәнин варлығын мәним бу сөзүмүн силинмәз бир вәсигәсидир.

Дурна — Инчимә, Бәһлул! Мадам ки, биз бир-бирмизә һөрмәт бәсләjирик кәрәк ачыг данышаг. Сәнин ше'риндәки мисраларын һәр бириси гәлбиндә тәлатүмә башламыш чошгун бир еһтирасын дамчыларыдыр. Де көрүм сән мәним үлвиjjәтими нәдә көрүрсән?

Бәһлул — Сән инсанын фикринә, фәалиjjәтинә, тәшәббүсүнә илһам верә биләчәк бир үлвиjjәтә маликсән. Сән елә үлви бир көзәллиjә маликсән ки, ән мүрәккәб вә ән чәтин сәнәтләр сәнин чөһрәнә бахылдығы заман jарадылыр.

Дурна — *(күлүр вә галхыб Бәһлулун сачларыны сығаллаjыр)* Де көрүм нечә ajдыр мәним чөһрәмә бахырсан, чаваб вер, сәни jахшыча тутмушам.

Бәһлул — Бир илдән артыгдыр.

Дурна — Бәс нечә олуб ки, мәним чөһрәм бу мүддәтдә сәнин фәалиjjәтинә илһам вермәди. Нә үчүн сосиализм jарышында удузмаг әрәфәсиндәсән? Өзүнү әлә ал!

Бәһлул — Вичданымла сөз верирәм! Өзүмү дүзәлдәчәjәм.

Дурна — Дүнjада ирәли атылмаг үчүн севкидән дә әлверишли бир ганад ола билмәз. Көрүнүр ки, севкин дә ше'рин кими сүн'идир. Инан мәнә, вәзифәндә галиб кәлмәjинчә, севкидә дә галиб кәлмәjәчәксән. Бу сөзүм гәтидир, кедиб дүшүн.

Бәһлул — Сөз верирәм, Дурна! Сонра?

Дурна — Сонра да електрик стансиjасында кедән ишләр барәсиндә мә'лумат лазымдыр. Ахшамкы ичласда лазым кәләчәкдир.

Бәһлул — Һамысыны һазырламышам. Бу саат кедиб кәтирим. *(Кедәркән)*.

Дурна — Бәһлул! Јалварырам, өзүнү о чанавардан көзлә!

Бәһлул — Никаран галма! О чанавар дејил, онун бу күнкү һәрәкәти әски тәләбәлијә мәхсус хасијјәтләрин кичик бир нүмајишидир.

Бу әснада Нәсир дахил олуб Бәһлулу көрүр.

Нәсир — А киши, сәни ахтармагдан јорулдум ахы.

Бәһлул — Нә ишин вар иди?

Нәсир — Мәни Дурна ханым көндәрмиш иди. Ајыг ол, Мирзә Тејмур сәни өлдүрәчәкдир.

Бәһлул — О бу иши көрмәз, инанмајын. *(Кедир).*

Дурна — Нәсир дајы! Нә әчәб кәлмишдин?

Нәсир — *(күлүмсәјиб әзилиб, бүзүлүр)* Доғрусу утанырам да дејим. Сабаһ кечә Күллү илә бизим хејир ишимиз баш тутур. Истәјирәм ки, сиз дә зәһмәт чәкиб бу хејир ишдә иштирак едәсиниз.

Күллү — *(кәлиб бу сөзләри ешидир)* Нечә-нечә? Һансы хејир ишин?

Нәсир — Јенә нечә олду? Јохса сөзүнү дәјиширсән?

Күллү — Сөзүмү дәјишмирәм, анчаг тәләсмәјә кәлмәз. Гој һәлә бири-биримизи бир гәдәр өјрәнәк.

Нәсир — Инсафын олсун ахы. Адам бир-бирини нечә илә өјрәнә биләр? Көзләмәкдән саггалыма дән дүшүб ки.

Күллү — Нәсир, һәркаһ мәни севирсән, ишимә мане олма! Сосиализм јарышында ајағым-башым тоја гарышса удузарам, бу да ки, мәним адыма јарашмаз.

Нәсир — *(Дурнаја)* Дурна ханым, јалварырам, бунун башына бир ағыл гој! Әтәк долусу пул төкүб һазырлыг көрмүшәм, ширним хончалара төкүлүб, тешт долусу дүјүм исладылыбдыр.

Дурна — Бу күн ичласа һазырланырыг. Ичласдан сонра консерт дә олачагдыр.

Нәсир — *(Күллүјә)* Анам, бачым, нә үчүн үзүјүмү бармағына таханда бунлары фикирләшмәдин?

Күллү — Ал, бу да сәнин үзүјүн. Беш-алтысы ондан өтрү мәәттәл дејилдир. *(Чыхармаг истәјир).*

Нәсир — Сән оласан накам гардашын Әбишин гәбри үзүјү гајтарма, јенә дә көзләрәм!

Бу әснада пәнчәрәдән бир кағыз атырлар,

Дурна — *(охујур)* рәһмсиз, вәфасыз Дурна! Бу мәктубу һәјатымын сон дәгигәләриндә јаздым. Ахшам там саат 7-дә өзүмү дәниз кәнарындакы бағда асачағам. Он дәгигә кеч кәлсән мәни дири көрмәјәчәксән. Гој өмрүн боју бу ләкә сәнин вичданында галсын. *(Саатына бахыр. Башыны тутур.)* Иш чиддиләшди, һара гачым? Кимдән көмәк истәјим? *(Галхыр)* она ничат вермәк үчүн кедирәм!

Нәсир — О нә үчүн өзүнү асыр? Асырса гој ассын. Чох да лазымлы адам дејил ки.

Дурна — Нәсир дајы, јалварырам кедин баға. Һәркаһ о өзүнү асмаг истәрсә гојмајын. Һәр нә олурса-олсун мән онун тәклифини гәбул едә билмәрәм. О мәнимлә евләнмәк истәјир.

Күллү — Аллаһ ону вурмушду. Инди мән кедиб она бир кәләк гурум ки, һәр шеј јадындан чыхсын. Шалыны вер салым башыма.

Дурна — *(шалы верир)*. Ал, нә едирсән ет, амма ону өлүмдән гуртарын!

Күллү — *(шалы башына салыр)* Јол верин, Дурна Мирзә Тејмурла көрүшә кедир. *(Нәсирә)* сән кәнарда дуруб көз гојарсан, көрәрсән онун башына нә ојун кәтирәчәјәм.

Кедирләр.

Дурна — *(һәјәчанла отағы долашыр)* Әчәба о бу интиһарла мәни рүсвај етмәк истәјирми? Нә чарә едим? Ким мәни бу фәлакәтдән гуртара биләр? О, өлсә дә, дири галса да мәним мә'нәвијјатымы мәһв едәчәкдир. *(Башыны тутуб отағы долашыр).*

Гәһрәман — *(дахил олуб тәәччүблә сорушур)* Нә олуб Дурна? Бу нә вәзијјәтдир, нә ешитмисән?

Дурна — Гәһрәман, јардым вер, мәһв олурам. Ал оху!

Гәһрәман — *(алыб мәктубу охујур)* Һәјәчан лазым дејил. О, чох һијләкәр адамдыр. Ахмаг олса да өзүнү мәһв едәчәк гәдәр ахмаг дејилдир. Бир дә будур ки, сән мәтанәтли олмалысан. Сәндә болшевик үрәји олмалыдыр. Гуру һәдәләр сәни јериндән тәрпәтмәмәлидир. О бунунла сәни көрүшә мәчбур етмәк истәмишдир.

Дурна — Мәним әвәзимә Күллү онун көрүшүнә кетди. Өзүнү өлдүрмәк истәрсә мане олачаглар. Шалымы башына өртүб кетди.

Дилбәр — *(дахил олур)* Ахшамыныз хејир! Ба-

ғышлајын сөһбәтинизә мане олмајачағам. Мә'рузә үчүн лазым олан материаллары кәтирдим. *(Портфелиндән чыхарыб верир).*

Д у р н а — Дилбәр бу нә сөздүр? Сәндән кизлин нә кими сөһбәтимиз ола биләр? Мирзә Тејмур индичә мәктуб јазыб интиһар едәчәјини билдирмишдир. О барәдә данышырыг.

Д и л б ә р — Eh, Мирзә Тејмурдур, мәним атамдыр, онлар мә'нәвијјәтчә чохдан бәри интиһар едибләр.

Г ә һ р ә м а н — Јох, Дилбәр, атамызы Мирзә Тејмурла мүгајисә етмәк олмаз.

Д и л б ә р — Јох, о сон күнләр олдугча әсәбиләшмиш, чох инадкардыр. Буна сәнин тәнгидләрин дә баис олур. Нәһајәт мән ону атдым, даһа евә гајытмајачағам. Онун сөзләрини ешидә билмирәм. Дүзәлмәсинә олан үмидләрим боша чыхыр.

Д у р н а — Јанылырсан. О артыг совет кәнчлијинин гүдрәтинә инанмаға башламышдыр.

Г ә һ р ә м а н — О артыг өз билијини кәнч мүтәхәссисләрдән әсиркәмир. О намуслу бир совет адамыдыр. Лакин хасијјәтинин әлиндә әсирдир. Сән евә гајыт!

Д и л б ә р — Гајыда билмәрәм, чүнки онун өзү мәни евдән говмушдур. Нә гәдәр ки, о мирзә тејмурлардан әлагәсини кәсмәмишдир, онунла барышмајачағам.

Б ә һ л у л — *(әлиндә материал кәлир)* Материал һазыр! Јахшы олду, Дилбәр дә бурададыр. Бирликдә кедәрик.

Г ә һ р ә м а н — *(саатына бахыр)* Ичласын вахтыдыр, сәккизә он дәгигә ишләмишдир.

Д у р н а — *(өз-өзүнә)* Јәгин ки, инди о өзүнү мәһв еләмишдир.

Б ә һ л у л — Фикир вермә! Галхын кедәк.

Д и л б ә р — Јох, мән сизинлә кетмирәм! Дурна ичласдан сонра мәни көзләрсән, сизә кедәчәјәм! *(Кедир).*

Г ә һ р ә м а н — *(онун далынча бахыр)* һәм дәли, һәм дә ағыллы шејтан!

Пәрдә дүшүр, тез галхыр, дәниз кәнарында бир бағча көрүнүр.

М и р з ә Т е ј м у р — *(данышыр)* о чох горхагдыр, һәм дә садәдир, шүбһәсиз ки, о мәни өлүмдән гуртармаг үчүн бура кәләчәкдир. О интиһар адыны ешидән кими өзүнү шашырды. Доғрудан да о елә билди ки, мән Бәһлулу да, өзүмү дә өлдүрәчәјәм. *(Ајаг сәси ешидилир, дурб бир гәдәр динләјир).* О кәләчәкдир, бу да мәним үчүн кифајәтдир. Бир даһа әлимдән гуртара билмәз.

К ү л л ү — *(кәлиб скамјалардан биринин үстүндә отурур)* Ким олдуғуну көрмүрәм, амма сөзләриндән Мирзә Тејмура бәнзәјир.

М и р з ә Т е ј м у р — Нә үчүн дә о мәндән гачсын? Нә үчүн мән өзүмә әһәмијјәт вермирәм? Парисин Шан-Зализа булварыны нә үчүн унудурсан? Франсыз гызларынын сәнинлә таныш олмаг үчүн нөвбәјә дурдуғу јадындан чыхдымы?

К ү л л ү — Күл сәнин башына, ордакылар да сәнин тајын имиш.

М и р з ә Т е ј м у р — *(о тәрәф бу тәрәфә бојланыр)* Кәлмәди, кечән күнләр нәзәримдә чанланды. *(Үстбашыны дүзәлдир, өзүнү чүрбәчүр дуруш вә јеришләрдә имтаһан едир. Бирдән-бирә скамјада бир гадын отурдуғуну көрүр).* Дурнадыр, мәним арзуларымын мүчәссәмәсидир. Башындакы шалындан таныјырам. О мәни интиһардан гуртармаг үчүн кәлди, о бир франсыз чентилменинин һәјатына гијмәт гојдуғу үчүн кәлдә.

К ү л л ү — *(шалы үзүнә чәкир)* Мирзә Тејмур олмағына Мирзә Тејмурдур, амма һеч дә өзүнү өлдүрмәк истәјән адама бәнзәмир.

М и р з ә Т е ј м у р — *(јахалығыны вә либасыны дүзәлдир)* О әввәлчә мәни танымыјачагдыр, чүнки мән Франсадан кәләндән бәри бу кастуму әјнимә кејмәмишәм.

К ү л л ү — *(өзү-өзүнә)* нафталин гохусу бағы бүрүдү.

М и р з ә Т е ј м у р — *(бир нечә гәдәм ирәли атыр)* Севин, мәним гәлбим, сәадәтлә сәнин аранда бир нечә гәдәм галмыш, *(ирәли кәлиб әлләрини Күллүјә тәрәф узадыр).*

Севкинлә көнлүмә бир чираг јандыр,
Еј назәнин пәри мәни тачландыр.

К ү л л ү — *(јавашдан)* Мирзә, мән Дурнајам, Пәри дејиләм.

М и р з ә Т е ј м у р — Нә гәдәр бәдии сәс! Инди о мәним әлимдән тутуб додагларына вә синәсинә гојачагдыр. *(Ирәли кәлир)* Салам баришна! *(Диз чөкүр).*

Узат додагларыны, еј пәри, додагларыма!

К ү л л ү — Мирзә дәjмәз! Мән Пәри дежиләм, Дурнаjам, сәни өлүмдән гуртармаг үчүн кәлдим. Мән ики нәфәри өлүмдән гуртармаг үчүн өзүмү фәда етмәjә кәлдим.

М и р з ә Т е j м у р — Мәним дирилижим сәнин бир сөзүндән асылыдыр. Jалварырам һаман сөзлә мәним гәлбими сакит елә! *(Ирәли кәлиб голундан тутмаг истәjир).*

К ү л л ү — Мирзә еләмә! Көрән олар. ЗАГС-а кедәндән сонра.

М и р з ә Т е j м у р — ЗАГС-ын мә'насы ики гәлбин бирләшмәсидир. Ат башындакы шалы ат! Гоj көз бәбәкләриндән парлаjан ишыг мәним истигбалымы ишыгландырсын! *(Голундан тутур).*

К ү л л ү — Мирзә, jохса мәни Дурнаjа бәнзәтмисән?

М и р з ә Т е j м у р — *(диксинир)* Пардон, пардон!

К ү л л ү — Дәли-зад дежилсән ки, һара пajдом? Aj Нәсир, кәл көрүм бу мәни һара апарыр?

Н ә с и р — *(кәлир)* Нә вар, нә олуб?

К ү л л ү — Нә олачаг, бурада отурмушам, кәлиб мәним илә ешгбазлыг едир. Тез-тез голумдан тутуб пajдом-пajдом дежир.

Н ә с и р — Сән өләсән сәнә елә бир тоj тутарам ки, бир пajдом да о бири тәрәфиндән чыхар. Иши о jерә jетирмисән ки, халгын гызына пajдом-пajдом дежирсән?

М и р з ә Т е j м у р — Аға Нәсир, пajдом демирәм, пардон дежирәм. Нә чарә гылым франсызча савадын jохдур. *(кәнарә)* Белә дә мәдәниjjәтсиз чамаат олар? Мәдәни бир адамы өлмәjә дә гоjмурлар. *(Jүкүрүб ағачдан асдығы ипи боғазына кечирмәк истәjир)*

Н ә с и р — Елә иш jохдур. Өлмәjә гоjмарам, кәрәк дири икән дејәсән көрүм мәним арвадымы һара апармаг истәjирдин?

Бу әснада Г ә һ р ә м а н, Б ә һ л у л в ә Д у р н а кәлир.

Д у р н а — Aj Нәсир даjы, нә олуб, нә сәсин кәлир, мирзәдән нә истәjирсиниз?

Н ә с и р — Бундан артыг даһа нә ола биләр? Арвадын голундан тутуб пajдом-пajдом дежиб апармаг истәjирмиш.

М и р з ә Т е j м у р — Аллаһы севирсиниз бунун франсызча савады jохдур, пардон сөзүнү буна тәрчүмә един.

Б ә һ л у л — Aj мирзә, нә үчүн өз дилини данышмырсан ки, мүтәрчимә еһтиjачын дүшмәсин!

М и р з ә Т е j м у р — Дурна ханым, бу кәләjи сән гурмусан. Мән бу тәһгири бир авропалы гүрүру илә бағышламаjачағам. Кеч-тез өзүмү мәһв едәчәjәм.

Г ә һ р ә м а н — *(онун голундан тутур)* Өзүнүзү әлә алын, сиз jашлы бир мүтәхәссиссиниз, бу ишләр сизə jарашан иш дежил. *(Мәчлисә)* Сизә тапшырырам, бу мәсәләни һеч бир кәс билмәмәлидир.

Д у р н а — Мирзә, jенә дә сәнә jалварырам, өз хошбәхтлижини мәним бәдбәхтлижим үзәриндә гурмаға чалышма. Бир әмәкдаш кими рәфтар етмиш олсан, даима бир дост кими сәнин әлини сыхарам. Әлини вер бура! Гоj бүтүн ojунлар бунунла битмиш олсун.

М и р з ә Т е j м у р — *(Дурнанын әли әлиндә икән)* Jох, гәлбини дә бу әлин үстүндә көрмәк истәрәм.

Д у р н а — *(әлини чәкир)* Jох мирзә, бир гәлби ики адама вермәк олмаз.

Кедирләр.

Пәрдә

АЛТЫНЧЫ ПӘРДӘ

Театрын фоjесидир, фоjе лазымы гәдәр ишыгланмамышдыр.

Д у р н а — *(Дилбәр илә бәрабәр залдан чыхырлар)* Афәрин Гәһрәмана! Көзәл данышды. Бу мә'рузә ичласда оланларын һамысыны һазыркы гәләбәмизә инандырды. Һәм дә бир тәрәфли тәнгидчиләри лазымынча ифша етди. Сән әсəс jерә онунла бир jабанчы кими рәфтар едирсән.

Д и л б ә р — Дурна, сән дә бир тәрәфли данышырсан. Нә үчүн мәним Гәһрәмандан чәкдиjим әзиjjәтләрдән, ондан көрдүjүм һәгарәтләрдән данышмырсан? Мән онун инадлары нәтичәсиндә доғма атамы да атдым, амма о...

Д у р н а — Нечә амма о?.. О нә едә биләрди? О партиjанын вә һөкумәтин гаршысында ағзыны jумуб отура билмәзди ки? О ки, галды һәгарәтә, о да Гәһрәманын барәсиндә ачыг бир бөһтандыр, чүнки о бунун үчүн jаранмамышдыр. Елә билирәм ки, онун гәлбиндә кин вә әдавәтә jер jохдур. О олдугча нәвазишкар бир оғландыр.

Д и л б ə р — Онларын һамысы доғрудур. Лакин о јахшы да олса, пис дə олса мəним үчүн дејилдир, һазырда мəн ону бир əмəкдаш кими мүдафиə едирəм. Едəчəјəм дə, чүнки о олдугча намуслу бир мүтəхəссисдир. Нə исə... көрəсəн бəдии һиссədə нə вар?

Д у р н а — Афишаны көрмүрсəнми?

Д и л б ə р — *(афишаја бахараг диксинир)* мəн јухуму көрүрəм? Бу ки, Фирəнкиздир. *(Дурнаја)* Бах, бу сəнин тə'риф етдијин Гəһрəманын Фирəнкизидир, о мəни зəһərləмəк үчүн буну чағырыб Азəрбајчана кətирди. *(Афишаја диггəтлə бахыр)*. Сəн гызлығында да кədəрли идин, инди дə кədəрлисəн. Көрүнүр ки, сəн дə мəним кими шадлыг үчүн јараһмамысан.

Д у р н а — Дилбəр, мəн бу ишдəн шүбһəлəнирəм. Гəһрəман Фирəнкизин бураја кəлəчəјини билсəјди биздəн кизлətмəзди. Мəн елə билирəм ки, бу бир тəсадүфдүр.

Д и л б ə р — *(афишаја бир даһа диггəтлə бахыр)* Доғрудур о кəлиб, лакин бу кəлмəклə Гəһрəман үчүн шадлыг кətирмəмиш, чүнки гыз башга фамилија дашыјыр.

Д у р н а — Јазыг Гəһрəман!

Д и л б ə р — Доғрудан да јазыг Гəһрəман. Игбал ону чəзаландырды. Чүнки о Фирəнкизи дə, мəни дə итирди. Көзləјəнləрин сону будур.

Д у р н а — Елə дүшүнмə, Дилбəр, Гəһрəманы рəдд етмək инсафсызлыгдыр.

Д и л б ə р — Дурна, сəн кəл мəни тəһгир етмə. Мəн нөвбəјə јазылан гызлардан дејиləм.

Д у р н а — Бəхтин күлмəјə башларкəн ағламағын мə'насы јохдур. Сəн Гəһрəманы севирсəн, һеч атылыб дүшмə.

Д и л б ə р — Гəһрəманын өзү дə мəни гысгандырмаг үчүн орада-бурада: «Фирəнкиз дүнја көзəлидир» дејирди. Инди јахшы бах, бунун һарасы дүнја көзəлидир?

Д у р н а — Мəн сəни гысгандырмаг истəмирəм. Амма олдугча чазибəли көзləри вардыр.

Д и л б ə р — Бахышлары сүн'идир. Додаглары мəрмəр бир һејкəлин додаглары кими чансыздыр. Фирəнкизи мəнə танытма. Ону мəктəб скамјасындан таныјырам.

Д у р н а — Дурушунда гадынлыға мəхсус бир əзəмət вар.

Д и л б ə р — Падумајеш! Əзəмət вар. Бəсдир сəн аллаһ, гулагларым јорулду. *(Кедир)*.

Д у р н а — *(онун далынча күлүр)* Гысганчлыгын өзү дə севки илə бəрабəр доғулан хəстəликдир. *(Доланмаға башлајыр, Бəһлул залдан чыхыб Дурнаны көрүб јанашыр)*

Б ə һ л у л — Нə үчүн тəк дурмусан?

Д у р н а — Дилбəр мəндən ајрылыб кетди. Тəзə һадисəдən хəбəрин вармы?

Б ə һ л у л — Нə һадисə?

Д у р н а — Афишаја јахшы бах, бу гыз Гəһрəманын көзлəдији Фирəнкиздир. Өзү дə ərə кетмиш.

Б ə һ л у л — Буну ким бура чағырды? Гəһрəман нə үчүн буну биздəн кизлətди?

Д у р н а — Мəн елə билирəм ки, бу бир тəсадүфдүр вə јаинки бурада бир кизлин əл ишləмишдир.

Б ə һ л у л — Гəһрəманы көздəн гојмаг лазым дејилдир. О өзүнү рүсвај едə биләр.

Башлајырлар фоједə доланмаға, Д и л б ə р дəхи һəјəчанлы бир сурətдə онлара јанашыр.

Н ə с и р — *(Күллү илə бəрабəр дахил олуб залын гапысында дуран гадына мүрачиət едир)* Консерт һəлə башланмајыб ки?

Г а д ы н — Хејр! Һəлə ичлас гуртармајыбдыр.

Н ə с и р — *(дивардакы афишада гыз шəклини көрүб бахмаг истəјир)* Күллү, о гыз кимдир?

К ү л л ү — *(онун ətəјиндən дартыр)* Кəл белə! Нə көзүнү ора зилləмисən?! Мəним шоркөз кишидən зəһləм кедəр.

Н ə с и р — *(əлини гојур Күллүнүн ағзына)* Јаваш даныш, дəлисəн, нəсəн? Дурнаны, Дилбəри көрмүрсəнми?

К ү л л ү — Онлар билсələр ки, сəн шоркөзсəн дəрини чыхардарлар. Күндə əлли кəрə контора сохулурсан.

Фоје ишыгланыр, ичласдакылар залдан чыхыр.

М и р з ə Т е ј м у р — *(Мирзə Əһмədлə бəрабəр залдан чыхырлар)* Доғрусу сəнин бу күнкү чыхышындан һеч дə хошланмадым.

М и р з ə Ə һ м ə д — Доғрудур, мəн инадкарам, бир аз габалығым да вардыр, бунунла бəрабəр вичданым да

вардыр, һәгигәти инкар едә билмәрәм. Гәһрәманын дедији гәләбә инкаредилмәз гәләбәдир.

Мирзә Теjмурла Мирзә Әһмәд данышдығы заман баш мүһәндис онлара јанашыр.

Баш мүһәндис — Мирзә Теjмур! Сизин бачарыглы бир мүһәндис олдуғунуза һеч бир шүбһә ола билмәз. Лакин јерсиз тәнгидләр илә өзүнүзү ифша едирсиниз. Чыхышыныздан һеч бир кәс разы галмады, нә үчүн һәгигәти көрмүрсүнүз!

Мирзә Теjмур — Доғрудур, тәнгид мәдәниjjәтсиз адамлар үчүн чох ачыдыр. Гој инчисинләр.

Баш мүһәндис — Тәнгиди тәһгирә чевирмәк јарамаз.

Мирзә Теjмур — Мән һеч бир кәси тәһгир етмирәм. Анчаг дејирәм ки, көрүлән ишләр мәним сәлигәм илә дүз кәлмир. Мәним ағзымы гапамаг олмаз, мәнә јахшы бах!

Баш мүһәндис — Иш лазыми гәдәр тәшкил олунуб, әмәк мәһсулдарлығы әлдә едилиб, механики сехин дәзкаһлары сәсләнир, даһа нә истәjирсиниз?

Мирзә Әһмәд — *(сөзү мүдахилә едир)* Мә'рузә һәгиги мә'рузәдир. Кәнч мүһәндисләр галиб чыхачаглар. Мән сехи лазыми гәдәр көздән кечирмишәм. Кеjфиjjәт барәсиндә һеч бир сөз ола билмәз. Кәнч мүһәндисләрин тәшкилатчылыг бачарығына инанмамаг гәрәзкарлыгдыр. Сәнә гәриба кәлмәсин, биз анламаја да биләрик.

Мирзә Теjмур — Демәк ки, сән Гәһрәманла барышырсан?

Мирзә Әһмәд — Гәһрәман нәчидир? О бурада ишләjән макинәнин кичик бир винтидир. Бурада бөjүк бир коллектив вардыр. Сән дә, мән дә о коллективин үзвләриjик. Нә үчүн биз тәк-тәк шәхсләрдән јапышырыг? Бу бизим сәһвимиздир.

Мирзә Теjмур — Демәк ки, сән тәслим олдун. Амма мәндә бир авропалы гүруру вардыр. Һеч бир заман оғул-ушаға тәслим олмарам.

Мирзә Әһмәд — Мән чох тәәссүф едирәм ки, биз индиjә гәдәр гүрурла чәһлин вә инадын фәргини гоја билмәмишик. Мирзә Теjмур, сән дә, мәним өзүм дә, бу шәрәфли коллективә тәшәккүр етмәлиjик. Бәсдир, бизим инадымыз ишә аз зијан вермәмишдир.Биз даһа бөjүк мәнфәәт верә биләрдик.

Катиб — *(директорла бәрабәр залдан дышары чыхыр. Мирзә Әһмәдә јанашыр)*. Сағ олун мирзә, сизин бу күнкү чыхышыныз ичласда оланларын һамысыны разы салды.

Мирзә Әһмәд — Сиз елә билмәjин ки, мән өз чыхышымда кәнч мүһәндисләрә јалтаглыг етмәк истәдим. Доғрудур, мән чохдан бәри кәнчләрин бачарығына инанмырдым. Лакин мән һәгигәти инкар едә биләчәк гәдәр вичдансыз дејиләм.

Катиб — Биз бу чүр чыхышы Мирзә Теjмурдан да көзләjирдик. Лакин бунун әксини көрдүк.

Мирзә Теjмур — *(далысыны Дилбәрә, Бәһлул вә Дурнаја чевириб афишаны охуjур)* Москвада мусиги тәһсилини битирмиш Фирәнкиз Не'манова.

Дилбәр — Мәнә ешитдирмәк истәjир. Билмирәм Гәһрәман нә үчүн буну биздән кизләдирди? Гәлби саф дејил, вәссәлам!

Дурна — Сәбр елә көрәк, Дилбәр. Һәләлик бу ачылмамыш сирдир.

Бәһлул — Иш-ишдән кечибдир. Гәһрәманы бир тәһәр бурадан апармаг лазымдыр.

Гәһрәман — *(бир дәстә ишчи илә залдан чыхыр, Бәһлул, Дурна вә Дилбәрә јанашыр)* Дилбәр, консертә галачагсанмы?

Дилбәр — *(јарым ачыглы)* Хеjр! Консертдән дә, консертдә охуjандан да өтрү мәәттәл дејиләм! *(Кедир)*.

Гәһрәман — Дурна! Јенә Дилбәр нә ешидибдир?!

Дурна — Нә ешидәчәк? Бир белә ишин вар идисә нә үчүн биздән кизләдирдин? Биз сәнә дүшмән дејилик ки?

Гәһрәман — Нә иш? Мәним сиздән нә кими кизлин ишим ола биләр?!

Мирзә Теjмур — *(кәлиб афишаны охуjур)* Тәһсилини Москвада битирмиш актриса Фирәнкиз Не'манова!

Гәһрәман — *(бу сөздән диксиниб, архасына бахыб афишада Фирәнкизи көрүр)* Фирәнкиз? Мән jухуму көрүрәм? *(Афишаны охуjур)* Фирәнкиз Не'манова. Одур, амма фамилиjасы башгадыр. Дүшүнчәләрим доғрулду, о гәлбинин гапысыны башга бир севкиjә ачмыш имиш.

Зәнк вурулур, фоjедәкиләр зала дахил олур.

Мирзә Теjмур — *(кедәркән Гәһрәмана)* Сизи тәбрик едирәм, Сизә хошбәхт бир һәjат диләрәм. *(Истеһзалы күлүшләрлә узаглашыр)*.

Дурна — *(Бәһлула)* ешитдинми?

Исмихан — *(Кателников, Страшнов вә саирләрлә Гәһрәмана јанашыб видалашырлар)* Сағ олун Гәһрәман јолдаш. Чыхышларын бизи өз гәләбәмизә инандырды.

Гәһрәман — Сиз дә сағ олун. Биз бу гәләбәдә сизин кими јолдашлара миннәтдарыг.

Кедирләр.

Бәһлул — Кәл кедәк, иш-ишдән кечибдир. Һәјатда бу чүр һадисәләр чох олар.

Залдан әл чалма сәсләри ешидилир вә бир аздан сонра Фирәнкизин охумаг сәси кәлир.

Гәһрәман — Одур, онун сәсидир, арзуларым сәсләнир. Мән онун бир сәнәткар кими сәһнәјә чыхачағыны көзләјирдим. Һаман күнү көрдүм, лакин о мәним дејилдир.

Дурна — Әһәмијјәт вермә Гәһрәман, мәтанәтини итирмә! О сәнин дә олмаса халгын сәнәткарыдыр.

Гәһрәман — Узун илләрдән бәри мәним гәлбими гуш кими гәфәсдә мәһбус едән гыз! Сәнин хәјалынла кечә-күндүз чалышыб әбәдән јорулмадым. Ah! Ешг-мәһәббәтин бу гәдәр ачы нәтичәләр верәчәјини билмирдим. *(Тәләсик зала дахил олур).*

Дурна — Рүсвајчылыг! *(Онун далынча зала дахил олурлар).*

Дилбәр — Она ачығым да кәлир, јазығым да кәлир. Гәһрәманын нә тәгсири вардыр. Вәфа вә сәдагәт ондан артыг олмазды ки? Мән нә үчүн гысганырам? Фирәнкизлә Гәһрәманы биринчи кәрә таныш едән мән өзүм олмадыммы?

Гәһрәман — *(һәјәчанла залдан чыхыр)* Көзүнә көрсәнә билмәдим, өзүнү шашыра биләрди.

Дилбәр — *(өзү өзүнә)* Гәлбинә бир бах. Севкијә вә сәдагәтә хәјанәт едән бир гызын гејдинә галыр. Бу аличәнаблыг дејилми?

Бәһлул — *(Дурна илә бәрабәр залдан чыхыб Гәһрәмана јанашырлар)* — Кәл кедәк Гәһрәман, бу мачәранын кенишләнмәсинә имкан вермә! О вәфасыз чыхмышдырса, сән нә едәсән?

Гәһрәман — Јох-јох, мән она вәфасыз дејә билмәрәм, көрүнүр ки, о да тәкликдән јорулду. Нә едим? Ah! Тәбиәтин нә гәдәр ағыр, чәкилмәз чәзалары вар имиш. Бу чәза һансы күнаһын чәзасыдыр?

Дилбәр — *(диггәтлә Гәһрәманы динләјир вә она нәвазиш көстәрмәјә башлајыр)* Гәһрәман, јалварырам бир гәдәр мөһкәм ол, сән мәтанәтли оғлансан ахы. Нә үчүн өзүнү итирирсән?

Гәһрәман — Сиз кедин, мән мүтләг онунла көрүшмәлијәм. *(Залдан «бис-бис» сәсләри ешидилир, Гәһрәман сүр'әтлә сәһнә архасына кәлир.)*

Дилбәр — Гәһрәман нә едирсән, дајан! *(Далынча сүр'әтлә кедир).*

Дурна — *(Бәһлул илә бәрабәр онларын далынча бахыр)* Һәјатын бу шәкили нә гәдәр горхулудур.

Пәрдә

ЈЕДДИНЧИ ПӘРДӘ

Охујан гыз. Фирәнкизин туалет отағыдыр. Отагда һеч бир кәс јохдур, залдан алгыш сәсләри ешидилир. Аздан сонра Фирәнкиз дахил олуб күзкүнүн гаршысында отурур, сачларыны сәһмана салыр. Бу әснада бир дәстә адам әлләриндә күл дәстәләри дахил олур.

Биринчи адам — Мүһәндис дәстәси тәрәфиндән *(күл дәстәсини гојур).*

Икинчи адам — Ишчи гадынлар тәрәфиндән.

Үчүнчү адам — Заводун директорлуғу тәрәфиндән.

Дөрдүнчү адам — Һәмкарлар иттифагы шө'бәсиндән.

Кедирләр.

Фирәнкиз — *(өзүнү күл дәстәләринин арасында көрүб шадланыр)* Илләрдән бәри мәни мәшғул едән ширин хәјаллар һәгигәт шәклинә кечир. Арзуларым чичәкләнир. *(Күл дәстәләрини көтүрүб гохулајыр)* Бунларын һәр бириси бөјүк халгымын өз сәнәткарына гаршы бәсләдији мәһәббәтин мөһтәшәм бир мүчәссәмидир. Ah, бу күнкү шадлыг сон дөрд ил әрзиндә кечирдијим кәдәрли күнләри унутдура биләчәкдирми? *(Отуруб туалетлә мәшғул олур).*

Хидмәтчи гадын — *(дахил олур)* Бир нәфәр кәлиб ханымла данышмаг истәјир. Ичазә верирсинизми?

Фирәнкиз — О кимдир? Нәчидир?

Хидмәтчи гадын — Кимлијини сөјләмәди, амма бурада олан адамдыр. Чох да һәјәчанлыдыр, көрүнүр ки, сизинлә көрүшмәјә чох марагланыр.

Фирәнкиз — Кет мәним дилимдән она сөјлә ки, бағышласын. Мән сәһнә архасында таныш гәбул едән актрисалардан дејиләм. *(Гадын кедир)* Бәлкә дә бир чохлары буну өзү үчүн бир шөһрәт һесаб едир, амма мәним хошума кәләси иш дејилдир. *(Туалетини дүзәлтмәјә башлајыр).*

Хидмәтчи гадын — *(кәлир)* Сизин дедикләринизи она хәбәр вердим. Чавабында деди ки, мән онунла таныш олмаға кәлмәмишәм. Онунла мүһүм бир мәсәлә барәсиндә данышмаға кәлмишәм.

Фирәнкиз — *(күлүмсәјир)* Бир даһа зәһмәт чәкиб она сөјлә ки, мән бура мәсәлә һәлл етмәк үчүн кәлмәмишәм. Охумаг үчүн кәлмишәм. Рича едирәм гој мүһүм мәсәләсини башга бир адамла һәлл етсин.

Хидмәтчи гадын — Баш үстә! Амма чох вүгарлы адама бәнзәјир. *(Гадын кедир, Фирәнкиз өзү-өзүнә)* Бура Азәрбајчандыр. Тутум ки, Гәһрәман мәһв олуб, онун аиләси ки, мәһв олмамышдыр. Онлар мәним Азәрбајчана кәлдијимин биринчи күнүндән башгалары илә таныш олдуғуму ешитсәләр нә дејәрләр?

Гадын — *(кәлир вә кәтирдији кичик мәктубу Фирәнкизә узадыр)* Бу мәктубу һаман адам верди.

Фирәнкиз — *(мәктубу алыб охујур)* Фирәнкиз, сәнә мәктуб көндәрән чохдан бәри унутдуғун Гәһрәмандыр. Сәнин Азәрбајчана кәлдијини бир нечә дәгигә бундан әввәл ешитдим. *(Һәјәчанла галхыр)* Бу һансы Гәһрәмандыр? Көзләримә вә гулагларыма инанмырам. Јазы онун јазысыдыр. Аман! Мән јухуму көрүрәм? Бу нә дәһшәтли тәсадүфдүр?

Хидмәтчи гадын — Өзүнүзү әлә алын, ханым!

Фирәнкиз — Мән нә үчүн ону да, өзүмү дә чәзаландырдым? Нә үчүн онун саф вә сәмими севкиләрини хәјанәтлә гаршыладым? Мән нә кими бир вичданла онун көзләринә бахачағам? *(Ағлајыр).*

Хидмәтчи гадын — Сакит олун ханым, бир аз сонра сәһнәјә чыхачагсыныз. Бујурун көрүм, она нә чаваб верим?

Фирәнкиз — Кет она сөјлә ки, ханым хаһиш едир ки, бир нечә дәгигә зәһмәт чәкиб көзләсин. Она гәдәр

сиз дә бир истәкан су кәтирин! *(Гадын кедир, Фирәнкиз һәјәчанла отагда доланыр).*

Хәзан вурмуш бир чичәјәм лаләзарымда,
Бир дәһшәтли күләк әсир дамарларымда.
Кәлиб кечир нәзәримдән кечдијим дүнја
Нәдир мәни чырпындыран дәһшәтли рө'ја?

Ај јер, јарылыб мәни гојнуна чәк! Ај өлүм, кәл мәни бу һәгарәтли дирилијин әлиндән хилас елә. *(Отуруб ағлајыр).*

Гадын әлиндә бир стәкан су кәтириб Фирәнкизи ағлмыш көрүб гышгырыр.

Хидмәтчи гадын — Фәлакәт, фәлакәт!

Бу әснада гапы ачылыр, Гәһрәманла Дилбәр дахил олур.

Дилбәр — *(Фирәнкизи ағлмыш көрүб башыны синәсинә алыр, ағлајыр).* Фирәнкиз, јалварырам өзүнә кәл! Ајыл! Сәнин јанында отуран Дилбәрдир. Мәктәб јолдашындыр. *(Ону өпүр вә сачларыны сығаллајыр).*

Гәһрәман — *(Фирәнкизә бахараг)* Аһ, бир бахын илләрдән бәри гәлбимдә бөјүтдүјүм севкијә нә илә јекун вурурам? Шаир нә гәдәр јериндә демишдир:

Чох ширин көрүнүр бизә севкиләр,
Бә'зән бал ичиндә верилир зәһәр.

Фирәнкиз — *(көзләрини ачыб башынын үстүндә Дилбәри ағларкән көрүр)* Ағлама Дилбәр, анчаг мән ағламаг үчүн јарандым. Инди мәндән дә бәдбәхт бир гадын јохдур. Билирәм сән дә, Гәһрәман да гәлбиниздә мәнә нифрәт бәсләјирсиниз, мәнә вәфасыз демәјә һаггыныз вардыр.

Гәһрәман — Елә дүшүнмә Фирәнкиз! Дүнјаны титрәдән бөјүк мүһарибә бизим дә арзуларымызы сарсыдачаг иди. Нә етмәк олар? Өзүнү әлә ал, сән бир сәнәткар кими өз халгын үчүн јашамалысан.

Фирәнкиз — Гәһрәман, мәним барәмдә һәр чүр дүшүнә биләрсән. Амма мән вәфасыз дејиләм. Сәни ахтармаг үчүн 416-чы двизијанын кечдији бүтүн өлкәләри кәздим. Нәһајәт јорулдум. Сәнин намә'лум сурәтдә итдијини хәбәр аландан сонра бир ил дә көзләдим. Јенә дә игбал мәни икинчи кәрә чәзаландырды. Нәһајәт өзүмә бир һәјат јолдашы тапдым. Һәркаһ мәним кими бәдбәхти гәбул етсән сәнин үчүн јенә дә һәр шеји атарам.

Г ə h р ə м а н — Jох, Фирəнкиз! Буну вичдан гəбул етмəз. Икинчи бир адамын чəзаланмасына разы ола билмəрəм. Сизə хошбəхтлик диларəм.

Ф и р ə н к и з — Мəн hеч вахт хошбəхт ола билмəjəчəjəм. Кəрəк сən мəни бура чағырмаjаjдын, бу көрүш даима мəним гəлбимдə сағалмаз бир jара олуб галачагдыр.

Д и л б ə р — *(Гəhрəмана)* Нə мəн, нə дə jолдашларым буну hеч бир заман сəндən көзləмəздик. Нə үчүн бу мəсələни мəндən кизлədирдин? Мəн сənə дүшмəн идимми?

Г ə h р ə м а н — Инан Дилбəр! Бурада бир шүбhə вардыр.

Ф и р ə н к и з — Бурада hеч бир шүбhə ола билмəз, мəктуб редикүлүмдədир *(чыхарыб көстərир)*.

Г ə h р ə м а н — *(мəктубу алыб охуjур)* Мəним севкилим Фирəнкиз! Сən азəрбаjчанлы бир сənəткарсан, мəн чох арзу едəрдим ки, вətənə кəлмək хəjалын варса jол үстүндə бизим тикдиjимиз заводу да зиjарət едəсən. Буну мүhəндисləр вə ишчиляр коллективи тəрəфиндən рича едирəм. Сəни севən Гəhрəман.

Д и л б ə р — *(ajаға галхыр)* Фирəнкиз, мəни бағышла! Мəсələ ajдындыр! *(Кетмək истəjир)*.

Г ə h р ə м а н — Дajан Дилбəр! Бурада бир шүбhə вардыр.

Д и л б ə р — Рича едирəм совет гызларынын игбалы илə ojнама! Дилбəр hеч бир вахт сəнин зəвгүнə алət ола билмəз. Бир кəрəлик буну билмəлисən!

Залдан əл чалыб Фирəнкизи чағырырлар.

Г ə h р ə м а н — Фирəнкиз, шүбhə həр бир фəлакətин башланғычыдыр. Бу həгигəти ajдынлашдырмаг үчүн чох вахт лазымдыр. Бир нечə күн бурада гала биляpсинизми?

Ф и р ə н к и з — Jох, Гəhрəман, мəни бурада сахлама, həр дəфə сənин көзləринə бахмаг мəним вичданым үчүн бөjүк бир əзабдыр. Мəн күнаhкарам, мəн милjонларча совет гызларына гошулуб өз севкилими көзləмəли идим. Инди исə həм сəни, həм дə өз е'тибарымы итирдим.

Залдан чағырырлар.

Г ə h р ə м а н — Дajанма Фирəнкиз! Севкимиз мəhв олса да, ширин хатирələр мəhв олмаjачагдыр.

Ф и р ə н к и з — *(сон кəрə онун əлини сыхыр)* Jалварырам, мəни нифрətлə хатырлама! *(Кедир)*.

Г ə h р ə м а н — Чətинликлəр артдыгча мətанətим дə артыр, чалышачағам. Севкини газандыран гələбədир. Гоj мачəрачылар шадланмасын! *(Отагдан чыхыр)*.

Пəрдə

СƏККИЗИНЧИ ПƏРДƏ

Механики сехин гаршысыдыр, həр тəрəф чичəкləрлə вə рəhбəрləрин шəкилləри илə бəзəнмишдир. Сехдən дəзкаhларын ишləмək сəсləри ешидилир.

М и р з ə Т е j м у р — *(Мирзə Əhмədлə бəрабəр кəлир)* Бир нечə күндүр ки, өзүм-өзүмдən ијрənирəм. Чүнки халгын мənə нифрət бəсləдиjини билмəмиш дejиləм. Нə үчүн мəн иши бу дəрəчəjə чатдырдым. Тутаг ки, Дурнанын мəни рədd етдиjи үчүн ону тəhгир едирдим. Əчəба Гəhрəман мənə нə jаманлыг етмишди? Фирəнкиз мачəрасыны нə үчүн jаратдым?

М и р з ə Ə h м ə д — Доғрусуну ахтарсан кəнч мүhəндисləр бизə jалныз ишдə газандыглары гələбə илə дejил, өз мədəниjjətləри илə дə чаваб вердиләр. Бизим həсəд вə инадларымызы соjуғганлыгла гаршыладылар. Нə исə, шүур мəhдудлуғу тəзə дүнjаны өjрənмək үчүн бизə имкан вермəди.

М и р з ə Т е j м у р — Бизим кими адамлар кимə лазымдыр? Мəн нələр етмədим? Нə ojунлар чыхармадым? Нə үчүн «Өзүмү асачағам» — дejə өзүмү күлүнч бир hала гojдум? Доғрудан да Дурна чох jериндə деди.

М и р з ə Ə h м ə д — Дурна нə деди?!

М и р з ə Т е j м у р — Деди ки, Франсада нə гədəр əхлаг позғунлуғу варса jығыб кətириб бизим həjатымыза ашыламаг истəjирсən.

М и р з ə Ə h м ə д — *(күлүр)* Шejтанларын биликləри дə, ити дилləри дə вар. Дилбəр үзүмə деди: «Америкада нə гədəр габалыг вə мəғрурлуг варса hамысыны чамаданына долдуруб кətирмисən» Доғрудан да мəн о

гәдәр габалашдым ки, тәзә һәјата ачылан кениш гапыдан ичәри кирә билмәдим.

Бу әснада Бәһлул илә Гәһрәман әлләриндә портфел кәлирләр.

Гәһрәман — *(Мирзә Әһмәд вә Мирзә Теjмура)* Сизи тәбрик едирәм, газандығымыз гәләбәдә сизин дә билиjиниз аз рол ојнамады.

Мирзә Әһмәд — *(боғазы тутғун бир һалда)* Мәни утандырма оғлум. Һәсәд вә инад сәнә олан аталыг мәһәббәтими давам етдирмәјимә мане олду.

Гәһрәман — Ата! Инан сәнә олан һөрмәт вә мәһәббәтим зәррә гәдәр азалмамышдыр.

Мирзә Теjмур — *(бир әли илә Гәһрәманын о бири илә Бәһлулун әлиндән тутур)*. Мәни тәһгир един, мәни төһмәтләндирин, һаглысыныз. Мән кәрәк Фирәнкиз барәсиндә сәнинлә Дилбәрин арасында дүшмәнлик јаратмајајдым.

Гәһрәман — Онларын һамысыны унудун. Хырда ишләрдир. Кәнчләр сизи әвәз едирләр. Сиз өз билиjинизи онлардан әсиркәмәjин, онлары руһландырын, сиздән тәләб олунан анчаг будур. Галанлары исә унудулмушдур.

Мирзә Теjмур — Тәзә адамлары көһнә шүур вә көһнә көзләр илә танымаг чох чәтин имиш.

Гәһрәман — Буjуруң, сехә, комисиja сехи тәһвил көтүрүр.

Кедирләр.

Мирзә Теjмур — Совет адамлары нә гәдәр нәзакәтли имиш.

Мирзә Әһмәд — Совет адамларынын гиjмәтли чәһәтләриндән бириси дә инсанлығын гәдрини билмәкдән ибарәтдир. Мән буну Америкада көрмәдим. Совет адамлары һәр шеjдән әввәл инсанлары дүзәлтмәjә чалышырмышлар. Ислаһ етмәк истәjирләр.

Дурна илә Дилбәр әлләриндә портфел кәлирләр.

Дурна — Салам! Бизим әзиз мүәллимләримиз бу гәләбә мүнасибәтилә сизи тәбрик едирик. *(Онларын әлләрини сыхырлар)*.

Мирзә Әһмәд — Гызым, елә бир сөз сөjлә ки, мәним виҹданым сакит олсун, мәни бағышла! Сәнә аталыг етмәдим.

Мирзә Теjмур — Дурна ханым, Дилбәр ханым, мәним күнаһымдан кечин! Дурна ханым, сәнә чох

әзиjjәт вердим. Дилбәр ханым, сәни Гәһрәманла дөjүшдүрмәк үчүн jазыб Фирәнкизи бураја кәтиртдим. Күнаһымдан кечин!

Дилбәр — Әмин олун ки, бу гәләбә шәхси ишләрин һамысыны унутдурду. Совет кәнчлиjи интигамчылыг руһу илә тәрбиjә олунмамышдыр.

Дурна — *(Мирзә Теjмурун әлиндән тутур)*. Сиз дә мәни бағышлајын. Күллү нәнәнин чыхардығы ојунлара мән сәбәб олмушам. *(Мирзә Теjмурун голундан тутуб апарыр)*.

Сәһнә бош галыр, Күллү илә Нәсир көрүнүр.

Күллү *(Нәсирә)* — Сәндән чох тәвәггә едирәм ки, белә-белә jерләрдә өзүнү jахшы апарасан. Бир сөзү ағзында биширмәмиш данышма.

Нәсир — Мән дә сәндән чох тәвәггә едирәм ки, мәнә нәсиһәт вермә. Инди мән сән фикирләшдиjин кишиләрдән дејиләм.

Күллү — Нә олду? Нәсиһәт верәндә нә олар? Мән дә инди сән дүшүндүjүн Күллү дејиләм, адлы-санлы бир гадынам. Бәс белә һа, һәлә ЗАГС-а кетмәмишдән мәним ағзымы гапамаг истәjирсән?

Нәсир — Ај гыз, нә үчүн мәни анламаг истәмирсән? Елин арасында бир гајда вар ја јох?

Күллү — Нә гајда вар?

Нәсир — Арвадын кишиjә нәсиһәт вермәси кишинин әскиклиjидир.

Күллү — Гадам о кишинин ағзына дәjсин ки, нәсиһәти әскиклик һесаб едир.

Нәсир — Инди ки, сөз ачылды, мән дә сәнә дејирәм, өзүнү бир гәдәр jахшы апар. Ачығын кәлмәсин, бир гәдәр ачыгсан. Гадын олдуғуну унутма!

Рајком катиби — *(директор вә мүһәндисләр илә бәрабәр сехдән чыхырлар, ишчиләр сехин гаршысына топланырлар)*. Әзиз jолдашлар! Һөрмәтли мүтәхәссисләр! Сизин сосиализм jарышында газандығыныз бу тарихи гәләбәни тәбрик едирәм. Механики сехин вахтындан чох әввәл истифадәjә верилмәси бизә бөjүк бир мүждәнин хәбәрини верир. Бунунла биз инанырыг ки, бу намуслу коллектив мүһарибәдән сонракы бешиллиjи дөрд илдә вахтындан әввәл битирә биләчәкдир. *(Һамынын әлини сыхыр)*.

Директор — Гәбул комисиjону көрүлән ишин

уча бир кејфијјәт дашыдығыны гејд етмәклә бизи севиндирди.

Һамы әл чалыр.

Катиб — Әзиз јолдашлар, сехдән кәлән дәзкаһ сәсләрини бөјүк ифтихарла динләјин! Бу сәсләр гәләбә бајрамының симфонијасыны тәрәннүм етдирир. Дашлы вә гумлу бир чөлдә учалан бу кигант, халгымызын дүһасына мәхсус мө'чүзәнин әзәмәтли бир һејкәлидир. Бу һејкәл Америка вә Авропа үстүнлүјүнә сәчдә едәнләрә гаршы гәти бир чавабдыр.

Мусиги чалырлар.

Директор — *(Мүһәндисләрә)* Јолдашлар, нә гәдәр ки, колхозлардан чағырылан гонаглар кәлмәмишдир, сиз мүкафата тәгдим едиләнләрин сијаһисини һазырлајын!

Гәһрәман — Сијаһи һазырдыр, ичазә верин мүһәндис Дилбәр охусун.

Мирзә Тејмур — *(ирәли кечир)* Мөһтәрәм катиб, һөрмәтли директор, ичазә верин бөјүк зәһмәт ордусунун гаршысында өз күнаһларымы бојнума көтүрүм.

Директор — Бујурун мирзә, сизин нә кими бир күнаһыныз ола биләр?

Мирзә Тејмур — Биз елә билирдик ки, кәнч мүтәхәссисләр механики сехи вахтындан әввәл дејил, вахтындан сонра да битирә билмәјәчәкләр. Совет мүтәхәссисләринин бу гәләбәси мәним шүурумда олан көһнә фикирләри дармадағын етди. Мән бурада көрдүјүм бачарыгы вә совет адамларында көрдүјүм мәдәнијјәти Авропада көрмәмишдим.

Мирзә Әһмәд — Мән совет дүнјасына ики кәнч мүтәхәссис вермишәм, бириси Дилбәр, о бириси дә Гәһрәмандыр. Лакин онларын бу бөјүк вәзифәнин өһдәсиндән кәлә биләчәкләринә инанмырдым. Инди исә онлар мәни утандырды. Кәнчләрдә полад ирадә вармыш. Мән белә бир мәмләкәтдә јашадығыма ифтихар едирәм.

Мирзә Тејмур — Сосиализм мәдәнијјәтилә тәрбијә олунмуш совет адамлары дүнјада ән нәзакәтли адамлардыр. Буну мән өз һәјатымда сынагдан чыхардым.

Катиб — Мән елә зәнн едирәм, сиз мирзә тејмурлар вә мирзә әһмәдләр тәзә дүнјаны гурмаг ишиндә јенә дә дәјәрли ишләр көрә биләрсиниз. Сиз инанын, со-

вет кәнчлијиндән һөрмәтдән башга бир шеј көрә билмәјәчәксиниз.

Мирзә Әһмәд — Артыг биз буна инанырыг. Биз јашымызын чохлуғуна бахмајараг тазадан доғулдуг. Ичиндә олдуғумуз һәјат бизим шүурумузу тәмизләди.

Катиб вә директор ишчиләрин вә мүһәндисләрин әлләрини сыхырлар.

Нәсир — *(директорун әлини сыхыр)* Бағышла јолдаш директор, сизә бир мүхтәсәр сөзүм вар.

Директор — Бујур Нәсир дајы!

Нәсир — Мән өз кәләчәк һәјат јолдашым Күллү барәсиндә данышмаг истәјирдим.

Директор — Күллү ханымы мүкафатландырырыг, һәм дә ону курса көндәририк.

Нәсир — Бу олмады ки, бу күн сабаһ мәним тојумдур, бир тәрәфдән дә кәлини курса көндәрирсиниз. *(Һәјәчанла)* Дејәсән мән Бакыја кетмәли олачағам.

Күллү — Нәсир, ејибдир, бир гәдәр өзүнү әлә ал. Адлы-санлы ишчиләри курса көндәрирләр. Курса кетмәклә сәни атмырам ки, јенә гајыдыб кәләчәјәм.

Нәсир — Күллү, һәјәтими дә кәбинә салырам, әманәт кассасында олан пулларым да сәнин олсун, кәл бу дашы этәјиндән төк.

Күллү — Дүнјаны мәнә версән дә кедәчәјәм. Инди ки, һөкумәт вә партија бизи адам етмәк истәјир, һеч кәс мәнә мане ола билмәз.

Дилбәр — Ај Нәсир дајы, сән һәмишә иддиа едирсән ки, мән тәзә адамам. Тәзә адам да өз гадынының охујуб сәнәткар олмасына мане ола биләрми?

Нәсир — Ај Дилбәр ханым, тәзә адамда үрәк олмазмы? Мәним дә арзум вар ахы, нијә мәним тојуму јаса дөндәрирсиниз?

Дурна — јахшы, Нәсир дајы, сәбр елә бу мәсәләни сонра һәлл едәрик. Һәлә вачиб ишимиз чохдур.

Гәһрәман — *(мәчлисә)* Ичазә верин Дилбәр сијаһыны охусун.

Дилбәр — Стахановчулардан Исмихан Рәһимов, өзү көһнә чобандыр.

Нәсир — Јолдашын фәалијјәтинә һеч бир сөз ола билмәз. Инди дә јазын ора Нәсир кәблә Һејбәтгулу оғлу.

Күллү — *(онун этәјиндән дартыр)* Сәнә јүз кәрә демишәм ки, һәр ишдә јујулмамыш гашыг кими өзүнү аралыға сохма.

Дилбәр — Нәсир дајы, сәбр елә, сијаһыны чәркә илә охујачағам.

Күллү — *(Нәсирә)* ешитдин ки?

Нәсир — Сән гојачагсан мән ад-сан газаным ја јох?

Һамы күлүр.

Дилбәр — Механикләрдән Котелников јолдаш.

Нәсир — Белә һа, ләјагәтли јолдашдыр. Инди дә јазын ора Нәсир кәблә Һејбәтгулу оғлу.

Күллү — Сән гојачагсан халг ишини көрсүн?

Нәсир — *(ачыглы)* Сән дә гојачагсан мән өзүмү ирәли чәким?

Дилбәр — Страшнов јолдаш.

Нәсир — Әвәзсиз бир јолдашдыр. Инди дә јазын ора Нәсир кәблә Һејбәтгулу оғлу.

Дилбәр — Стахановчу гадынлардан Сәлмә ханым!

Нәсир — *(мәчлисә)* Елми-шома мә'лум шод. Бу ки, лап ағ олду. Башы папаглылар бурада дура-дура чаргадлылары ирәли чәкирләр. Јох, бу ишдән јахшы гоху кәлмир.

Дилбәр — Күллү нәнә!

Нәсир — *(директора)* Мүһәндисләр гадын олдуғу үчүн гадынлары ирәли чәкирләр, нијә бизим гејдимизә галмырсыныз? Евин кишиси бурда дура-дура евин арвадыны ирәли чәкмәк дүзкүн дејил ахы!

Дилбәр — Нәсир дајы, нијә әсәбиләширсән? Һәлә бир чохларынын ады охунмамышдыр. Сәнин дә адын вардыр.

Гәһрәман — Сән норманы 140 фаиз долдурурсан. Сәни унутмаг олармы?

Нәсир — Ај чәмаәт, бунлар нә үчүн мәни анламыр? Ахы бу залымын гызы илә бир дамын алтында јашајачағам. Сиз ки, онун адыны мәндән иләри салырсыныз, һәмишә дили узун олачаг.

Бәһлул — *(Дилбәрә)* Дилбәр, Нәсир дајы доғру дејир. Бурада бир гәдәр гәрәз ишләнибдир.

Күлүрләр.

Нәсир — Белә һа, киши оғлусан. *(Папағыны көстәрир)* Папағын гејрәтини чәкән оғлансан.

Директор — Нәсир дајынын көнлү нечә истәјирсә елә дә един!

Катиб — Мирзә Тејмур вә Мирзә Әһмәди дә гејд етмәк лазымдыр.

Дилбәр — Һәр икиси гејд олунмушдур.

Мирзә Тејмур — *(ирәли кечир)* Ричә едирәм мәни утандырмајын, мән мүкафата лајиг адам дејиләм. Анчаг бир хаһишим вар. Гој кәнч мүһәндисләр мәни өз сыраларындан узаглашдырмасынлар. Онлар бундан сонра бурада тамамилә башга бир Мирзә Тејмур көрәчәкләр.

Бәһлул — Мирзә, инанын, кәнч мүтәхәссисләр сизә һөрмәт бәсләјиб јенә дә бәсләјәчәкдир.

Мирзә Әһмәд — Бизим күнаһымыз силинмәз бир күнаһдыр, чүнки биз совет кәнчлијинә чох учадан бахдыг. Бизи чәзадан гуртарачаг бир чәһәт варса о да совет адамларынын аличанаблығыдыр.

Бизи өз чәркәләриниздә сахлајын, һәлә ишләмәјә гүввәтимиз вар.

Һамы әл чалыр.

Баш мүһәндис — *(Дурна, Бәһлул, Гәһрәман вә Дилбәри аралыға чәкир)*. Јолдаш катиб, мән биринчи күндән бунларын бачарығына инандым, бу күнкү гәләбә көстәрди ки, мән өз зәннимдә јанылмамышам.

Директор — Бу јолдашлары да башга мүһәндисләрлә бәрабәр али мүкафата тәгдим едәчәјәм.

Әл чалырлар, мусиги тәрәннүм едир.

Дилбәр — *(кәлиб Гәһрәманын әлини сыхыр)*. Сәни үрәкдән тәбрик едирәм. Адын да Гәһрәмандыр, ишдә дә гәһрәманлыг көстәрдин!

Гәһрәман — Чох разыјам Дилбәр! Үмид едирәм ки, сән дә бу әли мәндән алмајачагсан.

Дилбәр көзләрини ајагларына дикиб утаныр.

Дурна — *(јавашдан)* Дилбәр, даһа нәји дүшүнүрсән? Чаваб версәнә!

Мирзә Әһмәд — *(кәлиб Гәһрәманы вә сонра Дилбәри өпүр)* Гызым, мән Гәһрәманла барышдым, сән өзүн биләрсән.

Дилбәр — *(көзләрини галдырыб Гәһрәмана бахыр)* Гәлбими дә бу әлин үстүнә гојуб сәнә тапшырырам.

Әл чалырлар.

Дурна — *(Бәһлулун әлини сыхыр)* Сәнә дә бөјүк мүвәффәгиҹјәтләр диләјирәм.

Бәһлул — О сәнин бир сөзүндән асылыдыр.

Дурна — Сөз верирәм.

Мирзә Теҗмур — *(кәлиб Дурнанын әлини сыхыр)* Хошбәхт олун! Мән сәһвләрими бојнума алырам. Мән ахмаҹасына, өз хошбәхтлијими кәнҹ бир гызын бәдбәхтлији үзәриндә гурмаг истәјирдим.

Нәсир — *(мәҹлисә)* Бурада һамы хошбәхтдир, һамы өз ишини дүзәлтди, бәдбәхт олан мән олдум, бу күн-сабаһ хејир ишим баш тутаҹаг иди. Көјәрчиними көтүрүб курса көндәрирләр. Һеч дәхли вар?

Директор — Инди чалыб, ојнајын! Кәләҹәк мүбаризә мартен собаларынын мантажы үзәриндә кедәҹәкдир.

Һамы — Сөз веририк јолдаш директор.

Мүсиги чалыныр, Күллү Дилбәрлә Дурнаны аралыға чәкир.

Күллү — Дајанмаг нә лазымдыр? Вәтән рәгси, Азәрбајҹан рәгси!

Дилбәр вә Дурна ојнајыр.

Гәһрәман — *(Исмихана)* Ај Исмихан, мән өлүм бир чобан бајатысы!

Исмихан — Сән нијә өлүрсән, гој сәнин дүшмәнин өлсүн. *(Охујур)*

Чејран кәзәр даш үстә
Телин дүзәр гаш үстә,
Ај гыз мәндән инчимә
Һәр нә десән баш үстә.

Гарабағда бағ олмаз,
Сары чичәк ағ олмаз,
Гоншуда гыз севәнин
Үрәјиндә јағ олмаз!

Сәсләр — Сағ ол Исмихан!

Бәһлул — Күллү нәнә, портфел рәгси!

Һамы — Портфел рәгси, портфел рәгси!

Дилбәр — Нәсир дајы, нијә дајанмысан?

Нәсир — Нәсирдә Нәсирлик гојдунуз ки?

Күллү — *(Онун голундан тутуб аралыға чәкир)* Кәл көрәк, нечә или дөзән, бир нечә аја да дөзәр. *(Нәсир портфели көтүрүб рәгс етмәјә башлајыр, нәһајәт Күллү онун әлиндән портфели алыб дејир)*. Нечә илләрдир портфел дәлында башыны кизләдин бәсдир. Инди ишләмәк лазымдыр.

Мүрид киши — *(Колхозчуларла бәрабәр кәлир)* Сумгајыт! Сумгајыт! Бу мө'чүзәләри ким јаратды? Кимин әглинә кәләрди? Гумлу бир сәһрада тәзә бир дүнја јараначағына ким инанарды?

Гәһрәман — *(Бәһлул илә бәрабәр ону гаршылајырлар)* Мүрид баба, көрдүјүнүз бу тәзә дүнјаны јарадан кәнчләрдир. Сизин вәтәнинизdә мө'чүзәләр јарадан Коммунист партијасыдыр.

Мүрид киши — *(онлары өпүр)* Јарадын балаларым! Сизи јарадан тәбиәтә, сизи тәрбијә едән партијаја вә һөкумәтә ешг олсун! Јени дүнјанын гуручуларына ешг олсун!

Катиб — *(колхозчулара)* Хош кәлмисиниз әзиз колхозчулар. Бу гәләбә мүнасибәтилә сизи дә тәбрик едирәм. Сизин һәгир дахмаларынызын јеринdә мөһтәшәм бир шәһәр јарадылмагдадыр.

Күллү — Јахшы кәлмисиниз ај Хырда ханым, ај гыз Көјчә, нијә бу тәрәфләрдә көрүнмүрсүнүз? Назлы ханым, кәл бир сәни өпүм, Чаваһир, һәмишә јадымдасан. *(Һамысы илә өпүшүб көрүшүр)*.

Нәсир — *(Әлигулуну гучаглајыб өпүр)* Колхозда нә вар, нә јох? Мәним ишим чох јахшыдыр. Медалым да вар. Өзүмү дә индичә мүкафата јазыблар. Күллү дә стахановчудур.

Гәһрәман — *(колхозчулара)* Бу гәләбә бүтүн Азәрбајҹан халгынын гәләбәсидир. Бајгуш сәсләринин јеринdә заводларын фитләрини ешидирсиниз, дәзкаһларын сәси сизи саламлајыр, минләрчә електрик лампалары сизин јурдунузу ишыгландырыр. Тәзә вә мәдәни һәјат сизи өз гучағына алыр. Бу ахшам сизинлә бир сүфрәдә бу бајрамын тәнтәнәсини кечирәчәјик. *(Һамысы илә көрүшүр.)*

Күллү — *(Дилбәр вә Дурнаны колхозчу кәлинләрә көстәрир)* Бунлар да мүһәндисләрдир. Чанлара дәјән гызлардыр.

Колхозчу гадын вә гызлар онлары гучаглајыб өпүрләр.

Катиб — *(колхозчулара)* Әзиз йолдашлар, инди дә кедәк тәзә тикинтиләрә тамаша един.

Пәрдә мусиги тәранәләрилә енир.

СОН

РОМАНЛАР

ДУМАНЛЫ ТӘБРИЗ

БИРИНЧИ ҺИССӘ

АРАЗ ҚӘНАРЫНДА

Араз чајы бөјүк Чулфа дүзүнү ики һиссәјә ајырыр. Чајын чәнубунда Иран Чулфасы, шималында исә рус Чулфасыдыр.

Сакит-сакит ахан, санки бир шеј һисс етмәдән билмәдији бир јерә ахыб кедән Араз чајы һәлә тамамилә бузламамышды.

Јанлары хәфифчә донмуш, бунунла да ағ бир шәрф кими гумлар үзәринә дөшәнмиш бу чајын бир тәрәфиндә Русија ингилабы ган дәнизләриндә боғулур, о бири тәрәфиндә исә әзилмиш күтләләр, үсјан дејә, көзләрини ачырды.

Бүтүн Русијаны сарсыдан 5-чи ил ингилабы Араз чајы үзәриндән чохдан атлајыб кечмишди. Ингилаб, күтләләри далғаландырдығы бир күндә, чај јенә дә сүкуту позмур, јенә дә чар гамчыларынын горхусундан сәсини чыхармыр кими ахырды.

Јағыш шиддәтлә јағырды. Декабрын бузлу јағышы һавада донуб, өзүнү овчу түфәнкинин гырмалары кими мүркүләмәкдә олан чајын мави јанагларына чырпырды. Шиддәтли күләкләрлә кәлән декабр јағышлары, Аразын көјнәјини галдырыб көксүндәки балыглары көстәрирди. Лакин чај јенә дә динмир, јенә дә чар жандармларынын көз ағартмасыны унуда билмәјир кими көрүнүрдү.

Јағыш Русијадан јени кечән мүсафирләрин һәрәкәтинә имкан вермирди.

Һәр кәсин әјниндә нәји вардыса бузламыш, вүчудуну буздан гајрылмыш бир һејкәл шәклинә салмышды. Мүсафирләри јағыш чыхылмаз бир вәзијјәтә гојмушду. Һәр кәс далдаланмаг үчүн өртүлү бир јер ахтарырды.

Мүсафирләрин бир гисми палчыг диварларын дибиндә сыра илә дүзүлмүшдү.

Мүхтәлиф синифләрдән мүтәшәккил бу мүсафирләрин бириси бүрүнчәјә, о бириси јорғана, бә'зиләри дә палаз вә чечимә бүрүнмүшдү. Мүсафирләрдән бир чоху— бу дағылмышда һеч вахт сағлам бир һава көрмәдим, — дејә Чулфа мүһитинә нифрәт јағдырырды.

Мән бунларын һеч биринә әһәмијјәт вермирдим. Ингилаба башламыш бу кәндли өлкәсиндә, аз да олса ингилабдан бир нишанә олуб-олмамасына диггәт јетирирдим. Көзләримі вә гулагларымы бу мәсәлә әтрафында топламышдым. Кәндли ики бөјүк сәһәнки хурчуна салыб узунгулағынын үстүнә ашырмышды. Чајчы дүканларына су дашыјан бу кәнч:

— «Әз-хуни чәванани-вәтән лалә дәмидә»[1] — дејә охујурду.

Кәндлинин, доғрудан да өзүнү ингилаб галдырмыш бир мәмләкәтдә һисс етдији көрүнүрдү, чүнки бу сөзләри ени әлли метрдән чох олмајан Араз чајынын шимал тәрәфиндә данышмаг олмазды.

Мән, јанымда дуран ики нәфәр кәнч гызын өлүмчүл һалда титрәдијинә бахмајараг, шадланырдым. Өзүмү азад бир торпагда һисс едирдим.

Гызлар да көһнә бүрүнчәкләрилә бәрабәр бир парча буза дөнмүшдүләр.

Онлар нә фарс, нә дә түрк гызы иди. Русча данышырдылар.

Мүсафирләрин көзү, Чулфа дүзүнүн башында олан дағ бурнуна дикилмишди. Бунунла бәрабәр гызлара бахан вә онлары башдан-ајаға көздән кечирәнләр дә аз дејилди. Лакин гызлар бунларын һеч биринә әһәмијјәт вермирди. Мүсафирләр Дәрәдыз бурнуна бахдығы үчүн гызларын да көзләри о тәрәфә дикилмишди. Узагдан көрүнән һәр бир гаралты үзләрдә бөјүк бир шадлыг ојадырды.

Фәгәт бир аз кечәндән сонра јенә дә үмидсизлик доғурду. Дағ бурнунда топланмыш гаралтылар шимал күләјинин гаршысында мүгавимәт көстәрмәдән дағылыб кедирди.

Автомобил кәлмәјәчәјини билирдим, чүнки ингилаб һәрәкаты кенишләндијиндән Чулфа—Тәбриз јолундакы һәрәкатын гејри-ади бир шәкил алачағы ајдын иди. Бә-

[1] «Вәтән өвладынын төкүлән ганларындан лаләләр көјәрмишдир».

зән автомобилин һәфтәләрлә кәлмәдијини дә сөјләјирдиләр.

Мүсафирләр арасында чүрбәчүр сәсләр ешидилирди:

— Валлаһ мән бу дөвләтләрин ишинә лап мәәттәләм. Ишә гарышыб, беш-он нәфәр лоту-потуну јериндә отуртмурлар. Ингилаб бизим нәјимизә кәрәкдир? Мәкәр биз индијә гәдәр азад дејилдикми? Тичарәт дајаныб, алышвериш, кедиш-кәлиш кәсилибдир.

— Һәркаһ торпаг бизимдирсә, мән чох јахшы таныјырам. Биздән һеч бир шеј чыхмаз. Верәк уруса, инкилисә, гуртарсын кетсин. Јохса белә кетсә, торпаг вә мүлк сахламаг да мүмкүн олмајачаг.

— Чаным, ингилаб һарада иди? Һамысы динсизлик... Һамысы вәләдүззиналыг. Будур бах, һәлә мөһкәм ингилаб олмамыш бу күнә дүшмүшүк. Јағышын алтында гырылырыг. Кәламүллаһа анд олсун! Анд олсун чағырдығым Һүсејнә! Бунлар мәдәнијјәти позачаглар. Нә руһани таныјырлар, нә һалал, нә һарам ганырлар.

— Аллаһ өзү бунларын чәзасыны верәчәк. Нәјимизә лазымдыр мәшрутә? Бир шеј ки, гур'анда јохдур... Кимин нәјинә лазымдыр?!

— Бәлкә дә сизә лазым дејилдир; чүнки еһтијачыныз јохдур. Амма бизә лазымдыр.

Бу чүр сәсләри чох ешидирдим. Јанымда дуран кәнч гызларын сәбри түкәнмишди. Кичик гыз бөјүјә мүрачиәтлә:

— Ираида, бу фәлакәтин сәбәби сәнсән. Мән Ираны тарихдә дә охумаг истәмәздим, — дејә бачысыны тәнгид едирди.

Бөјүк гыз ону сакит етмәјә чалышараг:

— Дарыхма! — дејирди, — Бизә бурада бир горху јохдур. Бура Русија мүстәмләкәсидир. Һәр бир рус бурада һакимдир. Бунлар ән ади бир русдан бөјүк аллаһдан горхдуглары кими горхурлар.

Кичик гыз чох ачыгланды.

— Сус! — деди, — Русча данышма. Мүстәмләкә халгынын һаким милләтләри көрмәјә көзү јохдур. Мүмкүн олдугча русча данышмағы бурах. Шәрглиләрин руслары көрәчәк көзләри јохдур. Сән билирсәнми биз һарадајыг? Русларын, халгы сон көјнәјинә гәдәр сојдуғу бир јердә!

— Билирәм, билирәм, бизә һеч бир шеј олмаз. Шәрглиләр гадынлара, хүсусән сары сачлы гызлара нәһајәт

дәрәчәдә еһтирам бәсләјирләр. Буну мән бир чохларындан ешитмишәм.

— Бу бизим үчүн даһа да горхулудур. Бунлар бизи көзләри илә јемәк истәјирләр. Бизи бунларын әлиндән нә кими бир гүввәт гуртара биләр?

Бу сөһбәтләрдән сонра бөјүк гыз да титрәјир вә ағлајырды; о, артыг чаваб вермирди. Буну көрәркән кичик гыз ону мәзәммәт етмәкдән ваз кечди вә деди:

— Ағлама, Ираида, һәр нә олубса кечибдир. Бахаг көрәк талејимиз бизә нә верәчәкдир.

Автомобил кәлмәди. Үмид кәсилмишди. Тәбризә кетмәк үчүн фајтонлар да варды; гызлар бир-ики фајтона јанашды. Фәгәт онларла бир јердә кетмәк үчүн бир чохлары төләсирди. Ијирми нәфәр тачир бирдән фајтончулара пара узадырды; гызлар исә һәјәчанла кери чәкилиб јенә дә диварын дибинә сыхылырдылар. Бу гызларла бир фајтонда Тәбризә кетмәк үчүн тачирләр бир-бирилә рәгабәтә башламышдылар.

Гызлар нә едәчәкләрини билмирдиләр. Өзләрини итирмиш, о тәрәф, бу тәрәфә бурулурдулар. Бунлар һансы тәрәфә дөнүрсә, һәрис тачирләр дә јахаларыны, үст-башларыны дүзәлдиб гызларын гаршысына кечирдиләр. Гызлар бунларын әлиндән јаха гуртармаг үчүн бир васитә ахтарырдылар.

Фајтончуларла тачирләр «баришнја, кедәк» демәкдән јорулмурдулар. Бир тәрәфдән «суланмыш» көзлә бахан тачирләрин һүчуму, о бири тәрәфдән дә јолларын горхулу олмасы хәбәри мүсафир гызларын үрәјини сарсыдырды. Онлар дүнјанын мәрһәмәт вә јардымындан үмидини кәсмиш адамлар кими јарым ағлајан көзләрини һәр кәсин үзүнә дикирдиләр. Кичик гыз мәнимлә таныш олмадығына бахмајараг:

— Бу јоллардан ики гызын бир фајтона миниб Тәбризә јалгыз кетмәси мүмкүндүрмү? — дејә сорушду.

Мән бунлара нә чаваб верә биләрдим?

— Јалгыз кедәнләр дә олур. Бурасы мүсафирин өзүндән асылыдыр. Мәнчә тәк кетмәк мәсләһәт дејил, — дедим.

Башга бир сөзүм јох иди. Гыз јенә дә сорушду:

— Ингилабчылар нә үчүн бу јоллары дүзәлтмирләр?

— Ингилаб, көрүнүр ки, һәләлик тамамилә галиб кәлә билмәмишдир, чүнки јолларын әтрафында олан ханлары әзмәк үчүн чох вахт лазымдыр.

Гызлар, мәндән гәнаәтләндиричи бир чаваб ала билмәдикләри үчүн бир-биринин үзүнә бахмаға башладылар. Кичик гыз јенә дә сүкуту позуб сорушду:

— Бурада кечәләмәк үчүн мејманхана вармы?

— Хејр, јохдур!

— Бәс мүсафирләр һарада кечәләјирләр?

— Чајчы дүканларында. Бә'зән таныш тачирләрин вә ја һөкумәт мә'мурларынын евләриндә.

— Әчәба, гадын мүсафирләри нечә олур? Гадын вә кишиләр бир јердәми кечәләјирләр?

— Хејр! Гадын мүсафирләри оланда чајчы дүканын ортасындан пәрдә чәкирләр.

Бу сөздән сонра аралығы јенә дә сүкут бүрүдү. Сәс кәлмәјирди. Јағыш да кәсилмишди. Јағышдан әмәлә кәлмиш көлмәчәләр әринмиш пиј кими донмаға башлајырды.

Һәр кәс чамадан, хурчун, јорған вә дөшәјини көтүрүб бир тәрәфә чәкилмәјә һазырланырды.

Чајчы Чәбрајылбәј вә нәчиб Мәһәммәдһүсејнин шакирдләри мүсафирләрин арасына јајылыб «Јахшы мәнзилимиз вар», — дејә гышгырыр, мүсафирләрин әлиндән чамаданларыны гапырдылар. Бунун үстүндә бир-бирләрилә рәгабәт апарырдылар. Мән јанымда дуран бир ираныдан: «Бу рәгабәт нә үчүндүр? Шакирдләр халгы нә үчүн зорлајыб шејләрини алмаг истәјир?» — дејә сорушдум. Ираныы мәним үзүмә бахыб:

— Бунлар чајчы шакирдләридир. Һәркаһ бир кәррә, ики кәррә мүсафир апармазса, дүкан саһиби ону сахламаз! — деди.

Бу һалда ики нәфәр чајчы шакирди кәлиб гызларын шејләрини көтүрмәк истәјирди. Гызлар исә шејләри бурахмајырдылар.

Мән ишә мүдахилә едиб бу ушаглары гызларын әтрафындан дағытмаға мүвәффәг олдум. Шејләрини көтүрүб кедән адамлар гызлара да кетмәји тәклиф едирдиләр. Өз гонагларыны евинә апармаг истәјән јерли тачирләр дә варды. Бунлардан Молла Һәсән Мәһәммәдзадә мәнә јанашараг «јолдашларынызы да көтүрүб бизим бәндәханаја бујура биләрсиниз» — деди.

Мән:

— Бунлар мәним јолдашым дејил, — дедикдән сонра Молла Һәсән даһа мәни евинә тәклифдән ваз кечиб, бир сөз демәдән узаглашыб кетди.

875—22

Бундан сонра даһа башгалары јанашды. Јенә дә мәним гызларла таныш олмадығымы билиб әһәмиҹҹәт вермәдән кетдиләр.

Мүсафирләрдән чох аз адам галмышды. Мән дә шејләрими көтүрмәк үчүн адам ахтарырдым. Гызлар дурдуглары јердә ајагларынын бирини галдырыб о бирини гојурду. Узагда дуруб бунларын һараја кетмәсини өјрәнмәк истәјән тачирләрин дә вәзиҹҹәти белә иди. Онлары да сојуг әлдән салмышды.

Диварын дибиндә бир мән идим, бир дә гызлар. Гызлар, артыг ағлајыр, буну кизләтмәјә чалышырларса да, бачармырдылар.

Бунларын чыхылмаз вәзиҹҹәтдә галмасы, мәни дә дүшүндүрүрдү. Бунларын саламат вә раһат бир јердә кечәләмәси лазым иди. Бу исә Иран Чулфасында һеч мүмкүн дејилди. Бурада һөкумәт нә ингилабын әлиндәдир, нә дә көһнә һөкумәтин.

Бу јерләрин һакими кәнчәли Мәһәммәдовлар, мүвәккилләри олан Һачы Һүсејн ага, онун гардашы Мәшәди Мәһәммәд Бағыр, бир дә Тағыдыр. Бүтүн идарә бунларын әлиндәдир. Бунлар исә бүтүн башыпозуглуғун биринчи сәбәбләри иди.

Кичик гыз бир даһа мәнә јанашараг сорушду:

— Әчәба, бизә јардым әлинизи узадыб Русија саһилинә гајытмағымыза көмәк едә биләрсинизми?

— Әфв едәрсиниз! — дедим. — Бу, һеч дә мүмкүн дејил. Көрпү вә таможна бағланмышдыр. Сабаһ саат доггуза гәдәр орадан кимсәни бурахмазлар. Сиз кәрәк автомобил кәлиб-кәлмәјәчәјини Русија саһилиндә икән өјрәниб сонра бу тәрәфә кечәјдиниз.

***

Күнәш Шүча дүзүндә сүрүнән дәвә карванларынын башы үстүндә сүрүнүб Гардаш тәпәләринин далында кизләнмәјә башламышды. Күнәш чәкилдикчә шимал горхулары јенә дә артырды. Рус чар консулу акенти Жарскинин чүрбәчүр палтарда олан хәфиҹҹәләри дишары чыхыб әтрафы көпәк кими гохулајыр вә Русијадан Ирана кечәнләрин ким олдугларыны өјрәнмәјә тәләсирди.

Һава кетдикчә сојујурду. Иран саһилләри јенә дә архасыны шималын бузлу күләкләринә вермишди. Јенә шимал күләји ингилабчы өлкәнин габырғаларына ох кими санчылырды. Шималын хәфиҹҹәси вә шималын күләјиндән горхан Иран кәндлиси башыны тысбаға кими гынына сохуб һәм күләкдән горунмаг, һәм дә чар хәфиҹҹәләринә көрүнмәмәк үчүн тез-тез сивишиб гачырды.

Почт-телеграф рәиси автомобилин кәлмәмәсини ешидиб мәни евә гајтармаг үчүн кәлмишди. Јанында кичик оғлу илә бәрабәр бир нечә почт хидмәтчиси дә варды. Шејләрими көтүрдүләр. Гызлар плаша бүрүнәрәк бир чүт ећрам кими дурмушду. Донмуш плашлары бир-бириня тохундугда хырылтысыны узагдан ешитмәк олурду. Онлары бурахыб кетмәк вичданыма сығышмады, онлары да апармағы гәрара алдым. Истәдим ки, Иранда вәһши вә гадын дүшкүнләри варса, почт рәиси кими зијалы вә тәрбијәли адамларын олдуғуну да көрсүнләр. Јанашараг дедим:

— Ханын евиндә кечәләмәк үчүн кедәрсинизми? Ханын аиләси сизи раһат едәр. Ханымы да тәрбијәли вә һөрмәтли бир гадындыр.

— Ев саһибинә зәһмәт олмазса, мәмнуниҹҹәтлә кедәрик, — дејә шејләрини көтүрмәк истәдиләр. Почт хидмәтчиләри гызларын шејләрини көтүрдүләр. Динч аддымларла санки јени һәјата доғру ирәлиләмәјә башладылар.

Ханын гадыны онлары чох һөрмәтлә гәбул етди. Гызлары, үст-башларыны гурутмаг вә дәјишмәк үчүн хүсуси отаға көндәрди. Мән дә башга отаға кечиб палтарларымы дәјишдим.

ПОЧТ-ТЕЛЕГРАФ РӘИСИНИН ЕВИНДӘ

Гызлар туалетләрини дүзәлдиб гуру, тәмиз палтарларыны кејдикдән сонра ханын гадыны илә бәрабәр салона чыхдылар. Зәнкин Шәрг салонуну илк дәфә көрүрдүләр.

Салонда електрик ишығы јохду. Лакин лампа електрик ишығындан даһа ишыглы иди. Һәрис Гәрб мүәссисәләри Иранда електрик ишығы олмадығыны билмәмиш дејилдир. Бунун үчүн дә онларын салонунда көзәл лампалар, шыг лаләләр, әзәмәтли авизәләр күндән-күнә артмагдадыр.

Салондакы бөјүк вә јүз шамлы авизәдән башга маса-ларын үстүндә дуран лампалар да бәзәкли бир кәлинә бәнзәјирди.

Бүтүн габларын, лампаларын, һәтта ханын һәр заман чәкдији гәљанын да үстүндә фарсча белә бир чүмлә охунурду:

«Сифариш — Һаҹы Мәһәммәд Чә'фәри Бүллурфү-руш».

Бүтүн габларын Һаҹы Мәһәммәд Чә'фәр Бүллурфү-руш тәрәфиндән Авропа мүәссисәләринә сифариш едил-дији ајдын иди.

Салонда гызларын вә мәним нәзәримиз чәлб едән шејләрдән бири дә ингилабчыларын силаһлы шәкилләри иди.

Һәр тәрәфдә Сәттар хан, Бағыр хан вә саир ингилаб гәһрәманларынын фотографлары вурулмушду.

Гызларын һәр икиси көрмәдији шејләри диггәтлә нәзәрдән кечирир вә бир-биринә изаһат верирди.

Чај һазыр иди. Хидмәтчи гадын самовары масанын үзәринә гојмушду. Чајы ханын гадыны һазырлајырды. Стәканлары долдурдугдан сонра гызлара мүрачиәтлә:

— Ханымлар, чај масасы јанына бујурунуз! — дедик-дә гызлар санки јухудан ојандылар. Кичик гыз:

— Әфв едәрсиниз! — дејә әлини узатды вә һамы илә таныш олду. Кичик гыз Нина, бөјүк гыз исә Ираидадыр.

Гызлар чај ичир, јағлы вә ширин чөрәкләрдән јејир-диләр. Мәчлис чох сакит кечирди. Онлар бу сүкуту поз-маг үчүн сөзү һансы јердән башлајачагларыны билмир-диләр.

Биз дә онларын зөвгүнә ујғун бир сөһбәт арамагда ја фикирләшмәкдә идик. Чох дүшүндүкдән сонра Нина бу сүкуту позду вә үзүнү нәдәнсә мәнә доғру тутараг сөһбәтә башлады.

— Шәрг евләринин ичәриси дышарысындан јүз фаиз көзәлдир, — деди.

Мән нечә дәфә гызларын Шәрг һаггындакы сөзлә-рини ешитмишдим. Бунун үчүн дә гызын чавабыны вер-мәјә тәләсдим:

— Доғрудур, — дедим, — үмумијјәтлә шәрглиләрин заһири бир чохларыны горхудур. Лакин онларын дахили гајәт көзәл, зәнкин вә һиҹләдән узагдыр. Зәнн едирәм ки, сиз Шәргдә, ешитдијиниз мәнфи чәһәтләрдән башга, бир чох мүсбәт ишләрә дә тәсадүф едәчәксиниз.

Кичик гыз нә дедијими чох тез анлады. Сәһвини дү-зәлтмәк истәди вә деди:

— Бир чох авропалылар, һәтта бизим өзүмүз дә Јахын Шәрги, «Мин бир кечә» нағылларындан өјрәнмишик. Лакин бу доғру дејил. Бир мәмләкәти һеч вахт дастан-лардан өјрәнмәк вә ја јени бир өлкәни әски тарихи илә мүгајисә етмәк сәһвдир.

— Тәәссүф едирәм ки, Шәрги һәр кәс белә таныјыр. Өзүнү Шәргин јахын досту адландыран Пјер Лоти белә бураны лазымынча танымады. О, бу севдији өлкәләри 1902-чи илләрдә лазымынча кәзиб гајытды. Јенә дә рус шаиринин сөзләрини тәкрар етмәкдән башга јени бир сөз дејә билмәди.

Кичик гыз рус шаири сөзүнү ешитдикдә тәләсик со-рушду:

— Әчәба, рус шаири Шәрг һаггында нә демишдир?

— Көзәл демишдир. Фәгәт бу сөз инди о көзәллији итирмишдир. «Әлван дивана сөвкәнмиш Тећран инчи фәвварәләрин гаршысында отуруб наркилә гәљанлары түстүсү илә мүркүләјир». Затән бир чох шәргшүнаслар Ираны белә таныјырлар. Онлар Шәрги нә гәдәр кәзирсә кәзсин, јенә дә Гәрбә гајытдыгда јашыл гүббәли мәсчид-ләр, инчә вә узун минарәләр, дағлар, өртүлү базарлар вә ачыг гәбристандан башга бир шејдән даныша билмир-ләр. Лакин бу күнкү Шәрги әски китаблардакы миниа-түрларла өлчән вә сәјјаһларын јазылары илә өјрәнмәк истәјән адамлара күлмәк лазымдыр.

Артыг сојугдан чыхмыш бәдәнләр гызышырды. Узун-узады сөһбәтләрә имкан вар иди. Кичик гызла бәрабәр салону долашырдыг. Мән даима кичик гыза «ханым» дејә хитаб едирдим. Гыз мәнә назиканә бир е'тиразда булунуб:

— Мәнә садәчә Нина десәниз даһа јахшыдыр.

— Чох јахшы! — дејәрәк кәзишмәјә башладым. Нина пәнчәрәдән үзәринә гаранлыг чөкмүш Чулфа јолларына бахараг сорушду:

— Нә үчүн һөкумәт бу јерләрдә мәдәнијјәт јаратмыр?

—Әввәла, бу јерләр һөкумәтин дејилдир. Бүтүн Ирандa халисә торпаг чох аздыр. Торпаглар голузорбаларын вә һөкумәтин зәифлијиндән истифадә едиб пәнчәсини һәр тәрәфә атан мүлкәдарларын, кичик дәрәбәјләрин әлиндәдир. Икинчиси, белә бир гурулушда нә чүр бир мәдәнијјәт јаратмаг олар?

— Һәмин бу Чулфа киминдир?

—Чар тәбәәләриндән кәнчәли Мәһәммәдовларындыр. Бүтүн аба̀даннлыг онларындыр. Иран һөкүмәтинин бурада јалныз бир таможна бинасы, бир дә мәһәлли идарәләр јерләшән кичик биналары вардыр. Бурадан бир нечә километр узагда Шүча кәнди вә даһа узагда Кәр-кәр вә Әләмдар адлы ики кичик шәһәр дә онларын әлиндәдир.

— Бәс буна рәиҗҗәтләр нә дејир?

— Рәиҗҗәт үчүн һеч фәрги јохдур. Һәр кәс олурса-олсун онлар сојулмаға һазырдыр. Онлар үчүн бә'зән рус тәбәәсинин әлиндә олмаг Иран тәбәәсинин әлиндә олмагдан даһа да әлверишлидир; чүнки голузорба ағанын өзү рәиҗҗәти нә гәдәр сојурса-сојсун күндә бир бәһанә илә кәлиб кәндлини талан едән һөкумәт мә'мурларының сојғунчулуғуна имкан вермәз.

— Әчәба, кәндлиләр бу ағырлығын алтында көзләрини ачыб үсјана башламырлармы?

— Мән ешитдијимә көрә Шүча кәндинин рәиҗҗәтләри 8-чи илин јанварында бөјүк бир үсјан галдырдылар. Үсјаны тәшкил едән Һагверди, Мәһәммәдовлар тәрәфиндән өлдүрүлдүкдән сонра үсјан јатырылды. Һазырда торпаг да, күнәш дә, су да, һава да онларын ихтијарындадыр.

***

Ахшам јемәји һазыр иди. Гызлар әввәлчә һансы јемәкдән башламағы билмирдиләр. Бир-биринин үзүнә бахыб дурурдулар. Шүбһәсиз ки, онлар әлван Шәрг сүфрәсини биринчи дәфә көрүрдүләр. Бунун үчүн дә каһын гадыны онлары једирмәклә мәшғул олмушду.

Јемәк гуртардыгдан сонра пәнчәрәнин гаршысында отуруб Араз чајына бахырдыг.

Кечә олдугча ајазды. Русија саһилиндәки електрик лампалары улдуз кими парлајырды.

Нина бу ишыглара бахараг ихтијарсыз деди:

— Мәнчә о ишыглар сон ишыглар, бу гаранлыг исә јени ајаг басдығымыз дүнјанын илк гаранлығыдыр.

Нина өз ичәрисиндәки нифрәти вә Шәргә даир дүшүнчәләрини бу сөзләриндә әкс етдирирди. Бир саат әввәл демиш олдуғу сөзләрдән гәлбинин хәбәри белә јохду.

Мән онун сөзләриндән ачыгланмырдым. Ону хәфиф тәбәссүмләрлә сакит етмәјә чалышырдым.

— Ираны о гәдәр дә гаранлыг билмәјиниз. Бурада да ишыглы күнләр көрәчәксиниз. Шүбһәсиз ки, Ираны севәчәксиниз. Көзәл хатирәләр алачагсыныз. Сизи дә севәчәкләр. Сиз дә севәчәксиниз. Бура Шәргдир. Нә гәдәр ки, дастанлар, романлар, мин бир кечәләр Шәргидир; бура нә гәдәр ки, әсрарәнкиз Шәргдир, о гәдәр дә јени вә үсјанчы Шәргдир.

Нина бу сөзләримә чох диггәтлә гулаг верирди. Үзүмә чох шүбһәли бахараг:

— Сиз иранлысынызмы? Буну анламыш олсајдым сизинлә даһа ачыг данышардым, — деди.

—Ачыг даныша биләрсиниз. Мәчбуриҗҗәт јохдур. Мән дә мүсафирәм. Икимизик. Кимсә јохдур, — дедикдән сонра Нина сөзүнә давам етди.

— Әлбәттә, мән бүтүн Ираны беш-он киши илә өлчә билмәрәм. Лакин бу күн көрдүјүм кишиләр һәләлик «Мин бир кечә»дә охудуғумуз кишиләрдән о гәдәр дә фәргли дејил. Бу күнкү кишиләрин һәрәкәти мәнә олдугча фәна бир тә'сир бурахды. Бунларын дили вардыр, дүшүнчәләри дә вардыр, көзләри дә вардыр, анчаг бүтүн бунларла бәрабәр нә гадыны данышдырмағы, нә гадыны анламағы, нә дә гадына бир инсан кими бахмағы бачармырлар. Бу кишиләр, демәк олар ки, тамамилә гадын дүшкүнүдүрләр. Онлар бизә гаршы алдыглары вәзиҗҗәтлә доғрудан да ибтидаи адамлардан даһа керидә галмыш олдугларыны көстәрирләр. Кишиләр бизи көзләри илә јемәк истәјирдиләр. Фүрсәт олсајды, бәлкә көтүрүб гачардылар. Бу исә там мә'насы илә мәдәнијјәтсизликдир. Нә үчүн хан кими зијалылар бунунла мүбаризә апармыр?

— Дедикләриниз доғрудур. Иранлы кишиләр гадынлары чох севирләр. Үмумијјәтлә, шәрглиләрин бу барәдә ганлары истидир. Онлар хүсусән, ачыг вә сарышын гадынлары чох севирләр. Бунун мүһүм бир сәбәби вардыр. Шәргдә гадын ачыг дејилдир. Кишиләр өз гызы, өз гадынындан башга кимсәни көрмүр. Бунун үчүн дә онлар ачыг, хүсусән, авропалы гадына раст кәләндә марагланмаға башлајырлар. Лакин ону да билмәлисиниз ки, онлар һәр бир ади гадыны көрүркән һали-тәбиисиндән чыхмаз. Бу һаллар ән көзәл гадынлара, севимли гызлара тәсадүф етдикдә даһа артыг зүһура кәлә биләр.

Нина күлүмсүнәрәк:

— Мән ки, көзәл вә севимли дејиләм! — деди.

Нина буну сөјләдикдә гызармыш үзү илә мәнә бахараг, мәндән өзү үчүн нәш'ә верәчәк бир чаваб көзләјирди. Кирпикләрини белә чалмадан мәнә бахырды. Гәрбли гыз Шәргдә өзүнүн нечә гәбул едиләчәјини, Ирана илк гәдәм гојдуғу күнүндән өјрәнмәјә чалышырды.

Биз Нина илә хејли ширин-ширин данышдыг. Узун сөһбәтдән сонра икинчи кәрә таныш олдуг. О, өз тәрчүмеји-һалыны гысача олараг сөјләди. Һәр ики бачы Тәбриздәки рус консулу Миллерин дә'вәти үзрә Рәштдән кәлиб Тәбризә кедирләр. Нина мүсиги мүәллимәси, бачысы Иранда исә мүәллимә иди.

***

Кечә саат он бири чалырды. Һәр ики гыз ханын гадыны илә бәрабәр јатаг отагларына кетди. Биз ханла бәрабәр отуруб ингилабын кедишиндән данышырдыг.

Мән мүсафирләрин рус консулу Миллерин дә'вәти үзрә Тәбризә кетмәләриндән шүбһәләндијими хана сөјләдим. Хан да бунларын рус часусу олдуглары еһтималыны аралыға сүрдү. Буна инанмаг да мүмкүн иди. Бурада тәәччүб едиләчәк бир шеј јох иди; чүнки һәлә ингилаб башламамышдан даһа әввәл чар һөкүмәти хәфијјә дәрси кечмиш гадынлары Иран Азәрбајчанынын һәр тәрәфинә дағытмышды.

Иран халгыны өјрәнмәк вә башчыларын симасыны тә'јин етмәк үчүн чар Русијасы гадынлардан лазыми гәдәр истифадә едирди. Хүсусән, әхлагсыз гадынлар чар жандармлығынын кәскин бир силаһы һесаб олунурду. Азәрбајчан шәһәрләри, кичик гәсәбәләр белә әхлагсыз гадынларын јувасы олмушду. Мећманханаларда јалныз бу кими гадынлары көрмәк олурду.

Һәлә рус чар ордусу шәрги Ираны ишғал етдикдән сонра бу иш даһа да ирәли кетмишди. Тәбризә вә башга јерләрә кедән әхлагсыз гадынлары һәрби нәглијјатла дашыјырдылар. Бу гадынлары һөкумәт башында дуранлар, тачирләр, мүлкәдарлардан башламыш моллалара, бөјүк мүчтәһидләрә гәдәр апарыб өз јанында сахлајырды. Мәсәлән, рус консулу Миллер мәшһур әхлагсыз Сонјанын васитәси илә Мирзә Кәрим ага Имамчүмә илә әлагә сахлајыб, онун һәр бир һәрәкәтини өјрәнирди. Бу

гадынын имамчүмәјә мәхсус Гызылча Мејдан кәндиндә ајларла галыб мүчтәһиди өјрәнмәси вә консулханаја хәбәр вермәсини чох адам билирди.

Бу чүр гадынлардан өз ишини јахшы көрә билмәси үчүн рус жандармынын пулу илә мүхтәлиф јерләрдә мећманханалар ачылырды.

Жандармлар, хәфијјәләр ача билмәјән ишләри бу чүр гадынлар васитәси илә ачмаға чалышырдылар.

Биз һәлә о гәдәр данышмамышдыг, Нина икинчи дәфә күләрәк салона кирди:

— Биз,—деди,—чох једик, чох ичдик, чох да данышдыг. Фәгәт бу узун вә ширин сөһбәтләрин ичәрисиндә ән мүһүм бир мәсәлә унудулду. Биз сабаһ кетмәлијик, ја јох?

Мән данышмадан хан бир ев саһиби кими чаваб верди:

— Галмаға мејлиниз олурса, өз евиниздир. Кетмәк истәсәниз, һазырлыг көрүб јола саларыг.

— Чох разыјыг. Бундан артыг зәһмәт вермәјә чәсарәтимиз јохдур. Бу кечә сизин гонагчыл вә мәһәббәтли бир зат олдуғунуз биздә унудулмаз бир хатирә бурахды. Биз бундан сонра Ираны јалныз сизин кими мәрһәмәтли вә зијалы адамларын шәхсиндә хатырлајачајыг. Әкәр мүмкүн олурса, сабаһ тездән кетмәк даһа јахшыдыр.

Нина сөзүнү битирдикдән сонра мәнә јанашараг:

— Әлбәттә, кедәчәјик. Лакин сизинлә бирликдә! — дејәрәк тәкрар әлими сыхды. Гапыдан чыхаркән бир даһа үзүнү чевириб мәнә бахды, күлүмсәјәрәк кетди.

Доғрусу мән бу гызларла Тәбризә кетмәкдән бојун гачырмаг истәјирдим. Лакин бу, мүмкүн олан иш дејилди; чүнки онлар һәм јоллардан горхурдулар, һәм дә мәнә гаршы шүбһәләри артачаг иди.

Инди мән дүшүнүрдүм. О, нә үчүн әввәлчә кетмәкдән сөһбәт ачмады? Нә үчүн јенидән гајыдыб кәлди; о, нә үчүн дөнүб бахды? Күлүмсәмәси нә үчүн иди? Бәс әлими нә үчүн тәкрар сыхды?

Хан үзүнү мәнә чевирәрәк:

— Иш-ишдән кечибдир, — деди, — бәлкә дә шүбһәли адамлар дејилдирләр; чүнки чох кәнчдирләр, инана билмирәм. Һәр һалда диггәтли олмалысыныз.

ТӘБРИЗӘ ДОҒРУ

Фајтончумуз Новруз адлы гоча бир сејид иди. Гызлар бунун гоча олмасына севиндирдиләр.

Фајтончу, Јекан сејидләриндән иди. Бунлар Тәбризлә Мәрәнд шәһәри арасындакы јолун гәрб тәрәфиндә јерләширләр. Бунларын һамысы сејид, һамысы да јол вурандыр. Јекан сејидләри чох уча бојлу, чох да гүввәтли бир тајфадыр. Бунлар Иран ордусунда јалныз топчулуг вәзифәсиндә мәшһур олурлар.

Фајтончумуз јеканлы олдуғундан, бизи Јекан гулдурларынын һүчумундан мүдафиә едә биләрди. Бу, мәни бир гәдәр севиндирмишди. Одур ки, јеканлы сејидләрин фајтону илә башга фајтонларын гијмәтиндә чох фәрг вар иди. Һәр кәс јеканлы фајтону илә кетмәјә чалышырды. Биз Чулфадан бир аз ајрылдыгдан сонра фајтончунун өзү дә буну тәкрар етди. Гызлар да чох севиндиләр. Доғрудан да фајтонлар 40 түмәнә кетдији һалда мән фајтона әлли түмән пәшин вермишдим; чүнкү Тәбриз баһалыг олдуғундан Новруз өз атлары вә өзү үчүн Чулфадан һазырлыг көтүрәчәкди.

Гаршымыздан кечән дәвә карванларыны мүсәлләһ гүввәләр јола салырды. Бүтүн бу кими тәшәббүсләр јолларын горхулу олдуғуну көстәрирди. Һава һәлә ишыгланмамышды. Дәрәдиз дашлары санкы бир гаплан кими ағзыны ачыб шималдан чәнуба ахан бу карванлары удмаг истәјирди. Бурада һәм фајтон атларынын, һәм дә дәвәләрин бојнундакы зәнкләрин сәси ешидилмирди. Јол вуранлар карван сәсини ешитмәсин дејә вахт икән атларын, дәвәләрин зәнкини чыхармышдылар. Јол узундур. Данышмаға әсаслы вә узун сөһбәтләр лазымдыр. Гызлар нә илә марагланыр? Тарихләми? Гәзет хәбәрләриләми? Сијасәтләми? Ешгләми? Бурасы мә'лум дејил. Өз-өзүмә «тарих зәрәрсиз бир сөһбәтдир» дејә сөһбәти Иран тарихинә кечирдим. Ираида бу сөһбәти диггәтлә динләјир, Нина исә мүркүләјир, узун кирпикләрини бир-бири үзәринә төкүб отурурду. О, јалныз фајтон дашлара тохундуғу заман ајылырды. Дүз јерләрдә исә јенә мүркүләмәкдә давам едирди.

Нина мүркүләмәклә санкы сөһбәтимизә е'тираз едирди. Сөһбәти күндәлик һадисәләрә кечирмәјә мәчбур олдум.

Һава ишыгланмышды. Гәзетләрдән охумаға башла-

дым. Нина јенә дә мүркүләјирди. Нәһајәт, Ираида кичик гызын бу вәзијјәтиндән позулдуғуму һисс едәрәк:

— Бизим бу Нина чох гәрибә бир гыздыр, — деди. — Бу һеч бир шејлә марагланмыр. Нә тарих, нә сијасәт, нә гәзет, нә инчә әдәбијјат онун гулағына кирмир. Буна јалныз романлар вер; о да нә чүр роман? Гәһрәманлардан, чалыб, чапмагдан, кизлин тәшкилатдан, вуруб јыханлардан данышан романлар.

Нина јухудан ајылды. Көзләрини ачды. Әлләрини бир-биринә сүртәрәк деди:

— Гәһрәманлар һәр кәс олурса-олсун, кизлин тәшкилат нәдән ибарәт олурса-олсун, аз гүввәти бөјүк гүввәтә гаршы гојанлар нә мәгсәд дашыјырса-дашысын, мән бунлары севирәм вә онларын һәрәкәтиндән марагланырам, һәтта бә'зән романларда өхудуғум мәһарәтли часуслары да севирәм. Онларда сәнәт вә мәһарәт вардыр. Мән өлүмләр өнүндән мәрданә вә горхмадан кечәнләри дә севирәм. Сајдыгларым, чәмијјәтин ичәрисиндә надир вә аз тапылан сималардыр. Бунлары јалныз мән дејиләм, һәр кәс вә һәр гыз севә биләр.

Нина бу сөзләрдән сонра әлини балача чантасына атыб бир нечә китаб чыхарды.

— Бах, әсәр белә олмалыдыр. Бахыныз, мән бу чүр әдәбијјаты севирәм. «Шерлок Холмс», «Јол кәсәнләр кралы». «Үч түфәнкчи». Бунлары һәр бир кәнч гыз охујар вә онун гәһрәманларына һөрмәт бәсләр! Әсәрдәки чанлы фактлары көрмәк тарихин өлмүш сималарыны хатырламагдан даһа нәш'әлидир. Бу кими әсәрләр гәһрәман јетишдирир. Нә сә'нәт саһиби олурсан ол, бунлар сәнә тәчрүбә верәр!

Нина бу сөзләри данышанда дишләрини бир-бири үзәринә басыб ики јумруғуну дүјдү вә бүтүн вүчудуна һәрәкәт верди. Бу сөзләрдән сонра онун шүбһәли бир гыз олдуғуна даир шүбһәм даһа да артмаға башлады. Нина шадлығындан титрәјир, Ираида она күлүр, мән исә бу мүсафирәтин нә кими бир нәтичә верәчәји һагғында дәрин-дәрин дүшүнүрдүм. Нә гәдәр бөјүк сәһв етдијими хатырлајыб өз-өзүмә нифрәт едирдим. Өз рәғбәтимлә часуслар ичәрисинә кирдијимә ачы-ачы күлүрдүм.

«Нә едәчәксән? Иш ишдән кечмишдир. Јола чыхмышыг».

Мәним башыма өзкә фикирләр дә кирмишди. Дүшүнәрәк өз-өзүмә дејирдим:

— Доғрудан да бу чүр дүшүнчәдә олан бир гыз ингилаби тәшкилатын әлиндә олурса нәләри едә билмәз? Нә мәһарәтләр көстәрә билмәз?

Күн чыхды. Дәрәдиздәки чајчы дүканынын гаршысында дурдуг. Фајтонун сәсинә чајчы дүканындан бир чох силаһлы адам дышары чыхды. Бунлар Шүча кәндинин ингилабчылары, кәнчәли Мәһәммәдовлара гаршы үсјан едән кәндлиләр иди. Башчылары Әләкбәр иди.

Мән Әләкбәри көрән кими јахын кәлмәмәси вә танышлыг вермәмәси үчүн ишарә етдим. О, анлады. Јахына кәлмәди. Фајтондан дүшдүк. Гызлар чај ичмәк үчүн дүкана кирмәкдән горхдулар. Бајырда халча ачдылар, сәһәр јемәјини дышарыда једик. Әләкбәрлә таныш олдуг. Санкы бунлары һеч танымырдым. «Бунлар јолларын гараулудур» дејә гызлары сакит етдим. Әләкбәрдән лазыми сөзләри сорушдум вә лазыми сифаришләри дә алдым.

Ираида мәним өзүмдән дә шүбһә етмәјә башламышды. Онлар көрдүкләри мүсәлләһ гүввәләр һаггында мә'лумат топламаг үчүн сүн'и адымы тез-тез тәкрар едирдиләр.

Нина мәнә чох марагла бахыр, мәним бу мүсәлләһ гүввә илә таныш олдуғума санкы бөјүк әһәмијјәт верирди.

***

Сәһәр јемәји битди. Јола дүшдүк. Әләкбәр дә атланыб бир нечә јолдашы илә бизи дар кечидләрдән јола салмаға кәлди. Гызлар бунларын нә үчүн кәлдијини сорушдулар. Бунунла Нина даһа артыг марагланырды.

— Бу атлылар бизи нә үчүн јола салыр? — деди.

— Бунларын вәзифәсидир. Мүсафирләри горхулу јерләрдән мүшајиәт үчүн һөкумәт бунлара мааш верир, — дедикдә гызлар чох тәәччүблә бир-биринә бахды. Нина исә:

— Һөкумәт әчәб гејдәгалычы һөкумәт имиш. Елә исә бу јоллардан кетмәк чох да горхулу дејил.

— Еләдир. Фәгәт бә'зән бәдбәхт һадисәләр дә баш верә биләр.

Фајтончумуз Новруз Сәттар хана гошулан сөзләрдән охујурду. Гызлар бу сөзләрә јох, Шәрг маһнысына әһәмијјәт верирдиләр.

Новруз исә өзүнәмәхсус бир аһәнклә маһнысыны охумагда иди:

Сәттар ханам, Исмајыл хан оғлујам,
Бөјүк ингилабын чаван оғлујам!
Сарылдым силаһа чанымдан кечдим,
Ингилаб чамынын шәрбәтин ичдим.
Једди-сәккиз ијид јолдаш да тапдым,
Қәһәр аты миниб сәнкәрә чапдым,
Ордулар дағыдыб февчләр јыхдым,
Тәбризи о башдан бу баша чыхдым.
Әмрәхиз, Хәјабан, Лејлава, Сурхаб,
Шәшкилан, Маралан, Дәвәчи, Әһраб,
Исмајыл хан оғлу Сәттар хан дејир,
Зәрбими, шәстими тә'риф еләјир!

Фајтончу Сәттар ханын наилијјәтләриндән охудугча мән гызлара тәрчүмә едирдим. Нина бунунла чох марагланырды. Нәһајәт мәндән сорушду:

— Доғруданмы Сәттар хан һөкумәтә гаршы дүзәлтдији тәшкилаты сәккиз-доггуз адамла дүзәлтмишдир?

Нина буну сөјләдикдә онун көзүнүн бәбәкләриндә кәнчлијин инчә хүсусијјәтләри ојнајырды. Мән Сәттар хандан она даһа бир нечә сөз сөјләјиб дедим:

—О, чох чәсарәтлә аралыға атылды. Аз гүввәтлә мејдана чыхды; фәгәт аздан сонра бир чохлары онун әтрафына топланды. Һөкумәтдән бүтүн наразы галан үнсүрләр дә онун гүввәтинә гошулуб һөкумәтә гаршы мүбаризәјә башлады.

— Мән Сәттар хан кими адамлары китаблардан арамагдајам. Инди исә ону мәнә һәјатда көстәрә биләчәк бир шәһәрә кедирәм.

Сөһбәтимиз узун чәкмишди. Мәрәнд шәһәри илә Чулфа мә'бәри арасында ваге олан Чир-чир кәндинә јетишмишдик. Бурада чајчы дүканы варды. Фајтончулар атларына јем веридиләр. Мән Һафиз әфәндини көрәчәк идим. Көзләмәк лазым иди. Јемәк шејләри јох иди. Јалныз пендир вә гатыг варды. Гызлар да, мән дә һеч бир шеј јемәк истәмәдик. Јалныз чај ичдик.

Дүканда мәрсијә охујуб ағлајырдылар. Ағлајанларын бир чоху моллалар иди. Гызлар бу күтләви ағлајышдан һејрәтә дүшдүләр. Мән онлара шиәлијин бу адәтини анлатдым вә отуранларын әксәријјәтлә руһани олдуғуну сөјләдим.

Чир-чир Зунуз шәһәринин јолудур. Бу балача шәһәр мәрсијәханла долудур. Мәһәррәмлик ајында бунлар

Гафгазын һәр тәрәфинә дағылыб халгы ағладыр, пул топлајырлар. Бурада һамбаллар, һәтта чобанлар белә мәрсијә охујурлар. Әлбәттә, гызларын буна һејрәт етмәмәси мүмкүн дејил иди. Бир аздан сонра Һафиз[1] әфәндини көрдүм. О, мәнә ингилабчылардан шикајәт едирди;

— Мән бир ингилабчыјам, — дејирди. — Фәгәт инсан ганынын төкүлмәсинә разы дејиләм. Бу иш күтләләри ингилаб әлејһинә галдыра биләр. Хүсусән, Рәһим хан оғлу Бөјүк ханын Чулфа—Тәбриз јолуну кәсиб ингилабы боғмаг истәдији хәбәри әксингилаб күввәләрини даһа да чанландырыр.

Мән Һафиз әфәндинин бу сөзләриндән онун динчи олдуғуну анладым вә бир нечә сөз демәји лазым билдим.

— Ингилабы мүдафиә үчүн һәр нә төләб олунурса, ичра етмәлидир, — дедим.

Даһа артыг сөз сөјләмәјә имкан јох иди. Гур'аны һифз етмиш, буна көрә дә Һафиз әфәнди ләгәбини алмыш бир адамдан, бундан артыг һеч бир шеј төләб етмәк олмазды.

Онунла видалашыб кечдик.

Күн батырды. Мәрәнд шәһәринә јахынлашырдыг. Гаршымызда бир дәстә атлы көрүндү. Гызлар горхдулар.

Ингилабчылар иди. Дәстәнин башында дуран Ајдын паша адында бир нәфәр карслы иди. Ајдын паша гардашы Ибраһимбәј Чаһанкировла бәрабәр Иран ингилабында чидди иштирак едирдиләр. Ајдын пашадан һејдәр әми — оғлуну (Һејдәр хан) сорушдум. Онун Хојда олдуғуну вә Маку күввәси гаршысына күввә һазырладығыны сөјләди. Ајдын паша мәни кәнара чәкди.

О, Сәттар ханын сосиал-демократ рәһбәрлијиндән разы галмамасы вә өзбашына ишләмәсини, бунунла да башыпозуглуг төрәмәсини хәбәр верди. Мән буна инанмадым; чүнки бунларын гаты милләтчи вә динчи олдугларыны билирдим. Ајдын паша түркләрин дә бу ингилаба мәһәббәт бәсләдијини вә лазым олурса чанлы күввә верәчәкләрини хәбәр вериб шадланды. Сәлмаслы Сәидин[2] Ван шәһәринә кетдијини вә бу достлуғун јахшы нәтичә верәчәјини дејәрәк ајрылды.

[1] Һафиз әфәнди түркијәли иди. Ингилабчылар тәрәфиндән Чулфа—Тәбриз јолуну мүһафизә үчүн гојулмушду.

[2] Сәлмаслы Сәид—Иран милләтчиләриндән иди. Иран ингилабына јардым үчүн «Начи бәј» дәстәсини Түркијәдән Ирана кәтирди. Пирә мүһарибәсиндә Сәиди күрдләр өлдүрдү.

Јолумуза давам етдик. Нина јенә дә сорушду:

— Сиз һәр кәси таныјырсыныз. Сизи дә һәр кәс таныјыр. Тәәссүф олсун ки, бураја гәдәр јолдашлыг етдик, лакин сизин ким олдуғунузу билмәдик. Бу исә бизим үчүн тәәссүф едиләчәк бир һалдыр. Бизә бу гәдәр әһәмијјәт верән, бизи чәтинликдән гуртаран бир адамы танымамаг бизим үчүн доғрудан да бир нөгсандыр.

Мән бу сөзләри чавабсыз бураха билмәздим; чүнки мәни өјрәнмәк истәјән гызын һаггымдакы шүбһәләри даһа артмыш олурду. Чавабыны вердим:

— Чох аз сәрмајә илә тичарәт едирдим. Чох јахшы газанырдым. Сон заманларда ишим тамамилә дүзәлмишди. Лакин Тәбриз—Чулфа јоллары шулуг олдуғундан тичарәт карванларыны тез-тез талајырлар. Бүтүн вар-јохуму апардылар. Сиз көрдүнүз ки, карванлар анчаг мүсәлләһ күввә илә һәрәкәт едә билир. Бу исә һәр бир хырда тачирә мүмкүн дејилдир. Нә исә, инди әлимдә бир шеј галмамышдыр. Кедән малларымын һаггында чалышмаг үчүн Тәбризә кедирәм.

Гызларын һәр икиси дүшүндү. Тәәссүф етдиләр. Нина чох мүтәәссир бир һалда:

—Бәлкә дә рус кенерал-консулу сизә јардым көстәрә биләр, — деди. — Мүмкүн олдугча мән чалышарам. Бәлкә сизи консулун јанына да апара биләрәм.

— Чох тәшәккүр едирәм.

— Бу атлылар кимдир?

— Бунлар мүлкәдарлар вә ханларын атлыларыдыр. Бунлар мүлкәдарын әмри илә силаһ алтына јығылан кәндлиләрдир. Һәр кәсин аты өзүнүндүр. Силаһлар исә ағанындыр. Атларын вә атлыларын күндәлик мәсарифинә кәлдикдә олдуглары вә кетдикләри јерләрдә рәиҗјәтләрин өһдәсиндәдир.

— Мүлкәдар вә ханлар бунлары нә үчүн сахламышлар?

— Бунлар ағаларын кәнд үзәриндәки һүгугуну мүдафиә едир. Мәчбури веркиләри вә фөвгәл'адә ганунлары һәјата кечирир, кәндли үсјанларыны боғур, ејни заманда, гоншу мүлкәдарла ихтилаф чыхдығы заманда мүсәлләһ вурушмаја да чыхырлар.

— Бәс һөкумәт буна нә дејир?

— Һөкумәт бунларын өзүдүр, чүнки торпаг да, рәиҗјәт дә бунларын ихтијарындадыр.

— Һазыркы ингилаб бунун үстүндәми кедир?

— Ингилабын сәбәбләри илә чох таныш дејиләм. Ehтимал ки, башлыча сәбәбләрдән бириси дә будур.

— Елә исә ингилаб һәрәкаты чох күчлү вә мүтәшәккил бир сурәтдә кетмәлидир, чүнки күтлә чох бөјүкдүр.

Бөјүк гыз Нинанын сөзүнү кәсиб гәти бир бахышла сөзә башлады:

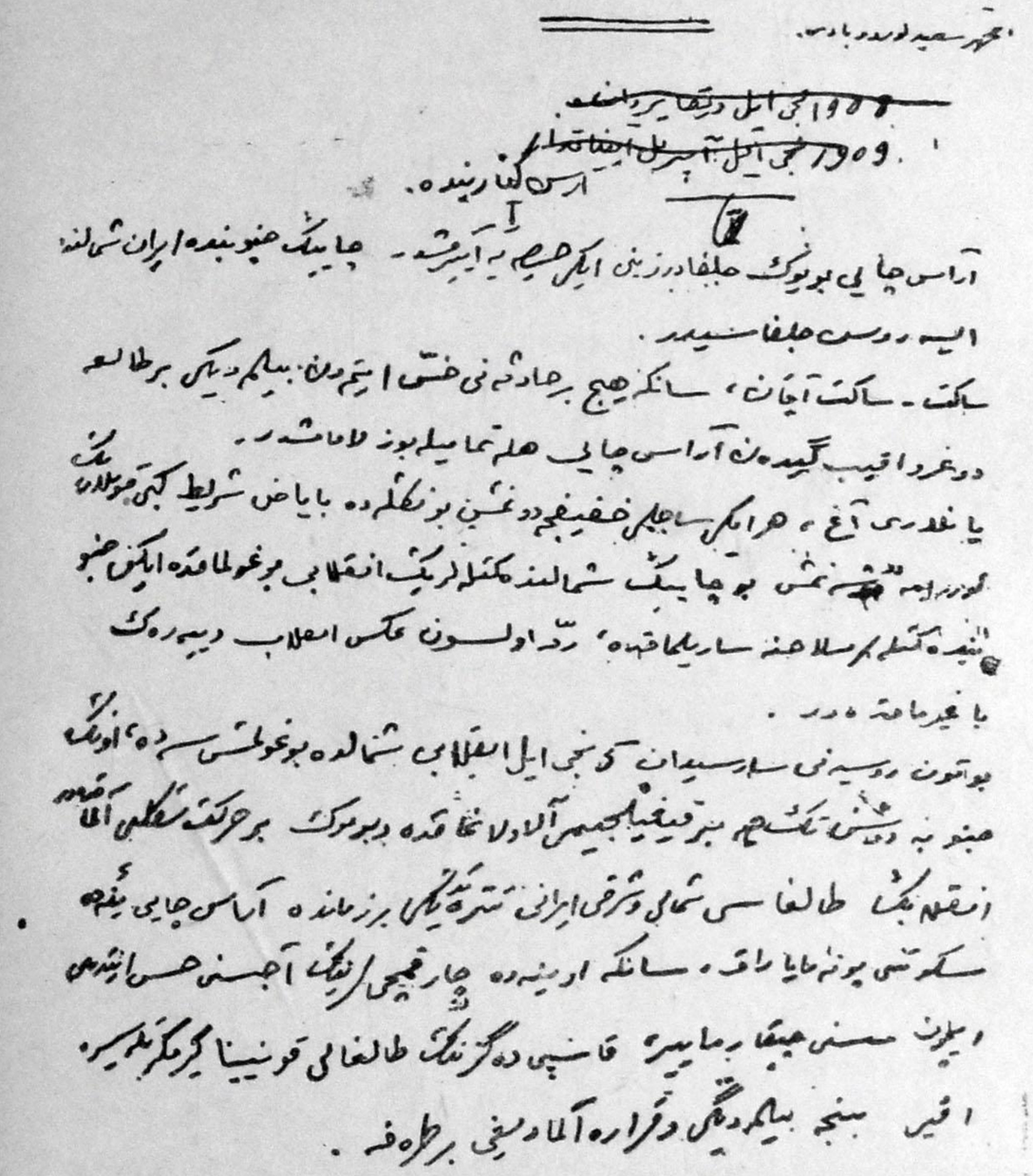
— Һәркаһ вурушмалар торпаг үстүндә исә, чох узун чәкәчәкдир. Бу ихтилаф Авропада чох узун бир заман һөкм сүрмүшдүр. Лакин бу јерин шәраитини билмәдијим үчүн бу хүсусда јенә дә гәти бир сөз дејә билмәрәм.

— Торпаг мәсәләси бурада бам-башгадыр. Торпаг үстүндә башланан бу һәрәкатын боғулмасына јалныз мүлкәдар, һөкумәт дејил, ејни заманда руһаниләр дә көмәк едирләр.

— Бу нә үчүндүр? Руһанинин торпагла нә кими әлагәси вардыр?

— Иранда руһанинин өзү дә мүлкәдардыр. Бунун үчүн дә мүлкәдар вә мүчтәһидләр һәр бир торпаг һәрәкатынын боғулмасы ишиндә биринчи ролу ојнајырлар. Белә бир шәраит орталыгда икән торпаг үстүндә һеч бир ингилаб ола билмәз, чүнки кәндлиләр дә авамдыр. Кәндлиләрин бир чоху јалныз торпагла дејил, дин вә әгидә чәһәтинчә дә мүлкәдар мүчтәһидләрә бағланмышлар. Динин пәрдәси көзләрини елә гапамышдыр ки, онлар торпаг мәсәләсини аралыға белә атмаг истәмәз; чүнки белә бир һалда онлар тәглид етдикләри мүчтәһидин әлејһинә галхмыш олачагдыр.

Иранда башга бир һал вардыр ки, о да бүтүн торпагларын һакими олан падшаһын кәнд алмасы вә өзүнү бир мүлкәдар шәклинә салмасыдыр. Бу вәзијјәтин өзү дә торпаг мәсәләсинин һәлл олунмасы ишиндә әнкәл төрәдир. Һеч бир кәс бу мәсәләни аралыға атмаға чүр'әт етмир; чүнки һәрәкатын һеч бир јердән көмәк ала билмәјәчәјини анлајыр. Мәсәлән, бу күнкү Мәһәммәдәли шаһы көтүрмүш олурсаг, јалныз Азәрбајчанда әллијә гәдәр кәнд алмышдыр. О, бир тәрәфдән падшаһ, о бири тәрәфдән дә бөјүк мүлкәдардыр. Бунун үчүн дә Иранда башланачаг үсјанлара вә торпаг үстүндә чыхачаг һәр бир һәрәката гаршы күчлү бир гүввә гојулур: падшаһ, руһани вә мүлкәдар. Бу сәбәбдән дә Ирандакы торпаг мәсәләсини Авропада башланмыш торпаг ихтилафы илә мүгајисә етмәк чәтиндир.

«Думанлы Тәбриз» романынын биринчи китабынын әлјазмасындан илк сәһифә.

Нина әлләрини бир-биринә вуруб:

—Иран халғы нә гәдәр авам вә мәзлум халг имиш?— деди.

Сонра јенә дә мәнә мүрачиәтлә сөзүнә давам етди:

— Әбәс јерә сиз дејирсиниз ки, мән ингилабын сәбәбләрини билмирәм. Сиз Ираны чох јахшы таныјырмышсыныз, — деди. — Сизин мә'луматыныз һеч дә тачир билијинә бәнзәмир. Мәнчә тачир һеч вахт бу кими инчә нөгтәләрлә марагланмаз. Тачир анчаг ики шеј таныја биләр: о да зәрәр, бир дә мәнфәәт. Сиз исә сијаси мәсәләләрдән данышырсыныз.

— Мән ким вә нәчи олдуғуму исбат етмәк үчүн сизи раһатсыз етмәјәчәјәм. Мән Иран тачирләри илә чох көрүшмүшәм; онларын чоху да мәшрутәчи сосиал-демократлардыр. Буну башгалары да мәнә сөјләмишдир. Мән ешитдим ки, һәтта ингилабын рәһбәрлији дә пролетар әлиндә дејилдир. Мән бу чүр алыш-веришчи ингилабчыларын сосиал-демократлығы өз мәнафеләринә ујғун бир шәклә салмаг истәдикләрини дә ешитмишәм. Әлбәттә, бу кимиләри торпаг ингилабы баш вердији вахт Иран кәндлисини дә атар вә сата да биләр.

— Әчәба, һәгиги ингилабчылар нә ишлә мәшғулдур?

— Дејә билмәрәм. Онларын ичәрисиндә олмамышам. Мән анчаг буну демәлијәм ки, бу ингилаба јалныз сосиал-демократлар дејил, онларла һеч бир әлагәси олмајан үнсүрләр дә гошулмушдур.

— Нә үчүн? Әчәба, бунлары һәгиги сосиал-демократлар нә үчүн өз сыраларына бурахыр?

— Ингилабчыларын, мәнчә, бу чүр ишләри арашдырмаға вахты ола билмәз.

Ингилабчы сосиал-демократларла әлагәси олмајан хырда буржуазија белә, бу ингилаба гошулмуш вә һәрәкатын күчләнмәсинә јардым етмишдир. Һәтта, шаһдан, јерли һөкумәтдән, әксингилаб сырасында кедән нүфузлу адамлардан да наразы галанлар Сәттар хан һәрәкатына јардым етмишдир.

— Ола билмәз!

— Һәр јердә олдуғу кими, бурада да олурмуш. Мәсәлән, мән белә бир шеј ешитдим. Инди ичазә варса, ешитдикләримдән бирини дејим. Индики падшаһ бир аз әввәл Тәбриздә вәлиәһд олдуғу вахт Мир Манаф адлы мәшһур бир сәррафын кичик оғлуну апартдырыб намусуна тохунмушду. Мир Манаф бөјүк тајфалы бир адам-

дыр. Тајфасы да хырда банкирләрдән ибарәтдир. Бунлар Мәһәммәдәлидән интигам алмаг үчүн әлверишли бир вахты көзләјирдиләр. Нәһајәт, о вахт јетишди. Күтләләр Мәһәммәдәлијә гаршы үсјан галдырдылар. Мир Манаф да өз тајфасы илә бәрабәр бу һәрәката гошулду. Доғрусу, мән бу мәсәлә илә чох марагланырам. Тәбризә кетсәм, буну лазыми гәдәр өјрәнмәјә чалышачағам. Амма, дејиләнләрә көрә, һазырда ингилаб кенишләндији вә үмуми мәнафеји јериндән сарсытдығы үчүн Мир Манафла бәрабәр бир чох хырда буржуазија вә руһаниләр дә әксингилаб гәраркаһына кечмишләр. Бурасыны да Тәбриздә өјрәнмәлијик. Һәр һалда мән инди билирәм ки, бу ингилаб чох мараглы бир шејдир.

Сөһбәт чох дәрин кетмишди. Мән һисс едирдим ки, гызларын дүшүнчәси бу сөзләри әһатә едә билмир вә мәнимсәмәкдән ачиз галыр; чүнки Нина чох дәрин дүшүнчәјә далмышды.

Мәрәнд шәһәри көрүнүрдү. Һәр биримиз шәһәрин этрафыны, бағлары вә шәһәрдән кәнар хырда мәһәлләләри көздән кечиридик. Сөһбәтин арасы кәсилмишди. Күчәләрә кирдикдә бөјүк-кичик, фајтонумузун этрафына топлашмышды. Јорғун атлар чох јаваш кедирди. Бизи мүшајиәт едән күчә адамлары фајтонла ајаглашыб бәрабәр кедә биләрдиләр.

Чох гәрибә сәсләр ешидирдик.

— Мәһәммәдаға, матушкалара бах!

— Ағабала, гојма кәлди.

— Бөјүкаға, малды һа!

— Ағабала, ојандакына бах!

— Мәһәммәдаға, әсил мән дејәндир...

Бу чүр сәсләрдән чох ешидирдик. Ешидилән сәсләр көстәрирди ки, Мәрәнд шәһәриндә Ағабала, Мәһәммәдаға, Бөјүкаға адыны дашымаг чох бөјүк адәтдир.

Бизи Шүчә Низамын меһманханасына гәдәр јола салдылар. Шејләримизи көтүрүб пилләдән јухары чыхынчаја гәдәр «матушкаја бах» сәсини ешидирдик.

Меһманхана чох тәмиз дејилди. Лакин јенә дә раһат олмаг үчүн әлверишли иди. Ики отаг көтүрдүк. Шам етмәк вә чај ичмәк үчүн гызлар да мәним отағымда идиләр. Самовар гајнаја-гајнаја кәтирилди. Чаја лазым олачаг шејләрин һәр бирини бир адам кәтирирди. Шејләри кәтирәнләрин һәр бириси мүәјјән бир сөз сорушмамыш кери гајытмырды. Өртүлү истинтаг битәндән

сонра биз чај ичмәјә башладыг. Фәгәт јенә дә гапыны ачыб өртәнләр варды. Бунларын һамысы Шүчә Низамын (Мәрәнд кенерал-губернатору) хәфијјәләри иди. Тәбризә нә кими адамлар кетдијини өјрәнмәјә чалышырдылар.

Чајдан вә јемәкдән сонра вәсигәләри дә јохламаға кәлдиләр. Габагча гызлар өз вәсигәләрини вердиләр. Вәсигә јығанлар охуја билмирди. Охумаг үчүн мәнә тәклиф етдиләр. Охудум, рус консулханасына кетдикләрини сөјләдим. Еһтирам етдиләр. Башларыны әјиб «әфв един» дејә бајыра чыхдылар. Мәним вәсигәми сорушмадыглары кими, даһа гапыны да тез-тез ачыб бахмагдан ваз кечдиләр.

Сәһәр тездән галхыб јола дүшмәк лазым иди. Ахшам јемәјини саат 10-да битириб јатмаға һазырлашдыг. Гызларын отағы мөһкәмди. Мәним отағымла јан-јана иди. Горхмурдулар. Гапыны ичәридән бағлајыб јатдылар. Отагларын кирајәсини вә јемәк хәрчини ахшамдан вериб отағымыза гапандыг.

ИНГИЛАБ МӘНТӘГӘСИНДӘ

Мәрәнд шәһәри илә Тәбриз арасындакы јолун шәкли бүсбүтүн башга иди. Бу јол Мәрәнд, Хој, Сәлмас, Урми вә Гарадағ маһалы илә Азәрбајчанын мәркәзи олан Тәбриз шәһәрини битишдирән ишләк бир јолдур. Јол ат, гатыр, узунгулаг, дәвә, араба карванлары илә долудур. Фајтонумуз о тәрәф-бу тәрәфә бурулмагла бу сых карванлары јарыб кечмәјә мәчбур олур. Карван халгындан бә'зиләри ингилаб маһнылары охујурдулар. Бу исә һәмин јерләрдә, артыг, ингилабчыларын нүфузлары олдуғуну көстәрирди. Мәрәнд шәһәриндән узаглашдыгча, Шүчә Низамын нүфуз даирәсиндән ајрылдыгча бу кими маһнылары тез-тез ешидирдик:

Тәбриздә вар ингилаб,
Мәмдәли динмә, кет јат,
Кет өзүнә көмәк тап,
Јорғаны сазла өрт јат,

Ал көмәк инкилисдән,
Мәмдәли динмә, кет јат,
Истә газаг урусдан,
Мәмдәли динмә, кет јат.

Кет Ljахова jалвар,
Мәмдәли динмә, кет jат,
Тәбриздә Сәттар хан вар,
Мәмдәли динмә, кет jат,

Мәмдәли динмә, кет jат,
Консул көндәрәр салдат.
Тәбризи Тehрана сат,
Мәмдәли динмә, кет jат,

Бу кими маһнылары гадынларын да бә'зиләри охуjурду.

Артыг бу jерләрдә ингилабчыларын гараул постлары да нәзәрә чарпырды. Бу постларын нә үчүн гоjулдуғу бәлли дejилди. Бунун ингилабы мүдафиә үчүн һеч бир әһәмиjjәти ола билмәзди, чүнки бунлар нә вәсигә jохлаjыр, нә дә Тәбризә кедәнләрин кимләр олмасы илә марагланырды. Һәр бир шеjи тәшкил етмишдиләр. Фәгәт бунларын нә үчүн тәшкил едилдиjиндән кимсәнин хәбәри jох иди. Ара-сыра сәjjар гараул дәстәләринә дә тәсадүф едирдик. Лакин бунлар да бир шеj сорушмадан кечиб кедирди. Мән бүтүн бунлары нәзәрдән кечириркән дүшүнүрдүм: Иранда парлаjан ингилаб гығылчымы Русиjада баш вермиш олан бешинчи ил ингилабынын тә'сирини һисс етдирди. Билмирәм, бу гығылчымы бөjүдүб бир jанғын шәклинә салмаг мүмкүн олачагдырмы?

Мән бу фикирдә икән Софjан кәндинә jетишдиjимизи көрдүм. Гызлара бурада наһар jемәjи тәклиф етдим. Онлар да ачмышды. Чаjчы дүканынын габағында дajандыг. Jемәк истәдик. Jағ, пендир варды. Дүканчы тирләрдән асылмыш үзүмләрдән ендирди, jуjуб jанымыза гоjду. Фаjтончумуз Новруз бизи тәләсдирирди. Jемәк, ичмәjи тез битирдик. Өзүмүз дә Тәбризә тез jетишмәjә тәләсирдик.

Тәбриз шәһәри артыг галын думанларын алтындан көрүнмәjә башламышды. Шәһәрин арасында ваге чәсамәтли вә һejбәтли олан әрк бинасы, узагдан бир кибрит габы кими көрүнүрдү. Инди вә һәмишәлик Иран ингилабына тәкан верән Тәбриз, думанларын көлкәләри алтында кизләниб санкы мүһүм бир һадисәнин хәбәрини вермәjә һазырланырды.

Нина Тәбризи узагдан көрүр, ону каһ Петербург, каһ Москва, каһ да Риганын бөjүклүjү илә мүгаjисә едирди. Мәнә дejирди ки:

— Билмирәм бу бөjүк шәһәрдә бир-биримизлә көрүшмәк мүмкүн олачагдырмы?

— Мән Тәбриздә галмалы олсам, бәлкә дә көрүшмәк мүмкүн олар.

— Әчәба, сиз мәни унуда биләчәксинизми?

Нинанын бизи дejил, мәни демәjи мәнә гәрибә көрүндү; чүнки биз ики күнлүк сәфәримиздә иши бу гәдәр дар вә мүәjjән бир чәрчивә ичәрисинә салмамышдыг. Мәнә ки бир шеj мә'лум дejилди.

Гыз «мәни унудачагсынызмы? дejә суал вермишди, чаваб вермәjә билмәздим.

— Мәним сизи унудуб-унутмамағым һадисәләрлә долу олан мүһитимизин верәчәjи имканлардан асылыдыр.

— Сән ки һазыркы һадисәләрлә әлагәдар дejилсән?

— Доғрудур, әлагәдар дejиләм. Анчаг үмуми бир һадисәнин ағырлығыны үмум халгын чәкмәли олдуғуну да унутмаг олмаз.

— Доғрудур, ингилабчы бир мәмләкәтдә битәраф галмаг да чәтиндир.

Нина бу сөзүнү битириркән чох диггәтлә көзләримин ичинә бахыб тәкрар етди:

— Белә дejилдирми? Өзүнүз сөjләjиниз!

Мәним әввәлки шүбһәләрим jенә дә чошмаға башлады. Нинанын мәни өjрәнмәк истәдиjи зәнnләри кет-кедә артырды. О, көзләрини мәним көзләримдән һеч дә көтүрмүрдү. Тез-тез әлими тутуб дejирди:

— Өзүнүз сөjләjиниз! Белә дejилдирми?

— Әлбәттә, дүшүнчәсиз инсан jохдур. Дүшүнчә исә инсаны ики тәрәфдән биринә jапышдыра биләр. Лакин мән Тәбризә jени кедирәм. Дүшүнчәм мүәjjән бир мәркәздә дejилдир. Кәләчәкдән хәбәр верә билмәрәм.

Нинанын көз бәбәкләри ojнады. Онун кәнч үрәjи чазибәли көзүнүн һалгасындан мәнә бахмаға, мәни даһа башга фикирләрә jол вермәjә мәчбур етди. Чәсарәтли бир сәслә:

— Мән сизи мүәjjән бир тәрәфдә көрмәк истәjирәм. Аз гүввәнин тәрәфиндә, — деди. — Аз бир гүввә илә чохлара гаршы мүбаризә апаранларын тәрәфиндә! Сәттар ханын тәрәфиндә!

— Бәс нә үчүн Сәттар ханын тәрәфиндә? — дejә сорушдум.

— Чүнки гәһрәманлар јалныз аз гүввәнин ичәрисиндән чыхыр, гәһрәманлар јалныз һаггыны бөјүк гүввәдән тәләб едәнләрин ичәрисиндән чыхар.

Нинанын бу сөзүндән сонра даһа данышмаг истәмәдим; чүнки мәсәләмиз назик вә чыхылмаз бир мәркәзә вармышды. Мән јенә дә онларын мусиги мүәллимләри дејил, консулун сифариш вердији хүсуси часуслар олдугуна инанмаға башладым. Бундан сонра олан сөһбәтләримиз тамамилә ади вә мә'насыз мәсәләләрдән ибарәт олду. Нинанын өзү дә мәним дәрин дүшүндүјүмү көрдүјүндән сөһбәтин истигамәтини дәјишмишди. О, нә олурса-олсун мәни данышдырмаг истәјирди:

— Сәфәримиз ики күн олду. Бу ахшам үчүнчү күнә кечәчәкдир. Фәгәт биз сизин аиләли олуб-олмамағыныза даир һеч бир шеј өјрәнә билмәдик. Доғрудан да евлимисиниз?

Сөһбәтимиз бир-биринә јени раст кәлмиш гадын вә киши сөһбәти рәнкини алмышды. Мән доғрусуну сөјләдим:

— Евли дејиләм.

— Нә үчүн? Индијә гәдәр бир кимсәни севмәдинизми? Һеч ола билмәз!

Нинанын сөзләриндә, үзүндә вә бүтүн һәрәкәтиндә өзүнү истәтмәк истәјән бир гызын һәрәкәти көрүнүрдү. Чаваб алмамыш, суаллар јағдырмагда давам едирди:

— Доғрусуну дејин, кимсәни севмәдинизми? Бә'зи кишиләр вардыр ки, вахтында евләнмәзләр. Онлар елә бир јашда евләнирләр ки, нә онлар гадына, нә дә гадын онлара лазым олур. Мәнчә кишиләр бунунла өзләрини аилә ағырлығындан азад јашатмаға чалышырлар. Лакин бир аз кечәндән сонра кишиләр буна әмәл едә билмирләр. Инди сиз сәмими бир сурәтдә сөјләјиниз көрүм, сиз бу мүддәтдә һеч бир гызы севмәдинизми? Һәркаһ севмишсинизсә, нә үчүн онлардан бирисини јолдашлыға алмамышсыныз?

— Севмишәм, — дедим.—Јенә дә севә биләрәм. Лакин мәни севән олмамышдыр. Буна көрә дә евләнә билмәмишәм.

— Бу сәмими олмады. Мән буна һеч дә инана билмәрәм. Сизи һәр бир ағыллы гыз севә биләр. Сиз көзәл бир кәнчсиниз. Һәм дә сиз гадын јанында өзүнүзү бир гәрбли кими апара билирсиниз. Сизин һәр бир хасиҗәтиниз көзәлдир.

— Јанылырсыныз. Мәнчә, ән көзәл бир адамда бөјүк нөгсан да ола биләр.

— Әчәба, о бөјүк нөгсан мәндәдәми ола биләр?

— Һәркаһ сиз өзүнүзү биринчи көзәл һесаб етмиш олсаныз, бунун өзү дә бир нөгсандыр. Дүнјада бәлкә сиздән даһа көзәл гызлар да вардыр.

— Мән артыг сизинлә данышмајачағам. Сиз мәни тәһгир етмәјә һазырлашырсыныз.

Нина бу сөзләриндә санкы көзәл вә шылтагчы гызларын ролуну ифа едән бир актриса иди. Мән доғрудан да гаршымда ән көзәл, ән дә ачы тәбиәтли, шылтагчы вә өз көзәллијинә инандығы үчүн кишиләри әзмәк, инчитмәк истәјән бир гызы көрүрдүм. Фәгәт Нина бу дејилди. О, ән садә, ән һәлим, ән дә көзәл бир гыз иди.

Биз Ачы көрпүсүнә гәдәр јалныз Ираида илә данышырдыг. О, мәндән Тәбризи сорушур вә орада нечә јашајачаглары һаггында тәсәввүрләрини сөјләјирди. О, мәндән чох разылыг едирди. Әлими тутуб тез-тез көрүшәчәјимизә сөз вермәми тәләб едирди.

Нинаја кәлдикдә онун көзүндә гысганчлыг көрүнмәјә башлајырды. Көзләри Ираиданын әлләринә дикилмишди. Ираиданын әлләри мәним әлими сыхыр вә разылыг көстәрирди. Нинанын додаглары титрәјирди. Көзләринин алтында кичик дамарлар дөјүнүрдү. Лакин бу узун чәкмәди. О, мәним әлими бачысынын әлиндән сүр'әтлә дартыб алды. Көзләри јашарды, мән дә, Ираида да күлүрдүк.

Нина да һәр ики ролуну ојнајыб битирмишди. О, рәнки гызармыш бир һалда деди:

— Кишиләрдә бир чох һәрәкәтләр јерсиз олдуғу кими, бу күлүшләр дә јерсиздир.

Әлбәттә, мән онун көзләринин јашармасына дејил, үмумијјәтлә, ани вә дәли кими севкиләринә күлүрдүм. Хүсусән Нинанын бу роллары чох мәһарәтлә ифа етмәси дә мәни күлдүрүрдү. Даһа доғрусу, шадланыр вә гызын нәһајәт дәрәчәдә габилијјәтли бир гыз олдуғуна севинирдим. Лакин онун кишиләри тәһгир етмәсини вә онларын јерсиз күлмәләрини тәнгид етмәсини дә чавабсыз бурахмадым.

— Нина ханым!

— Мән ханым дејиләм, — деди. — Садә Нинајам! Буну сизә бир кәрә демишәм.

— Чох јахшы, Нина, көзәл Нина. Кишиләрдә јер-

сиз күлүшләр нә гәдәр чохса, гадын вә гызларда да јерсиз ағлајыш вә гысганышлар һәддиндән артыгдыр.

— Инди де көрүм, сән һансы гызы севә биләрсән: јарым саат бундан әввәлки гысганч, шылтаг вә тез севән гызымы, јохса һазырда данышан садә, сәмими бир јолдаш кими һәрәкәт едән гызымы?

— Бунларын һәр икиси севимлидир. Фәгәт әввәлинчиси илә вахт кечирмәк, әјләнмәк, икинчиси илә јашамаг вә јолдашлыг етмәк јахшыдыр. Лакин буну да мүәјјән бир шәраитдә баша кәтирмәк мүмкүндүр.

— О шәраит нәдән ибарәтдир?

— Гаршылыглы севки!

Бу сөздән сонра Нина башыны ашағы салмышды. Һеч биримиз данышмырдыг; чүнки артыг Тәбризә јетишмишдик.

***

Ачы көрпүсүнә јетиширдик. Бура бир штаб вә һәрби гәраркаһ шәклини алырды. Бура рус чар һөкүмәти тәрәфиндән чәкилмиш Чулфа-Тәбриз шосе јолунун сон нөгтәсидир. Бурада јохлајычы вә идарәедичи идарәләр јерләшмишдир. Һәр тәрәфә телефон хәтти вардыр. Телефон ингилабчыларын ихтијарындадыр.

Ингилабчылар бурада Тәбриз шәһәринә кедәнләрин вәсигәләрини јохлајырлар. Мән, гызлар билмәсин дејә, һамыдан әввәл фајтондан дүшүб гараул постуна кирдим вә вәсигәми нишан вердим. Гызларын да вәсигәләри јохланды. Фајтонумуз көрпүдән бурахылды.

Дар вә палчыглы күчәләрин һәр ики тәрәфи бөјүк карвансаралардан ибарәтдир. Бөјүк Тәбризин тичарәт карванлары, бүтүн Азәрбајчанын мүхтәлиф шәкилдә олан нәглијјаты јалныз бурада јерләшир.

Лакин һәјат о гәдәр дә чошгун дејилдир. Тичарәт карванлары әввәлкинә нисбәтән чох аздыр.

Фајтонун атлары гарынларына гәдәр чамура булашараг тысбаға кими сүрүнмәкдә иди.

Гәбристанларын ичәрисиндән кечирдик.

«Күллү мән әлејһа фан!»

Јазылмыш уча мәзар дашларынын дибиндән чыхан сәндәл вә күндүр түстүләри гызларын нәзәрини чәлб едирди. Гәбир дашларынын үстүндәки дараг шәкилләри гызлары даһа да һејрәтләндирирди. Нина бармағы илә көстәриб:

— Бу дашлардакы дараглар нә демәкдир?—дејә сорушду.

— Бир ағызлы дараглар киши, ики ағызлы дараглар исә гадын гәбридир; чүнки гадынын адыны дашда јазмағы намуссузлуг билдикләриндән дашын үстүндә дараг шәкли чәкирләр.

Бу күн гәбристанда чамаат чох иди. Чүмә ахшамы олдуғу көрүнүрдү. Һәр кәс күндүр, сәндәл јандырырды. Һәр кәс әлиндә балача бир даш тутуб гәбир дашларыны дөјмәкдә иди.

Күчәдә шеј сатанларын сәси бир-биринә гарышмышды. Әлләрдә сатылан шејләр Тәбриздә гытлыг олмадығыны ајдын көстәрирди.

Гәбир үстүндә ағлајан гадынларын сәсини күчәдә шеј сатанларын сәси гапамагда иди.

Чүрбәчүр сәсләр ешидирдик.

— Хаса чөрәк!

Фәгәт чөрәк, хаса чөрәк, јә'ни гызармыш вә тәмиз чөрәк дејил иди. Тәбриздә сүлһ вахтында да јахшы чөрәк олмадығыны ешитмишдим. Лакин инди өкүз дили шәклиндә олан бу чөрәкләр көј рәнкли хамырдан ибарәт иди.

— Нану-вәлиәһд!

Бу чөрәкләр ширин вә јағлы чөрәкләрдир. Јахшы олдуғундан бир реклам олараг адыны «вәлиәһд чөрәји» гојмушлар.

— Нафи-әрус!

Бунлар инсан көбәји шәклиндә ширин чөрәкдир ки, чох сатдырмаг үчүн «кәлин көбәји» адыны вермишләр.

— Ләби-дүхтәр!

Бу исә ики додаг шәклиндә ширин чөрәкдир. Адыны «гыз додағы» гојмушлар.

Әлбәттә, бунларын һамысыны гызлара тәчрүмә етмәк мүмкүн дејилди. Лакин гисмән онлара анладырдым.

Нина биринчи кәрәдир ки, үзүнә ағ пәрдә вә ајагларына торба кејмиш гадынлары көрүрдү.

Әлбәттә, буна тәәччүб етмәјә билмәзди. Нифрәтләнмәдән сорушду:

— Көрдүјүмүз кишиләри бунлармы доғмушдур?

—Бунлар доғмушдур,—дедим.—Шәргин кишиләри биринчи тәрбијәсини бу сәјјар мәһбәсин ичиндә алмышдыр. Онлар һеч вахт азадлыг көрмәмишдир. Бир чохла-

ры онун адыны белә ешитмәмишдир. Инди сиз тәсәввүр един. Бу кими бир халгын һөкумәтә гаршы үсјан етмәси дөвләт үсули-идарәсинин нәһајәт дәрәчәдә габа вә залым олдуғуну көстәрмирми? Үсули-идарә о гәдәр габа, о гәдәр азычидир ки, көрпәликдән әсирлијә алышмыш күтләләр белә үсјана галхыр.

Нина бу сөзләри сон дәрәчә диггәтлә динләјирди. Артыг бу сөһбәти битирмәк вахты кәлмишди. Думанлар алтында ујумуш Тәбризин көзәл тәбиәтини јахындан көрмәк даһа мараглы иди.

Учан јајласы илә Гызыл дағ јајласынын ортасында јерләшмиш бу мүзәјјән шәһәр кениш бағлар, бостанларла әһатә олунмушдур. Јерлиләрин чөһрәләри ағ, хош сурәт, мүтәкәббирдир.

Тәбризин бөјүк ејибләриндән бири гәбристанын шәһәр ичәрисиндә олмасыдыр. Мәсәлән, Сурхаб, Чәрәндаб, Кәчил, Шам, Фәзан вә саир бир чох мәһәлләләр гәбристанларын јанындадыр.

Әббасиләр дөврүндән бәри Азәрбајчанын пајтахты олан бу шәһәрдә Шәргин мәшһур алимләри, һәкимләри, философлары, јазычы вә шаирләри топланмышдыр. Тәбриздә Шәрг тарихинә зијнәт верәчәк сималардан Баба Фәрәч, Баба Һәсән, Хачә Зијаәддин, Һүсејн Болғари, Нуру, Хагани, Зәһирәддин Фаријаби, Хачә Мәһәммәд Кәчүчанлы вә бир чох түрк, фарс вә әрәб алимләри дәфн олунмушдур. Отуз бөјүк кәндин арасында бина едилән вә бағлары бир-биринә гарышан бу бөјүк шәһәри Сәһәнд дағындан ахыб кәлән Неһранруд чајы суламагдадыр. Ики јүзә гәдәр карвансара, он доггуза гәдәр бөјүк чаме, ијирми бир һамам, бишмиш кәрпичлә өртүлмүш базарларында он беш минә гәдәр дүкан јерләшән бу шәһәр доғрудан да зәнкин вә сәфалы бир шәһәрдир.

***

Фајтон гызлары ермәни мәһәлләсиндә олан меһманханаја апарачгды. Јетишмәк үзрә идик. Мән меһманханаја гәдәр онларла кетмәк истәмирдим. Нина сон кәрә деди:

— Бир јердә мәнзил етсәк јахшы олмазмы?

— Әфв едәрсиниз, меһманханаја дүшмәјәчәјәм. Таныш евләрин бирисиндә мәнзил едәчәјәм. Јарын көрүшәрик,—дејә онлардан ајрылдым. Нинанын үзү бу ајрылышдан наразы галдығыны анладырды. Һәтта о, сон

дәфә әлими сыхдыгда санкы бармаглары вә дамарлары да бу ајрылыша е'тираз едирди.

Мән Раста күчәдә Сејид Һүсејн дәрбәндиндә олан танышымын евинә кетмәли идим.

ИЛК КӨРҮШЛӘР

Мәнзил етдијим бу мәһәллә ингилаб гәһрәманларындан Бағыр хан Саларын нүфус мәнтәгәсидир. Бурада онун һәрби штабы, мүбаризләри, чәббәхана вә силаһлары јерләшдирилмишдир. Кечә, Гафгаз сосиал-демократларыны тапмаг мүмкүн олмады. Онларын һәрби Ингилаб Шурасы әтрафында топландыгларыны, Сәттар ханла ишләдикләрини ешитдим.

Мән бунларла көрүшмәздән әввәл ингилабын јерли рәһбәрләрилә көрүшмәк истәјирдим. Онларын бу ингилаб һаггындакы фикирләрини өјрәнмәк, кәләчәкдә ишләри дүзкүн гурмаг үчүн даһа мүһүм иди.

Сәһәр саат доггузда чај ичиб чыхдым. Мәһәлләдә тәсадүф етдијим адамларын һамысы түфәнкдән, патрондан, нишанә вурмагдан данышырды.

Бир ушаг «вакс» чағырараг башмаг тәмизләјирди. Онун көзәл сәси варды. Охуду. Дајаныб гулаг асдым:

Рәһим хан кәлир Тәбризә,
Әрмаған кәтирир бизә,
Аз галыр ган чыхсын дизә.
Тахтын учулсун Мәмдәли,
Көзүн төкүлсүн Мәмдәли!

Мәһв олду, таланды Тәбриз,
Нечә дәфә јанды Тәбриз,
Затына инанды Тәбриз,
Тахтын учулсун Мәмдәли,
Көзүн төкүлсүн Мәмдәли!

Бөјүк нәнән Үмми-хаган,
Өзүн гејрәтдән пәришан,
Бәсдир бу гәдәр төкмә ган,
Тахтын учулсун Мәмдәли,
Көзүн төкүлсүн Мәмдәли!

Белә маһнылары чох ешидирдим. Бунунла да Рәһим ханын Тәбриз үзәриндә һәрәкәт етмәси мә'лум олурду.

Тәбризлиләрин јалныз силаһда дејил, ше'р вә әдәбијјатда да ингилаби мүбаризәјә һазырландыглары көрүнүрдү. Бу кими ше'рләри дәллаләзәндә дә ешитмәк олурду.

***

Сәттар ханын јанына кетмәздән әввәл бә'зи ингилаб рәһбәрләри илә көрүшүб, онларын ингилаб һаггында фикрини өјрәнмәк истәјирдим.

Биринчи нөвбәдә һачы Әли давафүрушла көрүшмәли идим.[1] Евини танымырдым. Онун Тәбриздә мәшһур адам олдуғуну билирдим. Јанымдан кәнч бир мүчаһид кечирди. Ондан:

— Һачы Әли давафүрушун евинә һансы јолдан кетмәлијәм? — дејә сорушдум.

Мүчаһид дурду, фикрә кетди. Сонра мәндән сорушду:

— Гызыны ачыг кәздирән һачы Әлиними дејирсән?

— Бәли! — дедим. — (Һачы Әлинин өз гызыны ачыг кәздирдијини билирдим). Мүчаһид, нәғмәсинә гулаг асдығым чәкмә силәни чағырды.

— Оғлан! Дур, дүш бу әмиоғлунун габағына. Гызыны ачыг кәздирән һачы Әлинин евини көстәр! — деди.

Чәкмә силән динмәз-сөјләмәз дуруб габағыма дүшдү. О, габагча «вакс!»-сөзүнү гышгыра-гышгыра кедир, мән әтрафы нәзәрдән кечирәрәк ирәлиләјирдим. О, аралыгда үзр истәјиб бир-ики ајаггабы да тәмизләди. Мәнсә тәләсмирдим; чүнки әтрафа бахмаг, һәјаты өјрәнмәк мәним үчүн даһа мараглы иди.

Күчәләрдә фајтон, араба, үмумијјәтлә тәкәрли нәглијјатдан бир нишанә белә көрмәдим. Јалныз ағ узунгулаглары миниб сүр'әтлә о тәрәфә, бу тәрәфә кедәнләри көрүрдүм. Чәкмә силәндән бунларын һара кетдијини сорушдум. О, белә чаваб верди:

— Тәбриз чох бөјүк шәһәрдир. Јалныз дәвәчи мәһәлләси алтмыш мин евдир. Бу јоллары пијада кедиб кәлмәк мүмкүн дејил. Бу ешшәк үстүндә кедәнләр узаг мәһәлләдә отуран тачирләрдир. Сәһәр ешшәји миниб кәлир һүчрәсинә. Отурдуғу һүчрәнин алты да төвләдир. Ешшәји орада бағлајыр. Ахшам јенә дә евә гајыданда ешшәјин паланыны һүчрәсиндән апарыб гојур ешшәјин белинә.

— Чох әчәб, паланы һүчрәсиндә нә үчүн гојур?

—Чүнки барада ешшәк паланы оғурлајанлар чохдур.

Чәкмә силән мәнимлә өчәшмәјә вә мәни әлә салмаға башламышды.

Бир аз кетдикдән сонра о, мәнә јенә дә тапшырды:

[1] Дәрман мағазасына малик олдуғу үчүн «дава сатан» дејирдиләр.

— Һәркаһ ешшәјин варса, паланындан мүтәәччөһ ол. Тәбриздә ешшәк паланы чох баһадыр, — деди.

Мән тәбризлиләрин адам әлә салмасыны вә өчәшмәсини ешитмишдим. Она көрә дә чәкмә силәнин сөһбәти илә марагланырдым. Онун сөзләрини чавабсыз бурахмајараг:

— Чох разыјам, — дедим. — Јахшы ки, хәбәр вердин, Јохса паланы оғурлајачаг идиләр.

О, динмәди. Бир аз кетдик; сәрраф дүканларынын гаршысындан кечирдик. Чәкмә силән гајыдыб јанына кәлди.

— Тәбризә тәзә кәләнләр пулларыны кәтириб бурада хырдалајырлар, — деди.

Мән доғрудан да пул хырдалајачагдым. Сәрраф дүканына јанашыб бир дәнә рус бешлији чыхардым. Чәкмәчи мәнә јахынлашыб јавашча деди:

— Бу күнкү гијмәт ијирми једди гран беш шаһыдыр.

Сәрраф буну ешидиб чәкмә силәнә ачыгланараг:

— Кедә, чакәш, сәни ким чағырды бура?! — дејә говду.

Чәкмә силән дә она ачыгланды:

— Чакәшин сәсини ешидирәм, — деди.

Сәрраф буна һеч дә чаваб вермәди. Тәбриздә бу ким ишләрә һәр аддымда тәсадүф етмәк олурду.

Јолумуза давам етдик. Чәкмә силәнин мәндән әл чәкдијинә тәәччүб едирдим. Бир гәдәр кетдикдән сонра о, јенә дә мәнә јанашды:

— Билирсән нә вар? — дејә сорушду.

— Хејр, билмирәм!

— Мән горхурам әхи...

— Нәдән горхурсан?

— Горхурам ки, сизин јадыныздан чыхсын.

— Нә јадымдан чыхсын?

— Ешшәјин паланыны кизләтмәк! Чүнки Тәбриз чох һарамзада јердир. Бураја паланлы кәлән паласыз кедәр.

— Горхма, унутмарам.

Јенә јолумуза давам етдик. О, јенә дә сөзә башлады:

— Хатирчәм олурам һа!

— Нә үчүн хатирчәм олурсан?

— Мән хатирчәм олурам ки, сиз ешшәјин паланыны көзүнүздән кәнара гојмајачагсыныз.

— Буна хатирчәм ола биләрсән!

Чох узун јол кетдик. Раста күчәни һәлә баша чыхмамышдыг. О, јенә дә мәнә мүрачиәт едиб палан барәсиндә тапшырырды. Биз Әнкәч күчәсинә јетишдик. О, Һачы Әлинин гапысыны узагдан мәнә нишан верәрәк:

— Будур бах, гызы ачыг кәзәнин гапысы, — деди.

— Чох разыјам! — дејә она 2 гран пул узатдым. О, пулу алыб о тәрәф, бу тәрәфинә бахыб чибинә салды вә кетмәјә башлады.

Мән һәлә гапыја јетишмәдән о, мәни чағырды:

— Дадаш, зәһмәт олмаса бир азча дајан! — дејә мәнә доғру гајытды.

Мән 2 грандан разы галмадығыны зәнн етдим. Ағзыны ачмадан 2 гран да овчуна басдым.

— Инди ки, белә олду сиздән бирчә дә хаһишим вардыр, — дејә мәнә мүрачиәт етди.

— Буjур, нә демәк истәјирсән?

— Хаһиш едирәм ки, паланы көздән гојма!

Мән јенә күлдүм. Онун үмиди кәсилди, чүнки тәбризлиләр инсаны ачыгландырмаг вә ону сөјүшә мәчбур етмәкдән чох нәш'әләнирләр.

Гапыны вурдум. Там мә'насилә авропалы бир гыз гапыны ачды. Гијафәтимә бахыб деди:

— Нә истәјирсиниз?

— Һачы Әлинин еви бурадырмы?

— Бәли, бурадыр.

— Өзү евдәдирми?

— Евдәдир.

— Мән ону көрмәк истәрдим.

— Сиз кимсиниз?

— Мән онун гардашыјам!

Гыз тәәччүблә үзүмә бахыб дурду. Мән она башга ад дејә билмәздим; чүнки гызын ким олдуғуну билмирдим.

Гыз чох тәәччүблү бир сурәтдә чаваб верди:

— Елә исә бир дәгигә сәбр един, һачыја хәбәр верим.

Гыз кетди. Бир дәгигәдән сонра Һачы Әли өзү габагча, һаман гыз исә архасынча гапыја кәлди. Адымы дедим. Гучаглашдыг, өпүшдүк. О, гызына тәрәф дөндү:

— Доғрудур. Бу сәнин әминдир. Мәним һәгиги гардашымдан да мәнә јахындыр.

Гыз мәнә әл верди. Һәр икиси голумдан тутуб бөјүк бир салона апарды. Салон бир франсыз варлысынын салонуна бәнзәјирди.

Һәлә сәһәр чајына башланмамышды. Салондан кечиб чај отағына кирдик.

Мән јемәк јемәдим. „Фәгәт бир стәкан чај ичәрәм" дедикдә гыз бир стәкан чај вә көзәл бир шүшә ичәрисиндә лимон сују кәтирди. Буну Тәбриз күбарлары чајларына төкүрләр. Мән дә бир нечә дамчы лимон сују стәканыма төкдүм. Чај чох ләззәтли иди.

Һачы Әли нөкәри чағырыб нә исә гулағына бир шеј пычылдады. Нөкәр кетди. Чај ичилиб гуртарды. Һачы гызынын да кетмәсинә ичазә верди.

Һачы Әлинин гызы америкалыларын мәктәбиндә охујурду. 14—15 јашларында олан бу гыз уча бојлу, галын вүчудлу, гара вә даирәси бөјүк көзләрә малик бир гыз иди. Онун тәбризлиләрә мәхсус аг пәнбә чөһрәси вә гара түкләриндән башга һәр шеји бир америкалы гызына бәнзәјирди. Тәбриздә биринчи дәфә ачыг кәзән бу гыза гаршы күчәләрдә сөз атмаг, тәһгир етмәк, севки е'лан етмәк вә саир бу кими ујғунсуз һәрәкәтдә олмаг адәт јеринә кечмишди. Һәтта ону бир нечә кәрә өлүмлә тәһдид едиб Америка мәктәбинә кетмәсини дә гадаған етмишдиләр.

Гыз бүтүн бунлара дөзәрәк, моллаларын тәклиф етдији чаршабы башына салмамышды.

Тәбриз шаирләриндән Сәрраф онун һаггында гәзәлләр дә јазмышды. Гыз бу гәзәлләри топлајыб сахламышды. Сәррафын гәзәлләриндән бириси будур:

Сәмәнди-назә кәл баш вермә, еј мән башына гурбан,
Көз үстә гашын ојнатма, гара көз, гашына гурбан.
Мән әбри-тирәбәхтәм, сән баһарү-тазәвү-тәрсән,
Кәрәк мән ағлајам, сән ағлама көз јашына гурбан.
Биллурсан синәји-сафында вар бир даш кими гәлбин,
Һәјатын чешмәси бағрында сәнки дашына гурбан.
Дуруб фәрраштәк гәмзән бәрабәрдә дејәр кәлмә!
Көнүл мүлкүндә шаһәншаһ олан фәррашына гурбан!
Әкәр Сәррафа бир хашхаш гәдринчә ола мејлин,
Тәмамән әлдәки варым о бир хашхашына гурбан!

Бир аз кечәндән сонра Мәшәди Абасәли гәндфүруш, Јусиф хәздуз, шејх Мәһәммәдәли гәссаб, Әскәр гәһвәчи вә саирәләри кәлди. Бунлар Тәбриз ингилабынын рәһбәр сималары иди. Таныш олдум. Чох сөһбәтдән сонра Сигәтүлислам мүчтәһиди көрмәк истәдијими ашкара сөјләдим. Һачы Әли вә Мәшәди Абасәли гәндфүруш Сигәтүлисламын һеч бир ингилаби симасы олмадығыны сөјләди. Һәр һалда мәним бу зијарәтә олан марагымы биләрәк разы олдулар.

875—24

СИГӘТҮЛИСЛАМ

Мән һамыдан әввәл Сигәтүлисламла көрүшмәклә марагланырдым. Онун нә мәгсәдлә ингилаба тәрәфдар олдуғуну өјрәнмәк доғурдан да мәним үчүн чох марағлы бир иш иди.

Мән Сигәтүлисламын мәзһәб вә тәригәт мүбаризәсиндә биринчилик газандығыны, башына бир чох мүридләр топламагла Мирзә Һәсән мүчтәһид кими мәшһур лоту илә баш-баша вурдуғуну билирдим.

Сигәтүлисламын дашыдығы вә үзәриндә чидди мүбаризә апардығы әгидә шиәликдә бир тәригәт олан шејхи әгидәси иди.

Бу әгидәни 1800-чү илдә Иран көрфәзинин чәнубигәрб саһилиндә Әһса адлы кичик бир шәһәрдә зүһур едән Шејх Әһмәд Бәһрејни[1] јаратмыш вә бунунла да башына минләрчә мүрид топламышды.

Шејх Әһмәд өз әгидәси илә бүтүн Әрәбистанда вә Иранда шөһрәт газандығындан вә бу әгидә нәһајәт бир дини мәктәб шәкли алдығындан Кәрбәла шәһәринә көчүб 1804-чү илдә руһаниләр чәмијјәти тәшкил етмәјә мүвәффәг олду.

Шејх Әһмәдин өлүмүндән сонра бу руһаниләр чәмијјәтинин башына Аға Сејид Казым сечилди. Бундан сонра Шејх Әһмәдин шиә мәзһәби үзәриндә дүзәлтдији бу ислаһат бир нечә чәбһәләрә ајрылыб бир-бирилә мүбаризә етмәјә башлады.

Бунларын бир һиссәси Шејх Әһмәдин орижинал тәригәти үзәриндә дурдуғундан «Шејхи» адланыб галды. Икинчиси Аға Сејид Казымын ислаһ етмәклә аралыға чыхардығы «Үсули» әгидәсинин этрафына топланды, Үчүнчү исә Сејид Казымын ән идраклы шакирдләриндән сајылан Мирзә Әлиммәдин этрафына топланыб «Баби» мәзһәбини әмәлә кәтирмәјә башладылар. Һазырда ингилаб тәрәфиндә дуран, өзүнү «битәрәфәм» адландырараг ејни заманда ингилабчылара мәһәббәт бәслә-јән Сигәтүлислам Шејх Әһмәд Бәһрејнинин орижинал тәригәти олан шејхи әгидәсини дашыјыр.

Бу тәригәтин дүшмәни әввәлдән дә чохду. Нәһајәт бабилик ајрылдыгдан сонра шејхи әгидәсинә гаршы

[1] Бәһрејни сөзү, Шејх Әһмәдин вәтәни олан Бәһрејн адасына ишарәдир.

олан дүшмәнчилик, даһа да артмыш олду; чүнки бабинин шиәликдә оржинал сајылан шејхи тәригәтиндән ајрылдығы вә үсул тәригәтинин бунларла һеч бир әлагәси олмадығыны шиә руһаниләриндән бир чоху иддиа едирди.

Сигәтүлислам бүтүн шәрги вә шимали Иранда шејхлик үзәриндә мүбаризә апаранларын ән мәшһуру вә көркәмлисидир.

Тәбриздә бунун дүшмәни имам чүмә Мирзә Кәрим вә Мирзә Һәсән аға мүчтәһиддән ибарәтдир. Сон икинчиләр әксингилаб чәбһәсиндә дуруб мәшрутә үсулуна гаршы мүбаризә етмәјә башладығы заман Сигәтүлислам мүчтәһид дә бунлара сон зәрбәни вурмаг үчүн әлверишли бир фүрсәт әлдә етмиш олду. Бу сәбәбә көрә Сигәтүлислам ингилабда битәрәф давранмасына бахмајараг, мәшрутәчиләрин тәрәфини сахламагда иди.

Һачы Әли адам көндәриб онун јанына кедәчәјимизи хәбәр верди.

Мүчтәһидин јашадығы ев Сурхаб гапысы дејилән чај кәнарындадыр. Гапыны дөјдүкдә дөрд-беш нәфәр бизи гаршылады. Мүчтәһид өзү дә дышарыда дуруб бизи көзләјирди. Затән бунун өзү дә бөјүк адамларда тәчрүбәдән кечирилмиш бир дипломатлыгдыр; чүнкү евә һөрмәтли адам, гонаг кәлдикдә онун ајағына галхмамаг бир әдәбсизлик һесаб олунур. Фәгәт һәр кәсин ајағына дурмаг да бөјүк адамларын шә'нини азалдырмыш. Буна көрә дә евә гонаг кәләчәјини билән күбар адамлар әввәлчә өзләри ајаг үстүндә дуруб гонағын ајағына дурмағы лазым көрмәзләр.

Мүчтәһид бизи көрән кими әл верди вә сөзә башлады:

— Аллаһ билир ки, бир аз да тә'хир етмиш олсајдыныз күчәјә гәдәр кәләчәкдим. Доғрусу, бу күн сизинлә көрүшмәк үчүн өзүмдә фөвгәл'адә бир мејл һисс едирдим.

Һачы Әли мәни мүчтәһидә таныш верди. Мүчтәһид икинчи кәрә әлими сыхыб деди:

— Буну да өзүм үчүн назил олмуш бир не'мәт һесаб едирәм.

Мүчтәһид бизи өзүнүн отурдуғу отаға апармады. Гонаг отағына кечирди. Отаг тамамилә Авропа үсулун-

да дөшәнмишди. О, бизи әјләшдирди, сонра да өзү отуруб сөзүнә давам етди:

— Отаг бизим ушагларын сәлигәси илә дүзәлмишдир. Онлары әчнәби дилләрдә охутмушам. Өзүмүн дә өјрәнмәјә мејлим вардыр; буну һәр бир тәбризлијә дә мәсләһәт көрмүшәм.

Мүчтәһид бунунла өзүнүн јени адам олдуғуну билдирмәк истәјирди. Доғрудан да башга моллалара нисбәтән Сигәтүлисламда јенилик аз дејилди.

Чај, гәљан кәтирдиләр. Башга сөһбәтләрлә вахты кечирмәк истәмирдим, чүнки башга јерләрә дә кедәчәкдим. Хүсусән, бу күн мәним Сәттар ханла көрүшмәмәјим дә јахшы олмазды. Онун үчүн дә лазыми мәсәләләрдән сөз ачмамаға тәләсирдим. Ичазә алдым вә сөзү мүгәддәмәсиз олараг данышмаға башладым:

— Чәнаб Сигәтүлислам! Иранда ингилабын рәһбәр гүввәләри илә ичраедичи гүввәләри арасындакы әлагә һаггында фикриниз нәдир?

— Кәлин биз бир дипломат кими јох, сәмими бир рәфиг кими данышаг, — деди.—Ингилабын рәһбәрликедичи гүввәләри илә, ичраедичи гүввәләри арасындакы әлагә һаггында данышмаг артыгдыр, чүнки ахырынчылар буна һеч вахт габил дејилдир.

— Индијә гәдәр сиз истәсәјдиниз һәм Сәттар ханла, һәм дә Бағыр ханла әлагә дүзәлдәр вә ингилабын мүтәшәккил кетмәсинә көмәк едә биләрдиниз. Хүсусән сиз Гафгаздан кәлән чанлы гүввәләрә дә әһәмијјәт вермәлисиниз.

Сигәтүлислам сөзләримә диггәтлә гулаг асыр вә јүсүр тәсбиһин дәнәләрини јағыш дәнәләри кими бир-биринин үзәринә төкүрдү. Онун гәнаәтләндиричи бир чаваб сөјләјәчәјини көзләјирдим. Тәсбиһи јанындакы чај масасынын үзәринә бурахды. Өз көвдәсини о ки, лазымдыр дүзәлдиб:

— Сиз, әлбәттә, Ираны чох јахшы таныјырсыныз, — дејә сөзә башлады.

— Аз-чох таныјырам.

— Иран һәјатыны Араз чајынын о бири тәрәфиндәки һәјатла мүгајисә етмәк әгилли адамын иши дејил. Орада һәјат башга, бурада исә бамбашгадыр.

Рус ишчиси ичәрисиндә апарылан иши Иран кәндлиси ичәрисиндә апармаг доғру бир иш дејил, чүнки

рус ишчисинин мә'дәси һәзм едә биләчәк бир хөрәји Иран кәндлисинин мә'дәси һеч вахт һәзм едә билмәз.

Мән шәхсән Загафгазија сосиал-демократларынын бу ингилабда иштирак етмәсини тәбрик едирәм. Әлбәттә, бу һәмрәј'лијин олдугча бөјүк гијмәти вар. Тәәссүфләр олсун ки, онлар јерли шәраити вә јерли халгын руһуну билмирләр. Онлар рус мужикинә дедији сөзләри Иран кәндлисинә дә дејирләр. Һалбуки бунларын арасындакы фәрг јердән көјә гәдәрдир. Шәргин мүлкәдарыны да гәрбин мүлкәдары илә мүгајисә етмәк олмаз. Шәргин әсири дә Русијадакы әсирләрә бәнзәмәз. Бу ики јерин мәзлумлары белә бир-биринә охшамаз. Рәфиг, һеч бир кәс ингилабы өз дүшүнчәси илә идарә едә билмәз. Һәр мүһитин доғдуғу ингилабы о мүһитин шәраити илә инкишаф етдирмәли. Бизим сосиал-демократларымыз бу игнилабы өз билдикләри кими идарә едәрәк Русијадакы рәһбәрлији бурада һәјата кечирәрсә, бизим ингилаб о гәдәр дә ирәли кедә билмәз.

Сигәтүлислам бу узун сөһбәтдә јенә дә өз сөзүнү ачыг дејә билмирди. О, сосиал-демократлығы шәриәт вә динлә барышдырмаг истәјирди. Онун фикринчә ингилаб динлә әлбир ишләмәли вә бүтүн рәһбәрлик дин рәһбәрләринин әлиндә олмалы имиш.

О, ингилабын дүшмәнләрини имамчүмә Мирзә Кәрим вә Мирзә Һәсән аға мүчтәһид дүшүндүјү кими дүшүнүрдү. Онун фикринчә ингилаб мәсәләләри Һәрби Ингилаб Шурасында дејил, јенә дә һисли мәчлисләрдә, даш сүтунларынын алтында, даһа ачығы, дағылмыш гур'ан вараглары вә сынмыш мөһүрләр үст-үстә төкүлән мәнбәрләрдә һәлл олунмалы имиш.

Сигәтүлислам ән ахырда сөзүнү белә гуртарды:

— Һәр мәмләкәтин ингилаб рәһбәри о мәмләкәтин өзүндән доғмалыдыр. Өз рәһбәрләрини јетирмәмиш бир өлкәдә ингилаб һәрәкатыны ирәли апармаг мүмкүн дејилдир. Бу јалныз Ирана мәхсус дејил, һәр бир мәмләкәтдә дә белә дир.

Мүчтәһид бу сөзләрини битирдикдән сонра Сәттар хан вә Бағыр хан мәсәләсинә кечәрәк деди:

— Сәттар хан вә Бағыр ханла әлагә мәсәләсинә кәлдикдә онларла анлашмаг һеч дә мүмкүн дејил. Һәләлик онлар өз араларында барыша билмирләр. Сәттар хан Әмирахиздә, Бағыр хан исә Хијабан мәһәлләсиндә јерлә-

шиб өз апаратыны гурмушдур. Онларын бу һәрәкәтләри ингилабын кедишини өз һәгиги чығырындан чыхармыш олур. Онларын бир чох ишләри ингилаб дүшмәнләринин әлинә силаһ верир.

Мүчтәһидин сөзләри заһирдә нә гәдәр доғру исә дә, онун дедикләринин башга бир мә'насы да варды ки, о да Гафгаз сосиал-демократларыны севмәмәкдән ибарәт иди.

Мүчтәһид бизи наһар јемәјинә сахлајырды. Галмаг истәмәдим. Бир стәкан чај ичдик. Мүчтәһидлә көрүшәрәк Һачы Әли давафүруш вә башга јолдашларла бәрабәр чыхдыг, аға тез-тез кәлиб көрүшмәјимиз үчүн биздән сөз алды.

Дышары чыхдыгдан сонра данышырдыг. Һачы Әли күләрәк деди:

— Узагдан бунун адыны ешидәнләр бу кими нүфуз саһиби мүчтәһидин ингилаба бөјүк бир фајда верәчәјини дүшүнүр. Лакин јахындан таныш оланлар бунун нә демәк истәдијини вә бунларын ингилаба нә мәгсәдлә јанашдығыны биринчи көрүшдә анлајырлар.

Сигәтүлислам, исламијјә ады илә тәшкил едилмиш әксингилаб тәшкилаты башында дуран руһаниләрдән дејилдир. Бу онлара нисбәтән, демәк олар ки, ингилабын достудур. Лакин бу, ингилабы әски дини мөвһуматла барышдырмаг вә бир јерә чаламаг истәјир. Синфи мүбаризә вә игтисади зиддијјәтләр мәсәләси бунун һеч дә башына кирмир. Загафгазија сосиал-демократларыны, хүсусән Бакы ишчиләрини истәмәмәсинин биринчи сәбәби будур ки, гафгазлылар ингилабы өз һәгиги чығыры илә апарыр вә ингилабы дини тә'сирдән чыхармаға чалышырлар. Сигәтүлислам ону јахшы билир ки, Сәттар хана вә онун апардығы ингилаба бөјүк јардым едән Загафгазија ишчиләридир. Бунун үчүн дә мүчтәһид Сәттар ханла һеч дә үјуша билмир. Әслиндә бу мүчтәһид аралыгда галмышдыр. О, әксингилаб тәшкилатына һеч вахт гошула билмәз, чүнки онун мәшһәб вә тәригәт дүшмәнләри олан (мүтәшәрре) үсули мүчтәһидләри тамамилә әксингилаб гәраркаһындадырлар. Иш белә олдугда мүчтәһид ингилаб чәбһәсиндә дә чидди иштирак едә билмир, чүнки о, ингилабын тәригәт вә мәшһәблә сазишә кирмәјәчәјини чох көзәл билир. Һәр һалда онун ингилаба мејл етмәси јенә дә өзү үчүн әлверишли олдугундан бизим тәрәфимиздә олдуғуну ишдә јох, сөздә көстәрир. Ејни заманда сизә дедикләри сөзләри дә даим тәкрар етмәкдәдир.

Һачы Әли сөзүнү битирдикдә мән вә јанымызда олан јолдашларын һамысы:

— Доғрудан да белә дир! — дедик.

Сигәтүлисламын евиндән чыхдыгда јолда бир нечә ингилаб рәһбәрләринә раст кәлдик. Бунлара биз Һачы Әлинин евиндә икән сифариш көндәрилмишди.

Онлар бизим Сигәтүлисламын евинә кетдијимизи ешидиб ораја кәлдикләрини вә бизимлә көрүшмәк истәдикләрини хәбәр вердиләр.

Јолда бизә раст кәләнләр Сәттар ханын мәркәзи һеј'әтини тәшкил едән адамлар иди. Һамысы илә көрүшүб өпүшдүк. Өпүшмәк ингилабчылар арасындакы јолдашлығын әламәти олараг адәт јерини алмышды.

Бунларла көрүшдүкдән сонра Сејид Һәсән Тағызадәнин көрүшүнә кетмәк истәдијими јолдашлара хәбәр вердим вә нә чүр јашадығыны сорушдум[1]. Һамыдан әввәл Һачы Әли бу барәдә данышды:

— Онунла көрүшмәк ејб дејил. Һәләлик о, ингилаба нәзәри вә тарихи чәһәтдән јанашыр. Һазырда елә гәти бир фәалијјәти көрүлмәмишдир. О, јалныз мәсләһәт вермәји севир. Онун Иран һаггында јени әсәрини охумалысыныз.

— Охумушам. «Әһвали-кинуни-Иран ба мүһакәмәти тарихи» сәрләвһәли бир әсәрини көрмүшәм.

Һачы Әли күләрәк:

— Бәли, әсәр одур! — деди.

Јолдашларын Тағызадә илә көрүшмәјә рәғбәтләри олмадығыны көрүб өз көрүшүмү башга бир вахта бурахмағы гәрара алдым.

Мән бу сөһбәтдән сонра Һачы Әлигулу хан Вүсуги-Низамла көрүшмәји дүшүндүм, чүнки бунун Тәбриз—Чулфа јолунун ингилабчылар әлиндә галмасы ишиндә мүһүм рол ојнаја биләчәји мә'лум иди. Мән буну јолдашлара да дедим. Онлар бу көрүшә разы олдулар.

ИРАН МҮЛКӘДАРЫНЫН ЕВИНДӘ

Бизи Һачы Әлигулу ханын гәбул отағына апардылар. Гардашы оғлу Әсәдулла хан әмисинин хәстә олдуғуну вә һазырда бизимлә көрүшмәјә кәләчәјини хәбәр верди.

[1] Сонралар Иранын малијјә вәзири олмушду.

Хан хүсуси отағындан чыхды. Чох јаваш-јаваш јүрүјүрдү. Бизимлә көрүшдү. Хәстә олдуғуну, һазырда доктор она морфи вурдуғуну, јалныз бунунла да һәрәкәт едә биләчәјини сөјләди.

Әлигулу хан јоғун, уча бојлу, чопур вә ејни заманда чох мүлајим бир үзә малик олан адам иди. О, көк вә јоғун олмасына бахмајараг, үзүндән хәстә бир адама бәнзәјирди.

Затән Әлигулу ханын өзү дә Иранын башга мүлкәдарларына нисбәтлә либерал бир сима иди. Әлигулу хан биринчи сөзүндә буну бизә көстәрмәјә чалышды. Сөһбәтимиз торпаг мәсәләсиндән башламышды. Хан дедикләримин һамысына «бәли», «доғру», «тәсдиг едирәм!» дејә чаваб верирди. Мән сөзүмү битирдикдән сонра о, јанындакы чајдан бир нечә гәтрә ағзына алыб данышды:

— Мән ираплыјам. Өзүм дә һәгиги ираплыјам. Иран халгынын дүшмәнини дә севмирәм. Һәркаһ Иранда торпаг мәсәләси аралыға кәләрсә, биринчи нөвбәдә мән өз кәндләримі халга верәнләрдәнәм.

Мән күлдүм. Хан да тәбәссүм едәрәк деди:

— Билирәм нәјә күлүрсүнүз. Сиз демәк истәјирсиниз ки, инди ки белә дир, нә үчүн чағырыб кәндләри халга бағышламырсан, әлини, голуну ки, тутан јохдур. Белә дирми?

— Зәннимчә, сиз бу иши көрмүш олсаныз, башгалары да сизин арханызча кәләр.

— Бунлар тамамилә доғрудур. Лакин бу күнкү ингилаб торпаг мәсәләсини аралыға атмамышдыр. Бу ингилаб монархизмин деврилмәси мәсәләсини дә мүзакирә етмир. Бурада һәр кәс вурушур. Фәгәт кимләрлә вурушдуғуну өзү дә һисс етмир. Һәр кәс сөјүр, лакин кимләри вә нә үчүн сөјдүјүнү билмир. Һазыркы ингилаб өз достуну вә дүшмәнини таныја билмәмишдир. Сиз ингилабын маһијјәтини вә тәркибини һәләлик бу чамаата анлатмағы хәјалыныза белә кәтирмәмишсиниз. Қәндли сизи танымыр. Қәндлиләр ингилабын хәбәрләрини һәләлик бир дастан кими ешидир. Онун башында дуран Сәттар ханы вә Бағыр ханы да дивләри өлдүрән Гаф дағына кедән әфсанәви бир гәһрәман кими таныјыр.

— Бунун сәбәби нәдир? — дејә Әлигулу хандан сорушдум. О, сигарыны јандырыб сөзүнә давам етди.

— Сиз вахтында торпаг мәсәләсини аралыға ата билмәдиниз, чүнки өз сыранызда бөјүк торпаг саһибләри дә

вардыр. Сөз јохдур ки, сојулмуш вә ил зәһмәтиндән сонра бүтүн хырманыны мүлк саһибинә вериб шана, гәлбирини далына атмагла евинә бош кедән кәндли сизә гошулмајачагды; чүнки о, өз дүшмәнини сизин сыранызда көрүрдү.

Сиз бујурун, мүлаһизә един. Ингилаб һара? Руһанијјәт һара? Шәриәт һара? Мәзһәб һара?

Сиз буржуазија илә бөјүк вә кичик капиталистләрлә чох јахшы ишләјә биләрсиниз. Әввәлән, будур ки, капиталистләр һәр мәмләкәтдә динсиздир. О, динә һөрмәт едир. Фәгәт өзү үчүн јох. Онлар динә ашағы тәбәгәдә олмаг шәртилә һөрмәт бәсләјир. Одур ки, сизин үчүн капиталистләрлә ишләмәк руһаниләрлә ишләмәкдән даһа әлверишлидир.

Икинчи бир сәбәб дә вардыр ки, о сәбәб буржуазијаны бу ингилаба даһа сых бир сурәтдә бағламышдыр. О сәбәб дә буржуазијаны монархијадан нифрәтләндирир, тәнкә кәтирир. Буржуазија падшаһын вә онун рүшвәтхор һакимләринин горхусундан өз капиталыны өлкәнин дахилиндә кениш истисмара бураха билмир. Бунун үчүн о, падшаһы јыхмаға вә өз һөкумәтини гурмаға тәләсир.

Мән өзүм дә ингилабы севирәм. Онун достујам, чүнки бу ингилаб мәним мәнфәәтимә гәтијјән тохунмур. Лакин ингилабчылар мәним бу ингилабда ојнаја биләчәјим ролдан һеч дә хәбәрдар дејилдир. Ингилабчылар мәндән истифадә етмәк истәмир. Онлар мәним кәндләримин, мәним тајфамын әһәмијјәтини вә чоғрафи мөвгејимизин гијмәтини билмирләр.

Һазырда Тәбриз—Чулфа шосе јолу Гарадағ ханларынын һүчум горхусу алтындадыр. Онлар бу күн дә олмаса, сабаһ бу јолу ингилабчыларын әлиндән алачаглар. Бу јол исә ингилабчылар үчүн өлүм-дирим мәсәләсидир. Русија ингилабынын алову бу јол васитәсилә Ирана кирмишдир. Бу јол кәсилдикдән сонра ингилаб өз әсас јурдундан нәфәс ала билмәјәчәкдир. Чулфа мә'бәринин ингилабчылар әлиндә галмасы вә орадан нәфәс алынмасы иши мәним тајфамын һәрәкәтилә әлагәдардыр. Гарадағ ханлары башда Әләкбәр хан Севләтүддөвлә олмаг үзрә Чулфа үстүнә һәрәкәт етмәк вә ингилаб тәрәфиндә дуран Әләмдар, Кәр-кәр гәсәбәләрини дағытмаг үчүн һазырланырлар. Бунлар мәним кәндләримин ичәрисиндән кечмәлидир. Мәним гардашларым Һејдәргулу ханла Һүсејнгулу хан истәдији вахт Сијаһ-руд бурнуну кәсиб һәрәкәти ләнкидә биләчәкләр.

— Һәләлик аралыгда бу тәһлүкә јохдур.

—Сән кет, лазым билдијин адамлары буна инандыр. Рәһим хан Софјан, Мәрәнд, Чир-чирләри тутунча Әләкбәр ханы Чулфада көрәчәксиниз.

Наһары Вүсуги-Низамын евиндә једик. Вүсуги-Низам Гарадағ атлыларынын һүчуму илә һәм бизи горхудур, һәм дә өзү горхурду; чүнки о, өз кәндләринин дағылмасындан горхур вә ингилабчылардан истифадә етмәјә чалышырды.

СӘТТАР ХАН

Биз саат үчдә Сәттар ханын гапысында дурмушдуг. Гапычылардан бири ичазә алмаг үчүн ичәри кетмишди. Бир нечә дәгигәдән сонра ичазә верилди.

Сәттар ханы ешитдијим кими көрмәдим. О, бизи көрән кими чох шадланды. Биринчи сөзүндә:

— Дејәсән бу бизим көзләдијимиз рәфигимиздир, — дедикдә Һачы Әли вә Мәшәди Аббасәли икиси дә бирдән:

— Бәли Сәрдар! Өзүдүр ки, вар! — деди.

О, икинчи дәфә әлими сыхыб көрүшдү. О, јүксәк бир мөвге тутдуғуна бахмајараг, јанындакылары чох мүлајим сөзләрлә диндириб јола салырды.

Биз ичәри кирдикдә мүчаһидләр Сәрдарын евинә кәлиб өзләринә верилән мааш һаггында данышырдылар. Данышыгдан мә'лум олдуғуна көрә һәр бир мүчаһидә күндә ики гран верирмишләр. Бундан башга хүсуси дүканлар васитәсилә онлара учуз чөрәк вә саир әрзаг да верирләрмиш. Сәрдар мүчаһидләри јола салдыгдан сонра мәнә мүрачиәтлә:

— Нә вахт тәшриф кәтирибсиниз?

— Дүнән кәлмишәм. Јорғун идим, өзүм дә хијабанда мәнзил етдијим үчүн јанныза кәлә билмәдим.

— Сәһәрдән бәри тәшрифиниз һарда иди?

— Һачы Әли, Аббасәли гәндфүрушла бәрабәр Сигәтүлисламын көрүшүнә кетдим. Доғрусу, онун фикрини билмәк истәјирдим.

— О, бизим үчүн әлверишли һеч бир сөз дејә билмәз. Ону бачармаз да.

— Доғрудур, Сәрдар. Фикри молла фикридир. О фикирдә олан адамларла ингилаб ирәли кедә билмәз.

— Сиз бир фикир един! Инди бизим нә вахтымыздыр? Биз инди һөкумәт әлејһинә чыхан һәр бир гүввәдән

истифадә етмәк истәјирик. Бизим ичәримиздә хырда мүлкәдарлар, мүфлис чыхмыш тачирләр нә гәдәр истәсән вардыр. Иш белә олдугда биз нә үчүн өзүмүзә јардым әли узадан Гафгаз сосиал-демократларындан истифадә етмәјәк? Сигәтүлислам буну истәмәјир. О, мәним вә Бағыр ханын бүтүн һәрәкәтини чәрчивә ичәрисинә алыб, ону да өз әлиндә сахламаг истәјир. Буна исә нә мән, нә дә Бағыр хан јол верә билмәрик. Доғрудур, бизә гонаг кәлмиш сосиал-демократлар гисмән јерли шәраити билмирләр. Бу о демәк дејил ки, бунлар дәјәрсиздир. Онлар сәрбәст һәрәкәт етмәји бачармасалар да, мүбаризә јолларыны биздән чох јахшы билирләр. Онлар ингилабда чох узун вә кениш тәчрүбә кечирмишләр. Онларын ити фикирләри, кәскин дүшүнчәләри, бүкүлмәз мәтанәтләри вардыр. Биз бу гардашлығы һеч вахт молла вә моллагулагларын ајағы алтына верә билмәрик. Бу күн Бакы вә Тифлис фәһләсинин, ермәни ишчисинин Тәбриз күчәләриндә вурушмасы, әлиндә бомба дуруб ингилабы мүдафиә етмәси Тәбриз ингилабы тарихини бәзәјәчәк һаллардандыр. Биз һеч вахт алданмарыг. Алдатмаг истәјәнләрлә дә мүбаризә апармағы бачарырыг.

Сәрдар јенә дә Сигәтүлислам мәсәләсинә кечиб деди:

— Габагда бөјүк дүшмәнләр вардыр. Руһаниләр ону билирләр ки, мән иши јарымчыг гојуб чәкилмәјәчәјәм. Хүсусән, гаршымда Әскәр Дәваткәроғлу вә бунун јолдашлары кими алчаг адамлар вардыр. Сиз билирсиниз ки, мән бунларла чох замандан бәри чарпышырам. Инди бу Дәвәчи лотулары мәним ачығыма кедиб ингилаб дүшмәни олан исламиччәнин этрафында топланыблар.

Бир аз сонра Гафгаз сосиал-демократларындан бир нечәси дә кәлди. Таңышлар иди. Сәрдар, Әмираххизә көчмәјим үчүн лазыми әмрләри верди. Ингилаб Шурасы үзвү олдуғуму, сабаһ саат он икидә шуранын ичласына кәләчәјими әлавә олараг тапшырды. Ахшам јемәјини једикдән сонра мәнзилимә кетдим.

НИНАНЫН МӘКТУБУ

Тәбриздә вәзиччәт кет-кедә дәјиширди. Артыг Чулфа—Тәбриз јолу кәсилирди. Һәрби Игилаб Шурасынын ичласында јолун ачылмасы гәрары чыхарылды. Чулфа ин-

гилабчыларын әлиндә иди. Мүсәлләһ гүввәнин башында Һафиз әфәнди дурурду.

Һәрби Ингилаб Шурасынын Һафиз әфәндијә вердији телефонограм бу мәзмунда иди: «Чулфа гүввәтилә һәрәкәт едиб Чыр-чырлары тәмизлә!»

Һафиз јериндән һәрәкәт етмәди[1]. Нәтичәдә јол дүшмәнләрин әлинә кечди.

***

Һәлә Тәбриздә патрон вә әл бомбалары һазырламаг үчүн Загафгазија Өлкә Комитәси тәрәфиндән көрүлән тәдбирләр һәјата кечирилмәмишди. Бу јолда лазым олачаг шејләри кәтирмәк белә мүмкүн дејилди. Чулфа—Тәбриз јолу илә кедиб-кәлмәк јалныз рус консулханасындан верилән вәсигәләрлә мүмкүн иди.

Тәк-тәк адамлар Тәбризә кизлинчә силаһ кәтирирдиләр. Фәгәт силаһ мөһтәкирләрини тә'мин етмәк үчүн Һәрби Ингилаб Шурасынын әлиндә лазымынча пул јох иди. Тәбриздә бөјүк һөкумәт ордусу илә вурушмаг лазим кәләчәк иди. Әксингилаб ордуларыны исә бир тәрәфдән Иран һөкумәти, о бири тәрәфдән исә Русија чары тә'мин едирди. Консулханада һәр бир шеј вардыр.

Мән дашнагларла көрүшмәк үчүн Ермәнистана кетдим. Онларда силаһ вә мүһарибә көрмүш мүсәлләһ гүввәләр дә варды. Онлардан бир чохуну көрдүм. Дашнаглар Русијадан горхдуглары үчүн бу ингилаба гошулмаг истәмирдиләр. Хүсусән, ермәни буржуазијасы онларын Иран һөкумәти үзәринә галхмаларыны бир нанкорлуг һесаб едирди, чүнки Түркијә вә Русијада чинајәтләр төрәдиб гачан дашнаглар үчүн јалныз Иран һөкумәтиндә јашамаг мүмкүн олурду. Чох кедиб кәлдикдән сонра онлар Гафгаз сосиал-демократларындан ајрылмајачагларыны вә бу мүбаризәдә иштирак едәчәкләрини вә'дә вердиләр.

Јолум һәр күн мећманхананын гаршысындан дүшүрдү. Күнләрин бириндә кириб Нина һаггында мә'лумат алмаг истәдим.

---

[1] Сонрадан Һафиз әфәндинин гур'ана истихарә етдији вә истихарә јол вермәдији үчүн сәфәрә чыхмадығыны ешитдик.

Нина һәр күн мећманхаиаја кәлиб мәни сорушурмуш. Ахырынчы кәрә бир мәктуб да бурахмышды.

Мәктубунда вә'дләримә садиг галмадығымы, онлары тамамилә унутдуғуму тәкрар тәнгид едирди. Бу һадисәләрлә долу олан шәһәрдә мәним тәләф олачағымдан ниҝаран галдыгларыны Нина бир нечә сәтрдә јазмышды.

Мәктубун әвәзиндә мәктуб јазараг, көрүш вахтынын тә'јинини Нинанын өһдәсинә бурахдым.

***

Ики күн сонра мећманхананын кичик салонунда отуруб гәзет охујурдум. Һөвсәләм дарыхырды. Гәзети бекар дурмамаг үчүн бир нечә дәфә охумушдум. Көзләрими архадан ики әл гапады:

— Тап көрүм кимдир?

Онун инчә сәси, титрәк вә исти әлләри Нинаны хатырладырды.

—Бу әл башгасынын дејил, мән көзләдијим әлдир,— дедим.

Кәнч Нина тамамилә дәјишмишди. Санкы Тәбриздә бир илдән бәри истираһәт ичиндә јашамышды. О, өз һәјатындан разы галдығыны һәр бир һәрәкәтиндә билдирирди. Биринчи сөзү бу олду:

— Консулун аиләсиндә бизи чох һөрмәтлә гәбул етдиләр. Хүсусән, мәни консулун гадыны өз гызы кими севир. Орада да јашајырыг. Бизим һаггымызда көстәрдијиниз сәмимијјәт һаггында һәр икимиз данышдыг. Сизин малларынызын таландығыны сөјләдик. Консул малынызын кери алынмасы вә өзүнүзә гајтарылмасы үчүн бизә тә'минат верди. Хүсусән, онун гадыны сизи гонаг кәтирмәмизи тапшырды. Онлар сизин бу чүр мәдәни һәрәкәтинизлә ифтихар едирләр. Һәр һалда сизи танымадыгларына тәәссүф етдиләр.

— Ирандакы һәјатыныздан разысынызмы?

— Мән шәхсән чох мәмнун галдым. Бунлар мәним дилими билмәсәләр дә, өз мәһәббәтләрини көзләри, чөһрәләри вә һәрәкәтләрилә мәнә билдирмәк истәјирләр.

Хүсусән, консул чәнабынын евинә кедиб-кәләнләр, тачирләр, иш саһибләри мәнә чох еһтирам көстәрирләр. Мәни чох јерә гонаг чағырырлар.

— Гонаг чағырылан јерләрә кедирсинизми?

— Һәлә һеч бир јеrә кетмәмишик. Лакин јарын консулхана мүтәрчимләриндән биринин евинә наһар јемәјинә кетмәјә сөз вермишик.

— О, кимдир?

— Адыны јадымда сахлаја билмирәм. Уча, назик көвдәли бир адамдыр. Бојну, бурну узундур. Чох тез-тез данышыр, кәлмәләрин ахырыны јејир. Чох мүтәкәббир вә өзүнү тә'рифләјән бир затдыр. Доғрусу, мән бу адамы чох да хошламырам. Лакин о, өз евини тә'риф едир. Көзәл әнтигәханасы, асари-әтигәдән гијмәтли шејләри олдуғуну сөјләјир. Буну башгалары да тәсдиг едир. Бунун үчүн дә јалныз евини көрмәклә марагланырам .

— Бәлкә бу адам Мирзә Фәтулла хандыр?

— Һә, өзүдүр!

Мән бунун ким вә нә чүр адам олмасы һаггында Нинаја һеч бир сөз демәдим. Бу һәлә тез иди...

— Демәк, Нина ханым, биз јарын көрүшә билмәјәчәјик.

Нина көзләрини парладараг:

— Нә үчүн? — дејә сорду.

— Чүнки сиз јарын Мирзә Фәтулла ханын евинә гонаг кедәчәксиниз.

— Мирзә Фәтулла хан бизим үчүн о гәдәр дә әһәмијјәтли дејил. Бизи јүзләрчә Мирзә Фәтулла хан кимиси гонаг чағырыр. Сиз исә бизим үчүн тәксиниз. Сизин сөһбәтләриниз, хүсусән мәндә, силинмәз бир хатирә бурахмышдыр. Мән сон заманларда шәрглиләрдә бә'зи хүсусијјәтләр көрмүшәм ки, бунлары гәрблиләрдә чох аз көрмәк олур. Шәрглиләр, үмумијјәтлә, гадынлара гаршы өзләрини јүксәк тутмајырлар. Мән бу хүсусијјәти биринчи дәфә сиздә тәчрүбәдән кечирдим. Мүмкүн олдугча сиздән узаглашмајачағам. Доғрусу, һеч кәсә үрәјим јатмыр. Билмирәм, Шәргдә илк дәфә сизи көрдүјүмдәнми вә ја мәним өзүмә дә мә'лум олмајан бир сәбәбдәнми? Һәр нәдәнсә, сизи көрмәк мәни даим севиндирәчәкдир.

***

Чох тез-тез көрүшүрдүк. Көрүшмәк вә лазыми сөзләри данышмаг үчүн мүхтәлиф јерләр тә'јин едирдик. Көрүшмәләрин сајы артдыгча, Нинанын да бу көрүшләрә тәләб вә арзусу артырды.

Бә'зән һәр күн көрүшүрдүк. Нәһајәт, ону бачысындан ајырмага мүвәффәг олдум.

Нинаны Минасјанын евиндә һазырланмыш үч отаға көчүрдүм. Нинадан истифадә етмәли олдуғумузу Сәттар хана да сөјләдим. Онун мәнә гаршы бөјүк һөрмәт бәсләдијини, бу һөрмәтин мөһкәм бир севкијә гәдәр вардығыны да әлавә етдим. Сәттар хан мәни тәбрик етди, мәсәлә илә сон дәрәчә марагланды.

— Ајыг ол, сары тел гыз бизи сатмасын, — дејиб күлдү.

— Зәннимчә, инсаны сатачаг гыз дејилдир, фәгәт онунла чох еһтијатлы давранмалыјам. Консулханадан, хүсусән мүтәрчимләр евиндән, бир чох лазыми вәсигәләрин әлдә едилмәсинә бунун васитәсилә мүвәффәг олачағам.

— Гыза бөјүк вә'дләр, һәтта пәшин һәдијјәләр дә вермәк лазымдыр.

— Бунларын һеч бири лазым дејил. О, мәним мәгсәдимә әмәл етмәји һәр бир һәдијјәдән артыг биләр зәнниндәјәм.

Сәрдарын әмрилә Минасјан чағрылды. Минасјан инчәкист фиргәсинин үзвүдүр. Она Нина вә онун отаглары һаггында лазыми тапшырыг верилди. Сәрдар әлавә олараг отагларын дөшәнмәси вә һәр чәһәтдән тә'мин олунмасыны лазыми адамлара тапшырды.

***

Нина Минасјанын евинә көчдү. Нина отагларын белә зәнкин бир һалда дөшәнмәси, һәтта бунун аз бир заманда баша кәлмәсинә тәәччүб едирди. Кәнч гыз бундан чох шадланыр вә мәним севкимә инанырды. Мән доғрудан, өзүнә дә һисс етдирмәдән, ону севирдим. О хасијјәтдә, о сәмимијјәтдә гызы севмәмәк олмазды. Ону алдатмағы доғрудан да бир хәјанат һесаб едирдим; чүнки гыз бу севки үчүн өлүмә гәдәр кедәчәјини һәр бир һәрәкәтиндә билдирирди.

Фәгәт мән гызын севки үчүн дејил, ингилаба бир ингилабчы кими јардым етмәсини истәјирдим. Бүтүн сөһбәтимиздә севкили гызы ингилаба һазырлајыр вә ону ингилабын кәләчәјинә инандырырдым.

— Мәним бүтүн малларымы өзүмә гајтардылар. Инди зәнкин бир адамыг. Бу шејләри дә сәнин үчүн ал-

мышам, — дедикдә Нинанын севинчиндән көзләри јашарды вә бир дамла көз јашы ипәк донун үзәринә дүшүб парчаланды.

— Мән сизи өзүмә гаршы бу гәдәр сәмими билмәјирдим, — деди.

—Сиз кәләчәкдә даһа да хошбәхт олачагсыныз. Мән өз сәмими һөрмәтими сизә көстәрмәк үчүн даһа башга имканлар әлдә етмәјә чалышачағам.

— Сизә гәлбән инанырам. Инандығым да инди дејил, биринчи күндәндир.

О, мәнә доғрудан инанырды. О, ән дәличәсинә севән бир гызын өз севдији кәнчә гаршы тутдуғу вәзиҹҹәти тутмушду. Буну бүтүн һәрәкәтилә көстәрирди. О, буна һаглы иди. Мән ону әјләндирәчәк вә разы сала биләчәк бүтүн васитәләри һазырламаға чалышырдым. Онсуз јеməз, онсуз да бир јерә кетмәздим. О да белә иди. Лакин мән бурада ифрата вардығымы анладым, чүнки мәним бу дәрин мәһәббәтим кәнч гызын раһатыны позурду.

О, мәним ингилаб һәрәкатында иштирак етдијими вә онда мүәјјән вәзифәләр көтүрдүјүмү билмирди. Буна көрә дә вә'дә вердијим мүәјјән вахтлардан тә'хир етдикдә дарыхыр, ағлајыр, һәтта башга севки илә мәшғул олдуғуму зәнн едиб гысганырды. Нина ара-сыра бу тә'хирләр үчүн мәни тәнгид етмәјә дә башламышды.

Бүтүн бу нүмајишләр бир севкини, лакин дәли бир севкини, һәр фәдакарлыға һазыр олан бир севкини көстәрирди.

Кәнч гызын һәрәкәт вә давранышлары, онун гәлбиндәки һәјәчанлары ајдынчасына охудурду. Онун севинчли үрәји титрәк көзләринин бачасындан голларымын арасына атылмаг истәјирди.

О, данышдыгда даима үрәјинин дөјүнтүсүнү белә ешидирдим. Бунунла бәрабәр о, чох утанырды. Бә'зән лазыми сөзләрини демәкдән белә чәкинирди. Севки сөзү һәр бир һәрәкәтиндә вар иди, лакин сөздә вә дилдә јох иди. Севирәм демәјә утанырды, лакин сөһбәтләринин һамысы севки әтрафында чәрәјан едирди.

Биримиз утаныр, дикәримиз горхурду. О, севкисини е'лан етмәкдән утаныр, мән исә мәгсәдими она ачмагдан горхурдум; чүнки мәгсәд о севкидән даһа бөјүк, даһа мүһүмдүр.

Бир нечә күн белә давам етдик. Бүтүн сөһбәтләр онун севкисини вә мәним мәгсәдими андырачаг фәлсә-

фәләр вә мүәммалардан ибарәт иди. Ону һәр сөздә сынајыр, имтаһан едир, анд ичдирир, гадынларын тез севиб, тез дә ајрылдыглары мәсәләсини аралыға атыр вә дејирдим:

— Гадынларын гәлби назикдир. Онлар чох тәләсирләр. Бир кишини һеч танымадан севирләр. Гадынын гәлби алданыр, көзләри, һәрәкәти исә алдадыр, нәтичәдә һәм киши, һәм дә гадынын һәр икиси бәдбәхт олур. Бу чүр адамлар һеч вахт сәмими бир аилә башчысы олмазлар. Бунун үчүн һәм киши, һәм дә гадын узун заман бир-бирләрини өјрәнмәлидир.

Нина дүшүндүкдән сонра утана-утана күлдү:

— Доғрудур,—деди,—мән өзүм дә белә ләрини севмирәм. Мәнә галырса севмәмәјин ихтијары инсанын өз әлиндә дејил. Әкәр ихтијар инсанын өз әлиндә оларса, севкинин бу ағырлыгларына дөзмәк истәмәз.

Икиүзлүлүјү давам етдирмәк мүмкүн дејилди. Нинанын һәјәчан вә изтирабыны һисс едәрәк руһән әзаб чәкирдим. Она инанмамаг ја идраксызлыг, ја да рәһимсизлик иди. Нина чох заман дан бәри этиндә, ганында бәсләдији севкини лал бир һәрәкәтдә көстәрмәкдән јорулмушду.

Ән сонда ону сөзлә дә деди:

— Севирәм! Мәзәммәт етмә!

Нина бу сөзү дедикдә утанды вә әлини көзләринә гојуб јатаг отағына гачды. Гапыны үзүнә гапады. Мән исә ајаға дуруб мәнзилимә гајытдым.

МӘН ТАЧИР ДЕЈИЛӘМ

Мән бу көрүшдә чохдан бәри демәк истәдијим сөзү она демәји гәрара алмышдым. Нина дүнәнки севки сөһбәтиндән, буну ачыг дедијиндән утаныр вә башыны галдырыб үзүмә баха билмирди. Сөзүмү һеч дајанмадан дедим:

— Сиз истәсәниз, ингилабда бөјүк бир вәзифә көтүрә биләрсиниз. Лазыми јардымы верә биләрсиниз. Иран ингилабынын јардыма бөјүк еһтијачы вар. О, инди һәр тәрәфдән мүһасирә алтындадыр. Сиз өзүнүз һәмишә дејирсиниз ки, гәһрәманлар аз гүввәнин ичиндән чыхыр. Һазырда о гәһрәманларын өнүндә бөјүк чәтинликләр дурур. О чәтинликләри дә мәһв етмәк үчүн ингилаб гәһрәманларына јардым әлинизи узатмалысыныз.

875—25

Нина бу сөзләрдән сонра көзләримин ичинә бахды.

— Мән бир шеји билмәк истәрдим.

— Нәји билмәк истәјирсиниз?

— Сизин ингилаб тәрәфдары олдуғунузу биринчи күндән һисс едирдим. Сизин мәтанәт вә әзминиз дә буну көстәрир. Фәгәт тә'јин етмәдијим бир шеј варса, о да сизин ингилаба нә мәгсәдлә гошулманыздан ибарәтдир. Һәгиги ингилабчымысыныз? Вә ја ингилаба тичарәт вә шәхси мәнфәәт үчүнмү јанашырсыныз? Буну билсәјдим, гәти фикримі дејә биләрдим.

— Буну нә үчүн сорушурсунуз?

— Һәркаһ пул үчүнсә, тәһлүкәсиз тичарәт мүмкүн дејилми?

— Параја еһтијач јохдур. Еһтијачым олса да, ингилаби мәгсәдләр үчүндүр. Бу сөзүм сизә олан мәһәббәтим гәдәр сәмимидир!

— Елә исә мән ингилабда нә кими бир вәзифә көтүрә биләрәм?

— Биринчи нөвбәдә Русијаја кедиб-кәлмәк үчүн консулханадан вәсигәләр әлдә етмәк лазымдыр.

— О вәсигәләрлә мәнми Русијаја кетмәлијәм?

— Һәр кәс кедирсә кетсин. Һәләлик вәсигәни әлдә етмәк үчүн дүшүнмәлијик.

Нина башыны ашағы салыб дүшүнүрдү. Шүбһәсиз ки, мәни сахта бир сима һесаб едир, ону өз мәгсәдләринә хидмәт едән бир аләтә чевирмәк истәдијими зәнн едирди. Үзүндә бир тәрәддүд көрүнүрдү. Узун кирпикләрини бир-биринин үстүнә төкүб дурмушду. Лакин мәсәлә, онун дүшүндүју кими дејилди. Мән дә ону севирдим. Фәгәт ону да өзүм кедән јол илә апармаг вә әгидә севкиси јаратмаг истәјирдим.

Чох фикирдән сонра дәјирми көзләрини көзләримә дикиб:

— Һәркаһ сәнин севкин мәндән буну тәләб едирсә, һазырам. Бу тәклифи мәмнунијјәтлә гәбул едирәм, — деди.

— Буну бизим севкимиз јох, мәзлум бир халгын талеји тәләб едир. Бизим севкимиз дә ингилаб һәрәкатына башламыш күтләләрин талејиндән асылыдыр. Инсаны јалныз бир севки тә'мин едәмәз. Биз, өз севкимизи ингилаб һәрәкатынын тәләбләринә табе тутмаја билмәрик.

— Мәним һеч бир сөзүм јохдур. Сән дүшүнчәсиз вә бачарыгсыз адам дејилсән. Тәкбашына иш көрмәк дә чәтиндир. Буна мүһит дә ичазә вермәз. Тәк ирадә, тәкбашына тәшәббүс күтләјә бир шеј вермәз. Һәркаһ сән ингилабы севирсәнсә, сән бир чәмијјәтә гошулубсанса, мән дә өз хидмәтими әсиркәмәрәм. Јалныз буну билмәк истәјирәм; сән мәнимлә өз тәрәфиндәнми, бир чәмијјәт вә ја бир тәшкилат тәрәфиндәнми данышырсан?

— Мән өзүмдән һеч бир шеј демәрәм. Буну чәмијјәт адындан дејирәм. Әкәр сиз бундан мәмнун дејилсинизсә, јенә дә мәчбуријјәт јохдур. Сизин бу тәклифдән бојун гачырмағыныз бизим танышлығымыза һеч бир зәрәр јетирә билмәз.

Нина јенә дә фикрә кетди. Бир нечә дәгигә дүшүндү. Мән инди маса үзәриндәки мәчмуәләрә бахырдым. Нина гәти сөзүнү деди:

— Сиз доғру дејирсиниз. Билирәм ки, сизин јанынызда олан һөрмәтимин дәрәчәси чох јүксәкдир. Билирәм ки, һеч бир васитә о һөрмәтә тәғјир вермәз. Лакин бир шеји дә билирәм. Әгидә бирлији олмајан јердә, севки бирлији дә ола билмәз. Мән јалныз севки үчүн дејил, өз мараг вә дујғум үчүн дә сиз тәклиф етдијиниз чәмијјәтин нәф'инә ишләмәјә сөз верирәм. Демәк сиз тачир дејилсиниз.

— Әлбәттә јох. Тачир дејиләм, — дедим.

Нина чох шадланырды. Чөһрәсиндә үмид вә севки нишанәләри парлајырды.

Чајы ичдик. Мән ону артыг раһатсыз етмәк истәмәдим. Видалашыб дүз-доғру Сәрдарын јанына кетдим.

***

Сәрдарын јанына дахил олмаг үчүн һәр дәфә ичазә истәмәк лазым дејилди. Даими ичазә вәрәгәсилә ону кечә саат он икијә гәдәр көрмәк мүмкүндүр.

Ичәри кирдикдә Һачы Мећди Кузәкүнанини Сәрдарын јанында көрдүм. Һачы Мећди Сәрдарын јанына мүһүм бир иш үчүн кәлмишди. О, өз сөзләриндә тамамилә буржуазијанын ингилаб үзәриндәки тәзјиг ролуну ифа едирди.

— Мән дејирәм, биз базарын нырх мәсәләсинә гарышмајаг. Биз истибдадла мүбаризә апарсаг бәсдир. Анбар саһибләри тамамилә нүфузлу адамлардыр. Нырх гојдугда онларын мәнафеји тапданыр, онларын әксин-

гилаб дәстәләринә гошулмалары үчүн бу да бир бәһанә олур.

Сәттар хан Һачы Мећдинин бу сөзләрини диггәтлә динләјирди. О, гәљанын гәмишини һәлә ағзындан чыхармамышды. Нәһаҗәт Һачынын данышмасындан үрәјим дарыхды. Буну Сәттар ханын өзү дә һисс едирди. Ахырда Сәттар хан:

— Гәљаны апарын! — дејә сәсләнди.

Кәлиб гәљаны апардылар. Сәттар хан исә сөзә башлады:

— Нырх мәсәләси мүһүм мәсәләдир. Анбар саһибләри бизи шәһәрин кәнарында дуран дүшмәнләрдән даһа артыг боғмаға чалышырлар. Онлар күндән-күнә тахылын гијмәтини галдырырлар. Биз нырх мәсәләсинә гарышмасаг, вәзијјәтимиз кет-кедә ағырлашачагдыр.

— Мән әрз едирәм ки, биз бу мәсәләјә гарышсаг, ишимиз ағырлашачагдыр.

— Һачы, сиз сәһв едирсиниз. Анбар саһибләри кимдир? Мирзә Мөһсүн ағадыр. Имамчүмәдир. Бунлар бизә дахилдә иртишаш һазырлајырлар. Баһалыг бир күн бүтүн Тәбризи бизим әлејһимизә галдыра биләр.

— Мән тәклиф едирәм ки, мәсәләни әнчүмәндә гојуб кечирдәк.

Сәттар хан мәсәләни әнчүмәндә гојмаг үчүн бир сөз демәди. Һәмишә әнчүмән мәсәләси аралыға кәлдикдә о, сүкут едирди. О, бир ингилаб диктатору кими һәрәкәт етмәкдән горхурду. Ихтилаф мејдана чыхачағындан еһтијат едирди. Мән Һачы Мећди илә бир нечә дәфә көрүшмүшдүм. О, јалныз мәним дејил, бүтүн Гафгаздан кәләнләрин фикри илә һесаблашмаг истәмирди. О да Сигәтүлислам мүчтәһидин фикриндә иди. Мән бир нечә кәлмә данышмаг үчүн Сәрдардан ичазә истәдим.

— Бујурун, бујурун! — дејә ичазә верди.

— Мән Һачы чәнабларыны чох диггәтлә динләјирдим. Һачы мәни бағышласын. Бу фикирләр ингилабчы фикри дејил. Бир һөкумәтин әлејһинә үсјан галдыран вә һеч бир фәлакәтдән горхмајан ингилабчыларын беш нәфәр анбар саһибиндән горхмасы ингилаб тарихи үчүн бир ләкәдир. Анбарлар чохдан бәри ингилаб һесабына көтүрүлмәли иди. Мән онлары мүсадирә етмәк фикрини мејдана сүрмәк истәмирәм; чүнки ингилаб сырасында бир чох молланын, варлынын олмасы «мүсадирә һарамдыр» дејә буна јол вермәјәчәкдир. Лакин сабаһдан е'тибарән бүтүн тахыл анбарларыны сијаһыја алыб мүәјјән гијмәтлә чамаата сатдырмалыдыр. Белә оларса чамаат ингилабын кедәгалычы бир һәрәкәт олдуғуну анлар вә ингилаба ики әли илә мөһкәм јапышар.

Сәттар хан сәсләнди:

— Гәљан кәтирин! Чај кәтирин!

Гәљан, чај кәтирилди, Сәттар хан бөркүнү көтүрдү, әлини башына, сонра да бығларына чәкди. Затән бу, Сәттар ханда адәт иди. Һәмишә мүһүм бир мәсәләни һәллә башламадан вә мүһүм бир чавабы вермәдән әввәл әлини башына вә бығларына чәкәрди. О, башына һәрәкәт верәрәк сөзә башлады:

— Мән елмсиз бир адамам. Лакин бу кими шејләри анламаг үчүн һеч дә ағырлыг чәкмирәм. Бир ағырлыг варса, о да билдијими, анладығымы һәјата кечирмәкдир. Мән билирәм ки, тахыллары һесаба алмаг лазымдыр. Нәинки шәһәрин ичәрисиндәки тахыллары, һәтта Сәрдруддакы, Гызылча мејданындакы, Софјандакы тахыллары да әлимизә алмалы идик. Фәгәт гојмајырлар.

Һачы Мећди, Сәттар ханын бу сөзүнүн гаршысында һеч бир шеј демәди. Затән Иранда бу адәт дејил. Бөјүк адамларын фикри гаршысында һеч бир фикир ола билмәз. Бунун үчүн дә Һачы Мећди Сәттар хана верәчәји чавабы мәнә вермәјә башлады.

— Мөһтәрәм рәфиг!—деди.—Биз ингилаб етмишүх... Биз һөкумәтлә вурушурух. Бизим әллафлыг етмәјә вахтымыз јохдур. Ингилаб тахыл алыш-веришилә мәшғул олса, бөјүк ханлар, зәрғамлар, Һачы муса ханлар сабаһ бизим дәдәмизә од вурар. Бу күн биз тахылын үстүнә әлимизи бассаг, сабаһ бир нәфәр адам белә Тәбризә тахыл кәтирмәз.

Сәттар хан гәљаны тәләсик ағзындан чыхарыб:

— Онсуз да, — деди, — харичдән тахыл кәтирилмәјәчәкдир, чүнки мүһасирә хәтти кет-кедә даралыр.

Мән данышмырдым. Данышығын артыг фајдасыз олдуғуну билирдим. Буну Сәттар хан да һисс етдијиндән сөһбәтин истигамәтини дәјишди:

— Һачы кетдикчә чаванланыр. Ингилаб Һачыны чаван бир оғлан Һалына кәтирмишдир.

Һачы күлдү. Бөркүнү әлинә көтүрүб онун күлләрини јатырмаг үчүн әлилә бөркүнү тумарлады.

— Доғрудан да дүнәндән бәри бу сөзү мәнә бир чох-

лары демишдир. Өзүм дә ајнаја бахмышам. Көрүрәм ки, тәзә бөркүм мәни лап чаван көстәрир.

— Ләббадәни чыхарыб јахшы бир «сәрдары» кејмиш олсајдын лап нишанлы бир оғлан шәклинә дүшәчәкдин, — дејә Сәрдар күлдү.

Һачы Мећди өзүндән, аиләсиндән, һәтта једикләриндән чох бәһс етди. Узун данышыглардан сонра Сәттар хан она мүрачиәтлә:

— Һачы, мүрәххәссиниз, — деди.

Һачы Мећди галхыб кетди. Затән бу сөз Иран күбарларынын арасында адәтди. Бөјүк адамлар ичазә вермәмиш онун мәчлисиндә отуранлар дуруб кетмәздиләр.

Һачы Мећди чыхдыгдан сонра Сәттар хан мәнә мүрачиәт етди:

— Инди гафгазлы јолдашлар билсин ки, биз ингилабы нә кими адамларын ичәрисиндә апарырыг. Һәркаһ намусум гәбул етсәјди, Әскәр Даваткәроғлу, нәчиб Һәсән кабабчыоғлу кими алчаглар олмасајды, чәкилиб бир тәрәфдә отурардым. Лакин иш ишдән кечибдир. Ингилабын бүтүн ағырлыгларыны өһдәмә алмышам. Сизә мәсләһәт көрүрәм ки, бунларла һеч вахт бәһс етмәјин. Бунларын һәр биринин чибиндә јүз әгидә вардыр. Сиз билирсиниз ки, мән һеч кәсә күзәштә кетмәрәм. Лакин бә'зән бунларын гаршысында күзәштә кетмәјә мәчбур олурам. Бунун һамысы ингилабын хатырынадыр. Һачы мәсәләни әнчүмәнә һәвалә едир. О, билир ки, әнчүмәндә сәс варлыларын әлиндәдир.

Бу сөһбәтләрдән сонра Сәрдар[1] сөзү Нина мәсәләсинә кәтирди:

— Вәзијјәт ағырдыр. Фишәнк, әл бомбалары јохдур. Бунлары һазырламаг үчүн әлдә едилән шејләр һамысы да сујун о тәрәфиндәдир. Бәлкә Нинадан бир мәтләб һасил олду.

— Нина мәсәләси дүзәлмишдир. Ондан ән сәмими вә фәдакар бир јолдаш һазырлаја биләчәјимә әминәм. О, ингилабда вәзифә көтүрәчәјинә севинир.

— Она лазым олан шејләр верилмишдирми?

— Отаг вә лазым олан шејләр барәсиндә тамамилә тә'мин едилмишдир. Чох да разы галмышдыр.

— Мәсариф вә хәрч чәһәтиндән дә тә'мин олунмушдурму?

[1] «Сәрдар» сөзү халг тәрәфиндән Сәттар хана верилмиш ләгәбдир. (Сәрдари-милли Сәттар хан)

— Она пул вермәк јарамаз. Өзү дә гәбул етмәз. Лазыми шејләр үчүн пулу мән өзүм верәрәм.

— Һеч вахт хәсислик етмәјин. Бир шаһылыг иш көрәнләрә беш шаһы вермәкдән чәкинмәјин. Ону өзү истәдији кими јашатмалысыныз. О, истәсә бизә бөјүк јардым едә биләр. Мәндән она салам јетирин. О, бизи чох да һәгир сајмасын. Биз он милјонлуг чамаатын дәрдләрини дејирик, һагларыны истәјирик. Она мәним дедијими ејнән сөјләјин.

— Сәрдар, сизи әмин едирәм ки, о гыз бизим јолдашымыздыр.

— Гадынлар ингилабы чох севир. Онлар ингилаб рәһбәрләрини харигүл'адә бир гүввәтә малик олан сима һесаб едир. Бу күн бир дул гадындан алдығым мәктуб буну тамамилә исбат едир. Көр бир нә јазыр:

«Билирәм нечә гадыныныз вардыр. Бу мәним үчүн һеч дә ајыб дејилдир. Мән өзүм дул гадынам. Чох дөвләтим, кәндләрим вардыр. Сизи дә көрмәмишәм. Ингилаб гәһрәманы олдуғунузу билирәм. Мән сизин адынызы мәмнуниҗҗәтлә гәбул едәрдим. Әјәр сиз буну гәбул етсәниз, өзүмү хошбәхт һесаб едәрәм».

Сәрдар мәктубун гыса мәзмунуну сөјләди. Јазанын адыны да демәди. Һәр күн белә мәзмунда јүзләрчә мәктуб алдығыны гејд едәрәк деди:

— Зәннимчә, ингилабын ағырлығыны гадынлар да дашыја биләр. Онлар да ингилабы һәрәкәтә кәтирән һәгиги гүввәләрдән ола биләрләр.

— Доғрудур, Сәрдар, гадынларын чәмиҗҗәт ишиндә чалышмасы сон дәрәчә әһәмиҗҗәтли вә зәруридир.

Јемәк вахты иди. Шам јемәјини бир јердә једик. Сүфрәја башгаларыны да чағырды. Сүфрә Тәбриз ә'јанларында олдуғу кими тәнтәнәли дејилди. Јемәкләр әт сују вә әтдән ибарәт иди.

Кечә саат бир олмушду. Мән ајаға галхдым. Сәрдар мәни мәнзилимә гәдәр јола салмаг үчүн јанындакы адамлара тапшырды. «Һеч кәс лазым дејил», дејиб дышары чыхдым.

НИНА ӘРӘ КЕДИР

Мән евә кәлдикдә Нина јох иди. Онун гуллуғчусу Зејнәб бачы вә мәним евими тәмизләјән Тәһминә ханым ев саһиби Минасјанын гадыны Шушаник ханымла

данышырды. Тәһминә вә Зејнәбин көзләри ағлајан адам көзүнә охшајырды. Мән ичәри кирәндә јалныз Шушаник ханымын бу сөзләрини ешитдим:

— Һајыф көзәл Нина! Аршаг мәним өз ермәнимдир. Амма билирәм ки, о, арвад сахлајан дејил.

Нечә күндән бәри Нинанын Аршаг Суренјанса әрә кетдијини, тојларынын Көмрү шәһәриндә баш тутачағыны вә јахында кедәчәкләрини чох адам ешитмишди.

Тәһминә ханым мәни көрән кими тәәччүблә деди:

— Ај оғул, бу нә хәбәрдир? Кечә-күндүз чан дејиб, чан ешитдијиниз гыз нә үчүн сәни сатды?

— Ејби јохдур. Биз таныш идик. Танышлығымыз јенә давам едәчәк. Биз евләнмәк үчүн бир-биримизә сөз вермәмишдик.

Зејнәб бачы чаргатынын учу илә көзләрини силиб деди:

— Јазыг гардашыма һијлә етдиләр. Гыз бундан өтрү өзүнү өлдүрүрдү. Бир саат кеч кәләндә билмирди ки, нә еләсин. Гыз бирдән-бирә дәјишилди.

— Тәһминә чох јашајыб, чох да билир. Нә олубса— бу евдән олуб, гыза чаду еләдиләр. Бу чүр гызы мүсәлмана гисмәт олмаға гојмаздылар. Өз ермәниләринә дүзәлтдиләр.

Тәһминә ханым бу сөзлә Минасјанын гадыны Шушаник ханыма ишарә едирди. Шушаник ханым исә баладаларынын чанына анд ичиб хәбәри олмадығыны дәфәләрлә сөјләјирди.

Нинаны көзләјә билмәдим. Сәрдарын јанына кетмәли идим.

***

Бу күнләрдә Тәбриздәки силаһ гуртарырды. Гарадағлыларын һүчумунун гаршысыны садә түфәнклә сахламаг мүмкүн дејилди.

Пулемјота бөјүк еһтијач һисс олунурду. Бу да јохду. Әл бомбалары гуртармаг үзрә иди.

Мән Сәрдарын јанына кирәркән кизлин патрон кәтирәнләрә вериләчәк пул үстүндә данышыг кедирди. Патронун бири бир грана гијмәт олунурду. Бунунла да азы он минә гәдәр силаһ көтүрән ингилаб ордусуну һеч вәчһлә тәчһиз етмәк мүмкүн дејилди.

Сәрдар чох ачыглы иди. Патрон кәтирәнләри тә'мин

етмәк үчүн истәнилән пул һаггында Һачы Мећди илә сөзләшдијини сонрадан ешитдим.

Мән өз планым һаггында Сәттар хана һеч бир сөз демәмишдим. Сәрдар, мәчлис дағыландан сонра јенә дә бу хүсусда әтрафлы дүшүнмәли олачағымызы тәкрар етди. Аразын о тәрәфиндә һазырланмыш шејләри кәтирмәк үчүн тәдбир көрүлмәсини тапшырды.

***

Нина сәһәр тездән сәфәрә чыхачагды. Сәттар ханын евиндән гајыдыб јенә дә онун евинә кетдим. Тәһминә ханым һәлә кетмәмишди. Зејнәб бачы илә һәр икиси диванын үстүндә бүзүшүб отурмушду. Мәни көрәркән Шушаник дә кәлди. Бунлар Нинанын әрә кетмәси сәбәбилә мәним бир ихтилаф чыхарачағымдан горхурдулар. Нина онлара бахыб мәнә көз вурурду. Аралыгда фырланыб чај вә јемәк дүзәлдирди. Кәлиб мәнимлә әл-әлә верди. Адәти үзрә мәни далы-далы апарыб голтуглу сандалјада отуртду. Тәһминә буну көрәркән Зејнәб бачыја дејирди:

— Сән аллаһ бир гызын үзүнә бах! Абрына бах! Биз олсаг әријиб јерә кирәрдик. Утанмыр да, јенә оғланын үзүнә күлүр.

Зејнәб дә башыны тәрпәдиб деди:

— Бунларда вәфа олмаз. Бунлар бизим милләтимизлә јашамазлар. Гардашым даһа бунун нәјинә лазымдыр? Евини дүзәлтди. Әјнини-башыны дүзәлтди. Адам ичинә чыхартды, бәсдир. Гыза да бу лазым иди.

Шушаник өзүнү сахлаја билмәјиб сөзә гарышды:

— Бунлар мәни тахыб шишә, тутуб одун үстүнә, дејирләр ки, гыз Аршака әрә кетмәзди, буну еләјән Шушаникдир. Нечә ки, бајаг демишдим, инди дә дејирәм, сизин бир түкүнүзү јүз Аршак кими адама вермәрәм. Әслинә бахсан тагсыр гызын өзүндәдир. Сары түклүләрин һамысыны белә көрүрәм. Бунларла бизимки тутмаз. Әјәр сизә евләнмәк лазымдырса, елә гыз тапарам ки, көз мунчуғу кими. Елә о гәдәр олсун ки, бир кәрә һә дејәсән.

Күлмәк истәјирдимсә дә өзүмү сахлајырдым. Онлары сакит етмәк үчүн:

— Мән Нина илә садәчә танышам, — дедим. Она евләнмәк истәмәдим. Јохса гызын буна сөзү јох иди.

Тәһминә таб кәтирә билмәјиб:

— Бир адам ки, севмир вә евләнмәк истәмир, даһа нә үчүн гыз ушағы илә отуруб-дурур? — чавабыны верди.

— Мәјәр јалныз евләнмәк үчүн отуруб дурурлар? Башгасы илә таныш кими, јолдаш кими отуруб-дурмаг олмазмы?

— Әбәттә ки, олмаз. Бизләрдә белә адәт јохдур. Чаван гызла отуруб-дурмаг вә ону алмајыб өзкәсинә әрә вермәк ајыбдыр.

Нина ахшам јемәји һазырламышды.

— Јемәји веримми? — дејә сорушду.

Мәнсә «сәбр елә» дедим:

— Гој Аршак да кәлсин. Бир јердә јејәрик.

Тәһминә ханым вә Зејнәб бачы буну ешидәркән ачыглы бир һалда дуруб кетдиләр. Аршак кәлди. Јемәји једик. Кечә саат бирдә Аршакла мән Нинаны евдә бурахыб чыхдыг.

***

Сәрдардан тә'лимат алмаг лазымды. Мән онун јанына дахил оларкән о, мәним үзүмә бахыб ачыглы бир сурәтдә күлдү. Бу күлүш һәм гәзәби, һәм дә ачы бир истеһзаны ифадә едирди.

Мән дүшүнүрдүм. Әчәба, бу нә үчүндүр? Нә мән, нә дә јолдашларымыз Сәрдарын ачығына сәбәб олачаг һеч бир һәрәкәтдә олмамышыг. Сәбр етдим. Сәбәбини сорушмадым, чүнки мәһәллә нүмајәндәләри мүчаһидләрдән бә'зиләринин ујғунсуз һәрәкәтдә олмалары һагтында шикајәт етмәјә кәлмишдиләр. Бу чүр шикајәтләр чох олурду. Сәрхошлуг едән чох иди. Ингилабы өз шәхси мәнфәәтинә аләт едәнләр дә јох дејил иди.

Сәрдар бу кими мүчаһидләрин адыны јаздырды вә кетмәк үчүн онлара ичазә верди. Бир мән галмышдым. Сәрдар бир дә истеһза илә мәнә бахыб сөзә башлады:

— Мән билирдим ки, гадына е'тибар јохдур. Хүсусән, бу сары түклү гадынлар Тәбризи бир-бириня вурдулар. Мән сәнә дедим ки, ајыг ол, мән сәнә тапшырдым ки, танынмамыш һәр адама сирр вермәк олмаз. Бу да сәнин севкили вә е'тибарлы гызын Нина. Бизи сатмамыш бирчә о галмышды. О, да бизи рус консулу Миллерә сатды.

— Нә олмушдур, Сәрдар? Нә ешитмисиниз?

— Нинанын әрә кетдијини ешитмәдинми?

— Нечә ки, ешитмәдим? Ешитмишәм. Сизинлә дә о барәдә данышмаға кәлмишәм.

— Инди ки, әрә кедибдир, даһа нә данышмаг? Она чеһизми вермәлијик? Көрүнүр ки, гадынларла рәфтар етмәк барәсиндә бир гәдәр зәифсиниз. Тез алданырсыныз. Онларын јалан севкиләри, сүн'и көз јашлары сизин ирадәнизи чох тез поза билирмиш.

— Еләдир, Сәрдар. Мән гыза чох тез инандым. Гызын өзү дә инанмалы вә севимли гыздыр. Зәнн едирәм ки, ону Сәрдарын өзү дә көрсәјди инанарды.

— Әрә кедәндән сонра јенәдәми она инанырсан?

— О да мәнә инаныр. Әкәр инанмасајды, мән көстәрдијим адама әрә кетмәзди.

— Кимә әрә кетмишдир? Аллаһ онун тојуну һеч мүбарәк еләмәсин!

— Сәрдар, елә демәјин. Өз јолдашымыза вермишәм.

— Кимә? Нечә јолдашымыза?

— Аршака. Суренјанса. Онлар Александропола кетмәк үчүн консулдан ики вәсигә алмышлар. Вәсигәләр дә гојнумдадыр. Бунлар гајыдыб кәләндә фишәнк вә бомба гајырмаг үчүн лазым олан машынлары да өзләри илә бәрабәр кәтирәчәкләр.

Сәрдар дүшүндү. Үзүмә чох тәәччүблә бахды. Башыны тәрпәдәрәк деди:

— Бу план кимин планыдыр? Буну билән вармы?

— Һеч кәс билмир. Планы өзүм гурмушам. Бир Нина, бир Аршак, бир мән билирәм, бир дә сизә сөјләдим.

— Чох сағ ол. Јохса мәним ганым гурумушду. Гызы лазыми гәдәр тә'мин ет. Көрүнүр ки, гәһрәман бир гыздыр. Кәләчәкдә о, бизә даһа бөјүк јардымлар көстәрә биләр.

***

Нина илә Аршак кетдикдән ики күн сонра Нинанын бачысы белә бир телеграм алмышды:

«Мәрәнд шәһәри илә Чулфа арасында бүтүн шејләримиз, һәтта вәсигәләримиз дә оғурланды. Өзүм вә әрим үчүн ики вәсигә көндәрмәлисиниз. Вәсигәләр Иран Чулфасында консул акенти Жарски чәнабынын адресинә көндәрилмәлидир».

Телеграм алынан кими вәсигәләр көндәрилди. Белә-ликлә, итмиш вәсигәләрдән даима Тәбризлә Чулфа ара-сында патрон вә саир шејләр кәтирмәк үчүн истифадә олунмаға башланды. Һеч бир шеј оғурланмамышды. Бу телеграм даһа ики вәсигә алмаг үчүн вахт икән гурул-муш бир тәдбир иди. Нинанын өзү дә Аршакла бәра-бәр бүтүн лазым олан машынлары көтүрүб Тәбризә гајытды. Нина вә Аршакын кәтирдији маллар рус Чул-фасында Нәсрулла Шејховун анбарындан көтүрүлүб консулхананын өзүнәмәхсус нәглијјат васитәсилә Тәб-ризә кәтирилмишди[1]. Тәбриздә чәһәннәм машынлары вә бөјүк һәчмдә бомбалар гајырыб мејдана чыхардыг. Бомбалардан ән бөјүјүнү имтаһан етмәк үчүн бир ко-миссија тәшкил олунду.

Бомба Әмрәхиз харабаларында имтаһандан кечи-риләчәкди.

Мүчаһидләрдән вә әнчүмән үзвләриндән дә чох адам топланмышды.

Бомба атыланда доғрудан да бир чәһәннәм гијамәти гопарды. Сәсиндән бүтүн Әмрәхиз һәрәкәтә кәлди. Бир нечә хараба диварын алтыны үстүнә чевирди. Бом-балар чох мүвәффәгијјәтли чыхмышды.

Бомбалар Болгаријада гајрылан бомбалардан даһа гүввәтли, даһа тәхрибедичи иди.

Биз Сәрдарын нә дејәчәјини көзләјирдик.

Нәһајәт, Сәрдар көзләринин тозуну силди. Сөзә башлајараг:

— Бу чүр бир бәланы инсан ичәрисинә атмаг диндән вә инсафдан узагдыр. Чох инсан тәләф едәр. Чох да евләр дағыдар. Беләләри даһа гајрылмасын, шәһәр ичиндә атылмасы јарамаз, — деди.

Нина Гафгаздан гајыдыб Миллерин евинә кетдикдә ушагдан бөјүјә гәдәр онун аилә һәјаты илә марагла-нырды.

Консулун гадыны балача Нинаны гучаглајыб өпдү, тојларынын нечә кечдијини сорушду. Нина чох мәһзун вә үмидсиз бир чаваб верди.

---

[1] Нәсрулла Шејхов Чулфада Иран ингилабы Коми-тәсинин үзвләриндән иди. Ингилаби ады Чәмшид иди. Ингилабдан сонра Рәшт шәһәриндә Иран коммунист фиргәсинин мәс'ул катиби вәзифәсини дашыјырды. Кичик ханын Рәшт үзәринә һүчуму зама-нында Шејхов јолдаш өлдүрүлдү.

— Аиләләри чох нанәчиб бир аиләдир. Еви, бағчасы, башгалары кими диррији јохдур. Ири шәһәрдә дејил, Александрополун узаг бир кәндиндәдир. Биз ораја кет-мәли олсаг, мән орада бир күн дә јашаја билмәрәм. Чох јохсулдурлар. Гуру һәсир үстүндә отururлар. Кәнд-лиләри мәним үстүмә, башыма бахыб күлүрдүләр. Хү-сусән, Аршакын кечмиши дә јахшы дејилмиш.

Консулун аиләси бу вәзијјәтә чох тәәссүф едирди. Кенерал-консулун өзү дә кабинетиндән чыхыб бу сөһ-бәтә кәлди. Нинанын алнындан өпдү.

— Гызым, хошбахтлығыныз баш тутдуму?

Нина артыг бир актриса ролуну ојнамаға башла-мышды. Боғазы тутулду. Даныша билмәди. Әлини көз-ләринә гојуб гызларын мәшғулијјәт отағына чәкилди. Консулун гадыны Нинанын јени һәјатыны чох бөјүк бир тәәссүфлә нағыл етмәјә башлады:

— Кәнч гызларын севкиси башларына бәладыр. Ин-ди нә етмәк олар? Севди, кетди. Елә бир адама кетди ки, јазыг гыз онун һәјатыны нағыл едәркән, хәчаләтин-дән тәрләмәјә башлады. Һеч бир шеји јохмуш. Аиләси дә күбар дејилмиш.

Миллер башыны тәрпәдиб гадынына динләјирди. Папиросуну јандырыб сөзә гарышды:

— Алманларда көзәл бир мәсәл вардыр: гадынлар ағлындан, кишиләр исә көзүндән тәләјә дүшүр. Ағылсыз гыз көзәл кәнчи көрүркән севир. Онун аиләсини вә һәја-тыны әјниндә көрдүјү шыг палтарлары илә өлчүр. Севи-шир вә евләнир. Нәтичәдә бизим Нинанын дүшдүјү вә-зијјәтә дүшүрләр.

***

Һәлә мән јеримдән галхмамышдым. Гапыны вурду-лар. Дуруб ачдыгда Тәһминә ханымы көрдүм. Нә үчүн кәлдијини сорушдугда күләрәк:

— Көрдүнмү гызын башына нә бәла кәлди? — дејә чаваб верди.

— Һансы гызын?

— Нинанын, ағылсыз Нинанын!..

— Нә олду ки?

— Нә олачагдыр. Аршакдан бошанды.

— Нә үчүн бошанмышдыр?

— Дејир ки, о, арвад сахлајан дејил, кечә-күндүз кефли олур. Нә билим нә олур.

— Елә исә чох әчәб еләјибдир...

Бу сөзә Зејнәб бачы да кәлди. О, да һәмин сөзләри тәкрар едирди.

Нина бу сөһбәтләри консулханада да демиш вә бошандығыны хәбәр вермишди.

Мән Ермәнистана кетмишдим. Гајытдыгда Нинанын јанына кетдим. Нинадан бә'зи мүһүм мә'лумат алмаг лазым иди. Консулханада нә кими ишләр көрүлдүјүндән хәбәрсиздик.

Гарадағлыларын јени һүчумлары һаггында чыхан шајиәләр кет-кедә чохалырды.

Мән ичәри кирдикдә Минасјансын гадыны Шушаник ханымы көрдүм. О, мәни көрдүкдә чох севинди.

Нина евдә иди. Мән ичәри кирән кими, «отур» дејә сөзә башлады.

— Гәрибә хәбәр вардыр. Тәбризи јени бир фәлакәт көзләјир. Сәни көрмәк истәјирдим.

— Нә хәбәр?

— Рәһим хан Чәләбијанлынын 1200 атлы; ики алај пијада, бир нечә топла һәрәкәт етдијини Әһәр шәһәриндән консула хәбәр вермишләр. Консулханадан шифрә илә Тећрана вә Петербурга хәбәр көндәрилди.

Нинанын јанында отурмаға вахтым јох иди. Орадан чыхыб Әмрәхизә кәлдим. Јени хәбәри Сәттар хана сөјләдим.

Сәрдар телефонла әнчүмәнә хәбәр верди:

— Мүчаһидләрин евләринә бурахылмасы мәсәләси күндәлик мүзакирәләрдән көтүрүлмәлидир.

Сәрдар телефонда киминлә исә ачыглы данышырды; һә, һә, дејә рәнки дәјиширди.

— Мән әмр едирәм ки, бир нәфәр мүчаһид белә евләринә бурахылмасын. Мән мәсариф үчүн пул тапарам. Телефонла һәр сөзү демәк олмаз. Дедијим кими олмалыдыр. Олмазса мәс'улијјәт сизин өһдәниздәдир.

Сәттар хан телефону јерә гојуб деди:

— Бунлар һәр бир шеји тичарәт вә гәнаәт нөгтејинәзәриндән өлчүрләр. Јенә дә Һачы Мећдидир. «Артыг адамлары бурахмалыдыр. Халгын пулу илә мүфтәхорлары доjурмаг олмаз» — дејирләр. Шејтан дејир, бу алчаглары һөкумәт ордусунун габағында бурах, чәкил кет ишинә! Нә едим, намус гојмур.

Сәрдар лазыми адамлары јанына чағырды. Нөбәр, Маралан тәрәфиндән мүдафиә һазырлығы көрүлмәси һаггында әмр верди.

Бағыр ханла көрүшмәк үчүн кедәчәјини сөјләди. Фајтон һазырды. Мән дә Бағыр ханын јанына кетдим.

БАҒЫР ХАН

Сәрдар һеч вахт фајтона минмәзди. О, һәмишә атлы кедирди. О, атланана гәдәр мән фајтонла кедиб ону Бағыр ханын (Салари-миллинин) гапысында көзләјирдим.

Сәрдар кәлиб чыхды. Бағыр ханын гапысында дуранлар ону тәнтәнә илә гаршыладылар. Ичәри кирдик. Бурада Сәттар ханын даирәсинә нисбәтән даһа бөјүк һәрәкәт варды. Бағыр ханын мөвгеји горхулу иди. Һүчумларын бир чоху Хијабан тәрәфиндән башланырды. Буна көрә дә мүһарибә едән гүввәләр тамамилә Бағыр хан әтрафында јерләшдирилмишди. Бу әтраф чәбһә шәклиндә иди. Бурада һәр кәс силаһлы иди. Һәр тәрәф сәнкәр иди. Һәр тәрәфдә әски вә јени топлар көзә чарпырды.

Бағыр ханын әјләшдији үмуми отаға кирдик. Бурада отуранларын һамысы силаһлы гүввәләрдән ибарәт иди. Бунлар әксәриҗҗәтлә Тәбриздән вә Тәбриз әтрафындан топланан адамлар иди. Гафгаздан кәләнләрдән бурада бир нәфәр белә јох иди. Бурада бир нечә јерли гафгазлылара, ата-бабадан јерләшиб галан гарабағлылара раст кәлдим.

Сәттар хан ичәри дахил оланда Бағыр хан ајаға галхды. Әл вериб өпүшдүләр.

Орада оланларын дедијинә көрә бу адәт ики гәһрәманын арасында һәмишә давам едирмиш. Сөһбәт үмуми сөһбәт иди. Чәбһә, сәнкәр, силаһ, патрон, түфәнк сөһбәти иди. Истибдаддан, иртичадан, чөрәк гијмәтиндән данышырдылар. Мән Бағыр хана чох диггәтлә гулаг верирдим. Онун һеч бир хасиҗҗәти Сәттар хана бәнзәмирди. Сәттар хан бир чохларындан мәсләһәт көзләрди. О, һеч заман өзүнү башгасындан јухары тутмазды. Бағыр хан исә белә дејилди. О, һәр сөз башы «биз һамысыны билирик» дејә чаваб верирди. Башга чавабы јох иди.

Кул. М.

Арасы кәсилмәдән чај вә гәлјан кәтирирдиләр.

Сәттар ханла Бағыр хан галхыб хүсуси отаға кечди. Мәчлисдә оланлар бир-бирилә данышырды. Мәним јанымда да бир мүчаһид отурмушду. О, мәнимлә данышмаг үчүн бир јол арајырды.

— Јәгин ки, сиз Тәбризә тәзә варид олубсунуз? — деди.

— Хејр, мән буралыјам!

— Мән сизи биринчи кәрәдир көрүрәм.

— Чох да бајыра чыхан адам дејиләм.

— Адыныз нәдир?

Адымы сөјләмәдим. Јалныз:

— Мәнә «зәркәроғлу» дејәрләр, — дедим.

— Белә көрүнүр ки, ермәнисиниз.

— Бәли ермәнијәм, бәс сизин адыныз нәдир?

— Адым Бағыр ағадыр. Өзүм дә Саларла јахын гоһумам.

— Әмиси оғлусанмы?

— Хејр!

— Гардашы оғлусанмы?

— Хејр! Чох јахын гоһумуг, өзүмүн дә хатырымы чох истәјир.

— Нечә гоһумсунуз?

— Саларын дајысы арвадынын балдызы оғлујам.

— Чох көзәл. Сизи тәбрик едирәм. Сизин дә Салар чәнаблары кими гәһрәман олмағынызы истәјирәм. Бәлкә дә гәһрәмансыныз.

— Даһа нә дејим. Адам өзүнү тә'риф едәндә бир аз јахшы дүшмәз. Сәнкәри тәк башына сахларам. О кечә Мәрәнд атлыларындан икисини вуран мән идим. Амма һеч кәсә демәдим. Мән чох да шөһрәт севән адам дејиләм. Адамы таныјан танысын. Бах, көрүрсән ки, мән һеч бир сөз деməмиш сиз өзүнүз гәһрәман вә икид адам олдуғуму билдиниз.

— Белә дә олмалыдыр. Үмуми иш јолунда чалышмалысыныз, — дедим.

— Көрүнүр ки, сиз бомба атансыныз! — дедикдә мән дүшүндүм; чүнки Тәбриздәки ермәниләрин, күрчүләрин һамысы бомба гајыран вә бомба атанлардыр. Буна көрә дә Тәбриздә бу чүр адамлары көрән кими узагдан көстәриб «бомбачыдыр» дејирдиләр. Бағыр аға һәлә сөһбәтини битирмәмишди. О, инди дә Бағыр ханы тә'рифләмәк үчүн сөзүнә давам етди:

— Сәттар ханын јалныз ады чыхмышдыр. Амма сәнә сәдагәтини дејирәм. Демә ки, гоһумудур, тә'риф едир. Өз башым үчүн Сәттар хан Бағыр ханын дырнағы да олмаз. Сәнә дејирәм ки, кишидә див үрәји вар. Киши истәсә бу күн иши гуртарар, амма адам гырмаг истәмир. Бунун үчүн дә Сәттар хан һәмишә Бағыр ханын һөрмәтини сахлајыр вә һәр бир мәсәһәтдән өтрү јанына кәлир.

Доғрудан да Сәттар хан даима Бағыр ханын һөрмәтини сахлар вә онун бә'зи ујғунсуз һәрәкәтләринә гаршы күзәштә кедәрди. Буну исә Тәбризин ағыр вәзијјәт кечирдији бир һалда ихтилаф төрәтмәмәк үчүн едирди.

Чајы ичиб стәканы јерә гојмушдум. Стәканы апармаг истәдикдә Бағыр ағa стәкан апаран адамын гулағына бир шеј пычылдады. Шүбһәсиз ки, мәним ермәни олдуғума инанмышды. Стәканы ајры гојуб тәмизләмәк әмрини верди.

Отуруб дүшүнүрдүм. Сәттар ханын мәни Бағыр ханла таныш етмәмәси доғрудан да ујғунсуз бир иш иди. Бураја гәдәр кәлиб бош гајытмағымын да мә'насы јох иди. Мән бу дүшүнчәдә икән хүсуси отагдан бири чыхыб јаныма кәлди.

— Сизи чәнаб Салар јанына дә'вәт едир, — деди.

Өзү габагча, мән исә далынча кетдим. О, гапыны ачыб мәни ичәри бурахды. Јенә дә гајытды. Салар мәнә ики әлини узатды. Әлими сыхандан сонра бармагларыны додагларына вә башына гојду. Јер көстәрди.

— Бујурун, әјләшин. Сәрдарын гонағы бизим дә мөһтәрәм гонағымыздыр. Индијә гәдәр көрүшмәдијимиздән тәәссүф едирәм, — деди.

Сонра Салар лазыми мәсәләјә кечиб јенә дә үмуми салондакы сөзләрини тәкрар етмәјә башлады:

— Ағa, биз һамысыны билирик. Биз билирик ки, дүшмәнимиз јатмамышдыр.

Сәттар ханын дилиндән һеч вахт јолдашларла данышдыгда аға сөзү чыхмазды.

Сәттар хан мәни икинчи дәфә Салара таныш верди. Салар исә јенә дә ејни сөзләри тәкрар едирди.

— Сәрдарын әзиз гонағы бизим дә әзиз гонағымыздыр.

Салар һеч вахт мән-мән демирди. О, һәмишә күбарлара мәхсус бир ифадә илә сөзүнү «биз» кәлмәси

илә башлајырды. Саларын имарәт вә әшјасы, гәбул вә данышығы тамамилә бир Иран әсилзадәсини андырырды. Бурада көрдүјүмү Сәттар ханын даирәсиндә көрмәмишдим. Көрүшүб чыхдыгда Бағыр хан мәнә бир Алманија сүвари бешатыланы бағышлады. Мән исә әвәзиндә она јүнкүл рус нағаны бағышладым. Чох хошуна кәлди. О, һәмишә ағыр маузер тапанчасы кәздирирди. Бајыра чыхдыгда даһа үмуми салона кирмәјиб башга гапыдан чыхдыг. Сәрдар онун һәрәкәтиндән даима наразы олдуғу кими, инди дә разы галмамышды. «Бу адам дүзәлмәз», — дејә атына минмишди.

РӘһИМ ХАН

Рәһим хан Чәләбијанлы кәлиб саһиби-диван бағында јерләшмишди. Истибдад гүввәләри күндән-күнә чанланырды. Рәһим ханы истибдадын биринчи нәчат верәни биләнләр дәстәләрлә онун көрүшүнә кедирдиләр. Саһиби-диван бағынын әтрафында Рәһим ханы көрмәк үчүн бүтүн күнүнү баша апаранлар да варды. Саһиби-диван бағы бөјүк зијарәткаһ шәклинә кирмишди. «Гарадағ гәһрәманынын» јахын күнләрдә Тәбризи алачағына һеч кәс шүбһә етмирди. Өз дамында вурмаг вә өзүнү садиг нәзәрә вермәк үчүн ағ бајраг һазырлајан һәддиндән артыг иди. Ағ бајраг һазырлајанлар ичәрисиндә мәшрутәчиләрдән дә аз дејилди. Бунларын бир чоху әнчүмәнә кәлмирди. Һачы Мећди аға јенә дә евинә гапанмышды.

Вахт икән һазырлыг көрүлдүјүнә бахмајараг, Гарадағ атлылары Көјмәсчид вә Маралан тәрәфләрини дағытмышдылар.

Рәһим ханын горхусу бир чохларыны шашырмышды. Күчәләрдә дә әски руһ јүксәклији көрүнмүрдү.

Нинанын мәни ахтардығыны һәсәнағадан ешитдим. Күн батан вахты вурушмалар гисмән сакит олмушду. Бир аз фүрсәт әлдә етдијимдән, Нинаны көрмәк вә нә үчүн мәни ахтардығыны билмәк үчүн Минасјанын евинә кетдим. Нинаны бөјүк һәјәчан ичәрисиндә көрдүм. О, горха-горха деди:

— Вәзијјәт кетдикчә хараблашыр. Бу саат Һачы Ибраһим сәрраф, Һачы Мәһәммәд тачирбашы вә бир нечә дә башгалары консулханададырлар. Онлар Бағыр

хаиы тәслим олмаға разы етмишләр. Бағыр хан рус консулунун аман бајрағыны гәбул етмишдир. Бағыр хан бүтүн мәһәлләнин силаһыны јығыб тачирбашыја тәслим етмишдир.

Нина илә видалашыб чыхдым. Бир баш Сәттар ханын јанына кетдим. Бу хәбәрләри она сөјләдикдә инанмады:

— Салар һеч вахт бу хәјанәти етмәз. Һеч дә инана билмирәм.

Мән һәлә Сәттар ханын евиндән бајыра чыхмамышдым. Кенерал консул Миллерин Сәрдары көрмәк үчүн кәлдијини хәбәр вердиләр. Сәрдара консулун бу мәсәлә үчүн кәлдијини сөјләдим. Биз башга отаға кечдик. Консул өз мүтәрчими, бир дә ики-үч нәфәр һәрби хидмәтчиси илә Сәттар ханын отағында данышырды.

Сонрадан консулун бир тәслим бајрағы да Сәттар хан үчүн кәтирдијини вә Сәттар хан тәрәфиндән рәдд едилдијини билдик.

***

Тәбриз мүһарибәси кәскинләширди. Бағыр хан Сәттар ханын бу чидди һәрәкәтини көрдүкдә тәслим бајрағыны рәдд етмиш вә өз сәнкәрләрини јенидән мөһкәмләндирмәјә башламышды.

Ингилаб әлејһинә чалышан вә «исламијјә» тәшкилатыны гуранларын гол-ганады ачылмышды.

Нина бунларын Рәһим хан вә консулхана васитәсилә Мәһәммәдәли шаһа сәдагәт телеграфлары көндәрдикләри хәбәрини верәркән, телеграфлары почт-телеграф идарәсиндән кәтирмәк үчүн Сәттар хан тә'чили олараг бир нечә атлы көндәрди.

Телеграфлар кәтирилди. Бурада Рәһим ханын Тәбризи гуртармаг үчүн кәлмәсинә гаршы падшаһа тәшәккүр едирдиләр. Телеграмда Мир Һашым[1] имамчүмә Мирзә Кәрим, бир дә Мирзә Мөһсүнүн имзалары варды.

Мүбаризә чох шиддәтли кедирди. Гарадағ һүчумуну рәдд етмәк вә Тәбриз ингилабыны бу шашгын вәзијјәтдән гуртармаг үчүн Гафгаз сосиал-демократлары, хү-

---

[1] Мир Һашым — вахтилә ингилаб тәрәфиндә иди.

сусән, Бакыдан кәлән ишчиләр бир ан тә'хир етмәдән чалышырдылар.

Бакы ишчиләри јерли халгын һәјатыны чох көзәл билирди. Онлар јерли мүчаһидләрлә әлбир ишләмәк үчүн јахшы вәзијјәт јарада билирдиләр. Сон вурушмаларын ағырлығы Сәттар хан вә онун әтрафында топланмыш сосиал-демократларын үзәриндә иди.

Бағыр хана һеч дә е'тибар етмәк олмурду. Онун тәрәддүд көстәрмәси Хијабан сәнкәрләринин дүшмәнә гаршы лазыми мүгавимәтдә олмаг үмидини вермирди.

Сәттар хан бу хүсусда һеч дә хатирчәм ола билмирди. Онун кечә сәһәрә гәдәр јатмадығы вә сәнкәрләри көздән кечирдији дә көрүнүрдү.

Ишин ән ағыр вә чәтин јери бунда иди ки, Хијабан сәнкәрләрини нәзарәт алтына алмаг үчүн Бағыр хан кимсәјә ихтијар вермирди. О, буну өзүнә гаршы е'тимадсызлыг һесаб едирди.

Бағыр хан даим:

— Мән өз сәнкәрләримин сахламагдан ачиз дејиләм. Мәним өзүмүн гүввәм дә вардыр, — дејә һәр бир нәзарәти рәдд едирди. Буна бахмајараг Сәттар хан јенә дә «Салары көнлүм истәди» вә ја «Салардан никаран галдым» — дејә Хијабан, Көјмәсчид тәрәфләрини тез-тез көздән кечирирди.

ТӘБРИЗ ГАДЫНЛАРЫ

Нина сон заманларда тәнгиди чох севирди. Каһ күтлә арасында иш апарылмамасындан, каһ гадынларын ингилаб һәрәкатына чәлб едилмәмәсиндән, ара-сыра ингилабын дин тә'сири алтында олмасындан данышыб бизи тәнгид едирди.

Инди дә ингилабчыларда чәза ганунунун олмамасыны, ингилаби ганунларын һәјата кечирилмәмәсини тәнгидә башламышдыр.

— Ингилаби ганунлар һәјата кечирилмир. Халг онунла һеч дә һесаблашмыр. Бу, ингилабын зәифләмәсинә вә ингилаб мүбаризләринин еһтијач ичиндә јашамасына сәбәб олур.

— Буну сиз кимдән ешитдиниз?

— Буну ән авам бир гадындан да сорушсан дејә биләр. Сизин сөзүнүзә бахан јохдур.

— Нә олубдур? Нәји авам гадын дејә биләр?!

— Еһтијачы, фәлакәти, ачлығы. Буну һәтта бизим Зејнәб дә чох јахшы билир.

— Мән чох шад олардым ки, Зејнәб бачы кими Тәбриз гадыны ингилабы бу гәдәр дәриндән дүшүнә билејди. Тәәссүф едирәм ки, һәләлик буну көрмүрәм.

— Буна сәбәб јенә дә күтләнин габағында кедәнләрдир. Онлар һеч вахт гадынлар арасында иш апармамышлар. Дур, пәнчәрәнин габағына кәл!

Нина голумдан тутуб пәнчәрәнин гаршысына кәтирди:

— Бах, бу кедән мүсәлман гадынлары нәчидир? — дејә сорушду.

— Өртүлү гадынлардыр. Онларын нәчи олдуғуну һеч кәс дејә билмәз.

—Бунлар, үзү өртүлү, ајағында торба олан бу гадынлар һаман ингилаб мүбаризләринин аналары, бачылары вә гадынларыдыр. Бунларын әрләри һөкумәт ордусу әлејһинә мүбаризә едир. Өзләри исә әксингилаб ордусу үчүн бурадан шәраб вә араг дашыјырлар.

Доғрудан да Ермәнистан күчәләриндә азәрбајчанлы гадынларына тез-тез тәсадүф олунурду.

Нина сөзүнә давам едәрәк:

— Буна да сәбәб сизсиниз, — деди. — Мүчаһидләри тә'мин етмирсиниз. Онларын аиләләри өзләрини бу кими бир һәгарәтлә тә'мин етмәк истәјирләр. Бунлар Зејнәб кимиләр, Тәһминә кимиләрдир. Бунларын аиләси ачдыр. Бир мүчаһидин гадыны олан Зејнәб, бу кими нөгсанлар һаггында олдугча мә'налы вә тә'сирли сөзләр данышырды.

— Зејнәб нә дејә биләр? О, мәсчид вә һамам сөһбәтиндән башга нә даныша биләр?

— Белә дејил. Ән авам бир адам ән бөјүк бир күтләнин үзвүдүр. Күтләјә һәр бир шеј ајдындыр. Сиз варлылардан пул топлаја билмирсинизми?

— Һарадан билирсән?

— Мәнә Зејнәб һәр шеји дејир.

Зејнәб Нинанын ев гуллугчусудур. О, кәнчдир. Бир оғлан ушағы доғмушдур. Әрә кетдији беш илдир.

Мән Зејнәби һеч вахт данышдырмамышдым, һәтта онун шад олдуғу вахтыны да көрмәмишдим. Нина онун ән фағыр, ән ач бир гадын олдуғуну мәнә нечә кәрә сөј-

ләмишди. О, мәндән кизләнмирди. Фәгәт јашмағы ағзындан көтүрдүјү дә јох иди. Затән бирчә Зејнәб дејил, Тәбриз гадынлары үмумијјәтлә мөвһумата јабанчыдырлар. Зејнәбин тәмизлији, евдарлығы, нәзакәти чох јүксәк бир дәрәчәдә иди. Мән онун аилә һәјатыны өјрәнмәк үчүн вахт тапа билмәмишдим. Бу мәним хатырыма да кәлмәмишди. Нинанын Зејнәб һаггында дедикләри мәни хејли марагландырды.

Нина Зејнәби чох севирди, ону өз көзү кими бәсләјирди. Зејнәбдән азәрбајчанча данышмағы өјрәнирди.

Зејнәбин дөрд јашлы оғлу Мәчид чох заман кечәни дә Нинанын јанында кечирирди.

Зејнәб самовары кәтириб масанын үстүнә гојду. Мәчид дә диванын үстүндә отуруб ајагларыны ојнадырды. О, өзүнү бизә севдирмишди. Нина ондан тез-тез:

— Мәчид, сән нәсән? — дејә сорушурду.

— Мүчајиб! — дејә чаваб верән Мәчид бизимлә бәрабәр күлмәјә башлајырды. Сонра әлиндәки конфет парчасыны зорла Нинанын ағзына сохуб «бир аз дишлә!» — дејә ајагларыны дивана чырпырды. Зејнәб самовары гојдугдан сонра Мәчиди алыб бајыра чыхмаг истәди. Мән она отурмағы тәклиф етдим.

— Отурун, Зејнәб бачы!— дедим.

Зејнәб тәәччүблә үзүмә бахды. Јәгин ки, о, мәним азәрбајчанлы олдуғуму билмирмиш; чүнки ону биринчи дәфә диндиридим. Зејнәб башындакы шалыны ағзынын үстүнә ендириб јашмағыны дүзәлтди вә гызарыб деди:

— Анд олсун аллаһа, мән сизин мүсәлман олдуғунузу јалныз индичә билдим. Алыш-веришчи олдуғунузу билирдим. Амма Нина бачы сизин мүсәлман олдуғунузу мәнә деməмишди. Мүсәлмана да охшадырдым. Амма сорушмағы ајыб һесаб едирдим.

— Ејби јохдур, Зејнәб бачы. Бу чүр шејләр чох олур. Инсан бирдән-бирә таныш ола билмәз.

— Һәркаһ Чавад аға билсәјди, мәни һеч вахт мүсәлман евиндә гуллуг етмәјә бурахмазды. Тәбриздә белә адәт јохдур. Бура чамаатынын хасијјәти чох писдир.

— Зејнәб бачы, өзүн бир доғрусуну сөјлә. Сиз индијә кими биздән бир фәналыг көрмәдиниз ки?

— Аллаһ еләмәсин. Мән сиздә көрдүјүм һөрмәти, азадлығы һеч кәсдә көрмәмишәм.

— Инди ки, бу һөрмәти һеч кәсдә көрмәмисиниз, даһа мүсәлман олду, башгасы олду, сизин үчүн нә фәрги

вардыр? Сиз дә, Нина да гадынсыныз. Сизин аранызда һеч фәрг вардырмы?

— Әлбәттә, јохдур. Ај гардаш, мән елә билирдим ки, сиз дә Нина бачынын мәзһәбиндәнсиз. Амма бунунла бәрабәр сизи өз гардашым кими севирдим. Јахшы олду ки, шүбһәдән чыхдым. Амма нә еләмәк олар, гајданы белә гојублар. Ја кәрәк халгын ичиндән чыхасан, ја да ки, халг кедән јол илә кедәсән.

— Зејнәб бачы, халг кедән јол илә кетмәк олмаз. Халгын кетдији јол сизи јенә дә чаршабдан чыхмаға гојмаз.

— Әслинә бахсан, мән адәт-зад севән дејиләм. Амма Чавад бир аз гысганыр. Һәтта мәним Дәллаләзәндә кедиб шеј сатмағыма да разы олмады.

— Чавад аға нә иш көрүр?

— Еһ, нә иш көрәчәк. Бир парча чөрәкдән өтрү башыны күт бычаға чәкир. Амма нә фајда ки, чөрәк дә чыхмајыр.

— Һарада чалышыр?

— Доғрусуну десәм, јенә дә бәдбәхт олачағам.

— Нә үчүн?

— Бәлкә ачығыныз кәлди.

— Зејнәб бачы, бу нә сөздүр? Ачығым нијә кәлсин?

— Һәр јердә ки, гуллуға кирмишәм јалныз әримин адыны биләнә гәдәр гуллуг еләмишәм.

— Әчәба, сизин әриниз гулдурму, чаними вә ја оғрумуму?

— Һеч бириси дејил. О, фағыр, нәзакәтли, рәһимли бир кәнчдир. Амма индики иши һеч кәсин хошуна кәлмир. Алыш-веришчиләр вә варлылар мүчаһидләри көрмәк истәмир. Сиз дә алыш-веришчисиниз. Горхурам ки, Чавад аға мүчаһид олдуғу үчүн мәни евдән говасыныз.

— Зејнәб бачы, бу нә сөздүр. Әввәлән биз чох да бөјүк тачир дејилик. Икинчи, мүчаһидләри севирик; чүнки онлар өз һагларыны әлә алмаг јолунда мүбаризә едирләр. Онларын чәркәсиндә чох севимли вә сәмими адамлар вар.

— Чавад аға севимли вә сәмими олдуғу үчүн дә бизи бу күнә гојду. Бизим евимиз, ешијимиз вар иди. Һамысы дағылыб кетди. Кәрәк Чавад аға о рәһмәтлик гафгазлы илә һеч дә таныш олмајајды.

— Нечә гафгазлы? Чавад аға ону һарада көрмүшдү?

— Буну сизə нағыл етсəм башынызы ағрыдарам, чүнкү чох узундур.

— Ејби јохдур, Зејнəб бачы, нағыл елə!

— Чавад ағанын рəһмətлик атасы да бир јохсул адам иди. Һачы Мир Мəһəммəд кəчпəзин јанында кəч дөјərди. Чавад аға чајчы дүканларына су дашыјырды. Бабадан галма бир һəјətləри вар иди. Мən ərə кедəндə — бағышлајасыз — һəлə рəһмətлик сағды, бабат доланырдыг. Елə ки, киши аллаһын рəһмətинə кетди, күлфət төкүлдү Чавад ағанын үстүнə. Чох корлуг чəкдик. Ахырда евимиздən бир отаг ајырыб бир нəфər гафгазлыја вердик. Бир нечə һəфтədən сонра о, бизимлə лап бир евли кими олмушду. Ишимиз чох ағыр кечирди. О, чох көзү, көнлү тох адамды. Чох вахт хəрчи дə өзү чəкərди. Чавад аға илə гардаш кими доланырды.

— Ады нə иди?

— Доғрусуну ахтарсан, рəһмətлик нədənсə адыны дүз демəзди. Күндə бир ад дејərди. Сон заманлар Чавад ағаны су дашымаға да гојмады. Дејирди ки, кəрək сən савадланасан, јохса, су дашымаг бир сənət дејил. Һəр күн Чавад аға онун отағына кириб дəрс охујарды. Бир нечə һəфтədən сонра 6 нəфər дə башга су дашыјан дəрсə кəлди. Һаман гафгазлынын өзүнүн китаблары да варды. Дəрси һаман китаблардан нағыл елəјирди. Бир дə көрдүк ки, Чавад аға да, јолдашлары да түфənк көтүрүб мүчаһид олублар. Даһа демə ки, бу гафгазлы ингилабчы бир адам имиш. Бу əһвалаты дəвəчиләр ешидəндən сонра кəлиб евимизи талајыб еви дə одладылар. Нə јахшы ки, гафгазлы оғлан, нə дə Чавад аға евдə дејилди. Јохса онларын өзүнү дə өлдүрəчək идиләр. Мən гуру чанымы, бир дə Мəчиди көтүрүб евдən чыхдым. Рəһмətлик гафгазлы оғлан бизə тəзə ев кирајə елəди. Бир тəһəр башымызы чəкиб отурмушдуг. Амма мən о гафгазлыны һеч вахт јадымдан чыхармарам. Һəркаһ ачығыныз дə кəлсə дејəчəјəм. Мən һəлə о чүр јахшы адам көрмəмишəм. Нə гədəр сағды, һеч корлуг чəкмирдик. Əлинə дүшəни кətириб бизə верирди. Чавад ағанын јолдашларына да əли узанарды.

— О, һарада өлдү?

— Ону Маралан давасында гарадағлылар өлдүрдү...

Зејнəб буну данышдыгда чарғаты илə көзүнү силди вə сөзүнə давам едəрək:

— Һəлə дə кағызлары, дəфтəрləри евдə галыр, — деди.

— Һарада басдырылмышдыр?

— Өлүсүнү башга өлəнлəрдən ајырмаг олмады; чүнки сəнкəрə топ күлləси дүшүб орадакы адамлары бир-бириня гарышдырмышды. Һамысыны бир јердə басдырдылар. Ону мən һəмишə хатырлајачағам. Онун анасы, бачылары, һəтта арвады да вармыш. Ики ушағынын шəкли һəмишə гојнунда оларды. Һеч олмаса саатда ики- үч дəфə о, шəклə бахарды. Бајыра кедəндə гојнуна гојуб апарарды![1]

— Зејнəб бачы, бəс Чавад аға нə иш көрүр?

— Нə иш көрəчək? Кечə-күндүз түфənк əлиндə сəнкəрдəдир. Күнləрлə үзүнү көрмүрəм. Бир ајдан бəридир ки, Мəчиди көрмəмишдир. Јемəји дə бурадан апарырам. Сəнкəрдə отурурам, хөрəји јеjəндən сонра габлары јығышдырыб кətирирəм.

— Зејнəб бачы онлара нечə бахырлар, о, разыдырмы?

— О, чох разыдыр. Бу иши севир. Амма ики ајдыр ки, мааш алмыр. Һеч шеј ала билмир. Һəркаһ мən гуллуг етмəсəм онун өзү дə ач галар.

— Нə үчүн пул вермирləр?

— Һарадан версинləр? Дөвləтлиләрдən пул алмаг мүмкүндүрмү? Һəр кимə гəбз апарырсан сөјүб гајтарыр. Нə елəмək? Иши башлајыблар, јарымчыг ки, гоја билмəзləр. Кедиб гуллуға кирəрəм, ону да вермирləр, чүнки мүчаһид арвадыјам. Һəтта Һачы Меһди аға да буну деди.

— Һансы Һачы Меһди?

— Кузəкүнани! Əнчүмən Һачы Меһди. Ингилабчы Һачы Меһди.

— Зејнəб бачы, Һачы Меһдинин сизə белə бир сөзү демəсинə һеч дə инана билмирəм. Онун ингилабчылығыны һəр кəс тə'рифləјир.

— Əввəл биз дə елə билирдик. Елə ки, бир һəфтə евиндə гуллуг елədим, онда билдим ки, һансы гушун јумуртасыдыр. О чүр адама һеч ингилабчы демək олмаз!

— Нечə адамдыр ки?

— Горхурам данышмаға. Чавад аға да тапшырыб ки, бир адама демə. Кедəр гулағына јетишəр. Онда кəрək биз Тəбриздən баш көтүрүб кедək.

---

[1] Бакы (Бибиһејбəт) ишчиси иди. Зејнəб буну сөјləјənə гədəр она нə олдуғуну билən јох иди.

— Зејнәб бачы, горхма. Биз һара? Әнчүмән һара? Һачы Мећди һара? Она кимдир кедиб хәбәр верән?

— Мәни онун евинә гуллуг үчүн апаран Тәһминә ханым олду. О, бизим корлуг чәкдијимизи билирди. Мән чохдан бәри гуллуг ахтарырдым. Амма Чавад аға буна разы олмурду. О, дејирди ки, мән јар-јолдашымын јанында хәчаләтли оларам. Ахырда көрдү ки, ушаг да ачындан өләчәкдир. Ондан сонра разы олду.

Тәһминә ханым кедиб Һачы Мећдинин арвадына бир нәфәрин ев гуллугчусу олмаг истәдијини демишди. Арвад чаваб вермишди ки, кәтир көрүм нечәдир вә нечә адамдыр.

Сәһәр тездән Тәһминә ханым мәни өзү илә барәбар апарды.

Тәһминә ханым мәнә јолда бир нечә сөз тапшырды. Деди:

— Әввәлән будур ки, әрли олдуғуну бојнуна алмазсан. Икинчиси дә демәзсән ки, ушағым вардыр, чүнки варлы евләриндә нә әрли, нә дә ушаглары олан арвадлары ишә көтүрмәзләр.

Бу сөзләр мәним јадымда галмышды. Бизи ичәри бурахмырдылар. Тәһминә ев гуллугчусу кәтирдијини хәбәр верди. Бизи ичәри бурахдылар. Нөкәрләр мәни тәпәдән-дырнаға гәдәр сүздүләр. Чох данышдылар. Амма һамысыны ешитмәдим. Анчаг буну ешитдим ки:

— Әдә, Мәммәдвәли, јериши ки, јахшыдыр.

Биринчи һәјәтдән кечиб кетдик. Бу һәјәт киши гонаглары үчүн гајырылыбдыр. Икинчи һәјәтдә һачының арвад-ушағы олурду. Бу һәјәт бир галача кимидир. Гыш гушлуғу илә ганат сала билмәз. Һәјәтдә арвад гуллугчусу гывыр-гывыр гајнајырды. Биз икимиз дә пилләкән башында отурдуг. Гуллугчулардан бири кедиб һачынын ханымына хәбәр верди.

Ханым ешијә чыхды. Ханым, амма нә ханым! Боғазынын әти әмчәкләринин үстүнә, әмчәкләри дә гарнынын үстүнә дүшүбдүр. Мәнә тәрс-тәрс бахды.

Тәһминә ханым баш әјди вә деди:

— Ханым, сиз бујурдуғунуз ев гуллугчусуну кәтирмишәм.

— Үзүнү ачсын көрүм!

Мән үзүмү тәрләјә-тәрләјә ачдым.

— Чаршабы сал јерә!

Чаршабы да јерә салдым.

Ханым о тәрәф бу тәрәфә кечиб, мәни ајағымдан башыма гәдәр көздән кечирди. Мән бир белә иши Чавад ағадан мәнә елчи кәләндә көрмүшдүм. Ханым мәни көздән кечирәндә һаман елчинин дә мәни көздән кечирмәси јадыма дүшдү.

Ханым о тәрәф бу тәрәфими, һәтта әлләрими, топугларымы нәзәрдән кечирәндән сонра јанындакы арвада тәрәф дөнүб деди:

— Шәрәфнисә, әглин нә кәсир? Дејәсән дүз-әмәлли адама охшамыр.

Шәрәфнисә мәнә диггәтлә бахды. Чаваб вермәдән әввәл Тәһминә ханым данышды.

—Дүз-әмәлли адам олдуғу һаггында һеч бир сөз ола билмәз. Заты, сүдү мә'лум адамдыр. Тајфасы да нәчибдир.

Ханым додагларыны бүздү:

— Пах! Нәчибдир. Индијә кими бир нәфәр дә олса нәчиб ев гуллучусуна раст кәлмәмишәм.

Шәрәфнисә сөзә гарышараг деди:

— Бир һәфтә галсын көрәк нечәдир, индидән һеч бир шеј демәк олмаз.

Ханым бу сөзлә разылашды вә мәндән сорушду:

— Әрли дејилсән ки?

— Хејр, ханым, әрим јохдур. Үч илдир ки, өлүбдүр.

— Ушағындан-задындан нәјин вардыр?

— Һеч кәсим јохдур. Һеч доғмамышам да.

— Јатмаға јерин вардырмы?

— Бәли, ханым, варымдыр!

— Бир дәст палтар верәчәјәм. Јемәјин дә бурадандыр. Бурада јемәсән, евә дә апара биләрсән.

Мән буна разы олдум, чүнки евә апардығым јемәклә Мәчидин вә Чавад ағанын да јејиб јашаја биләчәјини үмид едирдим. Анчаг белә олмады. Евә апарылан шеј јалныз бир адамы көрүрдү. Мән бурада бир тәһәр гарнымы јары-јарымчыг дојдуруб евә апардығым пајымы Чавад аға вә Мәчидә једириридим. Ханым бу шәрти кәсәндән сонра ашпазханадан бирисини чағырды:

— Күлара, апар буна иш вер!

Күлара мәни ашпазханаја алды. Тәһминә ханым гајыдыб кетмишди. Мән чаршабымы көтүрүб шәритдән асдым. Голларымы чырмадым. Нә иш көрәчәјими билмирдим. Ашпазхана чох бөјүкдү. Ири газанлар асылмышды. Газанын һәр бири сөзсүз дөрд-беш батман дүјү

чыхаран газанды. Мән әввәл елә билдим ки, бу күн һачынын гонаглығы вардыр. Амма мәсәлә белә дејилмиш. Һачынын ашпазханасында һәр күн бу чүр хөрәк биширмиш.

Күлара, ханымын инандығы гуллугчулардан иди. Ашпазхананын һәр бир ихтијары онда иди. О, мәнә биринчи күндән бу вәзифәни вермишди: өзү илә бәрабәр анбара апарыб дүјүнү өлчүб торбаја төкәрди. Мән ону бир нәфәр дә Күлсүм адлы гоча гуллугчу илә арыдардыг. Бу иши гуртарандан сонра соған арыдар вә су дашыјардым. «Ингилабчы» һачынын анбары бүтүн мәһәлләнин чамаатыны нечә илләр дојура биләрди. Дүјүсүнү ики ил јесә гуртармазды. Дүјүләрин бир чохуна бит дүшүбдүр. Буғдасыны, унуну анбарлар тутмур. Һәлә јенә дә үстүнә кәлирди. Ахшамлар, демәк олар ки, пловдан чох артыг галырды. Мән буна әввәлинчи күн севиндим. Јахшы пај апарачағымы дүшүндүм. Амма мәсәлә белә дејилмиш. Артыг галан плов һачынын киши нөкәрләринә верилди. Арвад гуллугчулары үчүн һеч бир шеј галмады. Гуллугчулар гонагларын габағындан гајыданы көзләјирди. Күлара вә ики нәфәр дә ашпазын һәр бириси өзү үчүн бир бөјүк нимчә јағлы вә әтли јеријндән ајырыб кәнара гојмушду. Мәчмәјиләр гонагларын јанындан гајытды. Хөрәк чох галмышды. Һамыја јетәрди. Амма буну да ашпазхана гуллугчуларына вермәдиләр. Нимчәләрдә галан пловлары вә әтләри тәмизләјиб һәјәтдә дуран нөкәрләрә вә гаравуллара вердиләр.

Сонрадан мә'лум олдуғуна көрә, бунларын һеч бири мааш алмырмыш. Галан пловлары һәр күн нимчәләрлә апарыб базарда сатырмышлар. Пулларыны исә ашпазхананын мүдирәси Күлара илә бирликдә бөлүшүрмүшләр.

Биз һәлә дуруб бахырдыг. Бизә нә вериләчәјиндән хәбәрим јохду. Ахырда әлләрдән төкүлүб хончаларда галмыш дүјүләри вә әтли сүмүкләри бир јерә топлајыб һәр кәсин сахсы чанағына бир аз јығдылар. Мән дә евдән апардығым сахсы чанағы ирәли сүрдүм. Мәним дә пајымы вердиләр. Бир нечә күн белә кечди. Һачы тез-тез ашпазханаја кәлиб Күлараја бә'зи сифаришләр верирди.

Һачынын мәнә тәрс-тәрс бахдығыны, дөшләримі вә гычларымы көздән кечирдијини һисс едирдим. Һачы ара-сыра Күлара илә пычылдашыб мәнә бахырды. Сон

күнләр Күларанын да мәнә гаршы әлагәси дәјишмишди. Чох ағыр ишләрә көндәрмирди. Ахшамлар пајымы да, хөрәјин јахшы јеријндән верирди.

Мәнә гаршы е'тимадын артдығыны да һисс едирдим. Мәни дүјү кәтирмәк үчүн анбара тәк көндәрирди. Анчаг ахыр күнләрдә мән бунун сәбәбини анладым. Бу, һачынын тәдбири иди. Һәр күн мән анбара кедәндә һачы далымча анбара кәлирди.

Бир күн анбарда идим. Һачы кәлди. Әлини түкләримә чәкди:

— Сәни Күлараја тапшырмышам. Сәнин һәјатыны нәзәрә алмышам. Һеч вахт сәни башгалары илә бәрабәр тутмајачағам, чүнки сәнә ханымлыг јарашыр, — деди. Мән утандым, һеч бир сөз демәдим. Ахырда о, јенә дә мәнә белә бир суал верди:

— Чох јахшы, буна сән өзүн нә дејирсән?

— Һачы, мән нә дејә биләрәм. Инди ки, сиз фәгирләрин һалыны нәзәрә алырсыныз, даһа мән буна нә дејә биләрәм? — дедикдә, о әлини мәним дөшләримә атды:

— Јох, белә дејил, мән истәјирәм ки, сән даһа фәгир олмајасан, — дедикдә мән өзүмү итирмишдим. Нә дејәчәјими билмирдим. О, данышдыгча мәним дөшләрими сыхырды. Мән гапыдан чыхмаға чалышырдым. О, гапыны кәсиб мәни бурахмаг истәмирди. О, һәмишә бир сөзү тәкрар едирди:

— Сән сөз вер ки, Күлара дејәни гәбул едәчәксән.

Чарә јохду. Анбардан чыхыб чанымы гуртармаг үчүн бир сөз сөјләмәли идим.

— Һәр ишин бир гајдасы вардыр. Инди ки, һачынын белә бир фикри вардыр, мәним нә сөзүм ола биләр? Амма һачы да кәрәк мәни абырдан салмасын; чүнки бири кәлиб мәни анбарда көрәрсә, даһа мән адам арасына чыха билмәрәм, — дедикдә һачы севинди вә әлавә етди:

— Демәк ки, сән разысан.

— Әлбәттә разыјам.

— Елә исә Күлараја разылыг вер, о һәр шеји дүзәлдәр, — деди, сонра мән дүјү торбасыны архама атдыгда о көмәк еләмәк бәһанәси илә торбаны архама галдырды, јенә дә дөшләримі сыхды.

Мән бајыра чыхдым. Башымын түкләри позулмушду, рәнким гызармышды. Ашпазханадакылар мәнә бахыб күлүр вә бир-биринин гулағына нә исә пычылдајырды-

лар. Мән соған арытмаға отурдум. Күлсүм мәнә бахыб ah чәкди.

— Јазыг Зејнәб, — деди, — сәнин башына кәтирмәк истәдикләрини вахтилә мәним рәһмәтлик анамын да башына кәтирмишдиләр. Һачынын атасы анамы сиғә еләди. Мән ондан доғулдум. Анам өләнә гәдәр ашпазханада гуллуг еләди. Мән дә ашпазханада бөјүдүм. Һачы атасындан сонра мәни өзүнә бачы һесаб едиб евә бурахмады. Сәнә дә јазығым кәлир. Бу һәјасыз Күларанын сөзүнә бахма. О, сәнин кими бир чохларыны бәдбәхт едиб. Хүсусән, иш белә ашкара дүшдүкдән сонра Һачынын ханымы да сәни инчидәчәкдир.

Мән һаман күнү нечә ишләдијими билмәдим. Ахшам евә кетдим. Кимә дејим? Чавад аға да чавандыр. Десәјдим кедиб бир әнкәл чыхарачагды. Нә етмәк, биз ки, Һачынын тајы дејилик. Һеч бир сөз демәдим. Сабаһ ишә кәлдикдә Күлара мәни анбара апарды вә деди:

— Көрүнүр ки, сән хошбәхтсән. Һачы сәни бир көнүлдән мин көнүлә севибдир. Бу күн дејирди ки, «онун дәрдиндән јата билмирәм». Инди буну бир сән биләчәксән, бир дә мән, бир Һачы, бир дә аллаһ. Сәнин һеч ишин јохдур. Мән өзүм һәр шеји дүзәлдәрәм.

Мән чаваб вермәдән әввәл чох дүшүндүм. Нә чаваб верим? Чыхсам ач галачағыг. Галсам да абрым кедәчәкдир.

Бир гәдәр сүкут етдим.

— Ејби јохдур. Мән дә јердән көјәрмәмишәм. Мәним дә гоһум-гардашым вардыр. Онларла мәсләһәтләшәрәм, — дедим.

Күлара тәләсик сорушду:

— Бәлкә онлар разы олмадылар, онда нечә олсун?

— Разы оларлар. Онлар мәни Һачыдан артыг кимә верәчәкләр?

— Инди ки белә дир, ејби јохдур. Амма тез олсун, чүнки Һачы мәни тәләсдирир.

Бир нечә күн дә «бу күн-сабаһ» дејә јола вердим. Күнүн бириндә Чавад ағанын бачылары вә анасы Һөкумвара јонча вә газајағы јығмаға кедәчәкдиләр. Мәчиди тапшырмаға адам тапмадым. Јанымча ишә апармаға мәчбур олдум, чүнки бир күн әввәл онлар јончаја кедәндә Мәчиди дә апарыб ушағы сојуға вермишдиләр.

— Онлар јончаны нә үчүн јығырлар?

— Гајнадыб, дузлајыб јејирләр. Амма јончаны да

јығмаға зәми саһибләри гојмур. Һәр кәс кетсә, оғурламалыдыр. Өзү дә кечәдән кетмәлидир. Бунун үчүн дә ушағы онлара гошмаг һеч дә мүмкүн дејил.

Чарәсиз галыб ушағы јанымча апардым. Биринчи һәјәтдән икинчи һәјәтә кечәндә Һачынын ханымы ушағы јанымда көрдү. Тәләсик бир һалда:

— Ај гыз, о кимин ушағыдыр? — дејә сорушду. Мән исә чабабында:

— Бачымын ушағыдыр. Ағлады, әл чәкмәди. Јанымча кәтирмәјә мәчбур олдум.

Даһа динмәди. Кечиб ишә кетдим. Үрәјим чох раһатсыз иди. Ушағы көздән гојмурдум. Бир сөз данышачағындан вә ишин үстү ачылачағындан горхурдум. Һәрчәнд ушаға тапшырмышдым. Амма јенә дә үрәјим сакит олмурду.

Биз Күлара илә анбара кетмишдик. Гајыданда Мәчиди Шәрәфнисәнин гучағында көрдүм. Ушаг данышырды.

Шәрәфнисә ондан сорушду:

— Кимин оғлусан?

— Чавад ағанын.

— Атан нә иш көрүр?

— Мүчајибдир.

— Нәнәјин ады нәдир?

— Зејнәб!

— Һарададыр?

Мәчид бармағы илә мәни көстәрди.

— Одур, бах! Әлиндә торба кедир.

Мән өзүмү итирмишдим, нә олачағыны билмирдим. Һәр һалда ханымы алдатмағымын јахшы нәтичә вермәјәчәјини билирдим. О күнү ишләдим. Сәһәр тездән ишә кәлдим. Күлара үстүмә чығырыб деди:

— Әл-ајаға долашырсан. Бир иш дә бачармырсан. Једијин хөрәјә дәјмәзсән.

Бу сөзү ешитдикдә бүтүн ашпазхана халгы алтдан-алтдан күлүрдү; чүнки онлар мәсәләнин нә јердә олдуғуну анлајырдылар. Мән гурујуб галмышдым. Һачы да кәлиб афтафаны көтүрдү, мәнә ачыглы бахыб кетди.

Мән дә һеч бир иш көрмүрдүм. Күлара мәнә иш вермирди. Бир аздан сонра Шәрәфнисә кәлиб мәни ашпазханадан чағырды. Мән ханымын јанына кедәндә о, јаныны пәнчәрәнин арасына гојуб отурмушду. Ики арвад далында дуруб онун сачларыны һөрүрдү. Мәни көрән кими **башга сөз демәди:**

— Чыхарт көјнәји гој јерә. Мән дедим ки, ев гуллугчусу һеч вахт нәчиб олмаз. Мәни алдатдын. Сәни бу евдә гојмаг олмаз, чыхарт көјнәји!

Бир сөз демәдим. Ашбазханаја гајыдыб вердикләри көһнә көјнәји чыхартдым. Чаршаба бүрүндүм. Амма јенә дә этим көрүнүрдү; чүнки чаршабым јыртыг иди. Көјнәји көтүрдүм. Бајыра чыханда далымча ағлајанлар да варды, күләнләр дә варды. Һачынын севкили сиғәләри мәнә күлүрдү. Һачынын бачылығы Күлсүм исә ағлајырды. Мән чыханда Күлсүм мәни сәсләди:

— Зејнәб бачы, кәл габы да апар. Бурада гојма! — деди.

Јемәк кәтирмәк үчүн апардығым сахсы габы голтуғума вуруб даһа архаја бахмадым. Көјнәји ханымын гуллугчусу Шәрәфнисәјә вердим. Кетдикдә ханымын сәсини ешитдим:

— Кет, сәни Сәттар хан кејиндирсин. Бизә мүчаһид арвады лазым дејил.

Евә кәлдим. Һеч зад јох иди. Мәчидә Чавад ағанын бачылары гајнанмыш от једирмишдиләр. Чавад ағаја апармаға бир шеј јохду. Сәнкәрә әли бош кетдим. Бүтүн әһвалаты сөјләдим. Чох ағладым. Чавад аға мәни сакит етди. «Дүнја белә галмаз» дејә тәсәлли верди. Јолдашларына кифајәт гәдәр јемәк кәтирмишдиләр. Онлар икимизи дә дојурдулар. Бир парча чөрәк дә Мәчид үчүн кәтирдим.

Зејнәб бачы бунлары данышдыгдан сонра әлини масаја вуруб сөзүнә давам етди:

— Инди аллаһа шүкүр олсун ки, һәјатдан чох разыјам. Һеч наразылығым јохдур. Бир наразылығым варса, о да Һачы Мећди кими адамларын ингилабчы адыны дашымасыдыр.

— Зејнәб бачы, мән дә үмид едирәм ки, бунлар дүзәләчәкдир. Һәмишә белә галмаз.

Зејнәб бу сөһбәтиндә мәним һеч үмид етмәдијим вә инана билмәдијим бир чох шејләри мәнә хәбәр верди. Нинанын бүтүн дедикләрини тәсдиг етмәјә мәчбур олдум.

Мәчид јухуламышды. Апармаг мүмкүн дејилди. Нина Зејнәби јанында сахламаг истәјирди. Зејнәб буну рәдд етмәк үчүн бәһанә кәтирирди:

— Бәлкә кечәнин бир заманы Чавад аға евә кәлди. Мәни евдә көрмәсә ачыгланар. Хүсусән Мәчиди нечә күндүр ки көрмәјибдир. Һеч дә јахшы олмаз.

Мәчиди јухудан галдырмаға мәчбур олдуг. Ону тәзәдән једирдик. Сакит оландан сонра Зејнәб бачы ону далына алыб евләринә апарды.

Биз Нина илә данышыб Тәбриз гадынларынын нә гәдәр бачарыглы вә фикри ачыг олдуғуну тәсдиг едирдик.

Мән ајаға дуруб кетмәк истәдикдә Нина деди:

— Мүһарибәни харичи дүшмәнә ачмагданса, дахилдә ингилабчы ады илә өз хәјанәтини пәрдәләмәк истәјән һачы мећдиләрә ачмаг лазымдыр.

***

Бир һәфтәдир ки, гарадағлыларын һүчуму давам едир. Топ күлләләри сәнкәрләрин алтыны үстүнә чевирир. Хараба вә јанмыш евләрин сајы кет-кедә артыр. Һәр тәрәфдә бир чәһәннәм нүмунәси көрмәк олур. Ингилабчыларын сәнкәриндән түфәнк күлләләри чох аз атылырды. Сәнкәрләри јалныз бомбаларла сахламаг мүмкүн олурду. Сәнкәрләрин гаршысында гарадағлы өлүләри бир-биринин үстүнә галанырды. Гарадағлылар һәр бир һүчумда тәлафат вериб чәкилирди. Сәнкәрләрдә чанлы күввәт чохду. Патрон вә бомбадан корлуг чәкилмирди. Дөрд күндән бәри раһат олмаг вә евә гајытмаг мүмкүн олмамышды.

Ахшам саат доггузда бир азча вахт тапыб Нинаны көрмәк үчүн кетдим. Нина чох гәмкин отурмушду. Мәчид дә она сөвкәниб диванын үстүндә јатмышды.

Отурдум. Нинадан әһвал сорушдум, аһ чәкәрәк сөзә башлады.

— Дүнән саат бешдә Зејнәб Чавад ағаја јемәк апарыб даһа гајытмајыбдыр. Билмирәм онун башына нә иш кәлибдир? Јазыг ушаг онсуз арам тутмур

Мән ишин һәгигәтини демәјә мәчбур олдум:

— Нина, һазырда Зејнәб бачынын вә јаинки мәним өзүмүн дә бир күндә јох, бир дәгигәнин ичиндә тәләф ола биләчәјимиз тәәччүблү иш дејил. Атылан топ күлләләринин ачдығы туфанын ағзындан гуртармаг чох чәтиндир.

Нинанын көзләри долду. Ағлаја-ағлаја сорушду:

— Аллаһ еләмәсин. Бәлкә дә Зејнәбин башына бир иш кәлмишдир?

— Ингилаб едән халгын гурбан верәчәји шүбһәсиздир. Дүнән саат алтыда Зејнәб вә Чавад ағаны өз јолдашлары илә јемәк једикләри јердә топ күлләси һава-

875—27

ја совурмушдур. Бәдәнләрини ајырмаг мүмкүн олмады. Һамысыны бир јердә басдырдыг.

Нинанын көзләри јашарды. Балача Мәчиди гучагламыб түкләрини өпдү.

Минасјанын гадыны Шушаник ханым да көлиб буну ешитди. Чох тәәссүф етди.

Сабаһ Тәһминә ханыма хәбәр вериб балача Мәчид үчүн бир гуллугчу тапдырачағымы Нинаја вә'дә етдим.

ЗИЈАФӘТ

Бу күн бизи Абдулла хан гонаг чағырмышды. Абдулла хан, хүсусән, гафгазлылара чох һөрмәт бәсләјирди. О, кечмишдә бөјүк мүлкәдар иди. О, ингилабын гәләбәсиндән ничат көзләјирди. Бөјүк вә варлы дүшмәнләринә ингилабын гәләбәси илә гәләбә чалачағыны дүшүнүрдү. Әлиндән алынан кәндләри кери гајтарачағына үмид бәсләјирди. Мәни нечә кәрә гонаг чағырмышды. Нечә кәрә мәнзилмә дә кәлмишди. Бу дәфә башга гонағы олмадығыны сөјләдијиндән Нинаны да өзүмлә бәрабәр апармағы гәрара алдым.

Бизи евинә апармаг үчүн Абдулла ханын өзү кәлмишди.

О, јолда башга сөз данышмырды. Ингилаб һаггында сөһбәтә башлајыб дејирди:

— Ај рәфиг, көрүм сизин ингилаб нә иш көрәчәкдир? Бүтүн варлығым она бағлыдыр. Мәним ишими јалныз ингилаб һәлл едә биләчәкдир.

Мән Абдулла хан кими адамлар һаггында чох ешитмишдим. Бу күн исә шәхсән өзүм дә онун нә демәк истәдијини көрдүм вә ешитдим.

***

Абдулла ханын зијафәт салону гајәт зәнкин бир салон иди. Салонда таглар вә тахчалар варды. Тагларда гијмәтли Чин касалары, бошгаблар, күлданлар вә саир нәфис габлар дүзүлмүшдү.

Тахчаларын ичәрисиндә Фәтәли шаһ, Нәсрәддин шаһ, Аббас Мирзә, Мәһәммәд шаһ, Кәрим хан Зәнд вә саир бу кими Иран һөкмдарларынын бојалы шәкилләри чәкилмишди. Шәкилләрин гаршысында исә гијмәтли вазлар, јенә дә күлданлар вә мүхтәлиф фигурлар гојулмушду. Үмумијјәтлә, Тәбриз евләри франсызларын нәш'ә

вә зөвгүнә ујғун бир вәзијјәтдә дүзәлдилмишди. Тәбриз евләринин сәгфиндә вә диварында да чыплаг мәлаикә шәкилләринә тәсадүф етмәк олурду.

Нина илә мән салондакы зәнкинлији бир нечә кәрә көздән кечирдикдән сонра Абдулла хан салона гајытды. Онун далынча башыны ашағы салмыш вә утандығындан чөһрәси гызарыб тәбии һалындан чыхмыш бир гадын да салона кирди. Гадынын бүтүн һәрәкәти, һәтта ирәлиләдикдә аддымларыны атмасы белә бир иранлы гадынынын варлығыны ифадә едирди. Лакин бунун палтары вә үзәриндәки зијнәтләрин һеч бириси Иран гадыныны дејил, күбар вә әсил аиләдән олан бир франсыз гадыныны андырырды. Абдулла хан онун әлиндән тутуб Нинанын јанына кәтирди, «Сәһба ханым!» дејә таныш етди. Мән дә гадынын әлини сыхыб таныш олдум. О, әлини нә гәдәр тез олса мәним әлимдән дартыб алмаға тәләсирди. Буну јалныз бармагларынын дамарларында вүчуда кәлән титрәјиш мәнә һисс етдирмиш олду.

Салону бир даһа бәрабәр долашдыг. Сәһба ханым Нина илә, сәси ешидилмәјәчәк бир һалда, гонушурду. Мән һәлә онун көзләрини көрмәмишдим. Онун утандығыны, јабанчы киши јанына биринчи кәрә чыхдығыны һисс етдијимдән, өзүм дә онун үзүнә дик-дик бахмаг истәмирдим. Бир аздан сонра Абдулла ханын өзү дә буну тәкрар етди, «Сәһба ханым биринчи күндүр ки, гонаг олан салона кәлир», — деди.

Сәһба ханымын үзүндә башга Иран гадынларының вурдуғу бәзәк вә зијнәти көрмәдим. Тәбриз гадынларына мәхсус ағ вә дәјирми үзүнә һисс едилмәз бир дәрәчәдә пудра вурмушду. Башга гадынлар кими голчаглар тахмамышды. Јалныз сағ голунда јанлары чәваһирлә ишләнмиш нәфис бир саат дашыјырды. Бармагларында баһалы үзүкләр чохду.

Зијнәтсиз дә јүксәк бир тәбии көзәллијә малик иди. Кетдикчә даһа аз утанмаға башлајыр вә башыны јухары галдырырды.

Салону бир нечә баш кәздикдән вә һәр шеј барәсиндә мүфәссәл мә'лумат алдыгдан сонра, гадын Нинанын әлиндән тутуб аилә һәјаты илә таныш етмәк үчүн башга отаглара апарды. Абдулла ханла мән дә отаглары долашырдыг. Отагларын шејләри чох зәнкин, чох да мараглы иди. Сәфәвијјә падшаһлары дөврүндән гал-

мыш ипәк бир халчаны тамаша етдик. Зәрринә пәрдәләрин һамысы Фәтәли шаһ дөврүндә тохунмуш пәрдәләрди. Бир чох мәхмәр вә зәрринә шејләрин үзәриндә тарихләри зәр вә ипәклә тикмишдиләр. Гадын бизә әтрафы мирварид вә инчә мәрчанла тохунмуш көјнәк көстәрди. Көјнәјин тохунушу вә парчасы онун чох гәдим вә надир бир шеј олдуғуну көстәрирди.

Көрдүјүмүз шејләр ичәрисиндә үзү алтун телләрлә тохунмуш вә наллары халис күмүшдән олан бир чүт гадын башмағы да варды. Абдулла хан бу башмаглары Низамүл'үләманын евини гарәт едәнләрин әлиндән бөјүк пула алдығыны сөјләди.

Сонра Сәһба ханым Нинаны башга отаға апарыб өз гијмәтли кәлинлик палтарларыны көстәрмишди.

Буну әлавә етмәлидир ки, көрдүјүмүз отагларын һамысы салонда олдуғу кими ән маһир нәггашлар тәрәфиндән гајәт инчә бир сурәтдә ишләнмишди. Диварлардакы таблоларда чылпаг мәлаикәләр голларыны ачыб учурдулар.

Мән һәр шејдән артыг ханын китабханасы илә марагландым. Китабханада бир сыра әл јазыларына вә таблолара тәсадүф етдим. Фәтәли шаһла русларын мүһарибәсиндән сонра сүлһ лајиһәсинин гарасы, мүтарәкә шәртләринин үзү, Аббас Мирзә тәрәфиндән јазылмыш Кәнчә сәфәри, Надир шаһ тәрәфиндән имза олунмуш кәнд гәбаләләри, шаһ Тәһмасиб тәрәфиндән имза олунмуш фәрманлар вә бу кими бир чох шејләр көрдүм. Таблолар ичиндә Аббас Мирзә тәрәфиндән тикдирилмиш Шәмсүл имарәнин шәкли, Надир шаһын ат үстүндә јағлы боја илә чәкилмиш рәсми вә саир бу кими бир чох шејләр дә варды. Ән гијмәтли рәсмләрдән бири дә Јусиф вә Зүлејханын әлван рәсмләриндән ибарәт иди. Кимин вә һансы бир рәссамын тәрәфиндән чәкилдији бәлли дејилди.

Чох долашдыгдан сонра јенә дә һаман салона гајытдыг. Салонун башында дүзәлмиш лимон вә портахал бағчасы јанында гојулмуш чај масасынын әтрафына топландыг. Чајы Сәһба ханым өзү һазырлајырды. Биз евә кирәркән Абдулла хан гоча ев гуллугчусунун кетмәсинә ичазә верди. Биз һәлә бир стәкан чај ичмәдән гонаглар кәлмәјә башлады. Гонаглар тамамилә көзәл вә нәһајәт дәрәчәдә шыг кејинмиш кәнчләрдән ибарәт иди. Бунларын һәр биринин архасынча да бир нәфәр кәнч

гадын голтуғунда бөјүк бир бухча, әлиндә әлбисә гутусу оларағ ичәри кирдиләр. Мәнимлә вә Нина илә таныш олдулар. Биз'им икимиз дә буна һејрәт етдик. Мән көзүмүн алты илә Абдулла хан вә Сәһба ханыма бахырдым. Онлар бир-бирләринә бахыб һисс етдирмәдән күлүрдүләр. Нина мәним гулағыма пычылдады:

— Буну һеч вәчһлә анлаја билмирәм. Бу нә мәчлисдир? Кәнчләри бураја јығыб төкмәкдән Абдулла ханын мәгсәди нәдир? Бизими бунлара, јохса бунларымы бизә көстәрмәјә кәтирмишдир? Бәс бу гадынлар нәдир? Кәтирдикләри бухчалар вә гутулар нә үчүндүр?

Мән Нинаны сакит етмәк үчүн гулағына дедим:

— Сәбр ет! Бахаг нә олачагдыр?

Гонаглар чај ичир, јағлы чөрәкләрдән јејир вә мәним васитәмлә Нина илә данышмаг истәјирдиләр. Шашыб галмышдым. Абдулла хандан буну сорушмаг да мүмкүн дејилди.

Абдулла хан «Вәли!»—дејә сәсләнди.

Вәли кәлди. Абдулла хан күләрәк деди:

— Кет, тары, каманчаны вә дәфи кәтир!

Вәли бир нечә дәгигәдән сонра гајытды. Абдулла хан тары мәним сағ тәрәфимдә отуран кәнчә верәрәк деди:

— Хосров хан, мәним әзиз гонағымы бир нечә бармаға гонаг етмәлисән!

Сонра каманчаны да бириси нә верәрәк:

— Фәридун хан, ал бир буну диндир, көрүм, — деди.

Ән ахырда дәфи Исфәндијар хана верди. Чалғы башлады. Исфәндијар хан охуду. Бу охумаг мәнә вә Нинаја нәһајәт дәрәчәдә нәш'ә верди. Мән онларын киши олмаларындан шүбһәләндим. Лакин бир сөз демәк, бир сөз дә сорушмаг мүмкүн дејилди.

Охудулар, чалдылар. Чалғы битәндән сонра Нина вә мән Абдулла ханын күлханасыны кәзмәк үчүн һәјәтә чыхдыг.

Үмумијјәтлә, Тәбриз һәјәтләри көзәл гурулмушду. Абдулла ханын һәјәти даһа көзәл иди. Орада көрдүјүм нөв'чә әлван вә сајча артыг күлләри һеч бир јердә көрмәмишдим.

Јарым саатдан сонра салона гајытдыг. Лакин кәнчләрдән һеч бирини салонда көрмәдик. Нина Абдулла хандан сорушду:

— Гонагларыныз кетдиләрми?

— Хејр, инди кәләчәкләр.

Беш дәгигәдән сонра габагда Сәһба ханым, далынча да беш нәфәр көзәл вә шыг әлбәсәли франсыз гадыны ичәри дахил олду.

Гадынларын һамысы абы рәнк донда, зәриф чораб вә зәриф туфлиләрдә иди. Чох зәнкин кејинмишдиләр.

Бунлар хәфиф тәбәссүмләрлә бизә јахынлашдылар. Франсыз гадынларыны тәглид едән бу гадынлар илк бахышда бир франсыз гадынына бәнзәсәләр дә, јахындан јенә дә Шәргин күбар гадынларыны андырырдылар. Хүсусән, көзләриндән күлмәк вә бахышында ојнамаг јалныз Тәбриз гадынларына мәхсус бир көзәллikдир. Ону Шәргин башга гадынларында көрмәк мүмкүн дејилдир.

Онлар бизә јанашыб јенидән таныш олдулар.

Назәндә, Шүкуфә, Рә'на, Лејла, Сәлтәнәт ханым дејә әлләрини бизә узатдылар.

Бу мәнзәрә бизи даһа да һејрәтә салды. Бунлар кимдир? Нәчидирләр? Охујуб-чалмаг үчүнмү чағырылмышлар?

Һәр һалда бурасыны бир нөв тәһлил едә билмирдик. Лакин гадынларын данышыг вә һәрәкәти онларын бу аиләјә мәнсуб олдугларыны билдирирди. Гадынлар еви долашдыгча әтрафа әтир гохулары сәпирдиләр. Бу дәфә гадынлар пудраланмыш вә бармагларыны брилијант үзүкләрлә долдурмушдулар. Мән вә Нина Тәбриздә олдуғумуз заман бу кими бир зијафәти көрмәмишдик. Хүсусән, бу кими шыг вә көзәл гадынлара биринчи кәрә тәсадүф едирдик.

Мән бу гадынлара бахмагла бәрабәр Нинаны да көздән кечиридим. Нина көзәл Тәбриз гадынларына олдугча диггәтлә бахырды. Мән онда гадынлара гаршы бир рәгабәт һисси ојандығыны дујурдум. Нина ајаға галхды. Салондакы бөјүк ајнанын гаршысында дурду. Көзләрини ајнаја ачды, диггәтлә бахды, күлүмсәјәрәк дөндү, дөнәркән чијнинин үстүндән бир даһа ајнада өз әндамыны көздән кечириб гадынлара гошулду.

Јемәк кәтирдиләр. Јемәклә јенә дә дүјү, ət, тојуг, јумурта вә сәбзиләрдән биширилмиш Тәбриз хөрәкләри иди. Сүфрәдә чәнкәл, бычаг, гашыг гојулмушду. Башгаларына нисбәтән Абдулла ханын сүфрәси тамамилә бир гәрб евинин сүфрәси иди. Әли илә хөрәк јејән јох иди.

Сүфрә јығышдырылдыгдан сонра јенә дә күл ағач-

ларынын алтына кечдик. Јенә дә гадынлар чалыб-охуду. Гадынларын охудуғу јалныз һафизин гәзәлләри иди. Ахшам саат бешдә евә гајытмаг үчүн ичазә истәдик. Сәһба ханым Нинаны өпәрәк дејирди:

— Үмид едирәм ки, бу көрүшүмүз сон көрүш олмајачагдыр. Јенә дә көрүшәчәјик.

Сәһба ханым буну дедикдән сонра бармағындан бир брилијант үзүк чыхарыб Нинанын бармағына тахды. Буну көрәркән гадынларын һәр бириси бир гијмәтли шеј чыхарыб Нинанын редикүлүнә гојмаға тәләсдиләр.

Нина бунлары гәбул етмирди. Ахырда Абдулла хан:

— Бунлар мәним әмим оғланларынын вә гардашларымын гадынларыдыр. Хаһиш едирәм ки, бунлары өз јахын достларыныз һесаб едәсиниз! — дејә һәдијјәләри Нинанын редикүлүнә бурахды.

Саат бешдә көрүшүб бајыра чыхдыг. Абдулла ханын өзү дә бизи јола салмаға һазырланырды. Нина һәјәтдә Абдулла хана белә бир суал верди:

— Бунлар гадын олдуглары һалда нә үчүн киши палтары кејмишләр?

— Тәбриздә бу чүр шејләрә чох тәсадүф едәчәксиниз. Бу барәдә узун данышмаг лазымдыр! — дејә Абдулла хан Нинаја чаваб вердикдән сонра, Нина даһа сәбәбини сорушмады. Мән сөзә башлајыб бу хүсусда Нина илә евә гәдәр сөһбәт етдим:

— Һәр һалда Тәбриз гадынлары мәшһур Иран падшаһы Нәсрәддин шаһын таныдығы гадынлар дејил. Шаһын анладығы кими онлар јалныз хөрәк биширмәк үчүн дејил, ејни заманда һәр бир ишә габилдирләр. Онлар чох әдәблидир. Кишиләри мәшғул едә биләчәк бу кими идраклы гадыны көрдүјүм биринчи кәрәдир.

Чох ләтиф данышыглары, мә'нус хасијјәтләри, зәриф шивәләри вардыр. Онлар мөвһуматчы дејилләр. Ачыг кәзмәјә чох артыг мараглары вардыр. Бунунла бәрабәр, онларын аилә һәјаты чох гәмкин вә фачиәлидир. Кишиләрдәки әхлаг позғунлуғу гадынларын һәјатына чох ағыр тә'сир бағышламышдыр.

Иран Азәрбајчанындакы кишиләрин бөјүк бир фаизи гадынлара тамамилә нифрәт көзү илә бахыр, тамамилә гејри-тәбии ешгләрлә мәшғул олурду. Хүсусән, бу әхлагсызлыг күбар аиләләри ичәрисиндә даһа артыг «тәрәгги» етмишдир. Бу әхлагсызлыг XX әсрин әввәлләриндә Иранда чох бөјүк шөһрәт тапмышды.

Тәбризә кәләндән сонра бу мәсәләләрлә чох марағланырам вә гоча адамларла бу барәдә чох данышырам. Дәвәчи ағзында чај сатан бир гоча киши илә таныш олмушам. Гоча һәм алыш-веришчидир, һәм фалчыдыр, һәм дә аралыг һәкимидир. Бекар вахтларымда бунунла чох көрүшүрәм. О, мәнә гејри-тәбии ешг һаггында белә бир әһвалат сөјләди:

— Урму варлыларындан Мәчдүссәлтәнә 6 гадыны олмасына бахмајараг, 7 нәфәр дә көзәл ушаг кәтириб сахламышдыр.

— Бу ушаглары она ким верир? — дејә ондан сорушдум.

Гоча башына һәрәкәт вериб деди:

— Бунларын һамысы ашағы тәбәгәнин ушагларыдыр. Бунларын бә'зиләри дә ағанын рәиҗҗәтинин ушагларыдыр.

Бә'зиләри верки учундан, бә'зиләри бөјүк пул мүгабилиндә алынан ушаглардыр. Бу кими әхлаг позғунлуғу нәтичәсиндә үз верән һадисәләр даһа бөјүкдүр. Мәчдүссәлтәнәнин кәнч гадынларындан бә'зиси бу ушагларла јашамаға мәчбур олурлар; чүнки әрләри даһа узун мүддәтдән бәри онлара јахын кетмир. Чох мүдһиш һал будур ки, кәнч гадынлардан бә'зиси бу вәзиҗҗәтә давам кәтирмәдијиндән өзүнү көлә атыб боғурду.

Ејни заманда бир-биринә гысганан ушаглар да арасыра бир-бирини өлдүрүб јаралајырдылар.

Мәсәлә бурасындадыр ки, балыг башдан гохур. Падшаһ да, вәлиәһд дә бу хәстәлијә тутулубдур. Һәлә һазыркы Мәһәммәдәлини демирәм. Бунун атасы Мүзәффәрәддин шаһы көтүрәндә онун өзү дә бу хәстәлијә тутулмушду. О, оғлу Мәһәммәдәлинин тојунда ојнајан мүтриб Әли ханы һәрәминдә һәфтәләрлә сахламышды. Атасындан тәрбијә көтүрән вәлиәһдә кәлдикдә бүтүн Азәрбајчаны кәзиб растына кечән көзәл кәнчләри өзү илә бәрабәр Тәбризә кәтирмишди.

Урмулу Һачы Шүчаүддөвләнин оғлуну кәтирди. Тәбриздә Мир Мәнаф сәррафын оғлуну апарыб сахлады. Сонра сәртиблик вериб бурахды. Јанында һәмишә Абидин хан Мүчәлләлүссултаны[1] сахлады. Бурада сәнә даһа гәрибә бир сөз дејәчәјәм. Онда ки, Мәһәммәдәли шаһын һәрәми Сүрурүссәлтәнәни Теһрандан кәлин кәтирдиләр. Мәһәммәдәли шаһ тәзә гадыныны истигбал үчүн Васминч гәсәбәсинә гәдәр кетмишди. Бу әхлагсыз кетдикдә јанынча Абидин ханы да фајтона гојуб апармышды. Сүрурүссәлтәнә буну көрәркән ачыг едиб Теһрана гајытмаг истәмиш. Гадын ачыгланараг. «Сәнин гадынын ола-ола мәнә нә үчүн зәһмәт вердин?» — дејиб ағламышды.

Бу чүр шејләр чохдур. Бунун атасы Мүзәффәрәддин шаһ Тәбриздә вәлиәһд олдуғу заман Мәһәммәдсадыг хан онун јахын адамларындан иди. Бунун оғлу Һүсејнпаша хан көзәл бир чаван иди. Мүзәффәрәддинин бу оғлана ашиг олдуғуну һисс едән Мәһәммәдсадыг хан, оғлуну кечә илә Гарадаға өз кәндинә көндәрмишди. Бир нечә илдән сонра оғлан чичәк хәстәлијинә тутулуб чопур олдугда атасы Тәбризә кәлмәсинә ичазә верди.

— Һүсејнпаша хан кимдир? — дејә сорушдугда гоча күлүмсүнүб деди:

— Индики Әмир Баһадыр-чәнк. Индики һәрбијјә вәзири. Һазырда Лјаховла әлбир олуб парламан бинасыны топа тутан чәнаб! Бу адам мәшрутәнин дағылмасында биринчи рол ојнамышдыр.

— Чох разыјам! Мәнә бөјүк мә'лумат вердин! — дедикдә гоча аһ чәкди. Сон сөзүнү белә гуртарды:

— Күбар аиләләрдә олан алчаглығы билсән, онларын бу халгын башына нәләр кәтирдијини өјрәнсән, нә гәдәр өмрүн варса, јадындан чыхармазсан, оғлум!

Мән күбар аиләләрин әхлагсызлығы һаггында бир чох бу кими ишләри јалныз ешитмәк дејил, өз көзүмлә дә көрдүм. Абдулла ханын евиндәки гонаглыг буну мәнә бир даһа исбат етди. Гадынлар кишиләрини гејри-тәбии ешгдән гајтармаг үчүн өзләрини ушаг шәклинә салмаға мәчбур олмушдулар.

***

Абдулла хан бизи јола салырды. Затән бу кими адамлар гәриб бир адамла јан-јана кетмәји, хүсусән гафгазлыларла таныш олмағы өзләри үчүн бир нүфуз васитәси билирдиләр. Абдулла хан да гафгазлылара бу мәгсәдлә јанашырды.

Биз сөһбәти башга јердән башламышдыг. Лакин Нина јенә дә мәсәләни гадынларын киши палтары кеј-

[1] Мүчәлләлүссултан сонралар, Мәһәммәдәли, шаһ олдуғу заман парламанын топа тутулмасында биринчи рол ојнады.

мәси мәсәләсинә кечирди. Абдулла хан чаваб вермәјә мәчбур олду:

— Нина ханым, бура Тәбриздир. Бурада һәлә чох гәрибә ишләр көрәчәксиниз. Кишиләр ушаглара бәнд олурлар. Онлар јолдан азырлар. Гадынлар да онлары өзләринә чәлб етмәк вә әхлаг позғунлуғундан гуртармаг үчүн өзләрини онларын зөвгүнә ујғунлашдырмаға чалышыр вә ушаг шәклинә дүшүрләр.

Мән мәсәләјә мүдахилә етдим. Сөзә сон вермәк үчүн:

— Бурада јалныз гадынлар киши палтары дејил, көзәл ушаглара да гадын палтары кејдириб кеф мәчлисләриндә ојнадырлар. Әхлагсыз кишиләр бунунла да шәһвәтләрини тәскинә чалышырлар, — дедим...

Бу сөһбәтдән сонра Нина һеч бир шеј данышмады. Далғын көрүнүрдү...

НИНА ВӘ СӘТТАР ХАНЫН ГАДЫНЛАРЫ

Нина чохдан бәри Сәттар ханын аилә һәјаты илә таныш олмаг истәјирди. Лакин буна имкан јох иди, чүнки онун консул Миллерин евиндә хидмәт етмәси, Сәттар ханын евинә кетмәсинә мүсаидә вермирди. О, бу зијарәтин консул аиләсиндә шүбһә ојандырачағындан горхурду. Бу кими маниәләр олмасајды. Нина һәр күн Сәттар ханын евинә кедиб таныш ола биләрди. Апрел ајынын әввәлләриндә „Русскоје слово" гәзети мүхбири Тардовун өз гадыны илә Тәбризә кәлмәси вә онларын Сәттар ханын зијарәтинә кетмәк истәмәси, Нинанын чохдан бәри дашыдығы мәгсәдин һәјата кечмәсинә имкан јаратды.

Сәттар хан рус гәзетләри мүхбирләрини Тәбризә бурахмырды. Бир нечә күн бундан әввәл Тәбризә кәлмиш „Новоје времја" гәзетинин мүхбирини шәһәрә кирмәјә белә гојмады. Консулхана үзвүләри буну Сәттар хана тәгдим етмәк истәдисә дә биз онун „Хулиган" гәзетинин мүхбири олдуғуну Сәттар хана исбат едиб Ачы көрпүсүндән кери гајытмасына сәбәб олдуг.

«Русскоје слово» гәзети мүхбиринин Бакыдакы Иран Ингилаби Комитәсиндән кағыз кәтирмәси, хүсусән, «Русскоје слово»нун Тәбриз ингилабы һаггында бир нечә јахшы мәгалә јазмасы онун Тәбризә кирмәсинә вә Сәттар ханы зијарәт етмәсинә имкан вермишди.

Сонра Нина, Сәттар хан вә онун аиләсини зијарәт етдијиндән данышараг дејирди ки:

— Гапыда чох мүсәлләһ адам варды. Биз вәсигәләри вердик. Онлар русча чох көзәл охујурдулар. Гафгазлы олдуглары сималарындан бәлли иди. Ичәри кирдик. Чох отаглары варды. Бурада мүсәлләһ адамлар гајнашырды. Биз бурада Сәттар ханын јанына јетиширик дејә өзүмүзү дүзәлтдик. Фәгәт Сәрдар бурада дејилмиш.

Икинчи кәрә вәсигәләри јохладылар. Јенә дә бирисини чағырыб охутдулар. Сәттар хан бурада дејилмиш. Үчүнчү јохлајышда вәсигәләр ишә јарамады. Сәрдарын өзүндән ичазә алмаг лазымды.

Сәрдар ичәри дахил олмаг үчүн ичазә верди.

Мән вә Тардовун арвады гадын олдуғумуз үчүн Тардовдан габаг ичәри кирдик. Сәрдар дөшәк үстүндә отуруб гәлјан чәкирди. Башы ачыгды. Бизи көрәркән тәәччүблә бахды вә јанындан бөркүнү көтүрүб башына гојду.

Тардов да ичәри кирмишди. Сәрдар ајаға галхмады, она јер көстәрди. О, отураркән Сәрдар јалныз бир аз һәрәкәт етмәклә кифајәтләнди; биз бир тәрәфдә гурујуб дурмушдуг. О, ајаға галхды. Бизә әл узатды. —„Ханымлары һәрәм одасына апарын„ — дејә гоча бир кишијә ишарә етди. Биз ичәри кирдик.

Шәргин нәфис ипәкләри, Кирман, Сарагун гијмәтли халчалары, Кашанын мәхмәрләри илә зинәтләнмиш одаја кирдикдә Сәттар ханын бөјүк гадыны дөшәк үстүндә отуруб гәлјан чәкирди. Ипәк бағламаја дајаныб отуран бу гадын, бизи көрәркән ајаға галхды. Иран адәтинчә әлимизи сыхды. Бизи голтуглу сандаљалар үзәриндә отуртду. Чүрбәчүр ширни, јағлы вә ширин чөрәкләр, папирослар, сигарлар кәтирдиләр. Ханым бизи једирмәк үчүн чүрбәчүр шивәләрлә данышдырыр вә мәшғул едирди. Мән онун бүтүн дедикләрини анлајырдым. Гадын тәхминән 35 јашында оларды. Онун гәлјан вә папирос чәкмәкдән, габаг дишләри гаралмышды. Һеч бәзәји јохду. Көзәлди. Онун һәр бир һәрәкәти бизи мәшғул едирди.

Ајаг үстүндә кәнч вә көзәл бир гадын дурмушду. О, ханымын јанында јерә отурмур, ағзындан јашмағыны чыхармырды. О, Сәттар ханын ингилабдан сонра алдығы гадын иди. Буна көрә дә һәрәмдә бөјүк сајылан

биринчи гадынын јанында јерә отурмагдан һәјаланырды. Кәнч гадын там мә'насы илә бир гәрбли гадын гијафәсини дашыјырды. Көзләри һәддиндән артыг гара иди. Сүрмә чәкдији бәлли иди. Көзләрини гападыгда гара кирпикләри бир ағызлы дараг кими һәр ики тәрәфдән чөһрәсинә јајылырды.

Гадынларын һәр икиси дырнагларына хына јахмышды. Бөјүк гадын топугларына хырда алтун вә инчи илә дүзүлмүш халхал бағламышды. Кичик гадында бу јохду. О, узун боғазлы вә нәфис алман чорабы кејмишди. Кичик гадын бөјүк гадыны бачы дејиб сәсләндикдә о, «чан» дејә чаваб верирди. Бунлар санкы бир-бирләрилә рәгабәт апаран гадынлар дејилди. Амма икисинин дә симасында олан позғунлуг вә фикир јорғунлуғу онларын бир-биринә кизлин рәгабәт һисси бәсләдијини көстәрирди.

Сәттар ханын һәрәминдә башга Иран ә'јанлары кими гадын гәләбәлијинә тәсадүф етмәдик. Орада јалныз бир гадын гуллугчусу варды.

Бизи көтүрүб бүтүн отаглары көстәрдиләр. Гадынларын һәр бириси үчүн башга отаг варды. Сәттар ханын өзү үчүн дә хүсуси отаг варды. Евләрдә чарпајы гәбилиндән һеч бир шеј јох иди. Отаглары кәздикдән сонра бөјүк гадын сандыгдан ики үзүк чыхарыб бирисини мәнә, дикәрини дә Тардовун гадынына верди. Јанындакы кәнч гадына ишарә илә:

— Бунлары кичик ханым сизә һәдијјә едир, — деди.

Бизи бајыра чағырдылар. Кетмәк вахты иди. Сәттар ханын отурдуғу отаға кирдик. Сәттар хан Тардовла өз мүтәрчими васитәсилә данышырды. О, јенә дә силаһлы иди. Данышыркән јенә дә дик көзләри парлајырды. Ачыг алны вә һејбәтли чөһрәси варды. Сөзүндән, һәрәкәтиндән, дурушундан бир мүһарибә охшамырды. О, анчаг әски дөврләрә мәхсус «вурарам», «өлдүрәрәм», «јыхарам» дејән ибтидаи гәһрәманлара бәнзәјирди.

Биз онунла видалашыркән һамымыза әл верди. Габагча гадынлара, сонра исә Тардова әл верди.

Бизи гапыја гәдәр өтүрдү. Чох јумшаг вә һәлим бир сурәтдә данышырды. Јенә адәти үзрә әлини тез-тез башына чәкирди.

Чох тәмиз кејинмишди. Үстүндә ағыр силаһ вә патрон доландырырды. Бүтүн еһтијат гүввәләри, атлы, пијада һамысы әмрә һазырдырлар. Она һәр беш-он дәгигәдә бүтүн чәбһәләрин ишләри һаггында мә'лумат верилирди. Демәк олар ки, Сәрдар бүтүн чәбһәләри шәхсән идарә едирди. Бағыр ханла тез-тез данышырды; чүнки шиддәтли вурушмалар Бағыр хан чәбһәсиндә кедирди. Биз бајыра чыханда Сәттар хан да атланыб Хәјабан чәбһәсинә јола дүшүрдү. Чыхаркән Сәттар ханын евини сејр етдик. Фәгир вә ади бир көрүнүшү вар иди.

***

Бағыр хан өз нүфузуну итирмишди. О, Рәһим хан Тәбриз әтрафына кәлдикдә рус бајрағы һимајәсинә кирдијиндән бу ләкәни өз үзәриндән силмәјә чалышырды. Бағыр ханын јанында Тәбризин ән мәшһур ијитләри вә ән јахшы тәдбирли адамлары топланмышды. Бала Тағы[1] вә Чәлил хан кими адамларын олдуғуна бахмајараг Бағыр хан өзү тәдбирсиз иди. Нәһајәт о, бу ләкәни өз үстүндән тәмизләди. Бағыр хан бүтүн гүввәтини һазырлајыб Рәһим ханын үзәринә гәти һүчума кечди. Рәһим хан бүтүн силаһ вә һәрби ләвазиматыны Сәһибдиван бағында бурахыб гачмаға мәчбур олду.

Рәһим хан бишмиш пловуну белә газанларда гојуб гачды вә рус һимајәсинә кечмәк үчүн рус банкинә мәхсус олан бағда јерләшди. Буна көрә дә Тәбриздә раһат нәфәс алыначағына үмид олунурду.

Рәһим ханын бу мәғлубијјәтиндән сонра рус консулунун нә тәшәббүсдә олачағы мә'лум дејилди.

Бу вәзијјәти өјрәнмәк үчүн Нина чидди сурәтдә чалышырды. Нина шифрә шө'бәсиндән башламыш тәрчүмә шө'бәсинә гәдәр кәзмишдисә дә бир шеј әлдә едә билмәмишди. Там бу күнләрдә Нина консул мүтәрчими Мирзә Фәтулла хан Бабајевдән бир севки мәктубу алмышды. Мәктубда белә јазылырды:

«Көзәл Нина! Һәр көзәл гадына көзәл демәк адәтдир. Лакин сизин јүксәк көзәллијинизи, көзәл сөзү тамамилә ифадә едә билмир. Сиз бу мәктубу ахыра гәдәр охусајдыныз мән өзүмү хошбәхт һесаб едәрдим. Амма билирәм ки, охумурсунуз. Охусајдыныз, чаваб верәрдиниз. Чох тәәссүф едирәм ки, сизә баш әјән, һәр әмриниз дини бир вәзифә кими ифа етмәјә һазыр олан Бабајеви лазымынча танымамысыныз.

[1] Чәлил ханы вә Бала Тағыны чар мә'мурлары Тәбриздә дара чәкдиләр.

Сиз мәним консул јанында олан һөрмәтими, императора олан сәмими хидмәтләрими вә бүтүн Тәбриздә бир аллаһ кими танындығымы лазымынча гијмәтләндирә билмәмишсиниз. Ону да билирәм ки, азадсыныз. Бу мүддәтдә бир кәси севмиш олсајдыныз, әрә кедәрдиниз.

Сиз Аршакдан ајрылдыгдан сонра даһа әрә кетмәјәчәјиниз үчүн консулун јанында анд ичәндә мән севиндим. Чүнки мәнә дә бу лазым иди. Мән бу азадлыгдан истифадә едиб сизинлә јашајачағымы дүшүнүрдүм. Бу фикримі сизә дә сөјләмишдим. Сизә олан мәһәббәтими сөздә дејил, ишдә вә һәјатда да сизә көстәрирдим.

Сизи севдијими вә бу севки јолунда һәр бир фәдакарлыға һазыр олдуғуму көзәлчәсинә анлајырдыныз. Сиз мәним бу фикрими билдикдән сонра ушагларын дәрсиндән дә ајағынызы чәкдиниз. Бу исә мәним аиләмдә шүбһәләрә сәбәб олду. Јолдашым мәним тәрәфимдән сизә гаршы бир һөрмәтсизлик үз вердијиндән шүбһәләнир.

Һәр һалда дәрсләри бирдән-бирә атмағыныз евимиздә јахшы тә'сир бағышламамышдыр. Бу кими шүбһәләрә меjдан вермәмәк үчүн һеч олмаса бир нечә күн дәрсә давам етмәјинизи рича едәрдим.

Икинчи кәрә тәкрар едирәм ки, мән сизин үчүн һәр бир имканы јарада биләрәм. Сиз билирсиниз ки, мән Тәбризин аллаһы кимијәм. Саат алтыда дәрсә давам едәчәјинизә үмид едирәм.

Сизин хејирхаһыныз

Фәтулла».

Нина консулун Рәһим хан мәғлубиjjәтиндән сонра нә тәшәббүсдә олачағыны өjрәнмәк үчүн Мирзә Фәтулла ханын евинә кетмәjә һазырлашырды.

***

Ахшам саат доггузда Нинанын евинә кетдим. Нина Мирзә Фәтулла ханын евиндән гајытмышды. Мәмнун көрүнүрдү. О, мәни көрән кими тәләсәрәк деди:

— Дајанмаг вахты дејил. Олсун ки, сабаһ Тәбриз үзәринә үмуми һүчум башлансын. Рәһим хан консулханаја белә бир мә'лумат вермишдир:

«Тәбриз әтрафына топланмыш һөкумәт гүввәләри өз

нөгсанларыны дүзәлтмишдир. Јени атлы дәстәләринин дә кәлдијини консул чәнабына мә'лум едирәм. Сурхаб, Дәвәчи, Гарамәлик чамааты да бизә көмәк вермәји өһдәләринә алмышлар.

Бурада Нәјиб Һәсән, Нәјиб Казым вә Әскәрин[1] сәркәрдәлији алтында мүсәлләһ гүввә тәшкил етмишләр.

Тәзә һүчум Саллахана, Әмрәхиз, Шүтүрбан, Ләкләр, Сеjид Ибраһим, Саман меjданы вә Дәвәчи базарчасы тәрәфиндән башланачагдыр. Истанбул гапысы тәрәфиндән Сәттар ханын гәрарка һы олан Әмрәхиз дөрд тәрәфли һүчум гаршысында галачагдыр».

Мәсәләни лазыми jерләрә хәбәр вермәк үчүн узун бир вахт лазымды. Рәһим ханын гачдығыны көрән шәһәр үjумушду. Бир чохлары мәрсијә мәчлисләриндә, бир чохлары тоjларда, гумарханаларда, кефханаларда иди. Бир чох мүсәлләһ дәстәләр дә евләринә бурахылмышды.

Сәттар хан чамаат арасында руһ jүксәклији ојандырылмасыны лазым көрүрдү. О, Гарамәлик вә Сурхаб мәһәлләсинин далынча башга күчәләрин дә Рәһим хана гошулмасындан горхурду. Натигләрә вә мәшрутәчи моллалара хәбәр көндәрилди. Тәблиғат ишләринин шәкли јенә дә әввәлки кими галмышды. Тәблиғат јенә дә мәрсијә демәк вә халгы ағлатмагдан ибарәт иди. Халга ингилабын нә истәдији вә һөкумәтдән нә тәләб етмәси һаггында һеч бир сөз демирдиләр. Бу барәдә Сәттар ханла чох данышылды; лакин о, өз тәблиғат үсулундан әл чәкмирди. Ону руһуна гәдәр әлинә алмыш һачы, һеч вахт ингилабын доғру јолла кетмәсинә имкан вермирди.

***

Бу күн саат үчдә Нина мәнә бир интибаһнамә дә верди. Бу интибаһнамә консулханада дүзәлиб әксингилаб тәшкилаты олан «Исламиjjә[2]» васитәсилә шәһәрә бурахылачагды.

«Еj мүсәлманлар! Гејрәт един, сизин гејрәтиниз һарада галмышдыр? Бу бабиләр мәшрутә бәһанәсилә аралыға чыхыб өз динләрини мөһкәмләтмәк истәjирләр. Ja-

---

[1] Гулағы кәсик Әскәр.

[2] Ики күндән сонра бу интибаһнамәни, «Исламиjjәнин» гапысында вурмушдулар.

хын заманда исламиjjәт тамамилә әлдән кедәчәкдир. Бу динсизләрин ришәсини кәсмәк сизин һамыныза вачибдир.»

Консулхананын хүсуси адамлары «Исламиjjәдә» топланмыш моллалар ичәрисиндә чалышырды. Консулхана бүтүн ишини бунларын васитәсилә идарә едирди. Бу һәрәкәт jүз фаиз дин, мәзһәб, мөвһумат әсаслары үзәриндә гурулмушду.

Сәттар ханын да һәрәкәтинә тәкан верә биләчәк тәблиғат үсулу бундан ибарәт иди.

Сәттар хан үмуми һүчум хәбәрини алар-алмаз кечә илә һәзрәти-Аббас вә һәзрәти-Гажими-али-Мүһәммәд адына ики байраг һазырлады. Сәһәр тездән бу байрагларын ингилаб шурасы дамында вурулмасы хәбәри бүтүн шәһәрә jајылмышды. Демәк олар ки, бүтүн Тәбриз бөjүкдән кичиjә гәдәр ајаг үстүндә иди. Силаһына күманы кәлән көтүрүб Сәттар ханын гапысына кәлмишди. Һәтта Рәһим хана сөз вермиш Гарамәлик вә Сурхабдан да адамлар кәлмишди. Бајрағы чох тәнтәнә илә дама чәкдиләр. Бајраға 20 нәфәр түфәнкли гараул гоjулду.

Чамаат һәлә дағылмамышды. О саатда Ингилаб Шурасынын һәjәти дөшәнди. Молла Гаффар Чәрәндаблы һәзрәти-Аббас мәрсиjәси охуду. Чамаат чох ағлады. Ингилабын мүдафиәсинә анд ичилди.

JЕНИ ҺҮЧУМЛАР

Гарадағлыларын һүчуму башланмышды. Дәвәчи мәһәлләсиндән һүчум едән дәстәләр Мирзә Чавад күчәсиндән кечиб Ингилаб Шурасынын үзәринә jүрүjүрдүләр.

Ингилаб Шурасынын хәбәри олмадан Сәттар ханын мәсләһәт көрәнләриндән Һачы Исмаjыл әһалиjә белә бир е'лан бурахмышды:

«Тәбриз әһалиси! Бу күнкү мүһарибәдә диндән вә исламиjjәтдән чыхмыш истибдадчылар сәһибүз-зәман вә һәзрәти-Аббас бајрагларыны апармаг үчүн әнчүмәнә һүчум етмишдиләр. Гәһрәман мүчаһидләр чәнаби-сәрдари-милли Сәттар ханын һиммәти сајәсиндә буна имкан вермәдиләр. Мүстәбидләр һәзрәти-Аббас вә Гаими-али-Мүһәммәдин бајрағына минләрчә күллә вурублар. Бундан башга дин вә исламиjjәт дүшмәнләри Мәчдүлмүлк мағазаларында беш jүз чилд гур'ан jандырмышлар.»

Бу е'лан күтлә арасында о гәдәр дә jахшы тә'сир бағышламады. Мән бунун jанлыш фикир олдуғуну Сәттар хана бир 'нечә кәрә сөjләдим. Әһалинин артыг бу чүр ишләрә әһәмиjjәт вермәдиjини көстәрдим. Jенә дә гулаг асмады; чүнки Тәбриз ингилабчылары ингилаб тәблиғаты апармаг үчүн бундан башга бир jол тапа билмирдиләр.

Е'ланлара әһәмиjjәт верилмәдиjини көрдүкдә вахт икән һазырланмыш адамлардан jығыб мәрсиjәхан, синә вуран дәстәләрини күчәләрә бурахдылар. Белә бир заманда тоjлар, кефләр, гумарханалар, jенә дә давам едирди. Бир тәрәфдән дә шаһзадә Еjнүддөвләнин Азәрбаjчан валиси тә'jин едилдиjи вә бөjүк орду илә Тәбриз үзәринә һәрәкәт етдиjи хәбәри бу мачәраларла долу олан шәһәрә jајылмагда иди. Бу хәбәр Тәбризә jајылан кими Бағ-мешә мәһәлләси горхусундан Рәһим хана тәслим олду. Башга мәһәлләләрин дә тәслим олачағы горхусу варды.

Һачы Мећди Күзәкүнани jенә дә нечә күндән бәри евинә гапаныб Әнчүмәнә кәлмәк истәмирди. О, ишин ахырындан горхурду.

***

Мәни дә тоjа чағырмышдылар. Бу, бир мүчаһидин тоjу иди. Нинаны да өзүмлә бәрабәр тоjа апармаг үчүн кәлмишдим. Лакин о, евдә дејилди. Jарым саат көзләдикдән сонра Нина кәлиб чыхды.

Нина Еjнүддөвләнин һүчумуну ешидиб рус һимаjәсинә кирмәк үчүн әризә верәнләрин сиjаһысыны мәнә көстәрди.[1] Бундан башга Нина рус кенерал-консулу Миллерин һөкумәт гошуну командирләринә вердиjи тә'лиматын сурәтини кәтирмишди. Бурада да Еjнүддөвләнин Әрдәбилә jетишдиjи, Шатранлыда бөjүк орду һазырлығында олдуғу хәбәри верилирди.

Мән әлдә едилән мә'луматы лазыми jерләринә вермәк вә тә'чили тәшәббүсдә олмаға лүзум көрмәдим; чүнки чох кечди. Кетсәjдим белә кимсәни тапа билмәjәчәкдим. Һәсәнаға мүчаһид өзү дә Нинанын евинә кәлмиш вә бизи тоjуна апармаг үчүн тәләсдирирди.

[1] Бу сиjаһы Әнчүмәндә көздән кечирилдиjи вахт, бурада Әнчүмән үзвләриндән бә'зиләринин дә ады чыхды.

Бу күнләрдә Тәбриздә тсj чох иди. Бә'зи мүчаһидләр варлы гызларла евләнирдиләр. Дөвләтлиләр вә мүлкәдарлар васитә илә, рүшвәтлә олса да, өз бачыларыны, гызларыны ингилабчылара вериб өз мөвгеләрини бунунла мүдафиәјә чалышырдылар. Бизим танышымыз Һәсәнаға да Аға Гасым адлы бир варлынын гызыны алмышды.

Мән бунун евләнмәсинә разы дејилдим. Тојуна да кетмәк истәмирдим. Нина исә мәни буна мәчбур едирди. Һәсәнаға өз алдығы гызын һәддиндән артыг көзәл олдуғуну Нинаја дәфәләрлә сөјләмишди. Буна көрә дә Нина Тәбриз көзәлини көрмәклә марагланырды. Нина бу тоја чохдан һазырлашмыш вә достумузун јени алдығы бу гыза һədијjə вермәк үчүн гијмәтли бир баш шалы да алмышды. Биз доғрудан да Һәсәнағаны чох севирдик. О, гәһрәман бир кәнч иди. Азәрбајчанлылар арасында биринчи бомбаны атан бу кәнч иди. Өзү дә олдугча јохсул бир аиләдән иди. Һәсәнаға тәмиз ганлы, сәдагәтли, ингилабы сәмими севән, она бүтүн варлығы илә хидмәт едән бир Тәбриз ишчиси иди.

Һәсәнағанын фабрикдән харич едилдији 6 ајдан артыг дејилди. О, мәшрутәчиләрлә әлагәдә олдуғундан кәнчәлиләр ону фабрикдән бајыра атмышды.

Анасы Тәһминә ханым мәним мәнзилими тәмизләмәк вә палтарларымы јумаг үчүн тез-тез јаныма кәлирди.

Оғлунун ишсизлијиндән чох шикајәтләнирди. Оғлунун ағлыны, фәрасәтини, һәтта гәһрәман бир кәнч олдуғуну дејиб тә'рифләјирди. Бир нечә күндән бәри Тәһминә ханым мәни евинә гонаг чағырырды. Кетмәк истәмирдим. Онларын фәгир олдуғуну билирдим. Хәчаләт вә зәһмәт чәкмәләринә разы олмурдум.

Күнләрин биринdә Тәһминә ханым мәни јенә дә евләринә апармаг вә онун сүфрәсиндә иштирак етмәји тәклиф етди. Бу дәфә гадынын хатыры галмасын дејә бу тәклифи гәбул етдим.

***

Дәвәчилиләр бу күн шиддәтли һүчума кечирдиләр. Гарадағ атлыларыны әтрафына топламыш бу зәнкинләр

[1] Тәһминә ханым фарс гызы иди. Онун әри Һејдәр Систана сәрбазлыға кетдији заман орада евләниб Тәбризә кәтирмишди.

Абд. А.

арасы кәсилмәдән гуршун јағдырырдылар. Бир нечә бомба атан күрчү јолдашларла бәрабәр мән дә сәнкәрә кетмишдим. Атышма әснасында дәвәчилиләр сәнкәрләрдән мүчаһидләри сөјүрдүләр.

— «Ај ач көпәк ушағы, бу күн дәвә гурбаны кәсмишик. Сиз исә һејван кими от јејирсиниз», — кими сәсләр ешидирдик. Бу күн гурбан бајрамы иди. Адәт үзрә һәр ил Мәһәммәдәли Мирзә (вәлиәһд) дәвә гурбаны кәсмәли иди. Бу ил исә әксингилаб тәшкилаты олан исламијјәнин рәиси Мир Һашым дәвә гурбаны кәсмәк вәзифәсини өз өһдәсинә көтүрмүшдү. Бир нечә дәгигәдән сонра ингилабчыларын сәнкәриндән ше'р охундуғуну ешитдик. Бу ше'рдә Дәвәчи әксингилабчыларынын дәвә гурбаны кәсмәси һәчв олунмушду. Мүчаһидләр буну учадан охујуб дәвәчилиләрә ешитдирирдиләр:

«Көзүн ач, бир јухудан дуркилән, еј милләти-Иран, Охујум мән сизә бир нәғмеји хошхан. Бу рәвајәтди, һекајәтди, Шәрит бәј Гулудан нәглди сөјләр ки, бизим әһли Шүтурбан, дәвә алды кәсә гурбан вә јазыб сурәтини Мирзә Латов верди Мисил кохаја, јығсын нә гәдәр пул ала чәһд ејләсин алсын. Јазыб он бир шаји Шовкүл Гулу хан, једди гран Күлнисәчан, алты гран Төһфә Нисаны вә јүз алтын Халачаны, једди түмән једди мин он дөрд шаһы Зејнәб мушатаны; афилани дәвә гурбани кәсән сејиди-биар...»

***

Мән Тәһминә ханымын евинә кәлмәли идим. Бу күнкү зијафәт гурбан бајрамы мүнасибәтилә имиш. Лакин Тәһминә ханым гурбан кәсмәмишди. Һәтта башгалары илә шәрик белә олмамышды. Мәни јарысы һәсир, јарысы көһнә палазларла дөшәнмиш бир отаға алдылар. Отагда олан шејләрин һамысы көһнә иди. Лакин бурада фөвгәл'адә бир тәмизлик варды. Евә вә евдәкиләрә бахдыгча инсаны һејрәт көтүрүрдү. Мән бир чох јердә фәгир вә јохсул еви көрмүшдүм. Тәбриздә тәсадүф етдијим бу јохсул аилә гәдәр фәгир вә јохсул бир аилә көрмәмишдим. Јамаглы олмајан палаз, јамаглы олмајан палтар, пәрдә, јорған-дөшәк көрмәдим. Бу отагдан башга бир отаглары да варды. Шүбһәсиз ки, онларын дәјәрли шејләри гонаг отағында иди. Јухары башда түкләри төкүлмүш көһнә бир мәхмәр дөшәјин үстүндә отурмуш-

дум. Доғрудан да өзүмү ән һәгиги бир Иран ишчисинин евиндә һисс едирдим. Евин башчысы һәсәнаға јерә отурмајыр, мәндән утанырды. Мән ајаға галхдым. Онун әлини икинчи кәрә сыхыб:

— Отур јолдаш, отур, — дедим. Биз икимиз дә бир сөз дејирик.

Һәсәнаға нә дедијими анламады. Фәгәт јанымда отурду. О, чох дилли-ағызлы кәнч олдуғу кими, һәр бир һәрәкәтиндә сәмими олдуғуну көстәрирди. Тәһминә ханым бирдән-бирә јох олмушду; һара кетдијини билмирдим. Һәсәнаға чај вә јемәк һазырламаг үчүн ичазә истәјиб ајаға галхды. Мән јенә дә евдә олан шејләри көздән кечиридим. Тағларда дүзүлән касаларын дал тәрәфләри сыныг иди. Касаларын арасында көһнә папирос гутулары дүзүлмүшдү. Тағчаларда хырда вә зәрли сандыглар (мүчри) гојулуб үстүнә өртүк чәкилмишди. Диварларда буғда сүнбүлүндән тохунмуш чүрбәчүр шејләр асылмышды. Евин көркәмли јерләрини бош франсыз кибрит гутулары тутурду. Бу аиләнин малик олдуғу шејләрә өз үрәјимдә гијмәт вериридим. Онларын ев шејләри Тәбризин базарында тәхминән беш түмән чыхара биләрди. Мис вә чини габлардан һеч бир шеј көзүмә дәјмирди.

Мән һеч көзләмәдијим һалда гапы ачылды. Габагча Нина вә онун далынча Тәһминә ханым күлә-күлә ичәри кирдиләр. Тәһминә ханым мәним бундан ачығым кәлмәсин дејә сөзә башлады:

— Бу күн бизим әзиз күнүмүздүр. Кәрәк бағышлајасан. Һәрчәнд касыбых, ев-ешијимизин ләјагәти јохдур. Амма јенә нискил еләдим. Нина ханымы да чағырдым. Ејби јохдур. Һамы дөвләтли олмаз ки.

— Нә ејби вардыр, Тәһминә ханым? Чох тәмиз аиләниз вардыр. Мән бурада өзүмү анамын јанында олан кими һисс едирәм, — дејиб она тәсәлли вердим. Лакин Нинадан хәбәрим јох иди. О, икинчи отаға кечиб Тәһминә ханымын гызларына бахырды.

Чај һазыр олду. Нинаны чағырдылар. Нина кәлиб бир хырдача дөшәјин үстүндә отурду. Стәкан һамыја чатмырды. Нөвбәтлә ичдик. Јемәк үчүн сүфрә ачылды. Сүфрә Исфаһанда тохунмуш «гәләмкар» адлы күллү бир парчадан иди. Бир нечә јердән јаманмышды. Амма олдугча тәмизди.

Бу күн Тәһминә ханымын гурбан кәсмәјә гүдрәти

олмадығындан вар-јоху һесаб олунан бир дәнә хорузуну кәсмишди.

Хөрәк, Тәбриздә ән севилмиш хөрәк сајылан плов иди. Плову назик чөрәкләрлә јемәли идик. Нинадан өтрү гашыг истәдик. Ағачдан бир гашыг кәтирдиләр. Хөрәк јејилмәздән әввәл Тәһминә ханым гызлары сәсләди:

— Төһфә, Сәнубәр! Гызым, кәлин ичәри! Бурада јад јохдур. Өзүмүзух!

Гырмызы вә јашыл күллү читдән чадра өртмүш ики кәнч гыз ичәри кирди. Салам вердиләр. Отурмадылар. Онларын чох фәгир бир палтарда олмасы, һәм Нинаја, һәм дә мәнә бөјүк бир гәмкинлик верирди.

Утанырдылар. Бир јердә јејә билмәјәчәкдиләр. Сахсы вә дәрин бир габда онларын пајыны вериб о бири отаға кетмәләринә ичазә вердиләр. Габлары азды. Нина илә мән бир нимчәдә, Һәсәнаға илә Тәһминә ханым да бир нимчәдә једиләр.

Јемәк битдикдән сонра икинчи дәфә чај кәтирдиләр. Чај ичә-ичә Һәсәнағадан нә иш көрмәк истәдијини сорушдум.

— Бәс инди нә иш көрмәк фикриндәсән?

— Сиз өзүнүз мүлаһизә един. Һазырда Тәбриздә нә иш көрмәк олар? Халча фабрикләри гапанмышдыр. Ачыг олса да мәни ораја бурахмазлар, чүнки адым писә чыхыбдыр. Һазырда өзүм дә нә иш көрәчәјимә мәәттәл галмышам. Һәркаһ көһнә вахт олсајды, зәифлијимә бахмајыб һаммаллыға да кедәрдим. Нә фајда ки, бу да јохдур.

Һәсәнаға данышыркән мән дүшүнүрдүм. Өз-өзүмә суал вериридим: әчәба, Тәбриздә бу кими дағыныг ишчиләр тәшкил олунарса, бурада нәләр көрмәк олмаз? Бу фикрин тә'сири алтында дедим:

— Инди ки, сән ингилабчысан, ингилаб чәркәсиндә дә олмалысан. Мән сабаһ сәнин үчүн иш тапарам.

— Һәр нә иш олса көрәрәм. Һәркаһ сиз мәни бир јерә ишә гојмаг истәсәниз һәр барәдә хатирчәмлик верә биләрсиниз. Јашым аз да олса тәчрүбәм чохдур. Мәним үстүмдә сизә сөз кәлмәз. Буна мәним өзүм дә разы олмарам.

Тәһминә ханым ону мүдафиә едиб деди:

— Һәсәнаға мүчаһид јазылмағы чох севир. Амма нә билим, бу иш дә чох горхулудур.

Һәсәнаға анасыны гаршылајыб:

— Нә горху ола биләр? — деди. — Сәнкәр нә гәдәр горхулу олса, јенә дә рүтубәтли халча фабрикиндән горхулу олмајачаг ки?

***

Һәсәнаға аз мүддәт ичәрисиндә чох иш көрдү. О, өз рәғбәти илә бомбачылыг вәзифәсини көтүрдү. Һәтта гарадағлылар Мирзә Чавад аға күчәсинә һүчүм етдикләри вахт бу ишдә өз мәһарәтини көстәрә билди. Мән Һәсәнағанын варлы гызына евләнмәјини мәсләһәт көрмәдим. Доғрудан да Һәсәнаға ким намуслу бир ишчинин варлы гызына евләнмәси бөјүк бир хәјанәт иди. Даима Һәсәнағаны бу ишдән дашындырмаға чалышырдым. Ону өз јаныма чағырыб, нәсиһәт вердим. О, утандығындан бу хүсусда мәнә һеч бир сөз демәди.

Һәсәнаға мәнә верәчәји чаваблары кедиб Нинаја демишди. Онун өзүнүн дедијинә көрә Аға Гасымын гызы Назәнин ону севир. Һәлә Һәсәнаға онун атасынын јанына елчи көндәрмәдән әввәл онлар гызла көрүшүбләрмиш. Онлар бир кәрә «Дәллаләзән» ағзында, бир дәфә Һачы Сәфәр Әли Мәдрәсәсинин гапысы арасында, мискәр базарынын ағзында көрүшмүшләр. Назәнин һәтта Һәсәнағаны көрмәк үчүн Кәчил гәбиристанына, Ачыдан гапсына да кәләрмиш. Һәсәнағанын дедијинә көрә атасы гызы өз разылығы илә вермәзсә, Назәнин өзү дә гошулуб гачмаға сөз вермишдир.

Гызын чох көзәл олдуғу, мүтәгабил севки олдуғу үчүн Һәсәнағаны бу јолдан гајтармаг мүмкүн дејилди. Мүтәгабил севкијә мане олмағымы Нина да чох кәскин бир сурәтдә тәнгид едирди. Һәсәнаға мәни көзләјирди. Мәним разылығымы алмадан Аға Гасымын јанына елчи көндәрмәјә дә утанырды. Нәһајәт разы олдум. Адам көндәрилди. Аға Гасым имтина етмәдән гызы вермәјә разы олду. Үзүк, палтар вә саир шејләр дә һазырладыг, Һәсәнаға вә анасы Тәһминә ханым кәлинләри Назәнини тез көчүрүб кәтирмәк истәјирдиләр. Лакин гызын атасы Аға Гасым тој мәсәләсини бу күн-сабаһа салырды. Буна сәбәб дә Рәһим ханын Тәбриз үзәринә һүчум етмәк үчүн һазырланмасы иди. Аға Гасым мәсәләни ләнкитмәјә, Рәһим хан мәшрутәни дағыдарса гызы вермәкдән бојун гачырмаға чалышырды. О, һәтта гызын Һәсәнағаја көрүнмәсини дә гадаған едирди. Нәһајәт, Бағыр ханын һүчумундан сонра Рәһим ханын Банк бағына гачмасы Аға Гасымын үмидләрини алт-үст еләди. Нә едәчәјини шашырды. Дикәр тәрәфдән дә Һәсәнаға ону һәдәләјир вә тәләсдирирди.

Тој башланды. Бу кечә гыз кәтириләчәкди. Һәсәнаға исә мәни вә Нинаны апармаг үчүн өзү кәлмишди. Чүмә ахшамы, тојун ахырынчы күнү иди.

ҺӘСӘНАҒАНЫН ТОЈУ

Тој, Һәсәнағанын биз гонаг кетдијимиз аталыг евиндә иди. Мән кишиләр олан мәчлисә, Нина исә гадынлар олан евә кирди. Мусиги дәстәси варды. Онлар каһ гадынлар, каһ да кишиләрин мәчлисиндә чалырды. Отагдакылар 40 јашындан ашағы олан адамларды. Башга тојлар кими аралыгда шәраб-филан да јох иди. Амма кефли адамлара чох тез-тез тәсадүф едирдим. Ахырда бунларын бир-бир чыхыб бајырда ичиб кәлдикләри мә'лум олду. Һәсәнаға евини дүзәлтмишди. Бә'зи ишләнмиш халчалар, пәрдәләр вә саир шејләр дә варды ки, мән әввәлчә бунлары көрмәмишдим. Оjнадылар, чалдылар. Гадын вә кишиләрдән бир дәстә дүзәлиб кәлини кәтирмәјә кетдиләр.

Кәлинин архасынча кедәнләр гајытмышды. Мусиги чалыныр, фишәнк вә түфәнк атылырды.

Кәлини чох дәбдәбә илә кәтирдиләр. Гадынлар олан отаға апардылар. Бир аздан сонра бајырда чох уча сәсләр ешидилди. Һәсәнағанын сәси дә ешидилирди. Ара гарышмышды. Нә олдуғуну өјрәнмәк үчүн дајанмадым. Нинаны көтүрүб бизи гапыда көзләмәкдә олан фајтона миндирәрәк евинә апардым.

Фајтонла кәлдикдә Әһраб тәрәфиндән шиддәтли вә јајлым түфәнк атәшләринин сәси ешидилирди. Бурада бөјүк бир һадисә үз вердији шүбһәсиз иди.

Нина тојда галхан һај-күј вә ихтилаф вә орада өзүнүн нечә гәбул едилмәси һаггында белә бир изаһат верди:

— Мән отаға кирәндә Һәсәнағанын анасы Тәһминә ханым голумдан тутуб евдә отуран гадынлара деди:

— Бу бизим Һәсәнағанын јолдашынын нишанлысыдыр.

Гызлар, кәлинләр әтрафымы алды. Мәни бир чочуг кими тумарлајыр вә палтарларыма әл чәкирдиләр. Тәһминә ханым исә:

— Гызы јормајын, бәсдир! — дејә мәни үстүнә дөшәк салынмыш бир сандығын үстүндә отуртду. Гызлар, кәлинләр һәлә әтрафымдан чәкилмәмишдиләр. Онлар көјнәјимә, шарфыма, түкләримә, һәтта башымдакы дараға гәдәр јохладылар. Мәни лазыми гәдәр тәһлил етдикдән сонра һамысы бир ағыздан деди:

— Аллаһ сәнә дә гисмәт еләсин. Сәнин дә тојунда ојнајаг!

Ојнадылар, мәни дә аралыға чәкдиләр. Лакин онларын мусигиси илә ојнамағы бачармадым.

Ојунлар битди. Кәлини кәтирмәјә кедәндә мәни дә апармаг истәјирдиләр. Тәһминә ханым исә — гызы инчитмәјин, — дејә мәни онларын әлиндән алыб бурахды.

Һәсәнағанын бачылары, кәлинин јерини халча үзәриндә ачмаға башладылар. Буна дөвр дејирдиләр. Кәлини кәтириб бу дөшәјин үзәриндә отуртдулар. Гадын вә гызлар дөврә вуруб бунун әтрафында отурдулар. Бунун үчүн дә дөшәјә «дөвр» дејирмишләр. Кәлинин чеһизләрини јохладыгда Аға Гасымы сөјүрдүләр; чүнки чох фәгир вә аз чеһиз вермишди. Бир нәфәр оғлан ојнады вә кәлиб кәлинин үзүндән дувағы көтүрдү. Кәлинин үзүнә ағ-сары зәр вәрәгләр јапышдырыб башына парлаг чығ-чыға төкдүкләриндән онун һәр тәрәфи парлајырды. Үзүнә баханда инсанын көзү гамашырды. Тәһминә ханым кәлинә диггәтлә бахдыгда:

— Ваj, оғлумун еви јыхылды! — дејә әли илә дизләринә вурду. Евдә һај-күј гопду. Мән кәлинин үзүнә бахмаға марагландым, чүнки Һәсәнаға өз нишанлысыны чох тә'рифләмишди. Бахдыгда мәни һејрәт көтүрдү. Онун бир көзү корду. Башы кечәлди. Гадынлар бир-биринә бахыб дејирди:

— Бу Назәнин дејил, онун өкеј бачысы Суғрадыр.

Гыз ағлајыр вә горхурду. Һәсәнаға кәлиб мәсәләни билди. Аға Гасымы өлдүрмәк үчүн кетдикдә она мане олуб гојмадылар. Тәһминә ханым ағлајырды. Гызлары исә баш-көзүнә вурурду.

***

Нинаны евинә јола салдыгдан сонра Әһраб тәрәфиндән кәлән атышма сәсләрини өјрәнмәк үчүн Сәттар

ханын јанына кетдим. Ејнүддөвләнин кәлмәси, Рәһим ханын үмуми һүчума һазырлашмасы, конслухана тәрәфиндән һөкумәт гошуну башчыларына верилән тә'лимат һаггында хәбәр вердим.

Сәттар хан бу хәбәрләри телефонла Бағыр хана сөјләди. Еһтијатлы олмасыны тапшырды. Јардым лазымса, билдирмәсини рича етди. Бағыр хан «һазырам, һеч бир шеј лазым дејил» — дејә Сәттар ханы архајын етди.

Әһраб тәрәфиндән кәлән курултү кет-кедә артырды. Сәттар хан еви долашыб отурду. Бир гәљан истәди. Бир нечә дәгигәдән сонра:

— Бу нанәчиб әһраблылар јаман вахтда ихтилаф төрәтдиләр. Һајыф бу ад, бу шөһрәт Нәчиб Әли вә Кәрбәлаји Мәһәммәд кими чаһыллара! Бу ики гардашын хатырыны чох истәрдим. Бунлар да мәни јахшы таныјырдылар. Һәркаһ мән олмасајдым, шүбһәсиз, онлар Әскәр Даваткәроғлу кими алчаглара гошулуб мәшрутә әлејһинә чыхачагдылар. Лакин мәндән кечә билмәдиләр. Анчаг мән бунлара нә гәдәр јахшылыг етдимсә, һамысы һәдәр кетди... Әһраб мәһәлләсинә јығышмыш варлылар бу адамлары јолдан чыхартдылар.

— Сәрдар, инди ки, бунлар пул вә дөвләт истәјирдиләр разы салмаг вә тә'мин етмәк олмаздымы?

— Мән бу ики гардаша чох нәсиһәт етдим. Мүмкүн олмады. Бунлар Әһрабы мүстәгил бир һөкумәт кими сахламаг истәдиләр. Бүтүн дөвләтлиләр бураја јығылды. Бунларын һимајәсиндә јашады. Бунлар «биз битәрәфик» дејә мәшрутә дүшмәнләрини ганадларынын алтына алдылар. Биз бу ордуну сахламаг үчүн Әһрабда отуранлардан бир гара шаһы ала билмирик. Һансы варлынын јанына комиссијанын гәбзини көндәрирәмсә, гәбзи апараны тутуб һәбсә алырлар.

— Доғрудан да дахилдә бу кими дүшмәнләри гојуб харичдәки дүшмәнлә мүбаризә етмәк чәтиндир.

— Бура бизим үчүн икинчи Дәвәчидир. Бура рус консулханасына вә Ермәнистана јахын олдуғундан атышма мәнтәгәсиндән чох кәнардадыр. Буна көрә дә бүтүн варлылар, зәнкинләр, әксингилабчылар өз аиләсини Әһраба көчүрмүшдүр. Бураја јығыланлар, бунлары һимајә едән нәчиб мәһәммәдләр ону билир ки, мән рус консулунун ишләрә мүдахилә етмәсинә имкан вермәмәк үчүн Әһраб тәрәфләриндә ихтилаф чыхармагдан чәкинирәм. Буна көрә дә онлар өзләрини мөһкәм һисс едир-

ләр. Даһа демирләр ки, мәнә Сәттар дејәрләр. Мән сәккиз адамла һөкумәтин габағына чыхмышам. Әһраб үстүндә бүтүн мәшрутә батса да, дедијими јеринә јетирәчәјәм. Мән варлыларын пулу илә гала шәклинә салынан Әһрабы дағыдачағам.

Бу сөһбәтләрдә атышмалар даһа да шиддәт едирди. 15 дәгигә кечмәдән Әһраб вурушмалары һаггында Сәттар хана рапорт кәтирдиләр. Рапорт кәтирән мүчаһид Чәрәндаблы Тејмур иди. О, белә рапорт верди:

— Мәшрутәчиләр Лилабад тәрәфиндән, Кәчил гәбристаны һәвалисиндән Әһрабы әһатә етди. Раста күчә тәрәфиндә гајрылмыш дарвазаны ачмаг үчүн јахындакы мәсчиди ишғал етдик. Дарвазанын һалгаларыны гуршунла гырдыг. Дарваза башында дуруб күллә атанлары ашағы төкдүк.

Бу һүчумда Нәјиб Мәһәммәдин вә Нәјиб Әлинин евини мүһасирәјә алдыг. Шиддәтли атышма варды. Атышма әснасында Нәјиб Әли вә гардашынын Кәчил гәбристаны тәрәфиндән мүһасирәни јарыб чыхдығы вә бир нәфәр мүчаһиди вуруб өлдүрдүјү бәлли олду.

Онлар Күчә-бағ мәһәлләси илә гачырдылар. Бағлара вә евләрә сохулуб өзләрини гуртармаға чалышырдылар.

— Сөзү гыса елә! Сонра нечә олду?

— Чох атышмадан сонра һәр икиси өлдү.

— Һаҗыф! Дири тута билмәздинизми?

— Сәрдарын башы үчүн һеч мүмкүн олмады. Чох сәсләдик. Бизи ешитмәк истәмәдиләр.

— Кедиб мејитләрини адамларына верин. Ев-ешикләринә әл вурулмасын!

***

Бизим мүчаһид Һәсәнағанын тоју белә бир күндә ваге олмушду. Һәсәнағанын бу мүвәффәгијјәтсиз тојунун нә нәтичә вердијини вә сахта кәлинин нә олдуғуну билмирдик. Нина Һәсәнағанын бу бәдбәхтлијинә чох тәәссүф едирди. Нечә күндән бәри Тәһминә ханымы да көрмәмишдим. Бизим балача Мәчид дә хәстә иди. Ушаг атасы, анасы сәнкәрдә өләндән бәри чох гәмли иди. Мәчидин бу һалы Нинаја да тә'сир етмишди. Ушаг һеч вәчһлә бәдбәхт анасы Зејнәбин сәфәрә кетмәсинә инанмырды. Ушаг онларын тәләф олдуғуну һисс едирди. Нина ушағы чох севирди. Она әлиндән кәлән гәдәр хид-

мәт едирди. Мән кетдикдә Нинанын ушаға бахмаг үчүн доктор кәтирдијини көрдүм. Ушагда елә бир хәстәлик јох иди. Нина ону мәшғул етмәк үчүн чүрбәчүр ширин шејләр вердијиндән ушағын мә'дәси хараб олмушду. Доктор дәрман верди вә јемәк шејләрини, јемәк вахтларыны тә'јин едиб кетди. Ушағын јени хидмәтчиси Сәлтәнәт бәјим самовары кәтирди. Чај ичдик. Мәчидлә данышырдыг. Сәлтәнәт бәјимә иснишмәси вә адәт етмәси үчүн ону дилә тутурдуг.

Гапы вурулду. Һәсәнаға ичәри кирди. Ајаг үстүндә дуруб јерә отурмады. Јер тәклиф етмәдән отуран, даима нә варса, көтүрүб јејән, һәтта чајы да өзү төкүб ичән Һәсәнағанын ајаг үстә дуруб отурмамасы бизи тәәччүбә кәтирди.

— Нә үчүн отурмурсан? — дедикдә Һәсәнаға утана-утана чаваб верди:

— Нина бачыны ешикдә чағырырлар.

Нина дышары чыхды. Јанында үзү өртүлү кәнч бир гыз, күлә-күлә ичәри гајытды.

— Бу Һәсәнағанын гадыныдыр.

— Нечә гадыныдыр?

— Назәниндир, Һәсәнағанын севдији гыздыр.

Һәсәнаға отурду. Мәсәләнин нә јердә олдуғуну сорушдум. Һәсәнаға утана-утана сөјләди.

— Аға Гасым, өкеј гызыны Назәнинин јеринә көндәрдикдән сонра Назәнини вә кичик оғланларыны гадыны илә бәрабәр көтүрүб горхусундан Дәвәчи мәһәлләсинә гачмышды. Сәһәр тездән гызы кери гајтардыг. Евдә јалныз 60 јашында бир хидмәтчи гадын галдығы бәлли олду. Гызы гоча арвада тапшырдыг.

— Бәс Назәнин нечә кәлди?

— Өзү хәлвәтчә гачыб кәлмишдир.

Биз һамымыз севиндик. Нина вахт икән Назәнинә һәдијјә вермәк үчүн алдығы гијмәтли шалы кәтириб бағышлады. Бармағына бир дәнә үзүк тахды. Нина Назәнини ичәри отаға алды. Бир аздан сонра Һәсәнағаны да отаға чағырдылар. Нә үчүн чағырдыгларыны билмәдим. Бир аздан сонра Һәсәнаға гајытды. Сәлтәнәт бәјим ахшам јемәји кәтирди. Сүфрәни дүзәлтдиләр. Бир дә көрдүм ки, габагда Нина, онун архасынча да Назәнин отаға кирди. Назәнин кәлмәк истәмир, Нина ону чәкә-чәкә кәтирирди. Назәнин, Нинанын бағышладығы шалы башына салыб јашмаг тутмушду.

Гыз чох утанырды. Һәсәнаға она үрәк верирди:

— Бура мәним гардашым евидир. Утанма. Нина бачы да сәнин кими бир гыздыр. О, һеч дә чәкинмир.

Назәнин масаның бир кушәсиндә отуруб Нина илә бир јердә јемәк јејирди. О, доғрудан да көзәл гыз иди. Һәсәнағаны гәлбән, руһән севирди. Назәнин дәрс охумуш, азәрбајчанча, фарсча јазыб охумағы билирди. Атасы мүәллим кәтириб ону евдә охутдурмушду.

Сәлтәнәт бәјим Назәнинә чох әјри-әјри бахырды. О, тәбризли гызынын үзүнү ачдығыны, һәтта онун кәнч әринин буна ихтијар вермәсини бөјүк бир бид'әт билирди. Буна көрә дә ачыг едиб шам да јемәди.

***

Шаһзадә Еjнүддөвләнин Әрдәбилдә орду тәшкил етмәси, Нәсрүддөвләнин Теһрандан 7 мин нәфәрлик бир орду илә Тәбриз үзәринә кәлмәси хәбәри рус консулханасында бөјүк үмидләр доғурмушду.

Нина бу хәбәрләри кәтирдикдән сонра мән Сәттар хаңы көрдүм, јенә дә онун диггәт-нәзәрини тахыл мәсәләсинә чәлб етмәк истәјәрәк:

— Сәрдар, — дедим, — шәһәрин алынмасына, дүшмәнин силаһ күчүнә бизи тәслим етдирә билмәсинә инанмырам. Тәбриз күчәләринин дарлығы вә свләрин сых дүшмәси бурада бөјүк орду һәрәкатына имкан вермәз. Бомбалар вә саирәләрлә дүшмәнин габағыны сахламаг мүмкүндүр. Лакин ачлығын габағыны сахламаг мүмкүн дејилдир. Шүбһәсиз ки, шәһәри сых бир сурәтдә мүһасирә алтына алачаглар. Нә гәдәр ки, фүрсәт вардыр, һәр јердә тахыл варса, шәһәрин ичәрисинә дашынмалыдыр.

Сәттар хан башыны булады:

— Тачир гисми елә һәјасыз үнсүрдүр ки, дәмир һасарлары јарыб шәһәрә тахыл кәтирәр.

— Кәтирсә дә елә гијмәтә верәр ки, алмаг мүмкүн олмаз. Хүсусән шәһәрдә нәгд пул әлә кечирмәк мәнбә'ләри кетдикчә азалыр.

— Нечә jә'ни азалыр?

— Әлбәттә, азалыр. Варлылар чыхыб кедир.

— Әчәба, халгын јолуну кәсә биләрикми?

— Кәсә биләрик. Һазырда ингилабын кедиши буну тәләб едир. Бүтүн дөвләтлиләрин анбарларыны сијаһыја алмаг, онларын шәһәрдән чыхмасына имкан вермәмәк, онлары бурада әманәт сахламаг лазымдыр.

— Нәјимизә лазымдыр?

— Онлар бизим әлимиздә олурса, һөкумәт ордусунун башында дураңлара бир чох шәртләр гәбул етдирә биләрик. Хүсусән, бунлар әлимиздә олурса, дүшмән шәһәри бомбардман етмәкдән дә чәкинәр.

Сәттар хан бир аз дүшүндүкдән сонра бу фикирләрин һамысыны тәсдиг етди. О, һеч вахт өз сәһвини инкар етмәз, сәһвини һәгигәт дејә гәбул етдирмәк үчүн инад көстәрмәзди. Бүтүн дедикләримиз Әнчүмәндә сәсә гојулду. Лакин һеч бири гәбула кечмәди. Сәсдә әксәријјәт газанмадыг. Ингилабын рәһбәрликедичи һеј'әтиндә ишчиләрин сәси чох азды.

СҮЛһ ҺЕЈ'ӘТИ

Еjнүддөвлә тәрәфиндән Тәбризә кәлән сүлһ һеј'әти әввәлчә рус консулуну зијарәт етмиш, лазыми тә'лиматы алдыгдан сонра Әнчүмәнә кәлмишди. Һеј'әт талыш һакими Саримүддөвлә, Әрдәбил рәиjjәт вәкили вә бир дә Рәшидүлмүлкдән ибарәт иди.

Сүлһ һеј'әтинин әһали тәрәфиндән тәнтәнә илә гәбул едилмәси, әһали арасында лазыми иш апарылмамасыны вә ингилабчыларын лазыми нүфуза малик олмамасыны көстәрирди.

Шәхсән Сәттар ханын мүбаризә үсулунда ингилаба вә онун әсил мәгсәдләринә зәрәр верән чәһәтләр дә аз дејилди. Мүчаһидләр кимләрлә атышдығыны, һансы гүввәјә гаршы мүбаризә апардығыны о гәдәр дә билмирди.

Мән һеј'әтин кәлмәси һаггында Сәттар ханын фикрини өjрәнмәк истәдим.

—Һеј'әт чох тәнтәнәли гаршыланды. Бу исә әһалинин Еjнүддөвләјә олан е'тимадыны вә рәғбәтини көстәрир, — дедим. — Сиз бу күтләләрә һансы синфин јолунда мүбаризә апардыгларыны өjрәтмәлисиниз. Күтләләр ингилабын нә маһиjjәтдә олдуғуну дүшүнсәләр, даһа јахшы мүбаризә апара биләрләр.

— Күтләләр ингилабын маһиjjәтини чох көзәл билир. Бу вурушма дөвләт тәрәфиндә оланларла дөвләт тәрәфиндә оланларын дүшмәнләри арасында кедән бир мүһарибәдән ибарәтдир.

— Сизин дедијинизә көрә ингилабын бурада һеч бир вәзифә вә ролу јох имиш.

— Бә'зән ингилаб ики гүввәнин биринин әлиндә аләт олмаг вәзифәсини дашыјыр. Бу да мәчбуридир; чүнки ингилабын өзү дә бу ики гүввәдән истифадә етмәк мәчбуријјәтиндәдир.

Мән даһа данышмадым. Сәттар ханын бу сөһбәтдән хошланмадығыны һисс етдим; чүнки даима бу кими һалларда бығларыны буруб учларыны ағзына тәпәрди.

Сәрдар Әһраб мәһәлләсинә кетмәли иди. Бурада Ејнүддөвләнин һеј'әти илә көрүшәчәкди.

Мән дышары чыхдыгда о, мәни дајандырды.

— Сәбр един. Бир јердә кедәк, — деди.

Дајандым. Сәрдары бир чох јерләрә кедәндә көрмүшдүм. Лакин бу күнкү кедиши тарихи вә башга бир кедиш иди. Сәттар ханы Әһрабда һеј'әтлә көрүшмәк үчүн апармагдан өтрү тәнтәнәли бир алај дүзәлмишди. Бу күн Сәттар хан фајтона әјләшмишди. Јанында јавәрләри (јахын вә инандығы адамлар) отурмушду.

Мән башга бир фајтонда идим. Сәттар хан һеј'әтин ичласына чох тә'хирлә кетди. Бу адәт Иран күбарлары арасында ән ишләнмиш вә танынмыш адәтләрдән биридир. Бөјүк адамлар даима мәчлисә тә'хирлә кедәрләр; чүнки онларын фикринчә мәчлисә тез кетдикдә сонра кәләнләрин ајағына галхмаг лазым кәлир, бу исә күбар бир симанын нүфузуну азалтмыш олур.

Сәттар ханын кәлмәси хәбәри ешидилдикдә һеј'әтин ичласына топлашанлар ону тәнтәнәли бир сурәтдә гаршыладылар. Ичәри кирдикдә һеј'әт үзвләри ајаға дурду. Сәттар хан әјләшәндән сонра онлара мүрачиәтлә:

— Зәһмәт чәкмәјин, әјләшин, — деди.

Онлар әјләшдиләр вә Сәрдарын кефини сорушдулар. Сәрдар исә тәшәккүр етди. Һеј'әтдән Рәшидүлмүлк сөзә башлады:

— Чәнаб шаһзадә Ејнүддөвлә сүлһ үчүн кәлдијини вә Азәрбајчан әһалисинин раһаты јолунда чалышачағыны сизә хәбәр вермәк үчүн бизи сизин һүзурунуза көндәрмишдир. Гиблеји-аләм Азәрбајчан әһалисинә әфви-үмуми вермәк үчүн чәнаб шаһзадәјә хүсуси тапшырыглар вермишдир.

Мәчлисдә отуранлар Сәттар ханын бу сөзләрә верәчәји чавабы сәбирсизликлә көзләјирди. Сәттар хан сөзә башлады:

— Гиблеји-аләм бизим атамыздыр. Биз она гаршы үсјан етмәмишик. Буна көрә дә чәнаб шаһзадә биринчи нөвбәдә Тәбризи бу ағыр вәзијјәтә салан Рәһим хан вә бу кимиләрини чәзасына чатдырмалыдыр.

Бу чаваб мәчлисдә отуранларын тәәччүбләринә сәбәб олду. Онларын чохусу бир-биринин гулағына кизли сөзләр пычылдамаға башлады. Зира бурада Сәттар ханын ингилаби симасызлығы өзүнү көстәрмиш олду. Чамаат падшаһын доғрудан да бөјүк ата олдуғуну, үсјанын падшаһ үзәринә олмадығыны зәнн етди. Бир чохлары да: «Беләдир һа. Сәрдар чох доғру сөјләди. Падшаһда нә тагсыр вардыр? Бу чүр ишләри дүзәлдән беш-алты лоту-потудур», дејә Сәрдарын сөзләрини тәсдиг етдиләр.

***

Үч күндән бәри Сәрдарын көрүшүнә кетмәмишдим. О, мәни адам көндәриб чағыртдырды. Инчидијими билирди. О, мәним һиддәтими сојутмаг истәјирди. Биз ондан наразы галдыгда е'тираз етмәздик, чүнки о, чох әсәби иди. О, бизим е'тиразымызы јалныз көрүшүнә кетмәдијимиз вахт билирди. О, мәнә мүрачиәтлә:

— Һәркаһ иш Мәһәммәдәлијә (шаһа) галарса, онунла дүзәлишмәк чох да чәтин дејил. Лакин ону әһатә едәнләр өз билдикләрини едир вә һеч кәсә дә гулаг асмырлар.

Бурада башга чаваб вермәдим. Әлими атыб чибимдән Мәһәммәдәли шаһын Ејнүддөвләјә вурдуғу телеграмы чыхардым. Телеграм Ејнүддөвләјә јетишмәдән әввәл рус консулунун часуслары тәрәфиндән консулханаја кәтирилмишди. Һаман телеграмы консула јетишмәдән Мирзә Әләкбәр хан мүтәрәчимин масасы үзәриндән Нина көтүрүб мәнә вермишди.

Телеграмда Мәһәммәдәли шаһ Ејнүддөвләјә әмр едирки, «Тәбризин дашыны даш үстә гојмамалысан».

Телеграмы Сәттар хана вердим. Һеч бир сөз демәди. Чох фикирдән сонра башыны тәрпәдиб деди:

— Чох тәшәккүр едирәм. Һәр тәшкилатымыз белә ишләсәјди, ингилаб һеч бир чәтинлик чәкмәзди.

***

Ејнүддөвлә, Саһиб-диван бағында јерләшәрәк, һәр күн сүлһ һеј'әтини көндәриб бошбоғазлыг едирди. О,

бунунла вахт газаныб Шатранлы вә Теһран ордусунун тамамилә Тәбриз әтрафында топланмасыны көзләјирди.

Бу мәсәләни Сәрдара дәфәләрлә дедик. Ејнүддөвлә һазырлығыны битирмәмиш она һүчум етмәји вә дағытмағы лазым көрдүк. Сәттар хан буна разы олду. Бағыр хан бу фикри тәсдиг етди. Мәсәлә шурада мүзакирә едилдикдә моллалар вә моллатәбиәтлиләр буна разылыг вермәдиләр.

— Тәбриз мүдафиә һалындадыр. Һүчум едиб мүсәлманлары гырдырмаг чајиз дејил! — дедиләр.

Һәлә бир чохлары, һәтта Сәттар ханын өзү дә Ејнүддөвләнин һүчум едиб-етмәјәчәјиндә шүбһәләнирдиләр.

Бу шүбһәни тезликлә рәдд етдик.

Шаһзадә Ејнүддөвлә һазырлығыны битирдикдән сонра Тәбризи бомбардман едиб дағыдачағы вә «әшрары» тәслимә алмаг истәмәси һаггында рус консулуна хәбәрдарлыг вермишди. Бу хәбәрдарлығын бир үзү Петербурга, бир үзү Теһрандакы рус сәфиринә көндәрилмиш, үчүнчү сурәтини исә Нина консулханадан бизә кәтирмишди. Ејнүддөвлә хәбәрдарлыгда белә дејирди:

«Милләт, мәмләкәтин раһәти вә бејнәлмиләл ганунлары мүһафизә үчүн шаһәншаһ һөкумәти Тәбриз шәрарәтчиләрини тәсвијә етмәк үчүн мәни Азәрбајчана көндәрмишдир. Бу күндән е'тибарән Азәрбајчан һөкумәтини идарә етмәјә башлајырам. Тәбриз әшрарына раһат јашамаг вә силаһы тәслим етмәк үчүн дәфәләрлә мүрачиәт етдиксә дә фајда вермәди.

Тәбризи гәти мүһасирәјә алмағы, силаһ күчүнә тәслим етдирмәји гәрара алдым. Буна көрә рус дөвләтинин бүтүн тәбәәләри вә дөвләти-бәһиҹјәнин һимајәсиндә онларын мә'нәви вә мадди чәһәтдән мүдафиә олунача-ғыны хәбәр верирәм.

Шәһәр бомбардман олундуғу вахт Русија тәбәәләринин Лилабад вә Әһраб тәрәфләринә чәкилмәләри барәсиндә чәнаб кенерал-консул әлаһиддә тәшәббүсдә олмалыдыр.

Шәнбә. 21 шәһри-рәчабәлмүрәччәб.
Шаһзадә Ејнүддөвлә».

Бу мүрачиәтнамәдән бир күн сонра Ејнүддөвлә ишә башлады. Бөјүк топлары чәкмәк үчүн јерләр һазырлан-

масы, һүчум јерләринин тә'јин олунмасы хәбәрини Нина кәтирди.

Әмрахиз мәһәлләсинин ахырында бөјүк топлар јерләшдирилмишди. Бу топлар Сәттар ханын мәркәзини һаваја совурмаг үчүн гојулурду.

Һаҹы Мир Бағыр Сәррафын бағынын далында, Һаҹы Казым нәјибин һамамынын гаршысында да бөјүк вә јени топлар јерләшдирмишдир. Һөкумәт гүввәләри ингилабы боғмаг үчүн чидди һазырлыг апардығы заман, ингилабчылар буна һеч дә диггәт вермәдән шәхси ишләр, шәхси әдавәтләрлә мәшғул олурдулар.

Там белә бир заманда Әнчүмәнин Мәрәнд мәб'усу Һаҹы Чәлил мүчаһидләр тәрәфиндән өлдүрүлдү.

***

Ахшама аз галмышды. Шәһәр сакит иди. Һеч бир тәрәфдән силаһ сәсләри ешидилмирди. Сәрдар да хәстә иди. Онун Һаҹы Чәлил мәсәләсиндән әсәбләри хараб олмушду. О, ингилаб сырасында кедәнләрин шәхси әдавәт ишләтдикләриндән разы дејилди. О, бунун гаршысыны ала билмирди, чүнки вахтында буна диггәт едилмәмишди.

Мән Нинаны да һали-тәбиисиндә көрмәдим. Онун руһу чох дүшкүн иди. Јенә дә бахышындан фәна бир хәбәр ешитдијини охумаг олурду. О, мәни көрән кими диванын үстүндә отурду, мәнә дә — отур! — деди. Отурдум, Мәчид јахшылашмышды. Кәлиб отурду. Нина сөзә башлады:

— Мән чохдан бәри демәјә һазырладығым бир сөзү бу күн демәјә мәчбурам. Мән әввәлчә ингилабын ичинә кирмәмишдим. Бүтүн дашыдығым вәзифәләри сизә олан сәмими әлагәм сәбәбинә ифа едирдим. Чох кечмәди ки, мән өзүм ингилабын руһуна кирдим, онда өз дујғум вә вичданымла вәзифә көтүрдүм. Бизим вәзифәмиз сәнкәрдә вурушмагдан даһа горхулудур. Биз горхулара нә үчүн гатлашырыг?

— Әлбәттә, кәләчәкдә ингилабын гәләбәси үчүн.

— Чох тәәссүф едирәм ки, бу ингилабын гәләбәси јохдур; чүнки ингилаб чәркәсиндә дуранларын дохсан фаизи ингилабчы дејилдир. Бу күн консулханада ингилабын башында дуран вә дәјәрли сималары һаггында данышыб күлүрдүләр. Бир чох хырда мүлкәдарлар,

алыш-веришчиләр, руһанилəр, һəтта бөјүк сəрвəтдарлар белə ингилабын көлкəсиндə доланыр вə өз мənфəətлəрини бунунла мүдафиə едирлəр. Сиздən сорушурам: Аға Рза кəнчəли кимдир?!

— Онлар бөјүк мүлкədардыр. Торпаг үстүндə башланан үсјанын гəһрəманы олан Һагвердинин гатилləридир. Бунлар Кəр-кəр вə Бахшајиш кими кəндləри јеjиб, инди дə Кəр-кəрин гоншусундакы Ələмдар кими бир шəһəри гəсб етмək истəjирлəр.

— Бу чүр гатилин адыны да мүчаһидləриң сырасында охујуб күлүрдүләр. Мəн билирəм ки, мүчаһидлəр сырасында тəмизлик апарылмадан һеч бир гələбə əлдə етмək олмаз.

— Бу да мүмкүн дејилдир, чүнки о вахт Сəттар ханын башында чох аз адам галар.

— Чамаат авам, башдакылар елмсиз, тəнбəл, хејрини-зəрəрини билмəjəндир. Бунунла сиз һараја кетмək истəjирсиниз?

Мəн бу сөзləри динləjиб нə чаваб верəчəjими билмирдим, чүнки Нина мүһити лазыми гədəр өjрənмишди. О, бизи чох көзəл таныjырды. Она даһа башга чаваб вермək олмазды. Нина дедиjи сөзləрин ејнини бу күн чыхан «Мүчаһид» гəзети дə јазмышды. Гəзети чыхардым. Нинаја тəрчүмə етмəjə башладым.

«Нəмишəвəд!

Бəндə һəр вəгти ки, чəһаləт вə əтаləти-мəрдумра мибинəм, һəр вəгти ки, лагеjди вə кəсаlətиjи-сəрпəрстанра мүлаһизə минумаjəм, билаихтиjар микуjəм ки, нəмишəвəд»[1].

Нина бундан сонра даһа тəнгид етмəjирди. Јорғунлуғу көзləринин алтында дүшəн гара һалгадан бəлли олурду. Доғрудан да Нинанын өһдəсинə көтүрдүjү вəзифə һəддиндən артыг ағыр иди. Онун мүбаризə апардығы үнсүрлəр чох садə вə ачиз адамлар дејилди. Бу кəнч гыз Бабајев Фətулла хан кими часуслуг вə хəфиjjəчилик мəктəби кечəн, Мирзə Ələкбəр хан кими мəшһур бир дипломатла баш-баша вурур вə онларын əлиндəн кизлин сирləри гапмаға чалышырды. Нина бу

[1] Олмаз!

Мəн һəр заман ки, чамаатын чəһаləтини, тəнбəллиjини вə башчыларын гејдсизлик вə сојугганлығыны көрүрəм, билаихтиjар дејирəм ки, олмаз!

күнə гədəр өз ишиндə нə сəһв етмиш, нə дə тəнбəллик көстəрмишди. Бүтүн сирləри əлə кətирмишди.

Чох данышыласы сөзləр варды. Нинанын хəстəлиjи узун сөһбəтə мүсаидə вермирди. Буна көрə дə саат бирдə галхыб кетмək истədим. Нина мəни гапыjа гədəр jола салараг:

— Бəлкə дə мəн сабаһ ишə чыхмадым. Наһар jемəjинə евə кələрсиниз, — дејиб гајытды.

Ики күндən бəри Түтүнчүоғлуну көрмəмишдим. Ону евиндəн сорушмаг үчүн jолуму Əһраб мəһəлləсиндən салдым.

Гапыларыны дөjдүм. Анасы Назлы ханым гапыjа кəлди. Мəни көрүб оғлуну сорушду:

— Мəн ону ики күндүр көрмəмишəм! — дедикдə Назлы ханым ағлajараг:

— Саллах Сүлејман ону алдадыб апарыб. Горхурам башына бир иш кəлсин. Оғлуму сəндən истəjирəм, — деди.

Инди ону кимдən хəбəр алмалыjам? Тəбриз бөјүк, кечə саат икинин jарысы. Бурада кими тапмаг олар? Гадына хатирчəмлик вериб гајытдым.

Нəjиб Мəһəммəд өлдүрүлдүкдən сонра Əһраб мəһəлləсиндə тəрəддүд вə кедиш-кəлиш чохалмышды. Мəн Күчə-бағ тəрəфə кетмəjə башладым. Сəрһəнкзадəjə раст кəлдим, Түтүнчүоғлуну сорушдум. О, Саллах Сүлејманла көрдүjүнү, jахын евləрин бириндə кеф чəкдикləрини хəбəр верди.

Сəрһəнкзадəни гајтарыб дүз-доғру кеф мəчлиси гурулан jерə кетдик. Гаранлыг бир даландан кечдик. Сəрһəнкзадə дар вə алчаг бир гапынын чахчахыны вурду. Јоғун бығ бир киши гапыjа кəлди. Сəрһəнкзадəни таныды. Түтүнчүоғлунун бурада олуб-олмамасыны сорушдугда:

— Бəли бурададыр. Башга гонаглар да вардыр. Бујура биләрсиниз, — деди.

— Хејр! — дедим, — ишимиз варды. Јалныз Түтүнчүоғлуну апармаг үчүн кəлмишик.

О, гајыдыб кетди. Сəрһəнкзадə бунун көһнə мүтриб сахлајан Сəмəд дајы олдуғуну хəбəр верди вə бурада һəр чүр əхлагсызлығын баш вердијини сөjləди.

Бир аздан сонра Түтүнчүоғлу, Саллах Сүлејман вə башгалары гапыjа кəлди. Онлар бизи ичəри апармаг үчүн олмазын андлар вердиләр. Биз ичəри кирмək истə-

мирдик. Кирмәмәји дә гәт етмишдик. Лакин Саллах Сүлејманын:

— Горхмајын, сизин башыныздан бир түк әскик олмаз! — демәси Сәрһәнкзадәни ичәри кирмәјә мәчбур етди; чүнки өз ијитлијинә мәғрур олан Сәрһәнкзадә Саллах Сүлејманын бу сөзүнү һеч вахт көтүрә билмәјәчәкди.

Мән һәм Сәрһәнкзадәни, һәм дә Түтүнчүоғлуну тәк бурахыб гајытмағы вичданыма сығышдыра билмәдим, чүнки бунларын һәр икиси мәним инанылмыш танышларым иди. Ичәри кирдик. Кичик бир хијабандан доланыб јарым гаранлыг бир дәһлизә кирдик. Сәмәд дајы пәрдәни галдырыб «бујурун!» дедикдән сонра ичәри кирдик. Кичик бир отаг бөјүк лампаларла ишыгланмышды. Отағын гурулушу буранын јалныз кеф үчүн дүзәлдијини көстәрирди. Отагда халчадан, шәраб шишәләриндән, пијаләләрдән, мизләрдән, тардан, каманчадан башга шеј көзүмә дәјмәди. Отагда биздән башга 6 нәфәр мүсәлләһ адам варды. Һәр нәфәрин дә јанында үзү өртүлү бир гадын әјләшмишди.

Биз ичәри кирдикдә һамы ајаға галхды. Бир ағыздан:

— Сәфа кәтирмисиниз, көзүмүз үстүндә јериниз вардыр, — дејә јер көстәрдиләр. Мән һәр еһтимала гаршы һазыр олмаг үчүн пәнчәрәнин габағында отурдум. Јанымда рус наганы, ики дәнә дә кичик системдә әл бомбасы варды.

Бизә ички тәклиф етдиләр. Ичкијә мејлимиз олмадығыны сөјләдик. Бунлар ичирдиләр. Ичкиләри јалныз арагдан ибарәт иди. Һәр кәс пијаләни арагла долдуруб јанындакы гадын ашнасына верирди. Гадын исә үзүндә аг өртүјүн учуну галдырыб пијаләни ичир вә кери гајтарырды. Дејәсән јемәк шејләри јох иди. Һәр кәс ичдикдән сонра шор габаг тохуму чыртлајырды. Бизә чај кәтирдиләр. Аралыгда гызармыш одла долу бир мангал да гојулмушду. Гадынлардан бириси тирјәк чәкирди. Гадынын өзү һогганын учуну рүбәндин алтында тутуб сүмүрүр, јанындакы киши исә машадакы оду һогганын дөшијинә јапышдырылмыш тирјәкин үзәринә тутмушду.

Бунларын һамысы мүчаһид иди. Түфәнкләрини отурдуғум пәнчәрәнин јанындакы бучаға сөјкәмишдиләр.

Сәрхошлуг артырды. Онлар өзләрини ағыр тутмаға чалышсалар да, сәрхошлуг буна имкан вермирди. Мән

вә Сәрһәнкзадә Түтүнчүоғлуну галдырмаг үчүн бир нечә кәрә ишарә етдиксә дә мүмкүн олмады.

Ички давам едирди. Бу һалда дөрд нәфәр гадын ичәри кирди. Гадынларын бири охујан, икиси тар-каманча чалан, дөрдүнчүсү дә рәггасә иди.

Габагча чалыб охудулар. Охујан гадыны Диларам дејә сәсләјирдиләр. Гадынын бир азча чопуру варды. Буна бахмајараг кәнч вә мәлаһәтли иди. Гијафәси иранлы гијафәси дејилди. Тәһранлы олдуғуну сөјләјирдиләр. Һафиз Ширазинин гәзәлләрини чох дүзкүн охудуғундан савадлы олдуғу ајдын иди. Фарс гызы иди. Азәрбајчанча даныша билмирди. «Мән охујар», «мәним билмирәм» кими сөзләрлә азәрбајчанчанын гол-габырғасыны гырыб данышырды. Сонра рәггасә дә орталыға дүшүб ојнады. Голларыны чиркин бир төврлә саллајараг ојнајырды.

Мәһәммәдаға адлы бир кәнч ики гадынын арасында отурмушду. Мәһәммәдаға чох кефли иди. Әлини атыб јанындакы гадынын өртүјүнү көтүрдүкдә:

— Ваj сәнин мәшһәбини... Туту сәнсәнми?—дејә әлини хәнчәринә атды. Саллах Сүлејман исә бунун хәнчәрини алыб өзүнү дөјдү.

Тутунун Мәһәммәдағанын гадыны олдуғу вә Саллах Сүлејманла кефә кәлдији ајдынлашды. Бир нечәси дә дуруб Мәһәммәдағаја көмәк чыхмаға башлады. Мән бурада бөјүк фәлакәт төрәјәчәјини, һеч олмаса гадынлардан бир нечәсинин тәләф олачағыны јәгин етмишдим. Вурушма гызышды. Һамы јүјүрүб бучагдан түфәнк көтүрмәк истәдикдә ајаға дурдум, бомбаны чыхардым:

— Әлләринизи јухары галдырын! Јохса һамыныз тәләф олачагсыныз! — дедикдә һамысы јериндә гурујуб галды. Сәрһәнкзадә онларын һамысыны тәркисилаһ етди. Силаһлары көтүрүб мәним мәнзилимә јола дүшдүк.

***

Сәһәр саат 10-да Ингилаб Шурасынын ичласы чағрылмышды. Чохдан бәри евинә гапанмыш Һачы Мећди аға да ичласда иштирак едирди. Јенә дә тахыл вә мүчаһидләр сырасында тәмизлик апармаг мәсәләси мүзакирә олунурду.

Мән кечә көрдүјүм рүсвајчылыгдан, мүчаһидләрин сәрхошлуг вә әхлагсызлыг етмәсиндән сөз ачыб тәмизлик апармаг һаггында данышдым.

Һачы Мећди аға данышды. Сәттар ханын данышдыглары јенә дә һәмишәки сөзләрдән ибарәт иди.

— «Биз тәмизлик апара билмәрик. Пис вахтдыр. Биз әллаф дејилик. Буғда тичарәти илә мәшғул олмаға вахтымыз јохдур. Һәр кәсин тахылы варса сатачагдыр. Өлүсүнүн коруна төкмәјәчәкдир ки»...дејә әввәлки сөзләрини тәкрар едирдиләр.

ТӘБРИЗ ҮЗӘРИНӘ ҺҮҷУМ

Нина фајтонда кедирди. Ону консулун нөкәрләриндән бири јола салырды. Бу вәзијјәт, јахында бир тәһлүкәнин мејдана чыхачағыны көстәрирди. Мән тәләсик Нинанын јанына кетдим. Евинә кирдикдә, о, һәлә палтосуну чыхармамышды. Онун һәјачан вә изтирабы көјсүнүн дөјүнмәсиндән вә төјшүмәсиндән бәлли олурду. Мәни көрән кими:

— Бу күн иши битирәчәкләр. Рус һимајәсиндә оланлар Ејнүддөвләнин истигбалына һазырланырлар. Зијафәтдә иштирак едәнләрин сијаһылары да тутулмушдур. Бир аздан сонра үмуми һүчум башланачагдыр, — деди.

Биз бу сөһбәтдән сонра ајрылдыг. Нина Мирзә Әләкбәр ханын евинә кетди, мән дә Ингилаби Шураја кетдим.

Саат 12-дә јајлым атәши ачылды. Бағыр хан Сәттар ханы истәјирди. Бағыр хан үмуми һүчум башландығыны хәбәр вериб бомбачыларын көндәрилмәсини рича етди.

Сәттар хан атланды. Бомбачылар да 20 дәгигә әввәл чәбһәјә кетмишдиләр. Биз дә кетдик. Мүһарибә Хијабан мәһәлләсиндән башлајыб Әмрахиз мәһәлләсинә гәдәр 7 километрлик бир мәсафәдә кедирди. Бир-биринин гаршысында гурулмуш бүтүн сәнкәрләрдән атәш ачылырды.

Дүшмән бүтүн күчүнү Бағыр хан гүввәләринин јерләшдији Хәјабан чәбһәсинә топламышды. Күн батанда Ејнүддөвләнин Шатранлы атлылары шиддәтли һүчума кечди. Ејнүддөвләнин топлары Хијабанын һәр тәрәфини дөјмәјә башламышды. Бағыр ханын топлары да чаваб верирди.

Шатранлы атлылары дар кечидләрдә гурулмуш сәнкәрләри ала билмәдиләр. 25 нәфәр тәләфат, бир чох јаралы вердикдән сонра чәкилмәјә мәчбур олдулар.

Хәјабан мүһарибәси давам етдији заман, Истанбул

дарвазасы тәрәфиндән ағыр топ атышмалары ешидилирди. Әмрахиз мүһитини галын барыт түстүсү бүрүмүшдү. Мән анчаг бу күн Сәттар ханын мөһкәм, шашырмаз вә арслан үрәкли бир зат олдуғуну көрдүм. Сәттар хан атлы олараг 7 километр мәсафәдә дүшән һәрби чәбһәни бир кәрә дејил, дәфәләрлә көздән кечирир, әмрләр верирди.

Биз һәлә Хијабан чәбһәсиндә мәшғул икән Истанбул дарвазасы чәбһәсиндә Ејнүддөвлә ордусунун аз бир тәлафатдан сонра чәкилмәјә мәчбур олдуғу хәбәрини кәтирдиләр.

***

Бу күн Нинаны вә'дә верилмиш вахтда көрә билмәдим. Бармағым јараланмышды. Ону бағлатдырынча ахшам саат беш олмушду. Јараланлар хәстәханаја, өлүләр исә јахындакы мәсчидләрә топланырды. Саат бешдә Нинанын евинә кетдим. Нина мәни көрәркән «нә вар, нә јох?» — дејә сөзә башлады.

— Ејнүддөвләдән хәбәрин олдуму?

— Тәзә хәбәрми вар?

— Ејнүддөвлә бу күнкү мүһарибәдән сонра Сәһибдиван бағында отурмағын тәһлүкәли олдуғуну көрүб Не'мәтабада чәкилдијини кенерал консула хәбәр верди.

— Јалныз буму?

— Ејнүддөвлә өз көндәрдији хәбәриндә, белә дејир: «Тәбриз әтрафында дуран һөкумәт ордусу чүрүк бир гүввәдир. Бу чүр бир гүввә илә Тәбризи көтүрмәјин мүмкүн олмадығы мәнә мә'лум олду. Шаһсевән, Маку, Хој, Гарадағ, Теһран, Бәхтијари, Девран, Кејкавәнд, Хәмсә, Сәраб гошунлары кәлиб чыхдыгдан сонра һөкумәт ордусунун мигдары 40 минә варачагдыр. Һазырда Тәбриз ичәрисиндә олан мүсәлләһ гүввәләр, һөкумәт ордусундан мигдарча бир нечә кәрә артыгдыр. Бунлара мөвгеләринин мөһкәмлији дә јардым едир. Хүсусән ингилабчыларын әлиндә фишәнк вә бомба гајыран машынлар олдуғу үчүн һүчум едән гүввәләрә чох тәләфат верирләр».

Нина бунлары данышыркән онун ингилаба нә гәдәр дәрин бир мәһәббәт бәсләдијини көрүб мән чох севинир вә бу гәһрәман гыза фәхрлә бахырдым. Нина данышдыгча онун кечмиши көзүмүн гаршысында чанланырды. Јанымда ики Нина көрүрдүм. Бунун бири, сијасәт билмәјән, гәзет охумајан Нина, икинчиси исә бүтүн

варлығыны ингилаба вә әзилмиш күтләләрин сәадәти јолунда мүбаризәјә гурбан вермәјә һазыр олан Нина иди.

Мән ону даһа да шадландырмаг вә әмин етмәк үчүн ингилаб гүввәләринин јерләшдији мөвгеләр һаггында мә'лумат вермәјә башладым.

— Ејнүддөвләнин Әмирахиз үзәриндә һүчумуну гырмаг вә бүтүн һүчум даирәсини атәшә тутмаг үчүн, Һачы Мир Бағыр бағынын јанларында јени системли ағыр топлар јерләшдирилмишдир. Бунлардан чох габагда јери һеч вәчһлә дүшмәнә мә'лум олмајан ики узаг вуран топ гурулмушдур. Бағыр хан чәбһәсини тә'мин етмәкдән өтрү Көј мәсчид вә Мараланда да јени топлар гојулмушдур. Әрк табјәләриндә, Әркин дамында һүчума фүрсәт вермәјәчәк гәдәр ағыр вә јүнкүл топлар јерләшдирилмишдир. Вәзијјәтин ағырлығыны нәзәрә алан Гафгаз сосиал-демократлары, хүсусән Бакы ишчиләри ахын-ахын көлмәкдәдир. Бакы ишчиләри ингилаба рәһбәрлик етмәк ишинә чох јардым көстәрирләр. Топлары, мүһарибә көрмүш гафгазлылар идарә едирләр. Бомба, патрон чәһәтиндән һеч дә корлуг чәкилмир.

—Әчәба, Сәттар хан Гафгаздан көләнләрин рәһбәрлијинә разы олурму?

— Разы олур, јахшы әлагә дә сахлајыр. Фәгәт буна лазымынча әһәмијјәт верилмир. Бу да ишләрин план үзрә кетмәсинә мане олур. Сәттар хан сосиал-демократларын нә дедијини вә бураја нә мәгсәдлә көлдикләрини индијәдәк о гәдәр дә анлаја билмәмишдир.

— Бағыр хан нечәдир?!

— О, нәинки Гафгаздан көләнләрә, һәтта Әмирахиздән көләнләрә, Сәттар ханын өзүнә дә әһәмијјәт вермир. О, јерли гафгазлыларла әлагәдәдир. Биз бу адамларын васитәсилә она јардым едирик. Бу нөгсанларыны нәзәрә алмајачаг олсаг Сәттар ханда чох бөјүк бир мәтанәт вардыр. О, һеч бир горху һисс етмәјән адамлардандыр. Һәлә Сәттар хан чәтинлик артдыгча әзм вә мәтанәтини артыран, өлүмә вәһшичәсинә кедән, гуршунлара гаршы ағзыны ачыб ирәлијә доғру бағыран бир адамдыр. Бунда ингилабын ән гијмәтли бир хүсусијјәти вардыр ки, о да кәскин ирадәјә вә јенилмәз мәтанәтә малик олмасыдыр.

Кечә гаранлыглашырды. Бир күллә сәси белә ешидилмирди. Тәбризин кәрпич дамлары јенә галын думан-

ларын гојнуна кириб ујумушду. Бу һеч дә гуршун сәсләриндән ары јувасына бәнзәјән Тәбризә бәнзәмирди.

Лакин Нина бу кечәни һеч дә ујумаг истәмирди. Онда дәрин бир руһ јүксәклији вар иди. Бала Мәчидимиз дә һәлә јатмамышды. Мүрәббијәси Сәлтәнәт она «түлкү вә хоруз» нағылыны сөјләјирди.

«Мин бир кечә» дастанынын гучағында доғулан Шәргин бу чочуғу да һекајәни динләјир, кирпикләри саатын милләри кими һисс едилмәдән бири дикәри үзәринә дүшмәјә башлајырды. Дивардан асылы саатын милләри бир-биринин үзәриндә дурдуғу вә саат 12-ни вурдуғу заман Мәчидимиз дә гара кирпикләрини бир-биринин үстүнә төкүб Сәлтәнәтин гучағында ујумушду.

Сәлтәнәт, биринчи Иран пионерини јатағына апарыркән биз дә Нина илә ушағын кәләчәјини дүшүнүр вә ону тә'мин етмәк үчүн планлар чәкирдик. Нина бирдән-бирә:

— Апарачағам, — деди. — О, мәним оғлумдур.

Нина бу сөздән сонра јенә фикрә кетди.

— Лакин билмирәм, ахырымыз нечә олачагдыр? — дејә башыны чијнимә сөјкәди.

— Горхма, кетдијимиз јол әјри јол дејил, чох шәрәфли јолдур. Бизә дә бу лазымдыр.

О, даһа динмәди. Лакин бир аздан сонра һаман сөзүнү бир даһа тәкрар етди .Шүбһәсиз ки, о бизим арамыздакы һәгиги әлагәнин сонуну билмәк истәјирди. Лакин кәнч вә намуслу гыз буну ајдын демәјә һәм утаныр, һәм дә чәсарәт етмирди.

Затән онда һәр бир гадына мәхсус олан сорушмаг, бир шеји нә олурса-олсун өјрәнмәк, һәтта кишидәки кизлин сирләри алмаға чалышмаг кими хасијјәтләр јох иди.

Чох гәрибә бурасыдыр ки, Нина мәним ким вә һаралы олдуғуму да билмирди. Доғру адым, фамилијам белә она мә'лум дејилди. О, сорушмајырды. О, башга гадынлар кими кишиләрдән күндәлик рапорт истәмәји севмирди.

Мән исә кәнч гызын күндәлик һәјатыны хош кечирмәк үчүн имкан тапмырдым. Бунун үчүн дә мәнә һәр чәһәтчә сых әлагә бағламыш кәнч Нина нә едәчәјини билмирди. Ону бир чохлары севирди. Севәнләр исә она һәр бир имкан јарада биләчәк адамлар иди. Онун ајаглары алтында ипәк халчалар дөшәјәнләр, әлиндән јерә бурахдығы

дәjәрсиз кағызлары өпүб гоjнунда jадикар сахлаjан кишиләр дә вар иди. Нина бунлары нәинки рәдд едир, һәтта онлары бир даһа севки сөзләрини тәкрар етмәмәләри үчүн тәһгир едирди. Буна көрә дә бизим мүәjjән олмаjан һәjатымыз ону дарыхмаға вә дүшүнмәjә мәчбур едирди.

Отағын ичиндә долашырды. Арабир шкафдан бир шеj көтүрәрәк, масанын үзәринә гоjуб jенә апарырды. Мүтәрәддид вәзиjjәтләр, бахышлар, көкүс кечирмәләр бир-бирини тә'гиб едирди. Ахырда кәлиб мәним jанымда отурду.

— Мәни һеч бир шеj jормаз. Лакин чох дүшүнмәк мәни jорур, — деди.

Jенә дә дүшүнмәjә башлады. Руһ jүксәклиjинә малик олан бу гызын бирдән-бирә дәjишмәси мәни һejрәтә салды:

— Нәjи дүшүнүрсүнүз? Сизин үчүн һәр шеj мүмкүндүр.

— Мәним үчүн һеч бир шеj мүмкүн дejилдир. Мәнә мүмкүн оланлар һәр кәсә мүмкүндүр. Һәр шеj вар, лакин һеч бир шеj дә jохдур.

— Нә сәбәбә jохдур?!

— Онун сәбәбини мәндә jох, өзүнүздә арамалысыныз!

Нина jенә дә ачыг данышмаға утанырды. Чөһрәси тез-тез дәjишир вә о дәjишмәләрин һәр бири онун үрәjиндә jени бир фикир доғдуғуну һисс етдирирди.

Күзкүjә бахмыш олсаjдым, шүбһәсиз өз чөһрәмдә дә о вәзиjjәти көрәчәкдим.

Мән дә дүшүнүр, өз-өзүмә суал верирдим: «бу көзәл гыз кимдир? Бу нә үчүн вә нә сәбәбләрлә мәнимлә бу гәдәр сых әлагә jаратды?! Бу зәнкин вә мешшан бир аиләдәнмидир? Бунун ингилаба олан бу сых әлагәси бир севкинин нәтичәсиндәндирми? Гыз мәни севир, севдиjи үчүн дә мән кедән jолу давам етдирмәкми истәjир? Мән буна нә үчүн өз гаршылыглы севкими билдирдим? Гызы нә үчүн кәләчәк сәадәтиндән мәһрум едирәм? Бәлкә дә гыз бир нәфәрлә аилә дүзәлдәчәк вә сәадәтли күнләр көрәчәкдир».

Бунлары дүшүнүркән маса үзәриндә дурмуш кичик албому көтүрүб вараглаjырдым. Биринчи сәһифәдә кәнч Нинанын мәктәбдә икән алдырдығы фотографыны көздән кечирдим. Мүхтәлиф вәзиjjәтләрдә алдырдығы шәкилләрә дә бахдым. Она jадикар верилмиш мүтәәллимә фотограф-

лары да, «гиjмәтли jолдашымыза jадикар» jазылары илә көзүмә дәjирди.

Албом jары олмушду. Албомда гоча, олдугча зәиф, нәһаjәт дәрәчәдә фәгир палтарда олан бир ишчи фотографы да көрдүм. Бу шәкил мәним диггәтими чәлб етди.

Нина чajы кәтириб jаныма гоjдугда, көзү албома саташды:

— О фәгир мәним атамдыр. Бу үстү-башы төкүлмүш ишчи бизим бахтсыз аиләнин башчысы иди. Бизим аиләмиз һеч вахт хош күн көрмәмишдир. Мән өзүм дә көрмәjәчәjәм. Мәни дә дүшүндүрән будур, — дejәрәк, мә'jус көзләрилә бахырды.

Нина буну демәклә бүтүн кечмишин мәл'ун дәгигәләрини санкы бир санијәдә хәjалындан кечирди. Гызарды, титрәди. Мән исә севинирдим. Бу шадлыгдан үрәjим дөjүнәркән сәсини белә ешидирдим. Мәним достум, мәним ингилаб jолдашым олан Нина өз синфи симасыны ajдынчасына көстәрди.

Нина дурду, шкафдан кичик бир чамадан даһа чыхарды. Орадан атасынын, анасынын, бибиләринин, өз чочуглуғунун чүрбәчүр фотографларыны көстәрди вә изаһат верди.

Нина бунлардан сонра өз һәjатындан чох гәмкин лөвһәләр сөjләмәjә башлады:

— Атам тохучу фабрики ишчиләриндән иди. Рига тохучу фабрикләриндә дүзәлән тә'тилләрин һамысында тәшкилатчы вәзифәсини апарырды. О, илин чох вахтыны хәстә jатырды. Вәрәм хәстәлиjи варды. Һәjатымыз чох ағыр кечирди. Тәзә палтар кejдиjимиз, jағлы вә исти хөрәк jедиjимиз чох аз олурду. Фабрик директорлары атамы көрмәк истәмәзди; чүнки һәмишә ишчиләрин тәләбләрини фабрик мүдирләринә атам тәгдим едәр вә инад көстәрәрди. О, тез-тез ишдән говулур вә һәбсә алынырды. Атамын бачылары чох көзәл иди. Көзәлликләри сәбәбинә онлары чөрәкли адамлар алмышды. Кичик бибими суд приставы, бөjүк бибими исә пароход капитаны алмышды.

— Сизә jардым едирдиләрми?

— Капитанын өвлады олмаjырды. О, биз ики бачыны ачлыгдан гуртармаг үчүн өвладлыға гәбул етмишди. Буна атам рәһмәтлик разы дejилди. Анам исә «ушаглары ачындан өлдүрә билмәрәм», — дejә атамы

буна мәчбур етмишди. Кичик бибимин әри бизи јахынына гојмазды. Онун атамы көрмәјә көзү јохду. О, бибими дә гардашына јахын кәлмәјә гојмазды. Бир нечә кәрә бунун үстүндә бибими бошамаг белә истәмишди. О, һәмишә өз танышларына раст кәләндә — ушагларым олмасајды, бу чүр рәзил вә хајин адамын бачысыны бир дәгигә дә олса евимдә сахламаздым, — дејирди. Капитан белә дејилди. О, бизи севирди, һәрдән атама ачыгы тутанда: «бу чүр ишләрдән чәкин, фајдасы јохдур», дејәрди. Капитан мусигини чох севәрди. Онун үчүн дә бизи мусиги мәктәбинә вермишди. Мәктәби көзәл битирдик, ичтимаи вәзиҗҗәтимиз нәзәрә алынмасајды, һәр икимизә гызыл медал вериләчәк иди. Бизим мәктәб битирмәјимиз 5-чи ил ингилабынын дөһшәтли күнләринә тәсадүф етди. Атам бу ингилабда чох јахындан иштирак едирди. Ингилаб мәғлуб олдугдан сонра атамы һәбсә алдылар. Өлүб-галдығындан хәбәримиз олмады. Бунун үчүн дә ингилабдан көзүм чох горхмушду. Ингилаба гошулан адамлара чох јазығым кәләрди. Атамын нә чәкдијини көрмүшдүк. Бунун үчүн капитан даима бизә тапшырыб дејәрди.

— Атанызын талејиндән ибрәт алын!

О, бизи гәзет охумаға гојмазды. Биз јалныз мусигијә аид әсәрләр охујурдуг. Ара-сыра романларла да мәшғул олдуғумуз варды. Мән һәрдәнбир капитанын китабларыны арајыб ичиндән, гулдурлуға, гәһрәманлыға, вуруб јыхмаға, часуслуға аид китаблары тапыб охујурдум.

Капитанын өзү дә бу кими китаблары севирди. О, даима сәфәрә чыханда өзү илә бәрабәр белә китаблардан чамадан долусу апарырды.

— Капитан һазырда сағдырмы?

— Јох, сағ дејил. Атам гејб олдугдан сонра капитан да Дансик лиманында балыгдан зәһәрләниб өлдү. Биз ишләјиб онун гадыныны да сахлаја биләрдик. Лакин бизә иш вермирдиләр. Дәрс көтүрмәк үчүн бир чох јерләрдә анкет долдурурдуг. Атамызы һөкумәт хајини адландырыб, анкетләримизи кери гајтарырдылар. Јашамаг һеч дә мүмкүн дејилди. Бибим әринин өлмәси мүнасибәтилә өзүнә вериләчәк тәгаүдү белә алмаг мүмкүн олмады. Ону да бизим бахтсызлығымыз басмышды. «Хајин фамилија»ја мәнсуб олдуғу үчүн тәгаүд вермәкдән бојун гачырдылар. Анам күнәмүзд дәмир јол стан-

сијасында вагонлардан даш көмүр бошалдырды. Алдығы маашла доланмаг мүмкүн дејилди. Әјнимиз-башымыз төкүлмүшдү. Диләнчи һалында идик. Кичик бибимин әринә (суд приставына) ики үчүн, јардым үчүн мүраҹиәт етдик. О, бизи говду. «Гуллуғума, вәзифәмә зәрәриниз тохунар. Мәнә јахын кәлмәјин», дејә бизи рәдд етди вә мәһв олмуш атамы да чох фәна сөзләрлә хатырлады.

— Евләрдә дәрс көтүрмәк мүмкүн дејилдими?

— Дәрс вермирдиләр. Үст-башымыза бахыб ев саһибләри бизи гапыдан гајтарырды. Нәһајәт, палтар јумаға, ушаг доландырмаға, башга ев ишләри көрмәјә разы олдуг. Бир нечә аристократ евләринә ишә кирдик. Бу да узун заман давам етмәди.

— Нә үчүн?

— Бә'зән көзәллијин өзү дә гадынын бәдбәхтлијинә сәбәб олур. Бизи ев саһибләри вә аристократ гадынлары өз әрләринә гысганмаға башладылар, бир һәфтә ишләмәдән бајыра атдылар. Чох тез-тез хидмәти дәјиширдик. Лакин һәмин сәбәблә дә бајыра атылырдыг. Һәтта бә'зи аиләләрдә оғул илә ата арасында рәгабәт башланырды. Бизә севки е'лан етдикләриндән евин башчысы олан гадын бу бәладан гуртулмаг үчүн бизи евдән говурду. Хејли вахтдан сонра кичик бибимин әри бизи хәлвәтчә евинә чағырды. Бир гәзети әлиндә тутуб деди:

— Тәбриз рус консулханасында, консулун ушагларына дәрс вермәк үчүн ики нәфәр мусиги мүәллимәси лазымдыр. Иран узаг бир мәмләкәт олдуғу вә мәдәни олмадығы үчүн ораја кедән јохдур, чүнки халгы чох вәһшидир. Чохдандыр ки, бу е'ланы охујурам. Әјәр кедән олсајды, бу е'ланы тәкрар вермәздиләр. Кедә биләрсинизсә сабаһ кәлин, мән дүзәлдә биләрәм.

Мән разы дејилдим. Горхурдум. Ираида мәни мәчбур етди. Сабаһ биз һаман јерә кетдик. Бизә ики јүз манат пул вердиләр. Көһнә палтар сатан базара кедиб әјнимизә мүнасиб палтарлар алдыг. Анамын вә бибимин јанында да хәрчлик гојдуг. Бир аз пара илә јола дүшдүк. Ригадан Иран һүдудуна гәдәр парамыз тамамилә битмишди. Һәтта фајтон вә автомобил парасы белә галмамышды. Тамамилә чарәсиз бир һалда идик. Сизә раст кәлдикдә өзүмүзү итирмишдик. Биз Ригадан чыхандан бәри Ираны чүрбәчүр шәкилләрдә хәјалымыза кәтиридик. Мешәләр, дағлар, гулдурларла долу

олан мағаралар, инсаны тутуб апаран вәһши вә ибтидаи инсанлар нәзәримизә кәлирди. Сизинлә биринчи дәфә көрүшдүкдә орижинал бир шәргли көрмүш олдум.

Мән һеч вахт ингилаба гошулачағамы дүшүнмәздим. Фәгәт синфи дујғум мәни атам кедән јола чағырды.

Бунун бир сәбәби дә сәнсән.

— Нә кими сәбәб ола биләр?

— Гадын нә олурса-олсун севки онларын бүтүн дүшүнчәләринә һакимдир. Һәлә индијә гәдәр бу һакимијәти поза биләчәк бир гадынын олачағына шүбһә едирәм. Мән бу һакимијәти биринчи күндән позмаға чалышдым. Мүмкүн олмады. Сән өз ингилаби симанла да мәни өзүнә бағладын. Лакин сән...

Нина сөзүнүн ахырыны демәк истәмәди. О, јәгин ки, «Лакин сән мәни, мәним кими севмәјирсән» демәк истәјирди. Утанды, сөзүнү битирә билмәди. Нина мәни биринчи дәфә «сән» дејә сәсләјирди.

Мәним ону севдијими билмәмиш дејилди. Ким билир, бәлкә о, мәни даһа артыг севирди.

Һәр нә олурса-олсун бу күнкү Нина дүнәнки симасыз вә мүәммалы Нина дејилди. Нина һәр һалда өз синфи дүшмәнини арајачаг вә синфинин кетдији јол илә кедәчәк иди.

Сөһбәтимиз чох узанмышды. Хорузлар банларкән «Сәлтәнәт бачы, кәл гапыны бағла» — дејә Нинадан ајрылдым.

ГАРӘТЛӘР

Бир нечә күндән бәри кәләчәк мүһарибәләри шәһәрин харичиндә апармаг үчүн Бағыр хан вә Сәттар ханла мүзакирә апарырдыг.

Топ вә түфәнк күлләләри алтында галан шәһәрин бир күн игтишаш галдырачағындан вә дүшмәнә тәслим олачағындан горхурдуг. Бундан башга, мүһарибәнин шәһәр харичиндә кетмәси јахын кәндләрдән Тәбризә јемәли шејләрин кәтирилмәсинә дә имкан верә биләрди, чүнки јахын кәндләрин јолу ачылачагды. Чамаат көчүб кедирди. Ичәридә јашамаг горхулу иди. Рус консулу да ишләрә мүдахилә етмәк үчүн бәһанә ахтарырды. Рус тәбәәләринә, рус һимајәсиндә оланлара дәјән һәр 5 гәпиклик зәрәр үчүн консул бөјүк бир мачәра төрәдирди.

Һәм Сәттар хан, һәм дә Бағыр хан буна разы олду. Бүтүн гүввәләр көздән кечирилирди. Бу гүввәләр һүчума һазыр бир вәзијјәтдә иди.

***

Шә'бан ајынын бешиндә чәршәнбә күнү ахшама јахын һөкумәт ордусу сәнкәрләриндән атышма башланмышды. Бу атышмалар һөкумәт ордусунун һүчум үчүн зәминә һазырладығыны көстәрирди.

Атышма сәһәр ишыгланынчаја гәдәр давам етди. Сәһәрә кими ајаг үстүндә идик. Һәр кәс нә едәчәјини билирди. Бомба атанлар өз јерләрини тутмушдулар. Һава ишыгланмаға башладыгда бир алај атлы, бир алај да пијада Хәјабан мәһәлләсинин башындан һүчум едиб Бағыр ханын мәркәзинә доғру јүјүрмәјә башлады. Ејни заманда бир алај пијада да Пүрсәнк вә Мирзә Садыг даланы тәрәфиндән ичәри сохулмагда иди. Бу вурушмалар Тәбриз ингилабы һәјатында биринчи дәфә иди.

Мүһарибә сәһәрдән саат 12-јә гәдәр давам етди.

Саат 11-дә ингилабчылар һүчума кечди. Әл бомбалары мүхтәлиф гијафәли вә мүхтәлиф данышыглы һөкумәт әскәрләрини совурмаға башламышды. Һөкумәт гошунлары бири-бирини јыхыб үзәриндән атылыб гачырды. Гачанлар да, галанлар да, Мәһәммәдәли шаһы сөјүр вә пис-пис сөзләрлә хатырлајырдылар.

Бир гәдәр вурушдугдан сонра ингилабчылар сәрбазхана, мағазалар, топхана мејданы вә алагапыја гәдәр ирәлиләдиләр. О бири тәрәфдән Шешкилан мәһәлләсинин алынмасы да Ингилаби Шурада бөјүк шадлыға сәбәб олду.

Мән һәрәмхана тәрәфиндән һүчум едән дәстәләрин ичәрисиндә идим. Бу дәстә әл бомбаларынын јардымы нәтичәсиндә Мүчтәһид күчәсинә кирмәјә мүвәффәг олду. Бурада Һачы Мирзә аға имамчүмәнин вә онун гардашы Аға Мирзә Әлинин евини бөјүк атлы вә пијада дәстәләри мүһафизә едирди.

Бурада бөјүк бәдбахтлыг үз верди. Там бир гәләбә әрәфәсиндә дуран ингилабчы дәстәләр гарәтә мәшғул олдулар.

Һәр кәсин башы гарәтә гарышды. Габағыны ала билмәдик. Бөјүк галмагал дүшәчәјиндән горхдуг.

Дүшмән кериjә гајытды. Бир чохлары тутулду, өлдү,

гачды, мүһасирәдә галды. Бизим дә бир чох јолдашларымыз јараланды. Дүшмәндән дә 65 нәфәр өлән варды.

Мән әлимдә бомба олдуғу һалда дуруб гарәтчиләрә бахырдым. Евләрдән чыхан шејләри көрмәклә марагланырдым. Јанымда дуранларын дедијинә көрә вахтилә белә бир гарәт дә Низамүлүләманын евиндә олмушду. Мүчтәһидин евиндән гәрибә шејләр чыхарырдылар. Бу гарәтә күчә чамааты, хүсусән гадынлар да гошулмушду. Бөјүк бир халчаны дөрд адам тутмушду. Бунлар халчанын үстүндә дөјүшүрдүләр. Нәһајәт, бириси о бириләрини хәнчәрлә јаралајыб халчаны апарды. Јаралылар јенә дә ичәријә гајытды. Әлинә бир шеј дүшән тез кедир, лазыми јеринә гојур, јенә гајыдырды. Ушаг бешији дә апаран варды. Ушағы бешикдән евдә ачмаг мүмкүн олмадығындан ушагла бәрабәр чыхармышдылар. Гапыда ушағы ачыб јерә салдылар, бешији апардылар. 12—13 јашында ушаглар белә јасдыг, балыш дашыјырдылар. Јағ, бал, говурма күпәләрини бармаглајыб јеја-јеја бајыра чыхарырдылар. Ичәридән чох бөјүк курулту кәлирди. Ара-сыра тапанча да ачылырды. Бу курулту гијмәтли шејләрин үстүндә галхырды. Баһалы шејләри һәр кәс бир-бириндән гапмаг истәјирди. Евдән шеј чыхаранларын бир чохунун ағзы, бурну әзилмиш вә көзләринин алты көјәрмишди. Бир чохлары да бош чыхырды. Бунлар, гијмәтли палтарлары әјинләринә кејиб бајыра чыханларды, чүнки бир чохлары ичәри кирмәјиб јалныз гапыны кәсмишди. Ачыз адамларын көтүрдүкләри шеји әлләриндән алыб мәнимсәјирдиләр. Ичәридән тар, каманча, дәф вә саир мусиги аләтләри чыхаранлара да тәсадүф олунурду. Бирдән-бирә гапыда бир гијамәт гопду. Биринин архасындан јешији вуруб јерә салдылар. Јешији сындырыб ичиндәки конјак шүшәләрини чибләринә сохмаға башладылар.

Ичәридән үзү ағ өртүклү бир гадынла бир киши вуруша-вуруша бајыра чыхды. Бу вурушманын нә үстүндә кетдији мә'лум дејилди. Гадын өртүлү дә олса кишинин вурдуғу јумругларын чавабыны верирди. Ахырда гадын кишинин әл чәкмәдијини көрүб үзүндәки өртүјү вә башындакы чаршабы атды. Кишини о ки, лазымдыр дөјдү вә өзүндән әл чәкмәјә мәчбур етди.

Гадынын белиндә бөјүк бир тирмә шал варды. Гадын ичәридә бу тирмәни белинә сарыјыб чыхдыгда бу киши онун әлиндән алмаг истәјирди. Гадын үзү чил, бурну је-

кә, бојну гысыг, өзү дә көк вә јумруча бир гадын иди. Бунун гәрибә сифәтләриндән бириси дә бир әлинин хыналы, дикәр әлинин исә хынасыз олмасы иди.

Гијмәтли шејләр дашыныб гуртарды. Артыг ичәридән дәјәрсиз шејләр чыхырды. Бизим гаршымызда бир нәфәр кәнч дурмушду, гарәтдә иштирак етмирди. О, даима гарәтчиләри тәшвиг едиб дејирди:

— Дағыдын бу һәјасызын јувасыны!

Мән бунун ким олдуғуну сорушдум. «Кәлләпәз оғлудур!» дедиләр.

Ону јаныма чағырдым. Бу тәшвигин сәбәбини сорушдум. О, мәнә белә чаваб верди:

— Сағлыг олса көрүшәрик вә бу ишин сәбәбини сизә дејәрәм. Һәләлик бу һарамзаданын гардашы Аға Мирзәлинин дә евини дағытдырмаг лазымдыр,—дејиб кетди.

Һәлә гарәт давам едирди. Дүшмән бирдән-бирә һүчума кечди. Биз әлимиздә галмыш сон бомба илә өзүмүзү гуртардыг.

Истамбул дарвазасы тәрәфиндә дә шиддәтли мүһарибә кедирди. Бурадан бири дикәринин далынча шад хәбәрләр кәлирди. Ингилабчы дәстәләрин ирәли кетдијини вә мүһүм јерләрин әлдә едилдијини ешидирдик. Горху вә тәшвишә сәбәб олан бир вәһшәт варса, о да дәстәләрин гарәтә мәшғул олмасы горхусу иди. Бурада да Һаҹы Мир Бағыр сәррафын евини гарәт етдикдә әксингилаб дәстәләри һүчума кечиб ингилабчылары кери чәкилмәјә мәчбур етмишди.

Сабаһы күчәләрдә белә бир е'лан бурахылмышды:

> «ҺӘР КӘС ГАРӘТӘ МӘШҒУЛ ОЛСА, ҺАМАН ЈЕРДӘ Е'ДАМ ЕДИЛӘЧӘКДИР»

***

Ингилаб гүввәләринин башыпозуглуғуна бахмајараг Ејнүддөвлә ордусу һеч бир иш көрә билмирди.

Гафгаз сосиал-демократларынын ишә чидди диггәт вермәси, бомбаларын горхусу Ејнүддөвләнин кенерал-консула мүрачиәт етмәсинә сәбәб олмушду. Мүрачиәтнамәдә Русијадан кәләнләрин ишә мүдахилә етмәси, Тәбриз үсјанчыларына јардым вермәси ишинин шаһән-

шаһ һөкүмәтинә гаршы бир хәјанәт олдуғуну хатырлатмышды.

Буна көрә дә гафгазлылары сијаһыја алмаг вә кәләнләр һаггында чидди тәдбирләр көрмәк үчүн консулханада план һазырланырды.

Нина бу хәбәри сөјләдикдән сонра биринчи кәрә оларағ мәндән сорушду:

— Бир нечә кәрә сорушмаг истәмишәм, амма јенә дә унутмушам. Сән дә гафгазлымысан?

Мән зарафата башладым:

— Һәлә вәтәним бәлли дејилдир.

— Нә үчүн?

— Чүнки һәлә евләнмәмишәм!

Нина үзүмә тәәччүблә бахды:

— Бу нә дәмәкдир?

— Түркүн мәсәлини ешитмәдинизми?

— Сөјлә ешидим.

— Түркләр дејирләр ки, гадынын һаралы исә сән дә оралысан. Мән исә һәлә свләнмәмишәм.

О, күлдү. Лакин бир аз сонра чидди бир төврлә:

— Мән сизин һаралы олманызла чох марагланырдым, — деди. — Чүнки гафгазлылары тутмаг истәјирләр.

Блокнотуну чыхарыб бир нечә гафгазлы ады охуду.

— Мәшәди Һачы Гафгазлы, Аға Әли Гарабағлы, Һәсән Аға, Мәшәди Һәсән, Мәһәммәд Әли, Фәрәч Аға, Мирзә Әләкбәр[1], Абдулла Гафгазлы. Һәлә бир чохларыны јазмаг мүмкүн олмады. Горхурам ки, сәнин дә адын бунларын ичәрисиндә олсун.

— Бурада мәним адым јохдур. Олса да биз горхмуруг. Консул бизи тута билмәз, һәлә о вахт јетишмәмишдир. Сајдығын адамлардан бир нечәсини чыхандан сонра һамысы бурада отуран гафгазлылардыр.

— Онлар Бакыдан кәлән фиргә үзвләрини ахтарырлар. Сән бунларла танышсанмы?

— Өзләрини көрмәмишәм. Лакин онларын һаггында чох сөзләр ешитмишәм. Онларын чох мараглы адамлар олдуғуну сөјләјирләр. Ингилаб һәрәкатынын ичиндә бөјүмүшләр. Ингилаб һәрәкаты һарада олса, онлар јардыма кедән адамлардыр. Јорулмаз, ағырлыгдан гачмаз

[1] Мирзә Әләкбәр «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси мүдири Ч. Мәммәдгулузадәнин гардашыдыр.

адамлардыр. Бунлар торпағын мүлкәдарлар әлиндән алыныб кәндлиләрә верилмәсинә көмәк едирләр. Бурада да бунун үчүн чалышырлар. Онлар һәр јердә падшаһлыг үсулунун јыхылмасына чалышыб, јенә дә чалышырлар.

— Бунлары көрмәк нә гәдәр мараглыдыр!!

— Тәәссүфләр олсун ки, мән дә Бакыдан кәләнләри көрмәмишәм. Онлар һеч кәсә вә һеч вахт сирр вермәзләр. Онлар танымадыглары вә илләр узуну јохламадыглары бир адама сирр вермәзләр.

— Мән дә сәнин бу фикрини тәсдиг едирәм. Иткин дүшмүш атам да чох мөһкәм фиргәчи иди. Евдә онун дилиндән һеч бир шеј ешитмәмишдик.

— Белә дир һа. Онлар адама чох кеч инанырлар. Онлары алдатмаг да чох чәтиндир, бојунларына көтүрдүкләри вәзифәни јеринә јетирмәкдән өлсәләр дә бојун гачырмазлар.

— Будур һа. Бунун үчүн дә Сәттар хан бүтүн горхулу сәнкәрләри Бакы вә Күрчүстан фиргәчиләринә тапшырмышдыр.

— Сән буну һарадан ешитдин?

— Ејнүддөвлә буну тәфсилән јазыб консулханаја билдирмишдир.

Нина дуруб собаны ачды. Орадан тәләсик копја едилмиш бир чәдвәл чыхарыб охумаға башлады: «Нөбәр сәнкәрләриндә Һәсәнаға, Хәјабан сәнкәрләриндә Мәшәди Һачы вә Һәсән, ингилаб Шурасы вә базарын мүдафиәсиндә Мәһәммәд Әли Гафгазлы, бүтүн чәбһәләрин контролунда Әли Мүсјө, Фәрәч Аға, Мирзә Әләкбәр, Абдулла вә саир гафгазлылар».

Бүтүн бу материаллары Нинадан алыб көтүрдүм. Гызын фикрини башга тәрәфә чевирмәк үчүн бу материалларын нә кими васитәләрлә әлә кәтирилдијини хәбәр алдым. Нина сөјләди. Бир чох һијләләр ишләтмәјә мәчбур олурмуш. Нинанын нә гәдәр мөһкәм бир гыз олдуғуна бир даһа инандым. Консулханада чалышан кишиләри алдадырмыш.

— Доғрудан да мән бу материаллары нә васитәләрлә әлә кәтирмәнизлә марагланырам.

— Тәәччүб едиләчәк бир шеј јохдур.

— Сөјлә бахым!

— Тамамилә сөјләсәм гысганмазсан ки?

— Билмирәм! Әчәба, мән гысганмаг сәлаһиҗҗәтини газанмышаммы?

— Мән бу сәлаһиҗҗәти сизә чохдан бәри вермишәм. Әкәр сиз гәбул етмәсәниз бу башга мәсәлә.

— Мәним гысганч олмадығыма башга бир сәбәб дә вардыр ки, бәлкә сиз ону билмирсиниз.

Нина тез-тез әлими сыхыб дејирди:

— Сөјлә! Сән мәним чаным, сөјлә!

— Сөјләрәм! Гысганмаға лүзум јохдур; чүнки мән бачарыглы вә намуслу бир гыз олдуғуна тамамилә инанмышам.

Мәним бу сөзләримдән сонра Нинанын үрәјиндәкиләр тамамилә үзүндән вә көзләриндән охунурду.

Онун әлләри бирдән-бирә гызды. О, мәним һәгиги јолдашым олдуғуну дилинә кәтирмәдән белә, мәнә анлатды. Севинчли бир сәслә:

— Инанырам,—деди.—Лакин нә олурса-олсун, кишиләрдә гысганмаг тәбии бир һалдыр. Лакин сән инанмалысан ки, мәним јолдашлығым истәнилдији гәдәр сәмимидир. Инди динлә! Мән шәрглиләри, гадыны тез севән шәһвәт әсирләри кими таныјырдым. Фәгәт бу хүсусиҗҗәт башгаларында да вармыш. Мәним консулханада севилмәк ишим әввәлчә консулун өзүндән башлады. Бундан сонра исә баш катиб, икинчи, үчүнчү катиб, мүшавирләр, мүтәрчимләр, шифрә мүдирләри, үмури-идарә мүдирләри, дәфтәрдар, архив мүдиринә гәдәр мәнә өз мәһәббәтини е'лан етмәјә башлады. Консулханадакылар мәним башымы көрән кими өз башларыны унудурлар. Үмумиҗҗәтлә, кишиләрин бәдбахтлығына сәбәб олан да бу кими һаллардыр.

Консулханадакы кишиләрин демәк олар ки, һамысы беләдир. Онларын һамысы мәндә өзләринә гаршы кизлин бир севки һисс едир. Бу кими јанлыш дујғунун нәтичәсиндә онлар мәни бир-биринә гысганырлар. Мән бир күн Мирзә Фәтулла ханын әлини сыхыб күлдүм. Мирзә Әләкбәр хан мәнимлә хүсуси сөһбәти олдуғуну билдириб нә заман вахтым олдуғуну сорушду. Мән «Вахтым јох» дејә даима бојун гачырырдым. Нәһаҗәт, бир күн о, мәни консулханадан чыхаркән гаршылады вә јол узуну хүсуси сөһбәтини демәјә башлады.

— Мән сизә чохдан бәри бир һәгигәти демәк истәјирдим. Лакин буна фүрсәт тапа билмирдим. Сиз консул анләсинин ичәрисинә кирдијиниз күндән бәри нәчиб

вә әсил бир аиләдән олдуғунузу һисс етдим. Сизин һәр кәси күлә-күлә диндирмәјиниз күбар бир аиләјә мәнсуб олдуғунузу көстәрди. Фәгәт бизим халг мәдәниҗҗәтсиздир. Даһа доғрусу, вәһшидир. Сизин бу вәзиҗҗәтиниздән шүбһәләнирләр. Хүсусән, бизим Мирзә Фәтулла хан кими адамлар гадынлара нечә јанашмаг вә онларла нечә рәфтар етмәји тамамилә анламырлар. Мирзә Фәтулла хан орада-бурада сизин ону севдијинизи вә она мәһәббәт мәктублары јаздығынызы сөјләјиб фәхр едир. Туталым ки, сиз севки мәктубу јазмысыныз. Әкәр о, мәдәни бир адам олсајды, буну кимсәјә демәмәли иди. Затән әввәлдән дә онун хасиҗҗәтидир. Таныш олдуғу гадынлар һаггында һәр јердә данышар вә налајиг сөзләр сөјләр. Бир дә сиз бурасыны билмәлисиниз ки, о чәнаб кенаралын јанында о гәдәр нүфуза малик дејилдир. Бунун үчүн дә сиздән рича едәрдим ки, консул аиләсинин шәрәфини мүһафизә үчүн бу кими шәрәфсизләрә үз вермәјәсиниз вә үзләринә күлмәјәсиниз. Һәр нә хидмәтиниз олса, мәнә дејә биләрсиниз, зәннимчә сизә олан сәмими һөрмәтими билмәмиш дејилсиниз. Сизин нәчабәтиниз һаггында аиләмдә дә данышмышам. Гадыным, гызларым да сизинлә көрүшмәјә чан атырлар. Хүсусән, Алманијадан јени кәтирдијим пианону көздән кечирмәк үчүн сизин бизә кәлмәнизи рича едибләр. Әкәр мүмкүн оларса, бир јарым саат зәһмәт чәкәјдиниз.

Бу алчағын чавабында нә дејә биләрдим?

Онун бүтүн фикрини әввәлдән дә билирдим, башгасы да билмәсә өзүм онун сахтакар бир адам олдуғуну билирдим. Она белә чаваб вердим:

— Мирзә Фәтулла хан һәр сөз дејә биләр. Онун ағзыны јуммаг олмаз. Бәлкә бә'зи кишиләр бунунла да тәскин тапырмышлар. Сизин пианону көздән кечирмәјә кәлдикдә һеч дә сөзүм јохдур. Нә вахт лазым олурса кәлә биләрәм.

— Инди зәһмәт чәксәјдиниз даһа јахшы олурду.

— Нә ејби вардыр? Инди дә кедә биләрик.

Онун еви чох зәнкиндир. Өзүнүн демәсинә көрә Шәргин бүтүн әнтигә вә гијмәтли шејләри онун әлиндә имиш. Һәр шеји көздән кечирдик. Доғрудан да гијмәтли шејләр чохду. Гадыны вә ушаглары илә таныш етди. Балалары өзүндән тәрбијәли көрүнүрдү. Гадыны русча азчох даныша билирди. Фикрини анладырды. О, мәни гонаг чағырыб даими таныш олмағымызы хаһиш едирди.

Мирзә Әләкбәр ханла танышлығымыз белә башлады. О, јенә дә һәр дәфә көрүшәндә өз нәчабәтиндән вә консулун јанында олан нүфузундан данышыр, мәнә чох инанырды. Консулханаја јолум дүшдүкдә кабинетинә дә кирмәјә ихтијарым варды. Јанында олан кизли кағызлары да көрүрәм. Бир чох шејләри көтүрүб охумағыма да мане олмајыр; чүнки о, мәним сијасәтдән чох узаг олдуғуму дүшүнүрдү.

— Чох пакизә. Бәс Мирзә Фәтулла хан нечә?

О, мәним Мирзә Әләкбәр ханла олан танышлығымы, евләринә кетдијими дә ешитди. Јарын гыса бир мәктуб јазмышды.

«Мүмкүн оларса, бир нечә кәлмә данышмаг үчүн вахт тә'јин един!»

Вахт тә'јин етдик. Консулханада, онун кабинетиндә көрүшдүк. О да Мирзә Әләкбәр хан кими сөзә башлады:

— Биз император тәбәәсијик. Биздә хүсуси бир намус вардыр ки, о, башгаларында јохдур. Бунун үчүн дә биз Иранда һамыдан әввәл отуруб-дурдуғумуз адамларын кимләр олдуғуна фикир вермәлијик. Мирзә Әләкбәр ханы демирәм ки, пис адамдыр. Амма һәр нә олурса-олсун шәрглидир. Рус тәрбијәси көрмәмишдир. О, гадынлара тамамилә јанлыш әлагә бәсләјир. О, һәр гадыны бир өлчү илә өлчүр; о, Русијадан кәлән әхлагсыз гадынларла чох отуруб-дурмушдур. Бағышлајасыныз, сизин нәчиб вә сағлам фикирли гыз олдуғунуза һеч дә шүбһәм јохдур. Фәгәт бу чүр нагис адамларла отуруб дурмаг шүбһәсиз ки, сизи ләкәләјә биләр. О вахт чәнаб кенерал-консул да буну ешидиб һаггынызда шүбһәләрә дүшәр. Һәркаһ сизә бир шеј лазымса, биз бурада өлмәмишик. Һәркаһ сиз әјләнмәк истәјирсинизсә, өз евимиз, өз аиләмиз, өз чәмијјәтимиз дә вардыр. Бизим гапымыз сизин үзүнүзә ачыгдыр. Сиз кәрәк мәним јашајышымдан дәрс аласыныз. Бурада күл кими ад сахламышам. Консулун јанында бир сөзүм ики ола билмәз. Консул һазырда мәним бир түкүмү јүз Әләкбәр кими адамлара вермир. Һамысы мәним императора олан сәдагәтим вә өзүмүн намуслу бир адам олдуғум сәбәбинәдир. Сиз һәркаһ өзүнүзү бу чүр адамлардан мүдафиә етмиш олсаныз, мән дә сизин кими намуслу бир гызла таныш олмағымла фәхр едә биләрәм. Чохдан бәри сизә өз саф севкими изһар етмәк истәјирдим. Хүсусән евдә сизин консул аиләсинә кәлдијинизи ешидәндән бәри

һәр күн мәндән сорушурлар. Гызларымла күндә бир саат мәшгүл олмағынызы хаһиш едирләр.

Фәтулла хан данышыб гуртарынча әлими нечә дәфә сыхдығыны билмәдим. О, данышдыгча мәним көзүм онун масасынын үстүндә иди. Масанын үстү мәним үчүн олдугча әлверишли иди. Бүтүн русча документләр орада иди. Буна көрә дә Фәтулла ханы умудсуз бурахмаг јарамазды:

— Фикирләшәрәм. Сизин аличәнаблығыныз һаггында консул аиләсиндә чох гијмәтли вә тарихи сөзләр ешитмишәм, — деди.

Фәтулла хан ајаға дуруб јенә отурду. Уча јахалығыны дүзәлтди.

— Инди ки, бу сизә мә'лумдур, даһа мән һеч бир сөз данышмамалыјам; чүнки инсан һеч вахт өзүнү тә'риф етмәмәлидир, — деди.

— Ејби јохдур. Ајын биринден е'тибарән дәрсә башларыг. Һаггымда олан хејрхаһлығыныздан мәмнунәм. Дедикәриниз һаггында фикирләшәрәм.

Галхыб кетдим. Јарын шифрә мүдири адәти үзрә әлими сыхды. «Бизә илтифатыныз јох» дејә сөз атды. Голумдан тутуб отуртду. Онун јанында биринчи кәрә отурурдум. Шифрә одасында кимсәнин отурмаға һаггы јохду. Отурдум. О, әлиндәки ишини гуртарды. Үзүмә бахыб мәнә рәһми кәлән бир адам кими башыны булады:

— Аһ, сиз һәлә ушагсыныз. Һарада јашадығынызы билмирсиниз. Бурасы Шәргдир. Буранын адамлары үздә беһишт, ичиндә исә чәһәннәмдир. Нә гәдәр кеч дејил, бунлардан чәкил! Милләтимсән. Намусун өз намусумдур. Бурада беш-алты адамыг. Өзүмүзү чох намуслу апармалыјыг. Мән сизин һаггынызда бүсбүтүн башга фикирдәјәм. Чәнаб консула да бу хүсусда ишарә вермишәм. Доғрусу, гадынымла јашамаг һеч дә мүмкүн дејил, тәрбијәси илә тәрбијәм тутмур. Әслинә бахсан бизим онунла евләнмәјимиз өзү дә бир шүбһәдир. Јахында бошамаг фикриндәјәм. Өзү дә әсилзадә дејил. Чәмијјәт ичәрисинә чыхармаға да утанырам.

О, белә сөзләри чох данышды. Бу күндән башлајыб мән шифрә мүдиринин одасына чох кедиб кәлирдим. Һәр көрүшүндә:

— Сиз сөз версәниз, гадынымы бошајыб сабаһын өзүндә Орјол шәһәринә јола салаҹам, — дејир.

— Мән дә анама бу мәсәлә һаггында јазмышам. Бахаг нә чаваб верәчәкдир? — дејә мән дә ону сакит едирәм.

— О, сон заманларда өз вәзифәси даирәсиндә мәним үчүн бир вәзифә дә тә'јин етмишдир. Мәним ишим шифрә салынмыш материаллары һиссәләрә ајырыб бә'зиләрини исә бағлајыб архивә вермәкдән ибарәтдир. Мирзә Әләкбәр, Мирзә Фәтулладан көтүрә билмәдијим вәсигәләри бурадан даһа тез көтүрә билирәм.

Амма шифрә мүдири гәдәр гысганч бир адам көрмәмишәм. О, ики тәрәфдән гысганыр. Онун өзү дә буну тәсдиг едиб дејир:

— Бир тәрәфдән чох севирәм. Бунун үчүн дә гысганырам. О, бири тәрәфдән дә милләтимсиниз. Шәрглиләрин сизи севмәси мәним милли намусума тохунур.

— Затән кишиләр гысганчдыр. Онлар јалныз өз гадынларыны дејил, јабанчы бир гадыны белә бир-биринә гысганырлар. Бурасы чох күлүнчдүр, — дедикдә о, өзү дә тәсдиг етди:

— Доғрудур. Гысганчлыг севкидән доғур. Һәр севән киши гысганмаға мәчбурдур.

— Шифрә мүдири мәнә чох инаныр вә мәни садә бир гыз һесаб едир. Онун шифрә мүдири тә'јин олунмасынын башлыча сәбәби дә анчаг халис рус олмасыдыр. Чох авам, чох ахмаг бир адамдыр.

Инди сәнә бир аз да консулун өзүндән данышачағам.

— Консул өзүдәми сәни севир?

Нина күлә-күлә чаваб верди:

— О, севир, фәгәт севкини көһнәлмиш бир үсулда һәјата кечирир. О, мәни бөјүк гызым дејә сәсләјир вә түкләримдән өпүр. О, мәним түкләримә әл чәкдикдә нә вәзијјәт алдығыны һисс едирәм. Затән бурасы кишиләрдә тез-тез тәсадүф едиләчәк бир хүсусијјәтдир. Онлар гадына јанашдыгда әввәлчә бачысы, гызы вә саир јахынлары кими севәр. Сонда өз һәгиги мәгсәдини сөјләр.

— Нина, — дедим, — сән кишиләри чох дәриндән өјрәнмәјә чалышырсан. Бу ишә чохданмы башладын?

— Араз чајыны бу тәрәфә кечәндән бәри!

— Бу дәрсдә мүвәффәгијјәтиниз вардырмы?

— Гисмән вардыр. Гисмән дә јохдур.

— Мәсәлән?

— Бә'зиләрини өјрәндим. Бә'зиләрини јох.

— Әлбәттә, кишиләрин һамысыны өјрәнмәк мүмкүн дејил. Даирәни чох кениш көтүрмәјиб програмы гысалтмыш олсаныз, даһа тез наилијјәт газанарсыныз.

— Доғрудур. Мән бајырда мүвәффәгијјәт газанырамса да, тәәссүф ки, бу диванын үстүнү, бурада отуран бир кимсәни лазыми гәдәр өјрәнә билмәдим.

— Демәк, сән һәләлик бу евин ичини белә өјрәнә билмәмишсән.

— Еви өјрәнмишәм. Чансыз шејләрин һамысыны тәһлил едә биләрәм, лакин мәнимлә чохдан бәри таныш олан, һәр бир имкан вә сәлаһијјәтә малик олан бир адамы өјрәнә билмәдим.

— Мәними?

— Бәли сәни!

— Әчәба, мәним ким олмағым сәнә ајдын дејилми? Сәнә бәсләдијим сых мүнасибәти тә'јин едә билмәдинми?

— Тә'јин етсәм дә, она мүәјјән бир шәкил верә билмәдим. Бунда ачиз галдым. Сән чох ирадәли адамсан. Дәмир адамсан. Атамын да ирадәси белә иди. Бу ирадә болшевик ирадәсидир. Буну һеч кәс сындыра билмәз. Билмирәм болшевикләрин һамысындамы белә ирадә вардыр?

— Билмирәм. Мән болшевикләрлә һеч вахт отурубдурмамышам.

— Ким билир, бәлкә мән ајлардан бәри бир болшевиклә үз-үзә отурурам. Бу ирадә јалныз болшевикдә ола биләр. Гызлар бу ирадә саһибини даһа тез севә биләрләр. Доғрусуну сөјлә, сән болшевиксәнми?

— Мән болшевик ола билсәјдим, доғрудан да өзүмү ирадәли бир инсан һесаб едәрдим. Мән болшевикләр һаггында чох ешитмишәм. Лакин һәр мәним кимиләр болшевик ола билмәз. Һәр кәс дә бу ады дашымаға лајиг дејилдир. Болшевик нә алданыр, нә дә тәслим олур. Болшевик өһдәсиндә олан фиргә вәзифәсини һәјатынын биринчи планына кечирир. Галан ишләр исә икинчи дәрәчәдә галыр.

— Чох көзәл. Де көрүм, болшевикдә севки олмазмы?

Нина јенә дә консулханадан, башга-башга јерләрдән данышараг сонра мәсәләни кәтириб әввәлки јерә чыхармышды. Јенә дә севкидән бәһс едир, јенә дә мәни өјрән-

мәјә чалышырды. Она гаршы сүкут етмәк јарамазды. Чавабында дедим:

— Болшевикләрдә севки һисси даһа сәмимидир. Онларын севкиси даһа сағлам, даһа да сафдыр. Ешитдијимә көрә, болшевикләр гадынлары чох севир, фәгәт там мә'насы илә бир јолдаш вә чәмијјәтин үзвү кими севир. Болшевикләр гадынын чәмијјәтдә ән актив ишчи олдуғуну иддиа едирләр.

— Доғру дејил. Гадын киши гәдәр һәјатда јарадычылыг көстәрә билмәз.

— Мән дә әввәл белә дүшүнүрдүм. Лакин сонрадан билдим ки, болшевиклији јараданлар о һәјатда иштирак едә биләчәк болшевик гадынлар да јарадачаг вә онларын вәзифәләрини лазымынча тәгсим едә биләчәкдир.

— Онда гадында һеч инчәлик галмаз.

— Болшевикләр инчәлијин әлејһинә дејилдир. Онлар гадынлыгын тәләб етдији һәр бир инчәлији гадынлыға верир. Ејни заманда онларын бир әјләнчә шәкли алмасына мане олур.

Нина јенә дә дүшүнмәјә башлады. Тәәччүблү бир һалда:

— Мән, — деди, — болшевикләр һаггында чох дүшүнүрәм. Лакин бу дүшүнчәләр һеч бир фајда вермир. Болшевик типи, болшевик симасы, мәним вахтилә романларда таныш олдуғум фантастик типләр, көзә көрүнмәз сималар кими галыр. Онлары охучунун көзүндә һәгигәтә чевирәчәк һеч бир васитә јохдур. Она көрә дә болшевикләр һаггындакы дүшүнчәм, бир романын гәһрәманына даир олан тәсәввүрүм шәклини алыр.

— Мән дә сәнин кими дүшүнүрдүм. Лакин күнләрин биринде бир нәфәр танышын әлиндә бир-ики болшевик китабчасы көрдүм. Билмирәм о да һарадан тапмышды. Һәрдән мән дә кедиб гулаг асдым. Орадан бир чох сөзләр ешитдим:

— Сән о китаблары тапыб мәнә верә биләрсәнми?

— Билмирәм, кәрәк габагча о танышымы ахтарыб тапам. Бәлкә дә китаблар галыр. Һәркаһ галырса, тапыб сәнә верәрәм. Амма нәдәнсә мән о китабларла чох марагланмырам.

— Рича едирәм! Мән онлары өјрәнмәк истәјирәм. Тапсан чох разы галарам.

— Әмин ол! Бәлкә дә тапдым.

Ајрылдыг. Консулханадан гафгазлылара аид олан вәсигәләр кәтирилмишди. Онлары мүзакирәјә гојмаг үчүн Әнчүмәнә кетдим.

МӘЧЛИСДӘ

Әнчүмәндә Теһран ордусунун Васмынч, Маку ордусунун исә Тәбриз әтрафында мәшһур Сәһлан кәндинә кәлмәсиндән данышырдылар.

Маку ордусу Сәһлан кәндинә кирән кими бүтүн тахыл вә оту јандырмышды. Бунларын Тәбриз ичәрисинә кәтирилмәси һаггында Әнчүмәндә дәфәләрлә мәсәлә гојмуш, кечирә билмәмишдик.

Маку ордусунун ингилаб тәрәфиндә дуран бу кәнди гәтлү-гарәт етдији, 28 нәфәр өлдүрүлдүју, галанлары исә әсир көтүрүлдүју сөјләнилирди. Маку ордусу 7 мин атлы, пијада, беш Австрија топу вә бир чох мүхтәлиф системли силаһдан ибарәт иди. Ордунун башында Иззәтулла хан, авачыглы Һејдәр хан вә Нәсрулла хан дурур. Теһран ордусу Тәбризи үзүк гашы кими аралыға алмышды. Умуми мүһарибәнин башланачағы һаггында рус консулунун Петербурга вә Теһрандакы рус сәфиринә көндәрдији шифрәли телеграмын сурәтини Нина һәман күн әлә кәтирмишди. Телеграмда белә јазылырды:

«Тәбриз сон дәгигәләрини кечирир. Һөкумәт гошунунун мигдары 30 миндир. 12 јени вә бир мигдар да әски топ вардыр.

Салар Әрфә, Сејфулла хан, Ејвазәли хан Гара Мәликдән, Маку гошунлары исә Ачычај, Гамышван тәрәфиндән һүчум едир. Бунлар Һөкумабад, Сәбғазан вә Гараағачы көтүрмәк үчүн чалышыр. Һәләлик Зәрғам Низам, Муса хан, Мәдәдәли хан вә Һүсејн хан мин нәфәр атлы илә Сејид Ибраһим мәгбәрәси тәрәфиндән Ајранчы мәһәлләсинә сохулмушдур.

Бир бөлүк пијада Лекләри, икинчи бөлүк исә Саман мејданы тәриги илә Истанбул дарвазасыны көтүрмәк үзрәдир.

Сурхаб дағынын әтәкләриндә јерләшдирилмиш топлар Сәрдари-милли Сәттар ханын мәркәзи олан Әмрәхизи арамсыз бир сурәтдә топа тутур.

Бағыр ханы тутмаг үчүн Ејнүддөвләнин Шатранлы ордусу вә Теһрандан јени кәлән ордунун сүвари һиссәләри Хәјабан вә Маралан тәрәфләринә сохулмаг үзрә-

дир. Тәбриз алындыгдан сонра нә чүр һәрәкәт едәчәјимиз һаггында сәрәнчам көзләјирәм».

Ән әввәл Гамышван тәрәфиндән һүчум едән Маку ордусу сынды.

Сәттар хан макулулара һијлә едиб Ачы көрпүсүндән ичәри чәкилди. Маку гошуну шәһәрә сохулду. Онлар көрпүјә јахын Әмир карвансарасында јерләшдиләр. Сәттар ханын адамлары диварлары дешиб карвансараны мүһасирәјә алдылар. Ахшама гәдәр давам едән мүһарибәдә макулулар тамамилә мәғлуб олду. Бүтүн һәрби ләвазимат шәһәрин ичәрисинә дашынды. Дәвәчи вә Әмрәхиз тәрәфиндән һүчум едән Мәдәдәли хан, Муса хан, Һүсејн хан исә Загафгазија ишчиләринин бомбалары гаршысында совурулуб керијә атылды. Бурада бомбалардан бири дивара тохунуб ики нәфәр бомба атан Загафгазија ишчисини тәләф етмишди.

Ејни заманда бу бомбанын бир парчасы да һүчум етмәкдә олан Зәрғам Низамын бир көзүнү төкдү.

Гарамәлик тәрәфиндә топланан салар Әрфә Сеjфулла хан, Аманулла хан, Ејвазәли хан гүввәләри исә Маку ордусунун мәғлубиjjәтини көрәркән чәкилмәjә мәчбур олдулар.

Хәjабан мәһәлләсинә сохулмаг истәjән Шатранлы ордусу да Маралан, Гуручај, Хәjабан мәһәлләсинә сохулуб топларыны тәпәләрдә jерләшдирмәjә мүвәффәг олмушду. Бурадакы мүһарибә саат икидән ахшама гәдәр давам етди. Бунлар да чәһәннәм машынларынын дәһшәтләриндән јаха гуртарыб гачмаға башладылар. Апарылан өлүләрдән башга 500 нәфәр өлү бурахыб гачдылар.

Бу күн Загафгазија ишчиләри Иран ингилабынын тарихиндә мисли көрүлмәjән бир гәһрәманлыг көстәрди.

Күн батан вахты бүтүн чәбһәләрдә сакитлик башланмышды. Биз кечә саат 10-дан күндүз саат бешә гәдәр јолдашларын басдырылмасы, јаралыларын сарынмасы илә мәшғул олдуг.

***

Чох јорулмушдум. Мәнзилимә кәлиб јујундум. Үстүм-башым гана вә ганлы торпаға батмышды. Әлбисәми дәjишдим. Јемәк истәjирдим. Кечә саат ондан индиjә гәдәр һеч бир шеj jемәмишдим. Бу күн чох гиjмәтли

јолдашларымызы итирмишдик. Одур ки, әсәбләрим чох хараб олмушду. Нинанын јанына кәлдим. Кечә саат 12-нин јарысы иди. Мән ичәри кирәркән о Мәчиди јатырмаг үчүн она јемәк верирди. Мәчид мәни көрмәмиш јатмазды. Ичәри кирәркән үзәримә атылды. Гучағыма көтүрүб охшадым. Данышдырдым. Фәгәт әјләнмәк һәвәсим јохду. Сәлтәнәт бачы ону мәндән алыб јатаг отағына апарды. Һеч бир сөз демәдән Нинадан чај истәдим. Чај ичдикдән сонра Сәлтәнәт бачы јемәји кәтирди. Онун өз отағына кедиб јатмасыны рича етдик.

Нина мәним позғун вә јорғун симамдан бир бәдбахтлыг үз вердијини дујмушду. Онун үчүн дә сөзү һарадан башлајачағыны билмирди.

Ахырда хәифчә күләрәк деди:

— Чәбһәләрдә нә олубса, билмирәм. Анчаг консулханада оланлары сөјләсәм күләчәксән.

Нина ајаға дурду. Башыны ики әлләри арасына алыб евдә саға-сола долашмаға вә консулун һәрәкәтини тәглид етмәјә башлады.

— Алчаглар, гојунлар, әчлаф, јығма көпәкләр. Бешон чүт лоту-потунун, чырын-чыплағын өһдәсиндән кәлә билмәдиләр. Мән сәфири дә алдатмышам. Тәбриз алыныр дејә телеграм вурдум.

Һәлә Нина ојунуну гуртармамышды. Ону дајандырыб сорушдум:

— Бу күнкү иши нечә көрдүн?!

— Бөјүк гәләбәдир. Лакин консул һәлә дә үмидини кәсмәмишдир. Бу күн бүтүн орду нүмајәндәләри илә данышыг апарылачагдыр. Ејнүддөвләјә рус мәнафеjинә тохунмамаг үчүн мүһарибәни узатмамасы тәклиф олуначагдыр.

Һәлә јемәји битирмәмишдик. Јенә дә шәһәри дәһшәтли бир курултү көтүрдү. Видалашыб Нинанын дедиji китаблары өзүнә тапшырмагла чыхдым. Ингилаб Шурасында бөјүк һәјәчан варды. Сәттар хан нә свдә, нә дә шурада јох иди. Ејнүддөвлә ордусундан бир алај гәфләтән һүчума кечәрәк Мәшг мејданыны тутмушду. Шиддәтли мүһарибә кедирди.

Биз кечә саат бирдә Сәттар ханы чәбһәдә тапдыг. Бу мүһарибә сәһәр саат бешин јарысына гәдәр давам етди. Ишыгланыркән дүшмән башыпозуг бир һалда кери чәкилирди. Вурушмада 45 нәфәр дүшмәнләрдән өлдүрүлмүшдү.

***

Һәр күн хырда чыхышлар олурду. Ахырда Сүпәһдар Мәһәммәдәли шаһа белә телеграм вурмаға мәчбур олмушду:

«Әʼлаһәзрәта! Дүвәли мүәззәмә консуллары мәчлисинин, әјаләт әнчүмәнин ачылмасыны вә ингилабын бунунла да јатырылмасыны мәсләһәт көрүрләр. Һәркаһ гибледи-аләм мәрһәмәт бујурурса, јени интихабларә башланарса, бунунла да «дәјирмана су кәләр вә ишләмәјә башлар», белә олурса, әлаһәзрәтин сәлтәнәти нәслән бәʼд нәсил мөһкәм олар.

21 шәʼбан. Бәндәји-кәмтәрин *Сүпәһдар*».

Мәһәммәдәли шаһ да бу мәзмунда бир телеграм вуруб Сүпәһдары мәзәммәт едирди:

«Сиздән чох узагдыр ки, дөрд-беш нәфәр шәрарәт саһибини тутуб чәзасыны вермәдән Тәбриздә сечки башланмасыны тәклиф едирсиниз. Нечә ки, шәрʼи мәшрутәни вермишәм, елә дә мәчлис вә әнчүмән бәргәрар олачагдыр. Аллаһын мәрһәмәтиндән Теһран шәрарәтчиләрини дағытдыг. Баби динини нәшр едәнләрин чәзасыны вердик. Азәрбајчан раһат олмајынча әнчүмән сечкисинә ичазә вермәјәчәјәм. Тәбриз алтындан гајыдыб гачан Маку ордусунун Тәбриз мүһарибәсинә гајытмасы үчүн тәшәббүсдә булунмалысыныз».

Јухарыда көстәрилән бу телеграмларын һәр икиси өз јеринә көндәрилмәдән рус кенерал-консулунун әлинә кечмишди. Рус консулунун почт-телеграф идарәсиндә олан акентләри һәр бир телеграфы оғурлајыб кәтирирди, Нина исә бунлары ја мүтәрчимләр масасы вә ја шифрә мүдири кабинетиндән көтүрүб ингилабчылара верирди.

НИНАЈА ГАРШЫ ШҮБһӘЛӘР

Мән ичәри кирдикдә Нинанын нәји исә тәләсик голтуғуна сохдуғуну көрдүм. О, өзүнү итирмишди. Мәни көрәркән китабчаны гојнундан чыхарды.

Она ики китабча вермишдим. Бири фиргәнин програмы, икинчиси исә «Болшевикләр кимдир вә нә дејирләр?» адлы бир әсәрди.

Нина бу китабларла чох марагланырды. О, синфин синфә гаршы гојулдуғу үсулдан, синфләрин арасындакы игтисади тәзадлардан охудугча һәзз алырды. О, хүсусән синфи мүбаризә јоллларыны өјрәнир вә мүбаризә едән синифләрин кимләрә архаландығыны арашдырырды. Нина јенә дә мәни көрән кими бармағыны бир сәтрин үстүнә гојуб деди:

— Бунлар тамамилә доғрудур. Лакин мән һазырда Иранда мүбаризә апаран синифләр арасындакы зиддијјәтин тәфсилатыны лазымынча тәһлил едә билмирәм.

— Әлбәттә, бу чәтиндир; чүнки Иран сәнаје өлкәси дејилдир. Бурадакы мүбаризә бир тәрәфдән кәндли, базар әснафы, хырда сәнаје саһибләри, хырда буржуазија, дикәр тәрәфдән дә бөјүк мүлкәдар, хырда феодаллар, һакимләр арасында кедир. Бунун үчүн дә мүбаризәнин вә зиддијјәтин шәкли тамамилә башгадыр. Буна көрә дә Ирандакы зиддијјәти китабдан дејил, тәчрүбәләрдән өјрәнмәлисән.

***

Мән һәр күн Нинанын јанына кедәркән ондан јалныз бу сөһбәтләри ешидирдим. Бир нечә күндән сонра ону евдә чох аз көрүрдүм. Һәр күн Тәһминә ханымкилә кетдијини сөјләјирди. Ахырда мән бу мәсәлә илә марагланмаға башладым.

Тәһминә ханымы һәр күн көрүрдүм. Нинанын онлара мәһәббәт бәсләдијини вә бунун үчүн дә евләринә тез-тез кетдијини хатырлатдым. Тәһминә ханым еви тәмизләјирди. Башыны галдырыб үзүмә тәрс-тәрс бахды:

— Бәли, чох кәлир! — дејә ишинә дәвам етди. Гадынын бу гыса чавабындан шүбһәләндим. Даһа бир сөз сөјләмәдим. Нинаны тәʼгиб етмәјә башладым. Күнләрин бириндә онун Тәһминә ханымын евинә кетдијини көрдүм. Бир аздан сонра 18—20 јашында олан бир нечә кәнчин дә Тәһминә ханымын евинә кирдијини көрдүм. Шүбһәм даһа да артды.

Әввәлчә ораја кирән кәнчләри өјрәнмәјә чалышдым. Түтүнчүоғлуну чағырдым. Гапыда гојуб бүтүн бурадан чыханларын ким олдугларыны билиб мәнә хәбәр вермәсини тапшырдым. Түтүнчүоғлу ән инанылмыш јолдашлардан бириси иди. Хүсусән, ону Саллах Сүлејманын әлиндән гуртармағым онун мәнә олан мәһәббәтини даһа да артырмышды.

Ахшама бир саат галмыш Түтүнчүоғлу илә көрүшдүм. О, мәнә 7 нәфәр кәнчин сијаһысыны верди. Бунлар халча фабрикиндә чалышан јохсул ишчиләрди. Тәһминә ханымын оғлу һәсәнағанын јолдашлары иди.

Бу топланыш јалныз бир күн дејил. ики-үч күндән бир олурду. Бу сирри јалныз Тәһминә ханымдан өјрәнмәк мүмкүндү.

Тәһминә ханыма вә гызларына палтарлыг алмышдым. Јенә дә адәти үзрә о, еви тәмизләмәјә кәлмишди. Јыхадығы алт палтарларымы да кәтирмишди. Тәзә алдығым палтарлары вердим. Чох разы галды

— Оғлум, күн о күн олсун ки, бу палтарлары сәнин тојунда кејиб ојнајаг, — деди.

Мән тез чаваб вердим.

— Ah, Тәһминә ханым, даһа мән кимә евләнәчәјәм? Һаны о гыз ки, инанасан?

— Бәс Нина ханым нәдир? Ондан көзәл гызы һарадан тапачагсан? Өзүнүн дә сәнин севкиндән учмаға ганады јохдур.

— Доғру дејирсән, Тәһминә ханым. Бир аз бундан әввәл белә иди. Амма инди...

— Нечә инди? Инди нә олубду ки?

— Нә олачагдыр? Нинаны даһа ахшам, сәһәр евдә тапмаг мүмкүн олмур. Сизин евдә чаванлары башына јығыб кефини сүрүр.

Бу сөзү дејәндә елә бил ки, барыты од тутду.

Тәһминә ханым сүпүркәни јерә атыб ирәли кәлди:

— Бу чүр сөзләри данышма! Мәним евимдә о чүр шејләр олмаз. Нина өзү дә елә гыз дејил. Истәјирсән ачығыны дејим. Амма бир адама демәмәлисән, чүнки мәнә анд верибләр.

— Билирәм нә үчүн јығылырлар. Нина өзү башгаларыны севирсә, мәним нә сөзүм ола биләр? Горхма һеч кәсә демәрәм.

— Һәсәнин өлүмүнү көрүм ки, сән јанылырсан. Белә шејләр јохдур. Гој доғрусуну дејим. Инди бир нечә күндүр ки, Нина бир-ики китаб кәтириб Һәсәнағанын јолдашларыны јығыб дәрс верир. Әввәлчә тәк Һәсәнағаја дәрс верирди. Сонра исә јолдашларыны да чағырды. Амма нә дәрс олдуғуну билмирәм. Чох кизли тутурлар. Мәнә анд верибләр. Анчаг сәндән кечә билмәдим, дедим. Амма сән оласан Һәсәнағанын чаны, бу сирри һеч кәсә ачма!

Нина Тәбриздә биринчи дәфә фиргә өзәји тәшкил етмишди. Нинанын өзү илә бәрабәр өзәјин доггуз нәфәр үзвү варды. Ахырда мәним өзүм дә һәр күн Тәһминә ханыма бу сирри кимсәјә ачмамасыны тапшырырдым. Тәһминә ханым бу сирри өз гызларындан да кизлин сахлајырды.

СИЈАСИ ДӘРНӘК ҮЗВЛӘРИ

Бир нечә күндән бәри Нина чох гәмли көрүнүрдү. Ону бир күн ағлајаркән көрдүм. О, даима өз дәрдини вә ону кәдәрләндирән һадисәни мәндән кизләмәјә чалышырды.

Дәрдини мәнә билдирмәмәк үчүн мәни көрәркән күлүшләрлә гаршылајыр вә шадлығы ифадә едә биләчәк сөһбәтләр башлајырды. Лакин бу, јенә дә әввәлки Нинаны, нәвазишли, шад вә севинчли Нинаны әвәз едә билмирди. Мән дә чох јорғун идим. Нәдәнсә кичик Мәчидин тәрбијәчиси Сәлтәнәт дә бу күн кәлмәмишди. Нина һараја исә кетмәли иди. Мәчид наһар јемәјиндән сонра јатмышды. Ушағы тәк бурахмаг мүмкүн дејилди. Мән орада бир аз раһат олмағы, һәм дә Нина гајыдынча, евә, ушаға гараул чәкмәји гәрара алдым. Нина отағына кирди. Бир аздан сонра тамамилә гара палтарларыны кејиб матәмли бир гыз кими видалашыб кетди. Шүбһәләндим. Нәдәнсә, бу гәдәр инандығым, өлүм-дирим мејданында әлбир ишләдијим гыздан тез-тез шүбһәләнирдим. Бу шүбһә мәни јатмаға гојмады. Нә гәдәр о тәрәф бу тәрәфә чеврилдимсә, јенә мәни јуху апармады. Кетмәк мүмкүн дејилди, ушағы бураха билмирдим. Дуруб палтарымы кејдим. Чајы һазырладым. Охумаға бир шеј ахтарырдым. Китаблары арашдырырдым. Нинанын әввәлдә севдији вә Тәбризә кәләркән мәнә көстәрдији «Үч түфәнкли» адлы китабы көрдүм. Китабы араладым. Әввәлчә шәкилләрини көздән кечирмәк истәдим. Әсәрин гәһрәманларыны охујурдум. Нинанын бу гәһрәманларла нә гәдәр марагландығыны дүшүнүркән мәндә о гәһрәманлара гаршы бир севки ојанырды, чүнки мән севдијим гыз, вахтилә онлары севирди.

О, нә үчүн гәмкиндир? О, нә үчүн ағлајыр? О, нә үчүн гара кејди? О, нә үчүн мәни евдә бурахыб кетди? Бәлкә онун севкилиси вардыр? Бәлкә о, мәнә өз гәлби-

875 31

ни демәјә утаныр? Бәлкә о, ачыгдан-ачыға мәни рәдд едә билмәјир? Бәлкә дә Тәһминә ханым мәни алдадыр? Ким билир, Тәһминә ханым ону бир башгасы илә танышмы етмишдир? Бунлары дүшүнүркән јенә дә Нинанын мәнә гаршы сәмимијјәтини хатырлајыб бүтүн шүбһәләримі рәдд етмәјә чалышырдым. Мән бу дүшүнчәләрин тә'сирилә китабы вараглајырдым. Китабын арасында галын бир кағыз олдуғуну һисс етдим. Бунунла чох марагландым. Нинанын һазыркы сирләринә бунунла јол тапачағымы дүшүндүм. Бә'зән гызларын бүтүн варлығыны вә гәлбини ифадә едәчәк кағызларын китаб арасында кизләдилдијини билирдим. Кағызы көтүрдүм. Ригадан јазылмышды. Кағызы јазан Нинанын анасы имиш. Консулхана үнванына кәлән бу мәктуб мусиги мүәллимәси Розинаја јетишмәли иди.

Мәни һејрәт көтүрдү. Хәчаләтимдән тәрләдим. Көјсүмдән, башымдан бухар галхдығыны көрдүм. Һәрәкәт етмәјә тагәтим јох иди. Мәни севән, мәним севким үчүн өлүмләр гаршысындан атылан бир гыз индијә кими доғру адыны белә мәнә сөјләмәмишди. Дүшүндүм. Бир нечә дәгигә бу дүшүнчәләр давам етди. Өз-өзүмә дедим: «Јох, јох, бу гыз садә бир гыз дејилдир. Бу, билә-билә өзүнү садә көстәрирмиш. О нәдир? О ким ола биләр? О, әксингилабчы дејилдир. О, консулун хәфијјәси дә дејилдир; чүнки о, әксингилабчы олсајды, бу гәдәр кизлин сирләри кәтириб ингилабчыларын әлинә вермәзди». Јенә дә дүшүнмәјә башладым: «Јох, бу ингилабчыдыр. Бундан инчимәјә һаггым јохдур, чүнки мәним өзүм дә өз доғру адымы демәмишәм. Гыз ингилабчыдыр! Ингилабчы олдуғу үчүн дә еһтијатлыдыр. О, мәни севир, чох сәмими севир, ким билир бәлкә мәни ингилаба хидмәт етдијим үчүн севирмиш. Әкәр белә исә о, јенә дә мәндән узагкөрүчү вә диггәтлидир; чүнки о, мәни тез таныды. Мәнсә ону чох кеч вә чәтин таныја билдим.

Һәр нә исә гыз мәни севир. Һәркаһ адыны кизләмишсә дә севкисини вә гәлбини кизләмәмишдир. Бәлкә дә бу мәктуб онун дејил. Бәлкә дә онун ады Нинадыр».

Бу дүшүнчәләрлә китабы јенә варагладым. Бир јығын кағыз парчаларына раст кәлдим.

Кағызлары ачдым. Өз-өзүмә «Бурадан јенә дә бә'зи шејләр өјрәнмәк олар», — дедим.

Кағызлар доггуз нәфәрин фиргә билети иди.

Биринчи билети охудум:

Розина Никитина.

Демәк өз адыны севдији бир адамдан кизләдән гыз өз фиргәсиндән кизләдә билмәмишди. Фиргә билетиндә доғру адыны јаздырмышды. Тәбриздә биринчи фиргә өзәјини тәшкил едән бу гыз мәни даһа да марагландырды. Өзәк үзвләрини бир-бир охудум.

1) Розина Никитина. 2) Һәсәнаға Һејдәр оғлу, 3) Шәфи Шә'бан оғлу. 4) Әләкбәр Казым оғлу. 5) Бағыр Һачы оғлу. 6) Салеһ Мүсејиб оғлу. 7) Јавәр Хәлил оғлу. 8) Һачыаға Әвәз оғлу. 9) Дадаш Гулу оғлу.

Өзәк үзвләри вахтилә Түтүнчүоғлунун кәтирдији сијаһыда јазылан кәнчләр иди. Нинанын Тәһминә ханымын евинә бунлары һазырламаг үчүн кетдији ајдын олду. Сон ики фиргә билетинин гараландығы мәни јенә дә фикрә салды. «Әчәба, бунлар фиргә өзәјиндән говулмушлармы? Һәркаһ говулмушларса нә үчүн? Һансы хәјанәтләрин сәбәбинә?» Бәлкә дә «бунлар кедиб өзәјин сирләрини верәр, гызын ким олдуғу мејдана чыхар, өзәк үзвләринин башына бир фәлакәт кәтирәрләр» — дејә бу мәсәлә һаггында гызла данышмағы вә бу барәдә она бә'зи мәсләһәтләр вермәји гәрара алдым. Бир аздан сонра фикрими дәјишдим. «Гызын өзү о гәдәр дә јазыг вә бачарыгсыз дејилдир, о бүтүн ағырлығын габағындан гуртармағы бачарар» дејә дүшүндүм.

Дуруб чајы кәтирәрәк габағыма гојдум. Китабы да көтүрүб әввәлки јеринә бурахдым.

Мәчид дә ојанмышды. Нинаны чағырырды. Дуруб палтарларыны кејдирдим, јаныма көтүрдүм. Чај төкмәк истәјирдим. Нина ичәри кирди.

— Нә тез галхдыныз? Мән билсәјдим тез гајыдардым.

— Јата билмәдим. Фикир гојмады. Мәчид дә ојанды.

Мәчид Нинаја доғру јүјүрәрәк:

— Һара кетмишдин? — дејә сорушду.

Нина ушаға тәәччүблә бахды:

— Ишә кетмишдим, — дејә башыны ашағы салды. Чајы ичдик. Нина кедиб палтарыны дәјишди. Гара ипәк көјнәјини чыхармамышды. Мән ону диндирмәк истәјирдим.

— Нә үчүн гара көјнәји дәјишмәдин? — дејәндән сонра бу маһир гызын нә чаваб верәчәјилә марагланырдым. О, һеч дајанмадан:

— Бу күн, — деди, — Сәлтәнәт бачы нәдәнсә кәлмәмишдир. Өзүм чалышырам. Ағ көјнәк тез чирк олур.

Тез-тез дәjишмәк лазым кәлир. Гара көjнәкдә ләкәләр тез мә'лум олмур.

Мән аjаг үстә галхыб кетмәjә һазырлашдым.

— Jалныз гара көjнәкдә дejил, ләкәләри кизләдән һәр бир шejдә мүсбәт һал jохдур, — дejә дышары чыхыркән, Нина далымча тәәччүблә бахырды. Нә чаваб верәчәjини билмирди.

***

Иш белә дejил. О, ингилабчыдыр. Лакин севкиси дә ады кими мәчһулдур. О, севир, лакин мәни jох. Бәлкә дә әввәл севирмиш. Амма инди о севки jохдур. О, кимин үчүн гара кejир, кимин үчүн аглajыр? Бу аглamar мәним үчүн исә, мән ки, өлмәмишәм, мәним башыма бир иш ки, кәлмәмишдир.

Буну дүшүнүб евә jахынлашырдым, тәкрар өзүмә суал вериpдим:

«Әчәба, мәндә бу фикирләр һарадан доғур?» Jенә дә өзүм суалын чавабыны вериpдим:

«Бу гысганмагдан башга бир шеj дejилдир. Мән ки бунун әлejһинә идим. Мән бу барәдә кәнч гызла нә гәдәр мүбаһисә етмишдим. Доғрудан да гыз һаглы имиш. Кишиләрдә гысганмаг сағалмаз бир хәстәлик ки-ми имиш. Бир дә мәним гысганмаға нә һаггым вар? Вахтилә о, мәни севирди. Мәнә һәр бир сәлаһиjjәти вермишди. Мадам ки, мән она гәти бир сөз демәмишдим, мадам ки, мән кәнч гызы тәрәддүддә бурахдым, мадам ки, мән онун ичәрисиндәки әзиjjәтләрини һисс едә-едә ону әjләндирмәк истәмәдим, ону тәк бурахдым, даһа гысганмаға нә ихтиjарым вардыр? Әчәба, гыз бир нәфәр тапыб онунла дәрдләшә билмәзми иди? Әчәба, кәнч гыза аилә гурмаг, кәләчәjини тә'мин етмәк лазым кәлмирдими? Инди ки, мән бунларын һамысыны тәсдиг едирәм, даһа кәнч гыздан инчимәjә һаггым jохдур. Даһа нә үчүн гысганырам?»

Евә кирәркән дүшүнүрдүм. Гапы ачыгды. Тәһминә ханымын евдә олдуғуну белә унутмушдум. Үрәjимдә jенә дә кәнч гызын кимләрлә таныш олмасы һаггында дүшүнүр, каһ инаныр, каһ да инанмырдым. Һеч бир шеj һисс етмәдән өз-өзүмә учадан дедим:

— Ола билмәз!

Бир сәс ешитдим:

— Оғлум, нәләр ола билмәз?! Кимлә данышырсан?

Бу сәс Тәһминә ханымын сәси иди.

Чарпаjынын үзәриндә отурдум. Тәһминә ханым jенә сорушду:

— Оғлум, киминлә данышырдын?

Чаваб вердим:

— Инсан чох дүшүндүкдә хәjалпәрәст олур. Ев үчүн, гоһумларым үчүн дүшүнүрдүм.

— Сән дejирдин ки, һеч кәсин jохдур. Буну Нинаjа да демишдин. Билирәм ки, сән она jалан демәзсән; чүнки бир-биринизи севирсиниз.

— Доғру демишәм. Инсан бир-бирини севәр, лакин бу севки дә даими дejил. Инсан бир-бирини ата да биләр. Анчаг буну ajдын демәк лазымдыр.

— Нә данышдығыны билмирәм. Аллаһа шүкүр нә сән, нә дә Нина бир-биринизи атан дejилсиниз.

— Jох, Тәһминә ханым. Бир һәфтәдән бәридир ки, Нинанын тамамилә дәjишдиjини көрүрәм. О, аглajыр, гара кejир, мәни вә ушағы евдә бурахыб кедир; бунларын һамысы онун jени бир һадисә, jени бир севки мачәрасы илә мәшғул олдуғуну көстәрир.

Тәһминә ханым мәнә бахыб башыны тәрпәтди.

— Кишиләрдә бу чүр шүбһәләр һәмишә олур. Мәним рәһмәтлик әрим дә чох гысганан адам иди. Һәтта бир дәфә jухумда данышдығымы ешидиб мәни jухудан ojандырды. Кимлә данышдығымы сорушду. Данышдығым адамын ким олдуғуну дejә билмәдим. «Анчаг киши тajфасы олдуғуну билирәм» дедим. Бунун үстүндә мәни дөjдү, һәркаһ jерли олсajдым, бошаjачаг иди. О, өләнә гәдәр о кишинин ким олдуғуну сорушуб мәни инчидәрди. «Сән киши фикрилә jатмасajдын, jухуда кишилә данышмаздын» дejиб мәнә нифрәт едәрди. Ондан сонра мән онда әввәлки мәһәббәти көрмәдим.

Оғлум, о замандан чох кечир. Заман дәjишибдир. Индинин кишиләри дә дәjишмәлидир. Һеч сәнә jарашар ки, Нина кими бир гызын һаггында белә шүбһәләрә jол верәсән?

Мән Тәһминә ханымын сөзләриндән сонра өзүмә нифрәт етмәjә башладым. Нә гәдәр jанылдығымы тәсдиг етдим.

— Нина бир һәфтәдән бәридир ки, дәjишмишдир, — дejә чаваб вердим.

— Мән сәнә демәк истәмирдим. Нинаjа вә үмумиjjәт-

лә, онун дүзәлтдији фиргә үзвләриндә унудулмаз вә бөјүк бир мүсибәт үз верди.

— Нечә мүсибәт? Нә олмушдур?

— Бир һәфтә бундан габаг Маралан сәнкәрләриндә башламыш һүчумда гарадағлылар Нинанын фиргә јолдашларындан Һачыаға Әвәз оғлу вә Дадаш Гулу оғлуну өлдүрмүшләр. Бу иш Нинаја вә Һәсәнағаја чох ағыр тә'сир етди. О, чох ағлады. Бу күн онларын һәфтәси тамамдыр. Онларын гәбри үстүнә кетмишдиләр. Нина да кетмишди. Јенә ағлады.

Инди мәсәләни билдин ки? Кет, һеч вахт шүбһә-филан еләмә!

Мән сәһвими анладым. Һәлә јени инсанын тәрбијәсини тамамилә мәнимсәјә билмәдијимдән өз-өзүмә утандым. Кәнч гызла данышдығым узун-узады сөзләри бир анда фикримдән кечирдим. Ејни заманда Нинанын китабы арасында көрдүјүм фиргә билетләри кәлиб көзүмүн гаршысында дурду. Һачыаға вә Дадашын фиргә билетләри үстүнә чәкилмиш гара хәтләри бир даһа көзүмүн габағына кәтириб: «Тәбриздә биринчи фиргә өзәјинин биринчи вә гәһрәман гурбанларына ешг олсун» — дедим. Анладым ки, кәнч гыз мәнә үрәјини вермиш, лакин үрәјиндәки әгидәсини өз ихтијарында сахламышдыр; чүнки о, бу күнә гәдәр мәним фиргә үзвү олдуғуму билмирди.

СОН ИЧЛАС

Мән ичәри кирәндә балача Мәчиди чимдириб гуртармышдылар. О, јатмаг истәмирди, чүнки нечә күндән бәри мәни көрмәмишди.

Нина мәни көрәркән севинди. Ејни заманда мәним үзүмә горха-горха бахырды. О, мәним ондан инчидијими һисс едир вә нә едәчәјини билмирди. Шүбһәсиз, Тәһминә ханым мәсәләни она хәбәр вермәмишди; чүнки мән она тапшырмышдым. Мән јенә дә диванын үзәриндә отурмушдум. Фәгәт Нина адәтинин хилафына олараг бу кечә диванын үстүндә отурмады. Балача Мәчидимиз буну һисс етди. О, дуруб Нинанын донундан чәкә-чәкә кәтирди. Диванын үзәриндә отуртду, өзү дә аралыгда отурду. Нина гара көјнәји чыхартмышды. Мән күлүмсүндүм, «гара көјнәји нә үчүн чыхартдын?» дејә сорушдум. Нина үзүмә горха-горха бахыб деди:

— Доғрудан да о нә сөз иди дедин?

— Нә сөз?

— «Јалныз гара көјнәк дејил, ләкәләри кизләдән һәр бир шејдә мүсбәт һал јохдур». Бу нә демәкдир? Мән белә билирәм ки, бизим һәјатымыз бу кими фәлсәфәләрин дөврүнү чохдан кечирмишдир. Инди биз һәр сөзү бир-биримизә ајдынчасына дејә биләрик. Сәмими әлагәни јашатмаг үчүн инанмаг лазымдыр. Мадам ки, инанмаг вардыр; һәјатдакы тәфәррүаты ахтармаг сәмимијәтдән узагдыр. Бизим данышачағымыз мүһүм мәсәләләр вардыр. Шәхси мәсәләләрин вахтыны үзада биләрик. Бу, сонраја галсын. Сәнә бир тәзә хәбәр верәчәјәм.

— Нә кими хәбәр?

— Мәһәммәдәли шаһ нәһајәт рус әскәринин Тәбризи ишғал етмәсинә разы олмушдур.

— Доғруму?

— Инкилтәрә вә Русија сәфирләри шаһа нота вермиш, нотада авропалыларын тәһлүкә алтында олдугларыны көстәриб Тәбризә рус гошунунун кирмәсини тәләб етмишләрдир. Ејни заманда Тәбриздә сакитлик бәрпа едилән кими гошунларын чыхарылмасыны да әлавә етмишләр.

— Мән буну билирдим. Сәнә дә сөјләмишдим.

— Бәс руслар индијә гәдәр нә үчүн Тәбризи ишғал етмәмишләр?

— Онлар әввәлчә ингилабын гәләбәсинә инанмырдылар. Һазырда азад едилмиш шәһәри ишғал етмәк Тәбриз ингилабынын бөјүклүјүнү вә чарын бу ингилаба нә гәдәр әһәмијјәт вердијини ајдынчасына көстәрир. Исламијјә тәшкилаты дағыландан, әксингилаб јувасы олан Дәвәчи мәһәлләси тәслим оландан вә бүтүн тахыл јоллары ачыландан сонра чар гошунунун Тәбризә кирмәси ингилабын мүвәффәгијјәтләрини көстәрмирми?

— Шүбһәсиз ки, Русија өз мүстәмләкәси олан Тәбриздә ингилабын галиб кәлмәсинә разы олмајачагды. Сән билирсән ки, консул даима бу ингилабы дағытмаға чалышырды. О, әввәлчә дипломатија јоллары илә бизи дағытмаг истәјирди. Гафгаз сосиал-демократлары буна јол вермәдиләр. Әчәба, сән ермәни руһаниләринин һијләләрини ешитмәдинми? Бүтүн бу мачәраны идарә едән рус консуллуғу дејилдими?

— Бу ишләр бәлкә дә мән Тәбризә кәлмәдән әввәл олан ишләрдир. Бу барәдә һеч бир шеј билмирәм.

— Рус консулунун вердији тә'лимат үзрә ермәни руһанилари, ермәни буржуазијасы илә бирликдә икинчи Николаја сәдагәт телеграмлары көндәриб ингилабда иштирак етмәјәчәкләрини билдирмәли идиләр. Дикәр тәрәфдән, консул әнчүмәндәкиләрдән бир чохуну әлә алыб шаһла Сәттар хан арасында сазиш јаратмаға чалышырды. Бу барәдә Әнчүмән үзвләриндән бә'зиләри Сәттар хан вә Бағыр ханы бу сазишә разы етмәк үчүн ишләјирдиләр. Лакин сосиал-демократ групу вахтында ишә мүдахилә едиб консулун бүтүн фырылдагларыны нәтичәсиз бурахды. Бурада чар сијасәтилә таныш олан Бакы ишчиләри даһа да чидди һәрәкәт етдиләр.

— Бакы ишчиләринин бурада нүфузу вардырмы?

— Иран сосиал-демократлары буну лазымынча тәгдир едирләр; чүнки Иран сосиал-демократ фиргәсинин мүәссиси Бакы ишчиләри рәһбәрләриндән олан Нәриман Нәримановдур. Иран ингилабы уғрунда јүзләрчә Загафгазија ишчиси гурбан верилмишдир.

— Тәәссүф олсун ки, бүтүн бу зәһмәтләр рус газагларынын ајағы алтында тапданыб кедәчәкдир, — дејә Нина бир ах чәкди.

— Һеч бир шеј мәһв олмајачагдыр. Мүвәггәти бир сүкутдан сонра Иран ингилабы даһа кениш вә даһа јүксәк, даһа мүстәгил бир сурәтдә аловланачагдыр.

— Ону мән көрмәјәчәјәм.

— Нә үчүн?

— Чүнки мән Иранда галмајачағам.

— Нә үчүн галмајырсан?

— Нә үчүн вә кимин үчүн дә галым? Ингилабын боғулдуғуну көрмәјәми? Асыланларын јасыны тутмағамы? Ингилаб рәһбәрләринин зәлил вә әсир һалыны көрмәкдән өтрүмү? Ингилаб јохдур, мән дә јохам. Бир һалда ки, сән дә бурада галмајачагсан.

— Кәнч гыз! Сән јенә дә әски дүнјана гајыда билмәзмисән?

— Чох чәтин! Ора чох узагдыр. Мән јени дүнјаја јени дујғуларла кәлмишәм. О дујғунун ичәрисиндә сән дә варсан. Бир дә мән мүбаризәли һәјата алышмышам.

— Мүбаризә етмәк даима мүмкүндүр.

— Мүбаризә һиссләрими ојадан, мәни бу нәш'әли һәјата дә'вәт едән гисмән сәнсән. Мән бу јоллары таны-

јырдым. Фәгәт өјрәнмәмишдим. Бу ағыр мүбаризә, һәтта өлүм гохујан мүбаризәјә күлә-күлә кирдим. Фәлакәтин үзәриндән нәш'әләр алараг атылырдым. Буна сәбәб сән идин.

— Үмид едирәм ки, јенә дә көрүшәчәјик. Һәјат имкан верәрсә јенә дә бир јердә отуруб Тәбризин гәлиз думанлары алтында нәш'әләндијимизи хатырлајачағыг.

Нина бу сөздән сонра өзүнү сахлаја билмәди, јатаг отағына гачды. Мән дә Ингилаб Шурасына кедәчәкдим.

***

Мән Ингилаб Шурасына кетмәдән әввәл евә кәлдим. Инкилис сими васитәсилә Чулфадан вурулмуш бир телеграм вердиләр. Телеграм Иран Ингилаб Комитәсинин Чулфа шө'бәси үзвләриндән Бахшәли аға Шаһтахтлы тәрәфиндән вурулмушду.

«Бу күн сәрһәддән беш мин мешок кечириб Тәбризә јола салдыг. Маллары мешоклара долдуруб өзүн дә кәләрсән». Бу телеграмдан, беш мин нәфәр рус әскәринин сәрһәдди кечдијини анламаг олурду. Телеграмы да көтүрүб тә'чили сурәтдә Ингилаб Шурасына кәлдим. Бурада фөвгәл'адә бир шадлыг көрдүм; чүнки һөкумәт гошуну чәкилиб Сәрдруд, Гарадағ јоллары ачылмышды. Тәбризә јемәк шејләри сүлһ вахтындан артыг кәлирди. Мән русларын сәрһәдди кечдијини хәбәр вериб шурада шадлығы позмаға чәсарәт етмирдим. Лакин буну мүмкүн олдугча тез демәк лазым иди. Данышмаг үчүн сөз алдым. Орада отуран адамлар дејәчәјим сөзлә чох марагланырдылар. Данышмаға башладым:

— Көзләдијимиз горху јахынлашыр. Азад олмуш шәһәрин күчәләриндә чар газагларынын сәсини ешитмәјимизә чох аз галмышдыр. Мәһәммәдәли шаһ рус гошунунун Тәбризи ишғал етмәсинә разылыг вермишдир.

Мәчлиси сүкут бүрүмүшдү. Һамы бир-биринин үзүнә бахырды.

Илк дәфә данышмаға чәсарәт едән јох иди. Һәтта чох адам бир сөз демәдән дуруб кедирди. Орадакыларын бир чоху ингилабын гејдинә дејил, јалныз өз гејдинә галырды. Бир чохунун симасындан ачизлик, горхаглыг, икиүзлүлүк көрүнүрдү. Бә'зиләри өз јанындакы илә хысын-хысын данышырды.

— Ага, бунун ахыры нечә олачагдыр? — дејә бир-бириндән сорушурду.

Гәлјанларын гәмишләрини ағызларында тутмуш бир чох үзвләр гуруjуб галмыш, сојумуш вә оду чохдан сөнмүш гәлјаны сүмүрүрдү.

Өзүнү итирмәjәнләр дә варды. Бунлар исә Сәттар хан бир дә Гафгаз сосиал-демократлары, хүсусән Бакы ишчиләри иди. Данышыг башланмышды. Бир чохлары— дөвләтләр буна разы олмазлар — дејә өзү белә инанмадығы һалда бунунла тәсәлли тапмаг истәjирди. Бә'зиләри — бүтүн дүнjаја мүрачиәт едәрик, Интернасионала хәбәр верәрик—дејиб мәчлисә мүрачиәт едирди. Һаҹы Мећди аға бу сөзү бир нечә дәфә тәкрар етди. Мән jенә дә сөз алдым.

— Харичи дөвләтләрә вә II Интернасионала мүрачиәт етмәjин heч бир зәрәри jохдур. Бунларын һамысы чар Русиjасынын тарихи хәjанәтини дүнjалара билдирмәк үчүн бир вәсигәдир. Лакин бунларын heч бири русларын Тәбриз үзәринә башладығы һүчумун гаршысыны ала билмәз. Мөһкәм мүаһидәнамәләрә көрә Рус һөкүмәтинин Иран ишләринә мүдахилә етмәк сәлаһиjjәти вардыр.

Күлүстан[1] мүаһидәнамәси һәлә күчдә галыр. Бунлардан башга, Русиja — Инкилтәрә арасында бағланмыш 7-чи ил мүгавиләнамәси дә буна мүсаидә верир. Нуфуз мәнтәгәсинә бөлүнмүш Иран, хүсусән, Азәрбajчан, Русиja ихтиjарына бурахылмышдыр.

Русиjанын баш әркани-һәрб миралajы Медведjевин jаздығы әсәриндә Русиjанын мәгсәди тамамилә ajдындыр. Әсәрдә дејилир ки, «Иран барыт анбарына охшajыр. Инди о, бир горхулу гоншу шәклини алмышдыр. Бу jер Русиjанын jахын гоншусудур. Күлүстан мүаһидәнамәси һәлә күчдәдир. Биз асajиши бәрпа етмәк үчүн Ираны ишғал етмәjә бундан да әлверишли вахт билмәдик».

Бүтүн бу вәсигәләр чар Русиjасынын Ираны ишғала һазырлашдығыны чохдан бәри көстәрирди.

Мәчлисдә сәсләр учалды:

— Һазырда нә етмәлиjик? — дедиләр.

Мән jенә дә сөзә давам етдим.

— Руслар кәлир, онлар ингилаба рәһбәрлик едәнләри тә'гиб едәчәкдир. Руслар өзләри дә олмаса, онларын тәрәфиндән Тәбризә тә'jин едилән һөкумәт, силаһлары

[1] Күлүстан мүаһидәнамәси 1813-чү ил октjабрын 12-дә бағланмышдыр.

да истәjә биләр. Руслар Гафгаздан кәлән ингилабчылары да истәjәчәкдир. Көнүллү кәләнләр вә саирәләрин дә тәләб олунаҹағы мүмкүндүр. Тәбриз ингилабчылары чох ehтиjатлы давранмалыдырлар. Руслар ән кичик бир һадисәдән белә истифадә едәчәкләр. Хүсусән ингилабын баш рәһбәрләри һаггында да дәрин бир сурәтдә дүшүнмәлидир. Онларын мүдафиәси jолунда күтләви мүдафиә тәдбирләри көрүлмәлидир. Зәннимчә бу күн бизим сон вә тарихи ичласымыздыр. Буна көрә дә индиjә гәдәр ачыг данышмадығымыз бир пара сөзләри данышмалыjыг.

Рәфигләр, мөһтәрәм ағалар, чәнаблар! Пәрдә енир. Тәбриз ингилабынын биринчи сәһнәси гапаныр. Биз ингилаб заманында о мүбаризәнин чидди күнләриндә бизимлә jан-jана кедән бир чох ингилабчылары дишимизә вурдуг. Чәтин күнләрдә евинә гапананлар да варды.

Сәсләр: — Шәхсиjjәтә кечилмәсин.

— Мән шәхсиjjәтдән данышмырам. Фәгәт ону һәр кәс билмәлидир ки, бә'зән тәк-тәк шәхсиjjәтләрин дә ингилабда мүһүм ролу олмушдур. Гәләбә күнләриндә, тәшәббүс ингилабчыларын әлиндә олдуғу заман, ингилаба гошулмаг о гәдәр дә чәтин дејилди. Лакин ингилаб фикирләри зирәмиләрә кирдиjи заман иш даһа да чәтинләшир. Белә бир күндә ингилабчы оланлар, белә бир күндә иртича гәраркаһына кечмәjәнләр һәгиги ингилабчылардыр. Лакин тәәссүфләр олсун ки, бизимлә бир нечә ajдан бәри үз-үзә отуруб ингилабчылыгдан дәм вуранларын бир чоху чар һимаjәсинә кирмәк үчүн васитә арамагдадырлар.

Сәсләр: — Шәхсиjjәтә кечилмәсин.

— Мән сөзүмү ajдын демәлиjәм: ингилабын гызыл баjрағы алтында көлкәләнән, «буну бүтүн Шәргә апарачағам» дејәнләрдән бир чоху руслар Тәбризә кирәндә дамына вурмаг үчүн чар баjрағы да тикмәкдә имиш. Бунларын һамысы доғру. Бунлары ингилаб heч вахт унутмаjачагдыр. Ингилабчылара гаршы һәр бир хырда чыхыша тарих бөjүк хәjанәт кими бахачагдыр. Индиjә гәдәр бизә jолдашлыг едиб һазырда әкс-ингилаб гәраркаһына кечәнләрдән heч бир шеj тәләб етмирик. Кетдиләр, гоj кетсинләр. Анчаг бизә дүшмәнчилик етмәсинләр. Көһнә достларынын ajағындан чәкмәсинләр. Ингилаб өлмәjир, о jалныз өз һәрәкәт мәнтәгәсини дәjишир. Ингилабын күчү мәркәзә көчүрүлүр.

Мәчлисдән бир чохлары дуруб кетмишди. Мәчлисдә галанлар ингилабын ајрылмаз оғуллары иди. Бир-бирinин әлини сыханлар, өпүшәнләр, ајрыланлар, ағлајанлар да варды.

Биринчи китабын сону.

ГЕЈДЛӘР

ПЈЕСЛӘР

М. С. Ордубадинин драм әсәрләри бу чилддә топланмышдыр. «Думанлы Тәбриз» истисна едиләрсә галан драмалары охучулара аз мә'лум олан әсәрләрдир. Бу әсәрләр әљазмаларындан чап олунур.

ДИНЧИЛӘР

Ингилабдан әввәл јазылдығы күман едилир. Илк дәфәдир ки, чап олунур. Әсли Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрынын бәдии фондунда, сурәти Республика әљазмалары фондунда сахланылыр. (инвентар № 207). Әсәр 1922-чи илдә октјабр ајында илк дәфә сәһнәјә гојулмуш вә тамашачылар тәрәфиндән јахшы гаршыланмышдыр. Октјабрын 22-дә «Коммунист» гәзетиндә тамашаны мүсбәт гиҗмәтләндирән мәгалә дәрч едилмишдир.

СЕВКИЛӘР

Һәмин әсәр үзәриндә Ордубади һәлә ингилабдан әввәл, 1909-чу илдә ишләмиш, әсәрин әсас мәтни о заман јазылмышдыр. Лакин илк вариантда әсәр пәрдәләрә бөлүнмәмиш, драматик поема шәклиндәдир. Сонралар мүәллиф јенидән әсәри ишләмиш, ону сәһнә әсәри шәклинә саларағ чап етдирмишдир. Әсәрин ады илк вариантда «Јусиф вә Зүлејха»дыр, чап едәркән «Севкиләр» адландырылмышдыр.

Әсәр «Маариф ишчиси журналынын 1927-чи ил 8, 9, 10-чу нөмрәләриндә вә 1928-чи ил 1—2 вә 5—6-чы нөмрәләриндә дәрч олунмушдур.

МАРАЛ

Драмын әљазмасы үзәриндә јазылма тарихи јохдур. Лакин Ордубадинин Бөјүк Вәтән мүһарибәси илләриндә һәмин әсәр үзәриндә ишләдији вә ону 1945-чи илдә гуртармыш олдуғу һаггында мәтбуатда хәбәрләрә раст кәлинир. Әсәрин әљазмасы мүәллифин архивиндә сахланылыр (Республика әљазмалары фонду, архив — 16, г-I/I).

Илк дәфәдир ки, чап олунур.

„БУ ДА БИР МӨ"ЧҮЗӘ"

Әсәр Азәрбајчанда коллективләшмәнин илк илләриндә ја
мыш, 1930-чу илдә Азәрнәшр тәрәфиндән ајрыча китабча шәкл
нәшр едилмишдир. Һәмин китабчадан көтүрүләрәк чап олунур.

„ДУМАНЛЫ ТӘБРИЗ"

М. С. Ордубади ејни адлы романынын I вә II китабындакы һадисәләри әсас аларағ «Думанлы Тәбриз» драмында һәмин мөвзуну бир даһа ишләмишдир. Драм 1945-чи илдә јазылмыш, илк дәфә «Вәтән уғрунда» журналынын 1945-чи ил 2—3, 4 вә 5-чи нөмрәләриндә дәрч едилмишдир. Бөјүк Вәтән мүһарибәсиндән сонракы илләрдә М. Әзизбәјов адына Азәрбајчан Дөвләт Драм Театрында мүвәффәгиҗҗәтлә тамашаја гојулмушдур. Әсәр мүәллифин 1950-чи илдә Азәрнәшр тәрәфиндән бурахылмыш «Сечилмиш ше'рләр вә һекајәләр» китабындан көтүрүләрәк чап олунур.

„БӨЈҮК ГУРУЛУШДА"

Драм 1947—1948-чи илләрдә јазылмышдыр. Ордубадинин «Сумгајыт» адлы мөвзусу мүасир һәјатымыздан алынмыш бир драм әсәри үзәриндә ишләдији о заман мәтбуатда хәбәр верилмишди, лакин драмын јазылыб гуртармасы һаггында һеч бир мә'лумат јох иди. Өмрүнүн сон күнләриндә Ордубади һәмин әсәри тамамлаја билмишдир. Мүәллиф тәрәфиндән «Бөјүк гурулушда» адланды-рылан бу сон драм әсәринин әл јазмасы Азәрб. ССР Республика Әлјазмалары фондунда (Арх. 16, г-7 (30)) сахланылыр. Әсәр илк дәфәдир ки, чап олунур.

РОМАНЛАР

„ДУМАНЛЫ ТӘБРИЗ"

Дөрд китабдан ибарәт олан «Думанлы Тәбриз» романыны Ордубади 1930—1940-чы илләр арасында јазыб битирмишдир. Әсәрин I китабы 1933-чү илдә Азәрнәшр тәрәфиндән нәшр едилмишдир. Бундан сонра тезликлә роман рус, ермәни вә башга гардаш совет халгларынын дилләринә тәрчүмә олунараг кениш јајылмышдыр.

«Думанлы Тәбризин» икинчи нәшри һесаб олунан бу нәшр әсәрин илк чап вариантындандыр. Һәмин вариант мүәллифин архивиндә сахланылан әлјазмалары илә мүгајисә едиләрәк тәһрифләр, мәтбәә хәталары ислаһ олунмушдур. Романын әлјазмасында (Арх. 16 г-6 в (595)) мөвчуд олан, лакин нәдәнсә I китабын илк нәшри заманы атылан башлыглар өз јериндә бәрпа едилмишдир. Чүнки романын II, III вә IV китабларында һәр фәслә хүсуси башлыг верилдији һалда I китабда башлыгларын верилмәмәси әсәрә нөгсан оларды.

Романда сәһифәләрин ахырында верилән шәрһ вә изаһлар, еләчә дә ше'рләрин тәрчүмәси Ордубадинин өзүнүндүр.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

	Сәһ.
ПЈЕСЛӘР	
Динчиләр	7
Севкиләр	47
Марал	77
Бу да бир мө'чүзә	175
Думанлы Тәбриз	193
Бөјүк гурулушда	259
РОМАНЛАР	
Думанлы Тәбриз	329
Гејдләр	493

Редакторлары Һ. Мәчнунбәјов, М. Мүштаг

Рәссамы К. Казымзадә
Бәдии редактору М. Гулијев
Техники редактору С. Әһмәдов
Корректорлары
Р. Тағыјев, М. Күлүшова

Јығылмаға верилмиш 31/VIII-1963-чү ил. Чапа имзаланмыш 23/I-1964-чү ил. Кағыз форматы 84×108¹/₃₂. Физики чап вәрәги 15,5. Шәрти ч. в. 25,42. Учот нәшр. вәрәги 26,5. Сифариш № 875. Тиражы 15000. Гијмәти 84 гәп., чилди 20 гәп.

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријјаты, Бакы, Һүсү Һачыјев күчәси, № 4.

Азәрбајчан ССР Назирләр Совети Дөвләт Мәтбуат Комитәсинин 26 комиссар адына мәтбәәси, Бакы, Әли Бајрамов күчәси, № 3.

AZ 170034